
4 990010 202598

॥ अथ सङ्केताक्षरसूची ॥

अ० चि० अभिधानचिन्तामणिः ।	ब्रह्माण्ड पु० ब्रह्माण्डपुराणम् ।
आर्षानु० ... आर्षानुक्रमणी ।	भ० पु० ... भविष्यपुराणम् ।
गो० ब्रा० ... गोपथब्राह्मणम् ।	मार्क० पु० मार्कण्डेयपुराणम् ।
प्रा० त० ... प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।	लीला० ... लीलावती ।
बृ० दे० ... बृहद्देवता ।	वा० ब्रा० वाजसनेयब्राह्मणम् ।

शां० भा० ... शाङ्करभाष्यम् ।

॥ अथ परिच्छेदसूची ॥

॥ अथ सगमपञ्चिका ॥

(३१) अथ प्रथमाध्यायः (सत्रिणां कार्यविशेषवर्णनम्) ... १

तत्र प्रथमः खण्डः (उपसतीयस्य वर्णविभागः ... १

(३२) अथ द्वितीयाध्यायः (सत्रिणां प्रायश्चित्तानि) ... ८

तत्र प्रथमः खण्डः (आहिताग्नेर्मरणे प्रायश्चित्तानि) ८

अथ द्वितीयः खण्डः (अग्निहोत्रोदोहनप्रायश्चित्तानि) १४

अथ तृतीयः खण्डः (आज्याग्रप्रायश्चित्तानि) ... १६

अथ चतुर्थः खण्डः (अग्निहोत्रप्रायश्चित्तानि) ... १७

अथ पञ्चमः खण्डः (अन्यापराधप्रायश्चित्तानि) २५

अथ षष्ठः खण्डः (अग्निदाहादौ प्रायश्चित्तानि) २८

अथ सप्तमः खण्डः (अस्थिविसर्जनादिप्रायश्चित्तानि) ३२
अथ अष्टमः खण्डः (आहिताग्नेः प्रायश्चित्तानि) ३५
अथ नवमः खण्डः (अपत्नीकाग्निहोत्रविचारः) ४४
अथ दशमः खण्डः (पौर्णमास्यादिविचारः) ··· ४७
अथैकादशः खण्डः (अग्निहोत्रप्रायश्चित्तशेषाः) ५१
(३३) अथ तृतीयाध्यायः (राजसूये शौनःशेपाध्यायः) ·· ५८
तत्र प्रथमः खण्डः (हरिश्चन्द्रोपाख्यानम्) ··· ५८
अथ द्वितीयः खण्डः (,,) ··· ६७
अथ तृतीयः खण्डः (,,) ··· ७१
अथ चतुर्थः खण्डः (,,) ··· ७८
अथ पञ्चमः खण्डः (,,) ··· ८६
अथ षष्ठः खण्डः (,,) ··· ९४
(३४) अथ चतुर्थाध्यायः (राजसूये याजमानाध्यायः) ··· १०२
तत्र प्रथमः खण्डः (क्षत्रियस्य यज्ञाधिकारः) १०२
अथ द्वितीयः खण्डः (देवयजनयाचनम्) ··· १०७
अथ तृतीयः खण्डः (इष्टापूर्त्तापरिज्यानिः) ११०
अथ चतुर्थः खण्डः (तत्प्रशंसा) ··· ११२
अथ पञ्चमः खण्डः (आहवनीयोपस्थानम्) ··· ११६
अथ षष्ठः खण्डः (उत्तरोपस्थानम्) ··· ··· १२०
अथ सप्तमः खण्डः (दीक्षाया आवेदनम्) ··· १२३
अथ अष्टमः खण्डः (यजमानभागप्राशनम्) ··· १२६
(३५) अथ पञ्चमाध्यायः (राजसूये फलचमसाध्यायः) ··· १३१
तत्र प्रथमः खण्डः (विश्वन्तरोपाख्यानम्) ··· १३१
अथ द्वितीयः खण्डः (,,) ··· १३५

अथ तृतीयः खण्डः (क्षत्रियस्य पेयभक्षाभावः) १३७
अथ चतुर्थः खण्डः (क्षत्रियस्य भक्षो न्यग्रोधः) १४२
अथ पञ्चमः खण्डः (न्यग्रोधवर्णनम्) … … १४४
अथ षष्ठः खण्डः (औदुम्बरादिप्रशंसा) … १४७
अथ सप्तमः खण्डः (फलचमसोपयादिप्रयोगः) १५२
अथ अष्टमः खण्डः (नाराशंसचमसस्य प्रयोगः) १५६

॥ अथ अष्टमपञ्चिका ॥

(३६) अथ प्रथमाध्यायः (राजसूये स्तोत्रशस्त्राध्यायः) … १६४
तत्र प्रथमः खण्डः (प्रातस्सवनतृतीयसवनयोः) १६४
अथ द्वितीयः खण्डः (मरुत्वतीये निविद्धानीयं) १६९
अथ तृतीयः खण्डः (निष्केवल्ये निविद्धानीयं) १७४
अथ चतुर्थः खण्डः (माध्यन्दिनसवने) … १७६
(३७) अथ द्वितीयाध्यायः (राजसूये पुनरभिषेकाध्यायः) १८२
तत्र प्रथमः खण्डः (अभिषेकसाधनानि) … १८२
अथ द्वितीयः खण्डः (आसन्द्यारोहणप्रकारः) १८६
अथ तृतीयः खण्डः (अभिषेकप्रकारः) … १९१
अथ चतुर्थः खण्डः (अभिषेकसाधनप्रशंसा)… १९८
अथ पञ्चमः खण्डः (आसन्द्या अवरोहप्रकारः) २०१
अथ षष्ठः खण्डः (दिगुपस्थानादि) … … २०९
अथ सप्तमः खण्डः (सपदमन्त्रादि) … … २११

(३८) अथ तृतीयाध्यायः (राजसूये ऐन्द्राभिषेकाध्यायः) २२१
तत्र प्रथमः खण्डः (ऐन्द्राभिषेकस्तुतिः) ··· २२१
अथ द्वितीयः खण्डः (ऐन्द्राभिषेकप्रकारः) ··· २२८
अथ तृतीयः खण्डः (ऐन्द्राभिषेकफलस्तुतिः) २३०
(३९) अथ चतुर्थाध्यायः (राजसूये अभिषेकाध्यायः) ··· २३७
तत्र प्रथमः खण्डः (शपथप्रकारोपदेशः) ··· २३७
अथ द्वितीयः खण्डः (चतुर्विधसम्भाराः) ··· २४०
अथ तृतीयः खण्डः (आसन्द्यादिसम्भाराः)··· २४३
अथ चतुर्थः खण्डः (राजाभिषेकमन्त्रः) ··· २४८
अथ पञ्चमः खण्डः (अभिमन्त्रणादि) ··· ··· २४९
अथ षष्ठः खण्डः (अभिषेकदक्षिणादानादि) २५२
अथ सप्तमः खण्डः (महाभिषेकप्रशंसा) ··· २५७
अथ अष्टमः खण्डः (तत्रैव गाथोदाहृतिः) ··· २६३
अथ नवमः खण्डः (तत्रैव श्लोकोदाहृतिः) ··· २६७
(४०) अथ पञ्चमाध्यायः (राजसूये पुरोहिताध्यायः) ··· २७२
तत्र प्रथमः खण्डः (पुरोहितविधिः) ··· ··· २७६
अथ द्वितीयः खण्डः (पुरोहितप्रशंसा) ··· २७८
अथ तृतीयः खण्डः (तत्रैव मन्त्रोदाहरणम्) २८१
अथ चतुर्थः खण्डः (पौरोहित्ये योग्यायोग्यौ) २८५
अथ पञ्चमः खण्डः (ब्रह्मणः परिमरः) ··· २९०

॥ अथ याज्ञिकशब्दसूची ॥

शब्द:	पृष्ठा	शब्द:	पृष्ठा
अग्निष्टोम:	७३	अन्वाहार्यपचन: ...	... ५५, २०६
अग्निष्टोमसंस्थ: ...	१८०, १८१	अपग्रन्थ: ...	... १००
अग्निहोत्रम्	४२, ४३	अपर्णजिता ...	२०८, २११
अग्निहोत्रहवणी	२४, १०५	अपरिव्याधि: ...	११५
अग्निहोत्री	१४	[illegible] ...	... २०७
अग्न्याधेयम्	४२, ४३	अप्तोर्याम: ...	... ४३
अच्छावाक: ...	४	अप्रतिरथ (सूक्तं) ...	... २१२
अजीतपुनर्वण्यम्	११९	अपुत्रवती ...	... ९२
अञ्जसव:	८८, ८९	अभिमन्त्रणम्	१८८, २४८, २५३
अतिग्राह: ...	४३	अभिमर्श: ...	... १५४
अत्यग्निष्टोम:	४३	अभिमर्शनम् ...	... १५८
अदाभ्य:	१५०	अभिषव ...	१०१, १०५
अधिश्रितम्	१	अभिविमान ...	... १८६
अधिषवणं (चर्म)	१५०	अभिषेक: ...	... २४६
अधिषवणं (फलके) ...	१५०	अभिषेचनीय: ...	७८, ८१, ८५
अध्वर्यु:	८	[illegible] ...	... २४७
[illegible]	४२	[illegible] ...	... ३२
अनुख्याता ...	१२२	[illegible] ...	... ८९, १८९
अनुचर: (राजन्य)	१६६	[illegible] ...	... ४४
अनुमति:	४०	अवदानम् ...	... ३४
अनुष्टुभ ...	१०२	[illegible] ...	... १९५
अनूयाज:	१३४	[illegible] ...	.. ३५, ४३
अनूबन्ध्या	११३, ११६, १२४, १८३	[illegible] ...	... [illegible]

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अष्टातवानि	१८५	आस्तरणम्	१८४
असर्वपृष्ठाः	१७९	आहवनीयः	५९, २०६
असर्वस्तोमाः	१७९	आहिताग्निः ...	९—१३, १५
असुरयज्ञः	२५		
अहुतात्	१२८	इडापात्री	२४६
अहुतादः	१०४	इन्द्रनिहवः	१६८
		इन्द्राभिमन्त्रणम्	२२८
आख्याता	१०१	इन्द्राभिषेकः	२२९
आग्निवती	२७	इन्द्राभ्युत्क्रोशनम्	२२७
आग्नीध्रः	४	इष्टम्	१११
आग्नेयः (निगदः)	५	इष्टापूर्त्तम्	१११
आग्नेयी	२७		
आग्रयणम्	४२	उक्थम् (द्विविधं)... ...	१६७
आग्रयणस्थाली	१५१	उक्थ्यः	४६
आग्रहायणी	४३	उक्थ्यसंस्थः	१७९
आतपवर्षाः ...	१८४, २००, २४५	उक्थ्यस्थाली	१५१
आत्रेयः	४	उच्चस्राहस्रत्	१७१
आदित्यस्थाली	१५१	उत्सर्जनम्	८२
आधवनीयः	१५१	उदञ्चनम्	५१
आप्तोर्यामः	४२	उदवसानीया	१९१, १८३
आप्यायनम्	१५४, १६०	उदुम्बरशाखा	१८४, २४५
आभीषनम्	८	उद्गाता	३
आघ्राणम्	५७	उद्धान्	१५८
आमावास्यम्	४२	उद्वासनम्	१२, ५७
आरोहणम्	१८९, १९०, २२५, २२६	उन्नयनम्	२१
आग्रभुजौ	४३	उन्नेता	४
आश्विनी	३९	उपगाता	३
आसन्दी	१५०, १८४, २००, २१६ २४५	उपचारहोमः	२०८

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
उपद्रष्टा	१२१	औपसद्य:	२०६
उपरवाः	१५०		
उपला	१०५	औदुम्बरी	१८४, २४४
उपवसथः	१०	औपासनः (अग्निः)	२१४
उपवासः	४८		
उपविगुल्फनम्	२	कपालम्	१०५
उपनीता	१२४	करणः	२
उपयमन (चायनं)	२०६	कलिः	७५
उपस्थानम्	१०९, ११०, १२१, १२२	कुशः	५०
उपाकरणम्	८१	कृत्याः	२००
उपाधिः	४२	कृतम्	७६
उपावहृता	१५	क्रव्याग्निम्	१०५
उभयसामा	१६६	क्षारागुधानि	२०५
उलूखलम्	१०५	क्षिप्रमन्त्रः	१७६, १७९
उष्णुकामीचनम्	३२	क्षामवती	२९
		खेदः	१९०
ऊर्ध्वपविते	२१०	गाथा	६२
ऋक्प्रतिगरः	१००	गाथाप्रतिगरः	१००
एकविंशः (स्तोमः)	१८०	गार्हपत्यः	५६, २७६
		गृहपतिः	७
		गृह्याः	२१४
ऐकाहिकम्	१६५	गोदानका	२०१
ऐकाहिका:	१७८	गौरिवीतं (सूक्तं)	१७२
ऐन्द्रः	२२१	ग्रहीकरणम्	१६७
ऐन्द्री	२१४	चावयान्	७
		चात्वालः	१६१
औद्गात्र	१७१	छदनम्	२००

शब्दः	पृष्ठा
चमसः	१८४
चमसाः (दश)	१५१, २५४
चमसाप्यायनम्	१५५
चमसासादनम्	१५८
चमसाभक्षणम्	१८७
चमसोन्नयनम्	१५६
चातुर्मास्यानि	४२, ४३
चैत्री	४३
ज्योतिष्टोमः	१८०, १८१
तनूमती	४०
तपस्वज्जनद्वत्पावकवती	३५
तीर्थानि	१८४, २००
त्रयोदशकपालः	४१
त्रिवृत् (स्तोम)	१८०
त्रेता	७६
दर्शपूर्णमासौ	४३
दशपेयः	७८
दशापवित्रम्	१५१
दीक्षावेदनम्	१२४
दीक्षितः	१२४
दृषत्	१०५
देवपुरोहितः	२८२
देवयजनम्	१०८
देवयजनमात्राः	१०८
दैवी	५१
द्रोणकलशः	१५०

शब्दः	पृष्ठा
द्वादशकपालः	३८
द्वापरः	७६
धानाः	२
धाय्या	१७२
धाराग्रहाः	१५०
ध्रुवस्थाली	१५१
ध्रुवा	१२७
नवान्नप्राशनम्	३५
नवेष्टिः	४६
नाराशंसचमसः	१५८
निगदः	४
नियोजनम्	८३
निरूढपशुबन्धः	३७
निर्दशः	४९
निविद्धानीयम्	१७५
निवेशः	२००
निष्कः	२५४
निष्केवल्यम्	१७२
नेष्टा	४
पञ्चदशः (स्तोम)	१८०
पवमानवाः	२७१
पत्नीनिः	२७७, २७९
पत्नी	३
पथिकृती	३४
पयः	२०७

शब्दः	पृष्ठ	शब्दः	पृष्ठ
पयस्या	२	पुरोहितायतनम्	१३८
परिस्रवा	१५१	पूतभृत्	११६
परिमरः	२८१	पूषन्	१११
परिवापः	२	पोता	४
पर्वभरः	१२	पौर्णमास्यम्	४२
पर्यग्निकरणम्	८१	प्रतिगरिता	१०१
पवमानः	१६	प्रतिपत् (गायत्री)	१६६
पवमानोक्थम्	१६७	प्रतिपत् (बार्हती)	१७२
पवित्रवती	९९	प्रतिप्रस्थाता	४
पशुबन्धः	४२	प्रतिवेशः	१५०
पशुयज्ञः	४२	प्रतिहर्ता	४
पाकयज्ञसंस्थाः	४२	प्रत्यभिमर्शः	१५४, १६०
पाकयज्ञाः	४२	प्रत्यवरोहणम्	२०५
पात्री	२४५, २४६	प्रपदम्	२१४, २१७, २१९
पादावनेजनम्	२८९	प्रपदमन्त्रः	२१६, २१७, २१८
पादावनेजनी	२९०	प्रयाणम्	४७
पायसम्	२८९	प्रस्तोता	४
पार्वणः	४३	प्रायश्चित्तिः	१३
पितृयज्ञः	४२	प्रैषाः	२००
पिष्टपात्री	२३६		
पुनरभिषेकः	१८३	फलते	१५०
पुरोडाशः	२, २७	फलचमसः	१५२, १५३, १६१
पुरोडाशपात्री	२४६	फलचमसभक्षणम्	१५३
पुरोधा	२०५		
पुरोधातारः (त्रयः)	२८०	ब्रह्म	१६४, २६६
पुरोनुवाक्या	२७	बर्हिः	४३
पुरोहितः	२०६	बृहत्पृष्ठ.	१६६, १६७
पुरोहिताः (त्रयः)	१८७	बृहदुक्थम्	१०१

शब्दः	पृष्ठा
ब्राह्मणः परिमरः	२९१
ब्राह्मणो द्वारः (भट्)	२९८
ब्रह्मभागप्राशनम्	१२९
ब्रह्मा	४, १२८
ब्राह्मणः	१०४
ब्राह्मणायुधानि	१०५
ब्राह्मणस्पत्यः (प्रगाथः)	१९८
ब्राह्मणाच्छंसी	४
भागप्राशनम्	१२९
भारद्वाजम्	१७५
भिषक्	१२९
भ्रंशनम्	२२
मधु	२००
मरीच्यः	२००
मरुत्वतीयः (प्रगाथः)	१९९
मरुत्वदिष्टिः	३४
महाभिषेकः	२१५, २५५, २५९—२७३
माध्यन्दिनपवमानः	१९९
मुसलम्	१०५
मैध्यः	६९, २५९—२६२, २६४, २६९
मैत्रावरुणः	४
यजमानभागः	१२७, १२९
यजमानभागप्राशनम्	१२९
यज्ञक्रतुः	७७
यज्ञगाथा	४२, २५९
यज्ञवेशसः	१३९
यज्ञायुधानि	१०५
यज्ञायुधी	१०६
याचनम् (यजुषा)	१०९
याज्या	२७
योगः	१९?
योगक्षेमः	१९०, २०८
राका	४९
राजन्यः	१०४
राजसूयः	७७
राथन्तरः (अनुचरः)	१६६
राथन्तरी (प्रतिपत्)	१६३
लोक्यम्	४६
वरः	२०६, २०७
वरुणेष्टिः	३९
वाजपेयः	४३
विकश्यपम्	१२२
विविचीष्टिः	२८
विश्रसनम्	८१
विश्वापर्णम्	१२१
विष्टरः	२८८
वीतीष्टिः	२७
वृन्दम्	३१९
वृषाकपिः	२००
वैशम्यः	२००

शब्दः	पृष्ठा
वैश्याः	१०४
वैश्वानरेष्टिः	३८
वैष्णवावारुणी	२२
व्यापद्यानि	२१
व्याहृतयः	१९५
व्रतपतीष्टिः	३४
व्रतमदः	४
व्रतभृदिष्टिः	३४
व्रत्यानि	१
शपथः	२३९, २७२
शमिता	४
शय्या	१०४
शस्त्राणि (द्वादश)	३, १८१
शान्तिवाचनम्	२०२
शापनम्	२६८
शाम (सूक्त)	२१९
शुनीष्टिः	३१
शूद्रः	१०५
शूर्पम्	१०५
शौदव्यायः	९१
शौनःशेपम्	९९
श्राद्धम्	४३
श्रावणी	४९
श्लोकः	२१२, २६४, २९९
श्वःसुत्या (निगदः)	५
षोडशिमान्	४९

शब्दः	पृष्ठा
संज्ञपनी	३३
संसर्गेष्टिः	४१
संस्था	८८
सदस्यः	७
सप्तदश (विश)	१८०
समारोपणम्	९२
समिदाधानम्	२०७
सामिधन्यनुवि	१११, ११५, १२९
सम्पत्तिः	६९
सम्भाराः	१८४, २४१, २४५
सवनीयपशुः	३, ८९
सांग्रहणम	१०, १७
सामप्रगाथः	१७४
सारस्वतः	२००
सिनीवाली	५०
सुत्याः	४३
सुत्यादिनानि	३
सुब्रह्मण्या	४
सुरभिमदिष्टिः	४०
सुराकरणम	२०९, २५४
सुराभिषवणम	२५६
सूर्यस्तवनः	१००
सोमपीथः	१२३, १३९, १४४, २५५
सोमसंस्थाः	४२
सौत्रामणी	४९
सौपर्ण (सूक्त)	२१३
स्नानम्	४३

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
स्त्रप्रश्नानि (त्रिंशत्) ...	१७९, १८०	हविर्यज्ञाः	४२
स्त्रीनामानि (द्वादश) ...	१८१	हिरण्यकशिपुः	१००
स्त्रीनामाः (षट्) ...	१७८	हिरण्यवदिष्टिः	३९
स्थाली	२५१	हुतात्	१२८
स्थालीपाकः	[illegible]२	हुतादः	१०४
स्वरः	[illegible]५	होता	४
स्वच्छमानाः	२००	होतुः प्रश्नानि (षट्) ...	३
स्रुक्	२४	होतकाः	३
		होतकानां प्रश्नानि (षट्)	३
हविर्यज्ञसंस्थाः	४३	होमाः	१७८

॥ अथेहालोच्यस्थानसूची ॥

पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०
१	१	२	९	९	२०	१०	९	३७	२०
४४	१०	४८	२	५१	१७	५२	१६	५९	५
५९	१८	५९	१९	६०	१	७२	११	७२	१८
७१	११	८६	१६	८७	७	८७	११	८७	१२
९४	९	९४	११	१०३	५	१०१	११	१०३	१२
११६	८	१२४	५	१२१	५	१३२	१९	१३७	१८
१३७	२१	१३८	५	१३८	११	१४१	२	१५१	५
१५८	६	१८२	९	१८७	१३	१९९	३क	१९९	९ख
१९९	१६	२०९	९	२१६	१	२२४	१६	२२०	१५
२२१	१	२३१	७	२३१	१२	२३१	२०	२३७	९
२४५	३	२५१	१	२५२	११	२५२	१२	२५२	१४
२५२	१५	२५३	२	२५१	१०	२५३	११	२५३	१६
२५६	२२	२५८	१३	२५९	३	२६१	१७	२६४	२३
२६५	१२	२६७	५	२६८	१०	२६९	१३	२६९	१५
२७०	१२	२७०	१५	२७४	५	२७५	१७	२७५	६
२७८	१९	२८५	१८	२९०	१०	— २९२	१८.		

१ *

॥ अथैतरेयविषयसूची ॥

—

१ अग्निष्टोमयज्ञः (ज्योतिष्टोमीयैकाहविशेषः) १भा० १२पृ०—२भा० २३५पृ०

२ उक्थ्यक्रतुः (ज्योतिष्टोमीयैकाहविशेषः) २भा० २३५—२४३ पृ० ।

३ षोडशिप्रयोगः (ज्योतिष्टोमीयैकाहविशेषः) २भा० २४५—२६६ पृ० ।

४ अतिरात्रक्रतुः (ज्योतिष्टोमीयैकाहविशेषः) २भा० २६६—३०४ पृ० ।

५ गवामयनसत्रम् (संवत्सरसत्रविशेषः) २ भा० ३०४—३६५ पृ० ।

६ आदित्यानामयनसत्रम् ⎫ (संवत्सरसत्रविशेषौ) २भा० ३६५—३६६पृ० ।
७ अङ्गिरसामयनसत्रम् ⎭

८ भरतद्वादशाहयागः ⎫ (अहीनविशेषौ सत्रविशेषौ च)
९ व्यूढद्वादशाहयागः ⎭ २भा० ३६६ पृ०—३भा० १६२ पृ० ।

१० अग्निहोत्रयागः (श्रौतविशेषः) ३भा० १६३—१६५, ४भा० ४४—५८ पृ० ।

प्रकीर्णकम् ... ... ३भा० १६५पृ०—४भा० ८ पृ० ।

आहिताग्नेः प्रायश्चित्तानि ४भा० ९—४४ पृ० ।

शौनःशेपाख्यायः ... ... ४ भा० ५९—१०२ पृ० ।

११ राजसूयक्रतुः (सोमयागविशेषः) ४भा० १०३—२७३ पृ० ।

सर्वयज्ञसाधारणविषयः ... ४भा० २७४—२९० पृ० ।

ग्रन्थस्य परिसरः ... ... ४भा० २९१—३०० पृ० ।

तदत्र ब्राह्मणे एकादश यज्ञा निरूपिता इति सङ्क्षेपः ।

---

* इत आरभ्य सप्तविध-सूचीपत्राणि चतुर्भागात्मकस्यैव वेदितव्यानि ।

२

॥ अथ सभाष्यैतरेयविषयसूची ॥

॥ प्रथमभागस्य ॥

सायणभाष्यभूमिकारम्भः … … १

वेदलक्षणं तन्निर्वचनादिकञ्च … … १

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां वेदानधिकारित्वम् … … २

वेदस्यापौरुषेयत्वनिरूपणम् … … ३

वेदार्थाधिगमस्याप्यावश्यकत्वनिर्णयः … … ४

वेदार्थानुष्ठानज्ञानयोः फलतारतम्यम् … … ४

भूतार्थवादस्य स्वार्थेऽपि प्रामाण्यम् … … ५

वेदस्य भागद्वयकथनम् … … ६

ब्राह्मणग्रन्थलक्षणनिर्णयाधिकरणम् … … ६

ऐतरेयनामनिर्वचनादिकम् … … ७

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रधानतो विषयनिर्णयः… … ८

सोमयागेषु ज्योतिष्टोमस्य प्राधान्यम् … … ८

अग्निष्टोमस्य प्रकृतित्वकथनम् … … ९

उक्थ्यादीनां विकृतित्वकथनम् … … ९

ऋत्विग्वरणस्यादौ वक्तव्यत्वेऽप्यहौत्रत्वम् … … १०

ऋग्वेदस्य हौत्रत्वनिर्णयाधिकरणम् … … १०

इष्टिगतयोरपि याज्यानुवाक्ययोर्हौत्रत्वकथनम् … ११

॥ प्रथमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १२ पृ० ॥

प्रथमामिष्टिं विधातुमग्निविष्ण्वोश्च प्रशंसा … १३

द्वादशसु शस्त्रेषु आज्यशस्त्रस्य प्राथम्यम् … १३

द्वादशसु शस्त्रेषु आग्निमारुतशस्त्रस्यान्तिमत्वम् ... १४
दीक्षणीयेष्टेर्विधानम् १५
अग्नाविष्णवोः प्रथमोत्तमत्वात् मध्यदेवतानामप्युपलक्षकत्वम् १६
अग्नाविष्णवोः सर्वदेवतात्मकत्वम् १७
आग्नावैष्णवयोः पुरोडाशयोः यज्ञस्याद्यन्तावयवत्वम् ... १७
आग्नावैष्णवयोः पुरोडाशयोः ब्रह्मवादिचोद्यम् १८
दीक्षणीयेष्टौ प्रतिष्ठाकामस्य द्रव्यान्तरविधानम् ... १९
घृतचरुणा अप्रतिष्ठादोषपरिहारकथनम् ... २०
घृतचरोः प्रतिष्ठाहेतुत्ववेदनप्रशंसनम् ... २०
कालविधानम् २१
सप्तदशसामिधेनीविधानम् २३
इष्टिसोमयोः पौर्वापर्याभावनिर्णयाधिकरणम् ... २५
विप्रस्य सोमपूर्वत्वनियमाभावनिर्णयाधिकरणम् ... २५
सामिधेनीनां सङ्ख्याविकल्पाभाव निर्णयाधिकरणम् ... २६
वैश्यस्य सामिधेनीसङ्ख्यानिर्णयाधिकरणम् २७
प्रकृतौ गोदोहननिर्णयाधिकरणम् २७
वैश्वधादौ सामिधेनीकर्मनिर्णयाधिकरणम् २८
इष्टिशब्दस्य निर्वचनादिकम् ३०
आहूतिशब्दस्य निर्वचनादिकम् ३०
ऊतिशब्दस्य निर्वचनादिकम् ३०
होतृशब्दस्य निर्वचनादिकम् ३१
दीक्षितस्य गर्भसाम्यत्वेन संस्कार्यत्वकथनम् ... ३४
अद्भिरभिषेचनसंस्कारः ३४
नवनीतेनाभ्यञ्जनसंस्कारः ३५
नेत्रयोरञ्जनसंस्कारः ३५
दर्भपिञ्जूलैः पावनसंस्कारः ३६
प्राचीनवंशाख्यशालाप्रवेशविधिः ... ३७
देवयजने उपवेशनसञ्चरणयोर्विधिः ... ३७

दीक्षितस्य देवयजनाद् बहिर्गमननिषेधः ... ३७

वासःपरिधानसंस्कारः ३८

कृष्णाजिनाच्छादनसंस्कारः ३८

मुष्टीकरणसंस्कारः ३८

मुष्टिद्वयप्रशंसनम् ३९

अवभृथगमनात् प्राक् कृष्णाजिनोन्मोचनम् ... ४०

कृष्णाजिनोन्मोचनकाले वाससः उन्मोचननिषेधः ... ४०

दण्डादीनां संस्कारहेतुत्वाभावनिर्णयाधिकरणम् ... ४१

दीक्षणीयेष्टौ प्रथमस्याज्यभागस्य पुरोनुवाक्या ४२

द्वितीयस्याज्यभागस्य पुरोनुवाक्या ४२

ईशानस्य प्रथमद्वितीयाज्यभागयोः पुरोनुवाक्याद्वयम् ... ४३

प्रथमद्वितीयाज्यभागयोरन्यत् पुरोनुवाक्याद्वयम् ... ४४

प्रधानहविषि याज्यानुवाक्याविधानम् ४४

याज्यानुवाक्ययोरनुवाक्याया एव प्राथम्यम् ... ४५

यज्ञस्य रूपसम्बद्धत्वोपदेशः ४५

अग्नेर्विष्णोश्च दीक्षापालत्वेन प्रशंसनम् ४६

त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रियसाधनत्वेन प्रशंसा ४६

याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयनिर्णयाधिकरणम् ४७

स्विष्टकृद्यागे गायत्रीच्छन्दस्कयोर्याज्यानुवाक्ययोर्विधानम् ... ४८

आयुष्कामस्योष्णिक्छन्दस्कयोर्विधानम् ... ४९

स्वर्गकामस्यानुष्टुप्छन्दस्कयोर्विधानम् ५०

श्रीकामस्य बृहतीच्छन्दस्कयोर्विधानम् ५०

यज्ञकामस्य पङ्क्तिच्छन्दस्कयोर्विधानम् ५१

वीर्यकामस्य त्रिष्टुप्छन्दस्कयोर्विधानम् ५१

पशुकामस्य जगतीच्छन्दस्कयोर्विधानम् ५२

अन्नकामस्य विराट्छन्दस्कयोर्विधानम् ५२

विराट्छन्दसः पञ्चवीर्यत्वेन प्रशंसा ५४

विराट्छन्दस्कयोः संयाज्ययोर्नित्यत्वेन विधानम् ... ५५

दीक्षितस्य सत्यवदनविधानम् ५६

सत्यवदनमन्त्रः ५६

चक्षुर्हस्यैव सत्यत्वम् ५७

विचक्षणशब्दस्य चक्षुःपर्यायत्वम् ५८

॥ प्रथमपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ६० पृ० ॥

प्रायणीयशब्दार्थनिर्णयः ६१

प्रायणीयोदयनीययोरिष्ट्योः प्रशंसा ६२

आख्यायिका – प्रायणीयेष्टौ देवतानिर्धारणविधानार्था ... ६२

प्रायणीयेष्टौ पुरःस्थायिन्याः पथ्यादेवताया यागविधिः ... ६३

दक्षिणदिग्वर्तिनोऽग्नेर्यागविधिः ... ६४

पश्चिमदिग्वर्तिनः सोमस्य यागविधिः ... ६५

उत्तरदिग्वर्तिनः सवितुर्यागविधिः ... ६६

ऊर्ध्वदिग्वर्तिन्या अदितेर्यागविधिः ६६

पथ्यादीनां साम्येन यागोऽदितेस्तु चरुणा ... ६६

पञ्चदेवतायजनेनैव यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ... ६७

पञ्चप्रयाजानां प्रशस्तानुष्ठानप्रकारः ६८

प्रायणीयेष्टौ प्रयाजाहुतौ तेजोब्रह्मवर्चसकामस्य प्रागपवर्गत्वम् ६९

-- अन्नाद्यकामस्य दक्षिणापवर्गत्वम् ... ७०

— पशुकामस्य प्रत्यगपवर्गत्वम् ... ७०

— यशःकामस्य उत्तरापवर्गत्वम् ... ७१

— स्वर्गकामस्य ऊर्ध्वापवर्गत्वम् ... ७१

वाक्सम्पादकत्वेन पथ्यायागस्य प्रशंसा ... ७१

प्राणापानसम्पादकत्वेनाग्नीषोमयोः प्रशंसा ... ७२

प्रेरकत्वेन सवितृदेवतायाः प्रशंसा ७२, ७३

प्रतिष्ठाहेतुत्वेनादितेः प्रशंसा ७२, ७३

चक्षुःस्वरूपत्वेन अग्नीषोमयोः प्रशंसा ... ७२

प्रायणीयेष्टौ प्रसङ्गतः सर्वदेवतानां जातिनिरूपणम् ... ७६

प्रथमदेवतायाः पथ्यायाः पुरोऽनुवाक्या ... ७७

पथ्यादीनां पञ्चानां देवतानां क्रमेण याज्यानुवाक्ये ... ७८

पथ्यादीनां पञ्चानां देवतानां क्रमेण संयाज्ये ... ८०

शाखान्तरीयस्यानुयाजवर्जनस्याशङ्का ... ८५

प्रयाजवदनुयाजवत् कर्त्तव्यमिति विधिः ... ८६

पत्नीसंयाजानां समिष्टयजुषश्च निषेधः ... ८६

निष्कासस्थापनविधिः ८७

उदयनीयेष्टौ याज्यानुवाक्यानां व्यत्यासविधिः ८८

प्रायणीयेष्टौ विहितस्यादित्यस्य चरोः प्रशंसा ८९

विहितायाः प्रथमायाः पथ्यादेवताया उदयनीयेष्टौ उत्तमात्वविधानम् ९०

मीमांसा— निष्कासस्योदयनीयसंस्कारनिर्णयाधिकरणम् ... ९१

॥ प्रथमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ९२ पृ० ॥

सोमक्रयस्य दिङ्निरूपणम् ९३

प्राचीनवंशं नीयमाने सोमे पठितव्यानामृचामष्टत्वादष्टसङ्ख्यायाः प्रशंसा ९४

प्रैषमन्त्रः— सोमप्रवहणीनाम् ९८

सोमप्रवहणीनामष्टानां विधानम् ९८

पुण्यकर्मकरणकालेऽपि पापसम्भवहेतुनिरूपणम् ... १०१

अनन्यचित्तस्यैव मन्त्रादिपाठविधिः १०१

अव्रततयाऽनुष्ठानस्य निषेधः १०१

आरुणया सोमप्रवहणीपाठसमापनस्य हेतुकथनम् ... १०५

सोमस्य शकटादवरोहणविधिः १०८

आख्यायिका— सोमोपावहरणस्य द्विविधागाथा ... १०९

सोमस्य भयहेतुत्वकथनम् ११०

अर्थवादेन विधेयानां सुनयनप्रकारोपदेशः १११

आतिथ्येष्टेः विधानं कालनिर्णयश्च ११२
नवकपालहविर्ग्रहणस्य विधानम् ११२
विष्णुदेवतात्वविधानम् ११३
संरूपकथनं नामहेतुश्च ११३, ११४
याज्यानुवाक्ये ११४
शाखान्तरीयनिर्वापमन्त्रप्रशंसा ११४
अग्निमन्थनविधानम् ११५
अर्हणीयागते गोहिंसनस्य युगान्तरधर्मतेति व्यवस्था ... ११५
मीमांसा— वैष्णवधर्मातिदेशनिर्णयाधिकरणम् ... ११६
प्रैषमन्त्रः— अग्निमन्थनीयानाम् ११८
आतिथ्येष्टौ अग्निमन्थनीयानां त्रयोदशानां विधानम् ... ११८
अग्निमन्थने रक्षोघ्नगानानां मन्त्राणां विधानम् ... १२१
ब्राह्मणग्रन्थविहितायाः एवाहुतेः स्वर्गहेतुत्वनिरूपणम् ... १२८
अब्राह्मणपरिचयः (स्मृत्युक्तः) १२८
आतिथ्येष्टौ आज्यभागयोः पुरोनुवाक्यायाज्याविधिः १३२
— याज्याकरणविधानम् १३३
प्रधानहविषो याज्यानुवाक्याविधानम् ... १३३
संयाज्ययोर्विधानम् १३४
इडाभक्षणादूर्ध्वं कर्तव्यानां निवारणम् ... १३४
इडाभक्षणस्य द्वैविध्यवर्णनम् १३४
प्रयाजानुयाजानां प्रशस्त्वापशस्त्वत्ववर्णनम् १३५
आतिथ्येष्टौ अनुयाजानां निषेधः १३४
दोलिकावक्रणदृष्टान्तेन अनुयाजानामभावेऽपि दोषाभावनिरूपणम् १३६
मीमांसा— प्रायणीयातिथ्ययोः शंय्विडान्तताधिकरणम् ... १३७
— — पदशंय्विडान्ततानिर्णयाधिकरणम् १३८
नित्यानुवादलक्षणम् १४०
विकल्पेऽष्टौ दोषाः, परिसंख्यायां त्रयो दोषाश्चेति कथनम् ... १४२

॥ प्रथमपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः १४० पृ० ॥

आख्यायिका— प्रवर्ग्यप्रकरणारम्भार्थिका	...	...	१४०
प्रवर्ग्यस्य साधनानां सम्पादनविधिः	...	...	१४१
प्रैषमन्त्रः— प्रवर्ग्याभिष्टवमन्त्राणाम्	...	...	१४२
प्रवर्ग्यस्य अनुज्ञापनमन्त्रः ...	...	...	१४२
अभिष्टवस्य (२१) एकविंशत्यृचां विधानम्		...	१४४
— (१३) त्रयोदशर्चां विधानम्		...	१४७
— (७६) षट्सप्तत्यृचां विधानम्		...	१५१
— पूर्वपटलसमाप्तिकारिका		...	१५७
— उत्तरपटलारम्भकथनम्		...	१५८
— (२१) पुनरेकविंशत्यृचां विधानम्		...	१६०
— पटलद्वयकरणतात्पर्यकथनम्		...	१५७
षड्भिर्मन्त्रैरनूत्थानादीनां षसां कर्मणां विधानम्			१६२
अपराह्णेऽपि याज्यामन्त्रद्वयविधिः ...		...	१६३
अनुवषट्कारमन्त्रः तद्विधानञ्च	...	...	१६२
प्रवर्ग्यस्य शाखान्तरप्रसिद्धो भक्षजपमन्त्रः	...	...	१६३
होमादूर्ध्वं होत्रा पठनीयानां सप्तर्चां विधिः		...	१६३
सोम-घर्म-वाजिनानां स्विष्टकृदवदाननिषेधः	...	...	१६३
प्रवर्ग्यस्य हविःशेषभक्षणे होतुः प्रतीक्षा	...	...	१६४
पात्राणां संसादने होतुर्मन्त्रद्वयम्	...	...	१६५
उत्तमदिनेऽपराह्णे समधिकाना मृचां पाठविधिः	...		१६५
अभिष्टवस्य समाप्तिमन्त्रविधिः	...	...	१६५
देवमिथुनरूपेण प्रशंसा ...	...	...	१६५
उक्तार्थवेदनस्य तद्वेदनपूर्वकानुष्ठानस्य च प्रशंसा ...			१६७
आख्यायिका— उपसद्धिविधानार्था	...	...	१६८
उपसत्सु प्रधानमन्त्रत्रयाणां विधानम्	...	...	१७१
मन्त्रत्रयावृत्त्या द्वादशयागनिर्वृत्त्युपदेशः		...	१७२

यागविशेषेषु उपसत्सङ्ख्यापार्थक्यम् १७५
सन्ध्याकालोऽसुराणा मधिकृत: १७५
मीमांसा— उपसदां भावत्रयीयत्वनिर्णयाधिकरणम् ... १७५
उपसदां विजयहेतुत्वेन प्रशंसा १७६
तानूनप्त्रस्य विधानार्थिकाया आख्यायिकाया आरम्भ: ... १७६
नाम्नो निर्वचनम् १७८
परस्परद्रोहनिषेध: १७९
उपसद्भ्य: पूर्व मनुष्ठेयत्वम् १७९
आतिथ्येष्टावाश्चीयांस्येव बर्हिष उपसत्स्वनुवृत्तिविधानम् ... १८१
उपसत्सु स्रुग्देवतयो: प्रस्ताव: १८२
स्रुग्देवतयोर्विधानम् १८२
अङ्गभूतस्य व्रतोपायनस्य विधि: १८३
[illegible] सप्तलोकानां क्रमात् न्यूनतरत्वम् ... १८३
पूर्वापराह्णयो: सामिधेनीनां विधानम् ... १८४
याज्यापुरोनुवाक्यानां विधानम् १८४
उपसदां [illegible]ष्टिकत्वेन प्रशंसनम् १८५
मीमांसा— आतिथ्योपसदग्नीषोमीयबर्हिष एकत्वनिर्णयाधिकरणम् १८७
आतिथ्योपसदां सोमीयत्वनिश्चय: १८६
मीमांसा — [illegible] निर्णयाधिकरणम् १८७
उपसत्सु प्रयाजानूयाजनिषेध: १८८
आश्रावणविधि: १८८
आप्यायनविधि: (सोमस्य) १९०
तानूनप्त्रस्य क्रूरकर्मत्वकथनम् १९०
निह्नवविधि: (सोमस्य) १९१
मीमांसा— उपसत्सु प्रयाजादिनिषेधस्य [illegible] निर्णयाधिकरणम् १९२

॥ प्रथमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १९५ पृ० ॥

आख्यायिका— सोमक्रयविधानार्था १९६
सोमक्रयस्य विधानम् १९७
मन्त्रार्था मन्त्रध्वनिविधानम् १९८
मीमांसा— ऋचायां समुच्चयत्वनिर्णयाधिकरणम् ... १९८
प्रैषमन्त्रः— अग्निप्रणयनीयानां ऋचाम् २०२
अग्निप्रणयनीयानां प्रथमर्ग्-विधानम् ब्राह्मणस्य ... २०२
प्रथमर्ग्-विधानम् क्षत्रियस्य २०३
प्रथमर्ग्-विधानम् वैश्यस्य २०४
द्वितीयादीनां सप्तानां ऋचां विधानारम्भः ... २०४
आद्यन्तयोस्त्रिरावृत्त्या द्वादशत्वापादनविधिः २११
प्रैषमन्त्र. हविर्धानप्रवर्तनीयानां ऋचाम् २१४
हविर्धानप्रवर्तनीयानां मन्त्राणां ऋचां विधानारम्भः ... २१४
सप्तमर्ग्-पाठकाले रराटीक्षणविधिः ... ८
समापनाय अष्टमर्चः पाठकालस्य विधिः ... ९
आद्यन्तयोस्त्रिरावृत्त्या द्वादशत्वापादनविधिः ... २२०
हविर्धानयोः यजुषैव सम्परिश्रयणविधिः २१९
मेथीनिहननविधिः २१९
ईषानिहननविधिः २२०
दक्षिणे कृष्णाजिनस्यास्तरणविधिः ... २२०
छदिषोश्छदिषोरुपरि तृतीयस्य छदिषोऽवस्थापनविधिः ... २१६
प्रैषमन्त्रः— अग्नीषोमप्रणयनीयानां ऋचाम् २२३
अग्नीषोमप्रणयनीयानां सप्तदशानां ऋचां विधानम् ... २२४
नैमित्तिकपरिधानीयाया विधिः ... २३०
आद्यन्तयोरावृत्त्यैकविंशत्वापादनविधिः २३०
प्रजापतेरेकविंशावयवपरिगणनम् २३०
आदित्यप्रशंसा २३१

॥ द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः २११ पृ० ॥

आख्यायिका— अग्नीषोमीयपशुविधानार्था	...	...	२११
अग्नीषोमीयपशोः यूपविधानम्	...	...	२१५
यूपस्य निखननविधिः	...	...	२१६
आश्रयणे याज्ञिकप्रसिद्धिकथनम्	...	...	२४४
अष्टाश्रित्वविधिः	...	...	२१६
खादिरत्वविधिः स्वर्गकामस्य	...	...	२३७
वैल्वत्वविधिरन्नाद्यकामस्य पुष्टिकामस्य च		...	२३८
पालाशत्वविधिस्तेजस्कामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य च			२३९
अञ्जनप्रकारोपदेशः	...	...	२४१
प्रैषमन्त्रः — यूपाञ्जनानुवचनीयानामृचाम्	...	...	२४२
तत्र वैकल्पविधिः	...	...	२४२
यूपाञ्जनानुवचनीयानां समानामृचां व्याख्यानारम्भः		...	२४२
आद्यन्तयोरानैकादशत्वापादनविधिः	...	...	२४९
मीमांसा — यूपस्य छेदनाभ्यर्थमन्त्रयोः समुच्चयत्वनिर्णयाधिकरणम्			२४९
उच्छ्रयणादिकर्मणामेकत्वनिर्णयाधिकरणम्		...	२५०
यूपस्य उच्छ्रयणप्रकारोपदेशः	...	...	२५१
अनुप्रहरणे विचारः	...	...	२५२
अनुप्रहरणनिषेधः पशुकामस्य	...	...	२५२
अनुप्रहरणविधिः स्वर्गकामस्य	...	...	२५३
प्रस्तरस्य च यजमानत्वोपचारः	...	...	२५४
अनुप्रहरणस्य प्रतिनिधिकथनम्	...	...	२५४
स्वरुप्रहरणप्रकारोपदेशः	...	...	२५५
अग्नीषोमीयस्य पशोः आलम्भनविधिः	...	...	२५५
— स्वरूपनिर्णयः	...	...	२५५
— शेषभक्षणे विचारः	...	...	२५६
— यजमानस्वरूपत्वेन भक्षणनिषेधः	...		२५६

अग्नीषोमीयस्य पशोः लिप्साभक्षणयोर्विधिः २५७
— एकादशप्रयाजानां विधिः ... २६१
मीमांसा— 'यजमानः प्रस्तरः'-इत्यादेर्गौणत्वनिर्णयाधिकरणम् २५८
स्वरुच्छेदनप्रयोजकत्वाभावनिर्णयाधिकरणम् ... २५९
अग्नीषोमीयस्य पशोः प्रथमप्रयाजयाज्याविधिः ... २६२
— प्रयाजदेवतापरिगणनम् ... २६३
— द्वितीयप्रयाजयाज्याद्वयविधिः ... २६३
— तृतीयप्रयाजयाज्याविधिः ... २६३
— चतुर्थप्रयाजयाज्याविधिः ... २६४
— पञ्चमप्रयाजयाज्याविधिः ... २६४
— षष्ठप्रयाजयाज्याविधिः ... २६४
— सप्तमप्रयाजयाज्याविधिः ... २६५
— अष्टमप्रयाजयाज्याविधिः ... २६५
— नवमप्रयाजयाज्याविधिः ... २६५
— दशमप्रयाजयाज्याविधिः ... २६५
— एकादशप्रयाजयाज्याविधिः ... २६६
— प्रयाजानां यथर्षिव्यवस्था ... २६६
प्रैषमन्त्रः— पर्यग्निकरणानां तिसृणां ऋचाम् २६८
पर्यग्निकरणस्तिस्र ऋचो मैत्रावरुणस्य २६८
प्रैषमन्त्रः— मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योः २६९
उपप्रैषमन्त्रः— होतारं प्रति मैत्रावरुणस्य २७०
अन्यमनस्कस्य यज्ञीयवाक्-प्रयोग-निषेधः २७०
अनन्यमनस्कस्यैव यज्ञीयद्रव्यादिसम्पादनविधिः ... २७०
प्रैषमन्त्रः— अध्रिगुं प्रति होतुः २७३
शाखान्तरीयस्याध्रिगुप्रैषस्य पूर्वार्द्धस्य व्याख्यानारम्भः ... २७३
शाखान्तरीयस्याध्रिगुप्रैषस्यापरार्द्धस्य व्याख्यानारम्भः ... २८६
अध्रिगुप्रैषे श्रुतस्य मेधपतिशब्दस्य एक-द्वि-बहु-देवताकप्रयोगेषु
एक-द्वि-बहु-वचनान्ततया प्रयोज्यत्वविधिः ... २७३

प्रथमभागस्य पशोः पुरस्तादभिहरणम् २७५
— अधस्ताद् बर्हिःस्तरणम् २७५
— मानाद्यनुज्ञाया ग्रहणम् २७५
— पशोः शरीरोपनयनकरणम् २७६
— प्राणादीनां प्रेरणम् २७६
— त्वक्कृन्तनप्रकारोपदेशः ... २७६
— वक्षःप्रभृत्यङ्गानां परिचयः ... २७६
— पुरोऽग्न्यादेरभ्यासकथनम् ... २७७
मी० द्विपश्वादिपशुनिरवतौ मेधपतिशब्दस्य संख्यानुसारेणोहाधिकरणम् २७७
मी० बहुदेवत्यपशावपि एकवचनान्त-मेधपतिशब्दस्य विकल्पाधिकरणम् २७८
मी० एकादशिन्यामेकवचनान्त-मेधपतिशब्दस्योहाधिकरणम् २८०
मी० द्विपशुयागे सूर्यं चक्षुर्गमयतादित्यादिमन्त्राणामनूहाधिकरणम् २८१
मी० द्विपशुयागेऽध्रिगुप्रैषे एकवचनस्य शब्दस्याभ्यासाधिकरणम् २८१
मी० 'श्येनमस्य वक्षः'-इत्यादौ एकवचनादिशब्दानां कार्त्स्न्येनाम्नानाधिकरणम् २८२
मी० 'प्रशसा बाहू' इत्यत्र पशमानस्य पर्यायवत्त्वाधिकरणम् २८२
मी० 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः'-इत्यादौ पदान्तरोहाधिकरणम् २८३
अध्रिगुप्रैषमन्त्रस्य प्रथमभागस्य व्याख्यानम् २७३
द्वितीयभागस्य व्याख्यानम् २७३
तृतीयभागस्य व्याख्यानम् २७४
चतुर्थभागस्य व्याख्यानम् २७५
पञ्चमभागस्य व्याख्यानम् २७५
षष्ठभागस्य व्याख्यानम् २७५
सप्तमभागस्य व्याख्यानम् २७६
अष्टमभागस्य व्याख्यानम् २७६
नवमभागस्य व्याख्यानम् २७७
दशमभागस्य व्याख्यानम् २८६
एकादशभागस्य व्याख्यानम् २९०
द्वादशभागस्य व्याख्यानम् २९१

अध्रिगुप्रैषमन्त्रपाठानन्तरं जपविधिस्तस्यार्थश्च ... २९२
मीमांसा— अग्नीषोमीयपशावुरुकशब्देन वपाभिधानाधिकरणम् २९३
आख्यायिका— पशुपुरोडाशविधानार्था २९५
पशुपुरोडाशस्य विधानम् २९७
पुरुषाश्वगोऽव्यजव्रीहीणां यज्ञीयपशुत्वम्, तत्रापि अजस्य प्राशस्त्यम् २९६
किम्पुरुषगौरगवयोष्ट्रशरभाणामयज्ञीयपशुत्वव्याख्यानम् २९७
मीमांसा— पशुपुरोडाशस्य देवतासंस्कारकताधिकरणम् २९८
अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकाराधिकरणम् २९९
पशुपुरोडाशयागस्य प्रशंसा ३०१
वपायाज्ययोर्विधानम् ३०२
याज्याया विधानम् ३०३
स्विष्टकृद्याज्याया विधानम् ... ३०४
इडोपह्वानस्य विधानम् ३०४
प्रैषमन्त्रः— हृदयाद्यङ्गावदानसूक्तविधौ ३०६
हृदयाद्यङ्गावदानस्य सूक्तविधानम् ३०६
याज्याविधिः ३०७
वनस्पतियागस्य विधिः ३०८
स्विष्टकृद्यागस्य विधानम् ३०८
इडोपह्वानस्य विधिः ३०९
मीमांसा— मनोतायामूहाभावाधिकरणम् ३०९

॥ द्वितीयपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः ३११ पृ० ॥

आख्यायिका— पर्यग्निकरणस्तुत्यर्था ३१२
देवानां विप्रत्ववत्-कर्माधिकारित्वयोर्विचारः ... ३१३
पर्यग्निकरणविधिः ३१४
शामित्रदेशे बर्हिःप्रक्षेपविधिः ३१५
पशोः पुरीषस्थापनार्थं मवटखननविधिः ३१६

पशुपुरोडाशप्रशंसार्थौ प्रश्नोत्तरौ ३१७
प्रैषमन्त्रः— स्तोकानुवचनीयायाः ३२०
स्तोकानुवचनीयानां विधिः ३२१
स्तोकस्य प्रशंसा ३२४
वपाप्रशंसायां प्रश्नद्वयम् ३२६
आख्यायिका— वपाहोमप्रशंसार्था ३२८
वपामात्रस्य पशुरूपत्वे प्रश्नः ३२९
आज्याद्याहुतिभिः सह वपाहुतेः प्रशंसा ३३१
अवदाने विशेषविधिः ३३२
आज्यस्य हिरण्यप्रतिनिधित्वोपपादनम् ३३३
अवदानगतपञ्चसङ्ख्यायाः प्रशंसा ३३४
प्रैषमन्त्रः— प्रातरनुवाकार्थः ३३६
प्रातरनुवाकीया ऋचः ३३६
प्रातरनुवाकशब्दस्य निर्वचनम् ३३८
प्रातरनुवाकस्य देवसम्बन्धविशदनम् ३३८
देवोत्कर्षहेतुत्वम् ३३८
कालविशेषविधिः ३३९
कालविधौ पक्षान्तरविधिः ३४१
प्रैषमन्त्रः— अध्वर्योरुपाकरणार्थः ... ३४१
आख्यायिका— प्रथमाया ऋचो विधानार्था ३४२
तदृचोऽर्थवादेन विध्युन्नयनम् ... ३४४
आख्यायिका— तदृक्-प्रशंसार्था ... ३४४
तस्या ऋचस्त्रिरावृत्तिविधिः ३४६
प्रातरनुवाकीयानामृचां शतसंख्याविधानम् आयुष्कामस्य ३४९
संख्यान्तरविधिः अहीनरात्रादुत्तरक्रतुकामस्य ३४९
त्रिगुणसंख्याविधिः प्रजां पशूंश्च कामयमानस्य ३५०
अष्टगुणसंख्याविधिः दुर्ब्राह्मणत्वपरिहारकामस्य ३५१
प्रसङ्गतः स्वर्गलोकस्येतः सहस्राश्वीनदूरवर्तित्वकथनम् ... ३५१

प्रातरनुवाकीयानामृचां अपरिमिताध्ययनविधिः सर्वकामसिद्धिकामस्य ३५२
सहस्रसंख्याविधिः स्वर्गकामस्य ... ३५१
प्रथमभागे छन्दोविधानम् ... ३५२
द्वितीयभागे छन्दोविधानम् ... ३५२
तृतीयभागे छन्दोविधानम् ... ३५३
भागत्रये देवतात्रयविधिः ... ३५४
ग्राम्याः पशवः सप्त — बौधायनोक्ताः ३५३
आपस्तम्बमतानुसारिणाम् ... ३५३
सामगानां क्रुष्टादयः सप्त स्वराः ३५३
प्रातरनुवाकस्य अनुवचनप्रकारनिर्णयाय प्रश्नोत्तरे ... ३५६
— अपरप्रश्नोत्तरे ... ३५७
प्रसङ्गेन छन्दोभागानां प्रीत्यभिधानम् ... ३५८
परिधानीयाया निर्देशः ३६०
तत्र सोमपदेवतानां परिगणनम् ३५९
असोमपदेवतानां परिगणनम् ३५९
आहुतिभागाः, सोमभागाः, छन्दोभागाश्चेति त्रिविधा देवाः ३५८
प्रयाजदेवतानां सङ्ख्यानिर्देशः ३६०
अनुयाजदेवतानां सङ्ख्यानिर्देशः ३६०
उपयाजदेवतानां सङ्ख्यानिर्देशः ३६०

॥ द्वितीयपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ३६३ पृ० ॥

आख्यायिका — अपोनप्त्रीयानुवचनविधानार्था ३६४
अपोनप्त्रीयसूक्तस्य नैरन्तर्येणाध्ययनविधिः ३६६
प्रथमाया ऋच आवृत्तिसहितं सान्तत्यम् ३६७
अध्ययनप्रकारोपदेशः ३६९
आश्वलायनस्योक्तः प्रयोगक्रमः ... ३७०
आपस्तम्बानुसारिप्रयोगप्रदर्शनम् ... ३७०

अपोनप्त्रीयसूक्तस्य ऋचामनुवचनकालनियमः	... ..	३७०
परिधानीयायाः विधानम्	...	३७१
आख्यायिका— वसतीवर्य्येकधनयोः	... ...	३७२
यजुर्मन्त्रः— होतुः प्रश्नार्थः	... ...	३७३
अध्वर्योः प्रत्युत्तरार्थः	... ...	३७३
निगदरूपो होतुः प्रत्युत्थानार्थः	... ...	३७४
अपामनुवर्त्तनविधानं होतुः	... ...	३७५
अपोनप्त्रीयानुवचने सादनप्रकारः	... ...	३७८
प्रातरनुवाकस्य प्रशंसापूर्वकं विधानम्	... ...	३७९
उपांश्वन्तर्यामहोमादूर्ध्वं वाग्विसर्जनस्य विधिः, तत्प्रकारश्च		३८०
उपांशुसवनाभिमर्शनोपपादनम्	... ...	३८१
बहिष्पवमानार्थं प्रसर्पणविधानम्	... ...	३८२
अनुमन्त्रणविधानम्	... ...	३८४
यजुर्मन्त्रः— बहिष्पवमानानुमन्त्रणार्थः	... ...	३८५
बहिष्पवमानानुमन्त्रणार्थोऽपरः	... ...	३८५
सवनीयपुरोडाशेषु मैत्रावरुणी पयस्या	... ...	३८५
आख्यायिका— मैत्रावरुणपयस्याप्रशंसार्था	... ...	३८६
सवनीयपुरोडाशविधानार्था	... ...	३८८
सवनीयपुरोडाशविधिः	... ...	३८८
पुरोडाशशब्दनिर्वचनम्	... ...	३८९
पुरोडाशस्वरूपनिर्द्धारणाय पूर्वोत्तरपक्षौ	... ...	३८९
पुरोडाशशेषभक्षणे पूर्वोत्तरपक्षौ	... ...	३९१
हविष्पङ्क्तिविधानम् (धा. क. प. पु. प.)	... ...	३९३
अक्षरपङ्क्तिविधानम् (सु. मत्. पत्. वक्. दे.)	...	३९४
नाराशंसपङ्क्तिविधानम् (प्रा० २, मा० २, तृ० १, चमसाः)		३९५
सवनपङ्क्तिविधानम् (प. प्रा. म. तृ. अ.)	... ...	३९५
सवनीयपुरोडाशानां याज्यामन्त्राणां व्याख्यानानि	...	३९६
याज्यामन्त्राणां वेदनप्रशंसा	...	३९७

याज्ये:— सवनीयपुरोडाशयाज्यार्थाः, तेषां व्याख्यानमपि च ... ३९६
सवनीयपुरोडाशस्विष्टकृद्याज्यार्थः ... ३९८
स्विष्टकृतो याज्याया विधिः, मन्त्रवेदनपूर्वकाशुष्कानप्रशंसा च ३९८

॥ द्वितीयपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः ३९९ पृ० ॥

आख्यायिका— ऐन्द्रवायवादिद्विदेवत्यग्रहविधानार्था ... ४००
देवानां विजयक्रमेण सोमपानक्रमविधानार्था ४०१
ऐन्द्रवायवग्रहविधानम् ४०२
ऐन्द्रवायवग्रहे मन्त्रसंवादलौकिकव्यवहारौ ४०२
द्विदेवत्यग्रहाणां प्राणरूपत्वेन प्रशंसा ४०४
ऐन्द्रवायवग्रहस्य याज्यानुवाक्ययोर्विधानम् ४०५
द्विदेवत्यग्रहाणां ग्रहणहोमयोः पात्रवैषम्यविधिः ... ४०६
होतुर्ग्रहशेषभक्षप्रतिग्रहमन्त्रविधिः ४१०
यजुर्मन्त्रः— अध्वर्योः ग्रहशेषभक्षप्रदानार्थः ४१०
होतुः ऐन्द्रवायवग्रहशेषभक्षणार्थः ... ४१०
होतुः मैत्रावरुणग्रहशेषभक्षणार्थः ... ४११
होतुः आश्विनग्रहशेषभक्षणार्थः ४१२
द्विदेवत्यग्रहाणां भक्षणे विशेषविधिः ४१२
द्विदेवत्यग्रहेषु होतृप्रयोक्तव्यमन्त्राणां मुच्छ्वासविधिः ... ४१४
अनुवषट्कारमन्त्रप्रयोगनिषेधः ४१४
यजुर्मन्त्रः— ग्रहेषु याज्यान्ते वषट्कृतहोमादुत्तर मनुवषट्कारार्थः ४१४
आमूकरणार्थः ४१५
वषट्कारार्थः ४१५
ऋङ्मन्त्रौ— ऐन्द्रवायवे ग्रहे मैत्रावरुणस्य ४१५
मैत्रावरुणस्य यज्ञीयमनोरूपत्वाव्याख्यानम् ४१६
होतुः यज्ञीयवाग्रूपत्वाव्याख्यानम् ४१६
ऋतुयाजस्वरूपकथनम् ४१८

ऋतुग्रहयागानां विधानम् ४१५

ऋतुग्रहयागानां प्रथमादिषु षट्सु विशेषविधिः ... ४१८

सप्तमादिषु चतुर्षु विशेषविधिः ... ४१८

एकादशद्वादशयोः विशेषविधिः ... ४१९

अनुवषट्कारप्रयोगनिषेधः ... ४१९

इडोपह्वानग्रहशेषभक्षणयोः पौर्वापर्यविधिः ... ४२१

होतृहस्तसम्पादितपात्रे इडाया श्रौतग्रहभक्षणयोः

पौर्वापर्यविचारः, तन्निर्णयश्च ४२२

द्विदेवत्यग्रहशेषस्य विन्दोर्होतृचमसे प्रक्षेपविधिः ... ४२३

आख्यायिका — तूष्णींशंसविधानार्था ४२५

तूष्णींशंसस्यासुरविनाशहेतुत्वप्रदर्शनार्था ४२५

तूष्णींशंसस्वरूपप्रदर्शनार्था ४२६

तूष्णींशंसानुष्ठानविधानार्था ४२८

चक्षुःस्वरूपप्रतिपादनम् ४३१

तूष्णींशंसस्यानुष्ठानप्रकारः प्रशंसा च ... ४२८

यजुर्मन्त्रः— तूष्णींशंसात् प्राक् प्रयोज्यः ४२८

तूष्णींशंसस्य प्रथमभागः प्रातःसवने ... ४२७, ४३०

— द्वितीयभागः माध्यन्दिनसवने ... ४२७, ४३०

— तृतीयभागः तृतीयसवने ... ४२७, ४३०

तूष्णींशंसस्य होतुरनुकूलत्वेन प्रशंसनम् ४३२

यज्ञमूलत्वेन प्रशंसनम् ४३२

आहाव-निवित्-सूक्तानां विधानम् ... ४३४

आहावस्वरूपोपदेशः ४३५

निवित्स्वरूपोपदेशः ४३५

सूक्तस्वरूपोपदेशः ४३५

आहावनिवित्सूक्तानां [illegible]स्वरूपत्वम् ४३५

निविदः गर्भस्थानित्वम् सूक्तस्य योनिस्थानित्वम् . ४३४

निविन्मध्ये सूक्तशंसने सर्वविरोधः ४३६

उक्तमर्थं निविद्ध्वंसने वेदविरोधः ४३६

आह्वाननिवित्सूक्तानां यथाक्रमेणानुष्ठेयता ४३७

आख्यायिका— निवित्प्रशंसार्था ४३७

निवित्प्रशंसायां मन्त्रसंवादप्रदर्शनम् ४३७

सूक्तात् पूर्वं निविदनुष्ठानस्य प्रशंसा ४३८

यजुर्मन्त्रः— आह्वाननामकः ४३९

निविन्नामको द्वादशपदात्मकः ४४०

द्वादशपदोपेताया निविदः प्रथमपदविधिः ४४०

— द्वितीयपदविधिः ४४०

— तृतीयपदविधिः ४४०

— चतुर्थपदविधिः ४४१

— पञ्चमपदविधिः ४४१

— षष्ठपदविधिः ४४१

— सप्तमपदविधिः ४४१

— अष्टमपदविधिः ४४२

— नवमपदविधिः ४४२

— दशमपदविधिः ४४२

— एकादशपदविधिः ४४२

— द्वादशपदविधिः ४४३

निविदनन्तरप्रयोज्यसूक्तप्रयोगप्रकारः ४४४

आख्यायिका— आग्नीध्रीयवामादिसिद्ध्यर्था ४४६

सदस्यवस्थितेषु धिष्ण्येष्वाग्नीध्रादिविहरणविधिः ... ४४७

आज्यनामनिर्वचनादिकम् ४४८

आज्यशस्त्राज्यस्तोत्रयोस्तुल्यत्वबोधनम् ४४८

ऐन्द्राग्नशस्त्रविधानम् (अच्छावाकस्य) ४४८

अच्छावाकस्य सदःप्रवेशे विशेषविधिः ४४९

अच्छावाकीयशस्त्रस्य प्रशंसा ४५०

यज्ञस्य देवरथत्वेन वर्णनम् ४५०

आज्यशस्त्रस्य बहिष्पवमानस्तोत्रोत्तरप्रयोज्यत्वविधिः ... ४५२
प्रउगशस्त्रस्य आज्यस्तोत्रोत्तरप्रयोज्यत्वविधिः ४५२
आज्यप्रउगशस्त्रयोः रथिस्थानीयत्वम् ४५३
स्तोत्रशस्त्रयोः सर्वथा तुल्यताया विधानम् ४५३
देवताकृततुल्यतादोषपरिहारः ... ४५३
छन्दःकृतातुल्यतादोषपरिहारः ... ४५४
ऐन्द्राग्नसूक्तस्य याज्याया विधानम् ४५५
याज्यागताक्षरप्रशंसा ४५६
शस्त्रयाज्ययोः देवताकृतवैयधिकरण्योद्भावनम्, तत्परिहारश्च ४५६
आज्यशस्त्रस्य यज्ञद्वारकं तूष्णींशंसद्वारकञ्च ऐन्द्राग्नत्वम् ४५७
होतृजपस्य विधानम् ४५८
उपांशूच्चारणविधिः ४५८
आह्वानात् पूर्वानुष्ठेयत्वम् ४५८
होतुराह्वानकालेऽध्वर्योश्चतुष्पात्त्वविधिः ४५९
होतुराह्वानादूर्ध्वम् अध्वर्योश्चतुष्पात्त्वपरिहारः ४६०
यजुर्मन्त्रः होतृजपार्थः ... ... ४६०—४६३
होतृजपमन्त्रे भागद्वयं; प्रथमतया भागद्वयस्य व्याख्यानम् ४६० ४६४
तूष्णींशंसस्य आह्वानादूर्ध्वकालीनत्वविधानम् ४६४
शंसनकाले चतुर्थत्वनिविधानम् .. ४६४
षट्पदत्वस्य विधानम् ४६५
प्रयोगानन्तरं पुरोरुक्शंसनविधिः ... ४६५
पुरोरुचः उच्चैःशंसनविधिः ४६६
द्वादशपदत्वाख्यानम् (पुरोरुक्-विधिः) ... ४६६
देवताद्वारा प्रशंसनम् ४६६
प्रातःसवनिकेऽपि जातवेदस्त्वं कथमिति प्रश्नः ४६७
जातवेदःशब्देन प्राणदेवताया ग्रहणमित्युत्तरम् ४६७
आज्यशस्त्रस्य याज्याया विधानम् ४७०
ऋतुग्रहाणां समाना ऋचां प्रतीकग्रहणपूर्वकं विधानम् ४६८—४७१

आश्वयुक्शस्त्र उक्तक्रमेणानुष्ठातृवेदितृवोराध्यात्मिकप्रशंसनम् ... ४७३
अङ्गगतानां समानां स्वर्गा प्रतीकग्रहणपूर्वकमाधिदैविकप्रशंसनम् ४७५—४७८
आख्यायाः प्रशंसनम्, तद्वेदितुः प्रशंसनञ्च ... ४७८

॥ इति सभाष्यैतरेयस्य प्रथमभागस्य विषयसूची ॥

॥ अथ द्वितीयभागस्य ॥

॥ तृतीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

प्रउगशस्त्रनिरूपणारम्भः २
स्तोत्रशस्त्रसम्बन्धसामान्यविधिः ('मो सा सम्मा') ... ४
प्रउगशस्त्रीयाणां सप्तानां तृचानां विधानम् ४–६
आश्वयुजेषु सारस्वतमन्त्राम्नायाभावात् सारस्वतग्रहाभावः ६
सर्वेषा मेव ग्रहाणां पठितशस्त्रत्वम् ६
प्रउगशस्त्रस्य तद्वेदनस्य च प्रशंसनम् ८
प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसनम् ८
प्रथमादिसप्ततृचानां विधानतात्पर्यम् ... ९–११
अनुष्ठातुर्वेदितुश्च प्रशंसनम् ११
प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसनम् १३
सामर्थ्यस्य प्रदर्शनं प्रश्नोत्तराभ्याम् ... १३
प्रथमादिसप्ततृचानामनिष्टफलत्वप्रदर्शनम् ... १३–१४
इष्टफलसामर्थ्यप्रदर्शनम् १५
स्तोत्रशस्त्रयोः देवतावैलक्षण्यविषयकः प्रश्नः, तत्समाधानञ्च १७
प्रउगशस्त्रस्य प्रथमतृचे अग्नेर्वायुसादृश्यप्रतिपादनम् ... १८
द्वितीयतृचे अग्नेरिन्द्रवायुसादृश्यप्रतिपादनम् १८
तृतीयतृचे अग्नेर्मित्रावरुणसादृश्यप्रतिपादनम् १८

पूर्वमन्त्रस्य चतुर्थकल्पे अग्नेरश्विद्वयसारूप्यप्रतिपादनम् ... १८
पञ्चमकल्पे अग्नेरिन्द्रसारूप्यप्रतिपादनम् ... १८
षष्ठकल्पे अग्नेर्विश्वेषां देवानां सारूप्यप्रतिपादनम् १९
सप्तमकल्पे अग्नेः सरस्वतीसारूप्यप्रतिपादनम् ... १९
सप्तसु कल्पेषु अग्नेर्वाय्वादिसारूप्योपसंहार: २०
याज्याया विधानम् २०
मुख्ययाज्यान्ते पठनीयस्य वषट्कारस्य विधि: ... २१
वषट्कारान्ते अनुवषट्कारस्य विधानम् २१
अनुवषट्कारप्रशंसार्थो विचार: २२
अनुवषट्कारप्रशंसार्थं विचारान्तरम् २२
वषट्कारमाश्रित्याभिचारप्रयोगकथनम् २४
वषट्कारस्य स्वरूपनिर्णयपूर्वकं व्याख्यानम् २४
स्वरूपव्याख्याने ऋषिनामोल्लेख: ... २५
पूर्वोत्तरभागयो: प्रशंसनम् २५
वज्रो धामच्छद्रिक्त इति त्रिविधत्वम् ... २७
वज्रस्वरूपप्रदर्शनम् २८
धामच्छत्स्वरूपप्रदर्शनम् २८
रिक्तस्वरूपप्रदर्शनम् २८
इष्टानिष्टफलप्राप्तिसामर्थ्यप्रदर्शनम् ... २९
द्विविधाध्ययनदोषसमुल्लेख: २९, ३०
एकविधाध्ययनगुणसमुल्लेख: ३०
याज्यावषट्कारयो: नैरन्तर्यविधानम् ३०
वषट्कारस्य पाठकाले होतुर्देवताध्यानविधि: ... ३२
पाठजन्यदोषप्रशमनायानुमन्त्रणम् ... ३३
पाठदोषशान्तये अनुमन्त्रणमन्त्रविचार: ... ३३
अनुमन्त्रणमन्त्रविचारे सिद्धान्त: ३४
यजुर्मन्त्र:— वषट्कारानुमन्त्रणार्थ: प्रथम: ३३
— द्वितीय: ३३

यजुर्मन्त्र:— वषट्कारानुमन्त्रणार्थ: तृतीय: ३४

प्रशंसनम् प्रैषस्य, प्रैषशब्दनिर्वचनञ्च ३६

पुरोरुच:, पुरोरुक्शब्दनिर्वचनञ्च ३७

वेदे:, वेदिशब्दनिर्वचनञ्च ३७

ग्रहस्य, ग्रहशब्दनिर्वचनञ्च ३८

निविदाम्, निविच्छब्दनिर्वचनञ्च ३८

पुरोनुवाक्यामन्त्रेभ्य: प्रैषमन्त्राणां दीर्घत्वम् ३८

प्रैषकर्त्तु: पक्कत्वविधानम् ३९

निविदां प्रातस्सवने शस्त्राणां पुरस्तात् प्रयोग: ... ४०

माध्यन्दिने सवने शस्त्राणां मध्ये प्रयोग: ... ४१

तृतीयसवने शस्त्राणा मन्ते प्रयोग: ४१

सवनत्रये विहितस्य स्थानत्रयस्य वस्त्रवयनसाम्येन प्रशंसा ४१

सूर्यसादृश्येन प्रशंसनम् ४४

एकैकस्मिन् पादे अवसानविधानम् ४४

शंसकाय होत्रे अश्वदानविधि: ४५

द्वादशसु पदेषु कस्याप्यतिक्रमनिषेध: ... ४५

पदानां विपर्यासनिषेध: ४५

— संश्लेषणनिषेध: ४५

— मध्यमयो: संश्लेषणविधि: ४६

— प्रक्षेपस्याश्रयभूते सूक्ते कश्चिन्नियम: ... ४६

— प्रक्षेपस्य तृतीयसवने विशेष: ... ४७

निविद्धानीयेन सूक्तेन निविदतिक्रमनिषेध: ... ४७

निवित्प्रक्षेपविस्मृतौ पुनस्तत्सूक्ते प्रक्षेपनिषेध: ४७

तादृशान्यसूक्ते प्रक्षेपविधि: ... ४८

तत्र यस्मिन्नाहूते सूक्ते निवित् प्रक्षिप्यते, तत: पुरस्तात् पाठ्यं सूक्तम् ४८

सूतननिविद्धानीयसूक्तस्य पुर:पाठ्यस्य सूक्तस्यर्चां तात्पर्यव्याख्यानम् ४८, ४९

॥ तृतीयपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ५१.पृ० ॥

प्रातस्सवने होतुराहावविधिः ५२

अध्वर्योः प्रतिगरविधिः ५२

यजुर्मन्त्रः— प्रातस्सवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराहावस्त्र्यक्षरः ५३

— शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः ५३

— शस्त्रात्परस्तात् होतुराहावश्चतुरक्षरः ५३

— शस्त्रात्परस्तादध्वर्योः प्रतिगरश्चतुरक्षरः ५३

माध्यन्दिनसवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराहावः षडक्षरः ५३

— शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः ५३

— शस्त्रात्परस्ताद्धोतुराहावः सप्ताक्षरः ५४

— शस्त्रात्परस्तादध्वर्योः प्रतिगरश्चतुरक्षरः ५४

तृतीयसवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराहावः सप्ताक्षरः ५४

— शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः ५४

— शस्त्रात्परस्ताद्धोतुराहाव एकादशाक्षरः ५४

— शस्त्रात्परस्तादध्वर्योः प्रतिगर एकाक्षरः ५४

आहावप्रतिगरौ प्रातस्सवने होत्रध्वर्य्वोः ५२

माध्यन्दिनसवने ५३

तृतीयसवने ५४

आहावप्रतिगरयोर्द्विर्द्विमन्त्रयोरक्षरसङ्ख्यासङ्कलनया छन्दोनिर्णयं सम्य. ५४

आख्यायिका— छन्दस्सु अनुष्टुभो मुख्यत्वप्रतिपादिका ... ५६

प्रातस्सवनादिषु त्रिषु सवनेषु छन्दोदेवतानां निर्णयः ... ५६

आख्यायिका— प्रातस्सवने अनुष्टुभ आहावाभाववर्णनार्था ... ६०

माध्यन्दिनसवने --- ... ६१

तृतीयसवने --- ... ६२

पौर्वापर्यबोधनम् बहिष्पवमानस्तोत्राज्यशस्त्रयोः ... ६०

आज्यस्तोत्र-प्रउगशस्त्रयोः ६०

माध्यन्दिनपवमानस्तोत्र-मरुत्वतीयशस्त्रयोः ६१

पौर्वापर्यबोधनम् आभवपवमानस्तोत्र-वैश्वदेवशस्त्रयोः ... ६२

यज्ञायज्ञीयसाम-वैश्वानरीयसूक्तयोः प्रशंसा ६३

मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रयोगसङ्क्षेपश्लोकः ६४

प्रतिपदश्च प्रशंसा ६५

प्रतिपत्तृचस्य स्वरूपं विधिश्च ... ६६

अनुचरतृचस्य स्वरूपं विधिश्च ... ६७

इन्द्रनिहवाख्यप्रगाथस्योल्लेखः ... ६७

स्वाधिमत्प्रगाथस्योल्लेखः ६९

आख्यायिका— इन्द्रनिहवप्रगाथस्य प्रशंसार्था ... ६८

शाखान्तरीयः इन्द्रनिहवः प्रगाथः (वालखिल्यः) ... ६९

मरुत्वतीयशस्त्रस्य ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथविधिः ७१

ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथप्रशंसा ७१

स्तोत्रशस्त्रयोः वैलक्षण्याशङ्का तन्निरासश्च ७२

धाय्यानां ऋचां समुल्लेखादयः ... ७५

धाय्यानाममन्त्राणां शंसनादिकम् ... ७७

इन्द्रनिहव-ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथयोरस्तुतयोः शंसनं कथमिति प्रश्नः ७७

इन्द्रनिहव-ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथयोरपि स्तुतत्वस्वीकारः ... ७७

प्रगाथप्रग्रथनप्रकारोपदेशः ७२

त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः ७३, ७६

निविद्धानीयशब्दव्युत्पत्तिः ७६

मरुत्वतीयशस्त्रस्य मरुत्वतीयप्रगाथविधानम् ८३

निविद्धानीयसूक्तविधिः ८४

निविद्धानीयसूक्तस्य सञ्जय मितिसंज्ञाया निदानाख्यानम् ८४

— गौरिवीतसंज्ञाया निदानाख्यानम् ८५

— मध्ये निवित्प्रक्षेपस्थानस्योपदेशः ८५

— परिधानीयानामशब्दस्य व्याख्यानम् ८७

— निवित्पदानां प्रशंसनम् ... ८५

सूक्तस्यादौ मध्येऽन्ते च निविदां शंसनं वैश्वबाधकरम् ... ८६

निविदामादौ मध्येऽन्ते च सूक्तस्य शंसनं पच्चियगाप्रकारम्	८६
निविदा मादावन्ते चाहावमन्त्रपाठो यजमानस्य उभयतः प्राणाप्रकारः	८६
आख्यायिका — मरुत्वतीयशस्त्रस्य तदाख्यायाश्च प्रशंसार्थी	८९
इन्द्रशस्त्रस्य मौनं निवेदनम् … … ..	९०
मरुतामिन्द्रस्योपकारस्योल्लेखः … …	९१
तस्यैतस्यार्थस्य मन्त्रसंवादेन दृढीकरणम् … …	९१
मरुतामिन्द्रदत्तभागानां परिगणनम् … …	९२
मरुत्वतीयशस्त्रस्य याज्याया विधानम् प्रशंसा च …	९२
निष्केवल्यशस्त्रस्य प्रयोगमन्त्रकथनम् .. …	९४
आख्यायिका — निष्केवल्यशस्त्रविधानार्था .. …	९४
इन्द्रस्य महत्त्वप्रयुक्त-सत्कारोऽनयोश्चारस्य करणोपन्यासेन व्यवस्था	९५
'क'-शब्दस्य प्रजापतिवाचित्वेन व्याख्यानम् … ..	९५
उद्गारे देवानां स्वापेक्षितभागप्रार्थना … …	९६
आख्यायिका — निष्केवल्यशस्त्रगतविधानार्था ..	९९
निष्केवल्यशस्त्रीयधाय्यायाः प्रशंसार्था …	१०१
निष्केवल्यशस्त्रात् पुरस्ताद्योगस्य स्तोत्रियसामस्तुतिविधानार्था	१०५
लौकिकोदाहरणेन सामप्रगाथप्रशंसा … …	१०७
निष्केवल्यशस्त्रस्य याज्याया मन्त्रः, तदाख्या च …	१००
धाय्याया विधानम् .. …	१०१
याज्यायाः प्रशंसा … …	१०२
धाय्यापाठे विशेषविधिः … …	१०६
सामसादृश्येन प्रशंसा … …	१०८
मकारान्तत्वेन प्रशंसा … …	१०९
पुनः मकारान्तत्वेन प्रशंसा … ..	१०९
गृहस्थपुरुषसादृश्येन प्रशंसा ..	१०९
स्तोत्रियसामविधिः … …	१११
अनुरूपसामविधिः … …	११२
धाय्यायाः शंसनविधिः .. …	११३

निष्केवल्यग्रहस्य प्रगाथस्य शंसनविधिः ११३
निविद्धानीयसूक्तस्य विधिः ११३
निविद्धानीये सूक्ते ध्वनिविशेषविधिः ... ११३

॥ तृतीयपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ११४ पृ० ॥

आख्यायिका— तृतीयसवनविधानार्था ११६
तत्र सोमाहरणार्थं मुत्पतत्सु छन्दःसु जगतीवृत्तान्तकथनम् ११६
— — — त्रिष्टुभो वृत्तान्तकथनम् ११७
— — — गायत्रीवृत्तान्तकथनम् ११८
कृशानुप्रभृतीनां सोमपालकत्वाव्याख्यानम् १२०
गायत्र्या गन्धर्वेण सह युद्धवृत्तान्तः १२०
शल्यकस्योत्पत्तिकथा, वशाया उत्पत्तिकथा च ... १२१
दिर्दंष्ट्रिसर्पस्य उत्पत्तिकथा, स्वजस्योत्पत्तिकथा च ... १२१
मन्थावलानामुत्पत्तिकथा, गण्डूपदानामुत्पत्तिकथा च ... १२१
अन्धाहेरुत्पत्तिकथा ... १२१, सवनत्रयस्य उत्पत्तिकथा च १२३
आख्यायिका— छन्दसां मत्सरभङ्गाभिरूपणार्था ... १२६
तृतीयसवनस्यादौ आदित्यग्रहस्य विधिः १३२
आदित्यग्रहस्य याज्याया विधानम् १३२
आदित्यग्रहे अनुवषट्कारभक्षयोर्निषेधः १३३
सावित्रग्रहविधिः, वैश्वदेवशस्त्रीयप्रतिपद्विधिश्च ... १३३
शिवित्पद्द्वारा सावित्रग्रहस्य प्रशंसा १३३
वैश्वदेवशस्त्रे वायुदेवताकाया ऋचो विधिः १३४
द्यावापृथिवीदेवताकस्य सूक्तस्य विधिः ... १३४
आर्भवसूक्तस्य विधानम् १३६
आख्यायिका— आर्भवसूक्तीयधाय्याविधानार्था १३६
आर्भवसूक्तस्याभितो धाय्ययोः विधानम् १३७

तत्रैव अपरयोः ऋचोर्विधानम् १३८
मनुष्यगन्धाद्भूता मन्तर्द्धानम् १३८
वैश्वदेवसूक्तस्य शंसनविधिः १४१
आहावपर्याहावयोर्लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसापूर्वको विधिः १४१
तत्र पर्याहावप्रशंसने दृष्टान्तान्तरम् १४१
धाय्यानां शस्त्रयाज्यानां च प्रकृतौ विकृतौ चानन्यत्वविधिः १४२
वैश्वदेवशस्त्रस्य समुदायाकारेण प्रशंसा १४२
शंसनपूर्वकाले निगद्यानविधिः १४३
परिधानीयाया ऋचः शंसनविधिः ... १४३
-- शंसने प्रकारविशेषः ... १४४
--- -- भूमिस्पर्शविधिः १४५
वैश्वदेव्या याज्याया विधानम् १४५
घृतयागसौम्ययागयोर्याज्याविधिः १४६
सौम्या याज्यायाः प्रशंसा, अनुस्तरण्या गोः प्रशंसा च ... २४७
घृतयागसहितस्य सौम्यचरोः प्रशंसा, होतुराज्यावेक्षणविधिश्च १४८
वषट्कर्तुर्होतुरेव प्रथमतः सौम्यचरोर्भक्षणार्थत्वं, ततश्छन्दोगानाम् १४९
आख्यायिका - आग्निमारुतशस्त्रविधानार्था १५०
रुद्रेण सह देवानां संवादः १५१
रुद्रप्रजापत्योर्वृत्तान्तवर्णनम् १५२
मनुष्याद्युत्पत्तिवृत्तान्तवर्णनम् १५३
मानुषनामनिर्वचनम् १५३
आदित्यादिदेवतोत्पत्तिवर्णनम् १५५
अङ्गारादीनां रश्मीनां सत्यानवर्णनम् ... १५६
पश्वाद्युत्पत्तिवृत्तान्तवर्णनम् १५६
आग्निमारुते शस्त्रे शंसनीयायाः ऋचो विधिः ... १५७
तस्या मैत्रर्षि शाखान्तरीयपाठस्य वर्जनीयत्वम् १५७
शंसनावसरविधिः १५८
शंसनीयद्वितीयर्चः प्रशंसा ... ... १५[illegible]

आग्निमारुतशस्त्रस्य वैश्वानरीयसूक्तेनारम्भविधिः ... १६०
वैश्वानरीयसूक्ते त्रिप्रैषविधिः ... १६०
तत्र प्रामादिकस्य वर्णादिलोपरूपापराधस्य प्रतीकारः १६१
मारुतसूक्तस्य शंसनविधिः ... १६१
प्रगाथद्वयस्य शंसनविधिः ... १६१
प्रगाथद्वयस्य शंसनस्थाननिर्देशः ... १६२
जातवेदस्यसूक्तस्य शंसनविधिः ... १६३
आपोहिष्ठीयसूक्तस्य शंसनविधिः ... १६४
अहिर्बुध्न्यदेवताकाया ऋचः शंसनविधिः १६५
देवपत्नीदेवताकयोर्ऋचोः शंसनविधिः १३८
राकादेवताकाया ऋचः शंसनविधिः १६९
देवपत्नीराकादेवताकयोः ऋचोः शंसने पौर्वापर्य-
विचारः, तत्र पत्नीनां पूर्वभावित्वम्, राकाया
भगिनीत्वेन पश्चाद्भावित्व मिति सिद्धान्तः १६८, १६९
पावीरवीनामर्चः शंसनविधिः ... १६९
यामीपित्र्ययोः शंसने पौर्वापर्यविचारः १७०
यामीद्वयस्य शंसनविधानम् ... १७०
पित्र्याणां तिसृणा मृचां शंसनविधिः १७०
पित्र्यास्वृक्षु आहावाभावाहवयोर्विचारः १७१
ऐन्द्रीणां चतसृणा मृचां शंसनविधिः १७३
ऐन्द्रीशंसनकालेऽध्वर्योः प्रतिगरमन्त्रे विशेषविधिः १७४
वैष्णुवारुण्या ऋचः शंसनविधिः ... १७५
वैष्णव्या ऋचः शंसनविधिः ... १७५
प्राजापत्याया ऋचः शंसनविधिः ... १७६
परिधानीयायाः विधिः व्याख्यानञ्च ... १७७
परिधानकाले होतुर्भूमिस्पर्शविधिः ... १७९
आग्निमारुतयाज्याया विधानम् १७९

॥ तृतीयपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः १८१ पृ० ॥

आख्यायिका—अग्निष्टोमस्य सर्वक्रतुप्रकृतित्वद्योतिका ... १८१

अग्नेर्युद्धप्रकारवर्णना १८१

अग्निष्टोमस्य छन्दस्त्रय-सवनत्रय-युक्तत्वेन स्तुतिः १८३

— गायत्रीसाम्येन स्तुतिः ... १८४

— संवत्सरसाम्येन स्तुतिः ... १८५

— समुद्रसाम्येन स्तुति ... १८५

अग्निष्टोमादर्वाचीनानां यज्ञानामग्निष्टोमप्राप्तिः ... १८६

पाकयज्ञानां सप्तत्वादिवर्णनम् १८७

हौत्रार्थेयैरग्निगतेडोपह्वानमादाय पाकयज्ञानामग्निष्टोमप्राप्तिः १८७

अग्निहोत्रस्य अग्निष्टोमप्राप्तिः १८७

अग्निष्टोमगतप्रायणीयेष्टिसाम्येन दर्शपूर्णमासयोरग्निष्टोमप्राप्तिः १८८

अग्निष्टोमगतसोमहारसाम्येन ओषधीनामग्निष्टोमप्राप्तिः १८८

अग्निष्टोमगतातिथ्यकर्मद्वारा चातुर्मास्ययागानामग्निष्टोमप्राप्तिः १८८

प्रवर्ग्यसाम्येन दाक्षायणयज्ञस्याग्निष्टोमप्राप्तिः .. १८८

पशुदशसाम्यात् पशुबन्धानामग्निष्टोमप्राप्तिः ... १८९

दधिघर्मस्य सद्वारकाम्यादिष्टापशुबन्धानामग्निष्टोमप्राप्तिः .. १८९

उक्थ्यक्रतोरग्निष्टोमव्याप्यत्वपरिहाराय उक्थ्यक्रतुवर्णनम् ... १९२

अतिरात्राप्तोर्यामयोः क्रत्वोरग्निष्टोमव्याप्यत्वपरिहाराय तयोर्वर्णनम् १९२

अग्निष्टोमात् प्राचीनानां यज्ञानां परस्तात्तनानां क्रतूनामभिव्याप्तिः १९१

षोडशिप्रभृतीनां तत्पर्यायाणां च वर्णनम् १९३

षोडशिस्तोत्रसामस्याष्टत्रिंशदक्षरत्वसम्पादनम् ... १९४

अग्निष्टोमे सर्वेषां क्रतूनामन्तर्भावस्योपसंहारः .. १९४

अग्निष्टोमीयस्तोत्रियर्चां संवत्सराधिकसंख्यासम्पादनम् ... १९४

अग्निष्टोमीयानां संवत्सराधिकसंख्याकानां स्तुत्या सैकविंशतिसंख्याका-
त्रिवृत्स्तोमात् परिकल्प्य तस्यादित्यसाम्यादग्निष्टोमप्रशंसा १९५

अग्निष्टोमीयानां नवत्यधिकशतसङ्ख्याना मृचा मेकविंशतिसङ्ख्याकां-
त्रिवृत्स्तोमान् परिकल्प्य गवामयनसत्रसाम्यादग्निष्टोमप्रशंसा १९६
एकेनाग्निष्टोमानुष्ठानेनैव सर्वयज्ञक्रतुफलावाप्तिवेदनप्रशंसा ... १९७
आख्यायिका— अग्निष्टोमस्य चतुष्टोमत्वेन प्रशंसार्था ... १९९
तत्र त्रिवृत्स्तोमस्तोत्रस्य प्रशंसादि २००
पञ्चदशस्तोमस्तोत्रस्य प्रशंसादि २००
सप्तदशस्तोमस्तोत्रस्य प्रशंसादि २०१
एकविंशस्तोमस्तोत्रस्य प्रशंसादि २०१
अग्निष्टोमस्य त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयसाध्यत्वेन प्रशंसाया उपसंहारः २०२
अग्निष्टोमप्रयोगे त्रिवृदादीनां चतुर्णां स्तोमानां समुच्चयविधिः २०२
अग्निष्टोमस्य अनुष्ठातृवेदितोस्तुल्यफलाधिकारित्वेन स्तुतिः २०२
अग्निष्टोम-चतुष्टोम-ज्योतिष्टोम-नाम्नां निर्वचनानि ... २०४
अग्निष्टोमस्याद्यन्तराहित्येन प्रशंसा २०५
यज्ञगाथा— अग्निष्टोमस्य आद्यन्ततुल्यत्वज्ञापिका ... २०५
अग्निष्टोमस्य आद्यन्ततुल्यत्वे विचारः २०६
साम्नत्वेनादित्यसाम्यात् स्तुतिः २०८
अनुष्ठाने त्वराया निषेधः २०९
त्रिषु सवनेषु शस्त्रस्तोत्रयोरुत्तरोत्तरभ्यन्याधिक्यविधिः... ... २१०
सूर्यसोदयात्समयाभावात्तृतीयसवनेऽपि त्वरानिषेधसिद्धिः २११
सूर्यसोदयात्समयव्यवहारनिदानम् २११
सूर्यसोदयात्समयाभावज्ञानप्रशंसा २१२
आख्यायिका— दीक्षणीयेष्टिसंस्थाख्यापनार्था ... २१५
दीक्षणीयेष्टेः पत्नीसंयाजान्तत्वनिरूपणम् २१६
प्रायणीयेष्टेः शंयुवाकान्तत्वनिरूपणम् २१६
आतिथ्येष्टेः इडान्तत्वनिरूपणम् २१७
उपसदिष्टिषु अनुष्ठेयविशेषप्रदर्शनम् २१७
अग्नीषोमीयपशावनुष्ठेयविशेषप्रदर्शनम् २१७
दीक्षणीयादीष्टिषु होतुरनुवचनस्य मन्द्रस्वरविधिः ... २१८

अग्नीषोमीयपशौ होतुरनुवचनस्य वषट्कारविधिः ... २१८

ज्योतिष्टोमस्यान्येषामुपायभूतत्वाख्यानम् ... २१९

तत्र आप्तानामेवार्त्विज्यविधानम् २१९

आप्तत्वेन छन्दोभिश्च सयुग् भूत्वा यज्ञसम्पादनम् ... २१९

आर्ष-गौर्ण-वाक्-तुल्यार्त्विज्यकारिब्राह्मणानामधिकारनिषेधः २२१

ब्राह्मणानां आर्षतुल्यार्त्विज्यनिरूपणम् २२१

गौर्णतुल्यार्त्विज्यनिरूपणम् २२१

वाक्तुल्यार्त्विज्यनिरूपणम् २२२

ज्योतिष्टोमानुष्ठाने प्रमादकृतस्य स्वल्पार्त्विज्यदोषस्य परिहाराय
कर्मान्ते वामदेव्यसामगानरूपप्रायश्चित्तविधिः ... २२२

प्रायश्चित्तार्थगेये वामदेव्यनामस्तोत्रीयमपि त्रेधा
विभज्य तत्र "पुरुषः" इति शब्दस्य प्रक्षेपप्रकारोपदेशः २२४

देविकानामपञ्चहविषां निर्वपनविधिः २२६

गायत्रं त्रैष्टुभं जागतं मानुष्टुभ मनु अन्यानि छन्दांसि ... २२७

विद्वद्भिर्ज्ञाता छन्दसां प्रशंसा २२८

देविकानामपञ्चहविषां पौर्वापर्यविचारः २२८

तन्न बह्वीनां जायानामेकपतिकत्वमिति दृष्टान्तोपन्यासः ... २२९

देवीदेविकानां पञ्चहविषां निर्वपनविधिः २३१

गतश्रीणां परिगणनम् (शुश्रुवान्, ग्रामणीः, राजन्यः) ... २३२

देविकानाम्नां देवीनाम्नां च हविषां विकल्पेन प्रयोगविधिः २३३

— — — प्रजाकामस्य समुच्चयविधिः २३३

— — — पशुकामस्य समुच्चयविधिः २३३

— — — मनुष्यपदमङ्गलाशंसा २३३

आख्यायिका— उक्थ्यक्रतोर्विधानार्था २३६

"इन्द्र यु अयामि"— इत्यृगाम्नानबीजकथनम् २३७

प्रसङ्गतो भरद्वाजस्य ऋषेः स्वरूपवर्णनम् २३७

साकमश्वनाम्नः साम्नः नामनिर्वचनम् २३८

उक्थ्यस्तोत्रीयनिष्पादकत्वम् ... २३८

प्रसंश्लिष्टीयनामसाम्ना उक्थस्तोत्रप्रणयनम् २३८
उक्थ्यशस्त्रेषु प्रथमचमसगणे मैत्रावरुणस्य शस्त्रसूक्तविधिः २४०
द्वितीयचमसगणे ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रसूक्तविधिः २४१
तृतीयचमसगणे अच्छावाकस्य शस्त्रसूक्तविधिः २४२
सूक्तानां द्विदेवताकत्वेन प्रशंसा ... २४२
उक्थ्यक्रतौ पोतुर्नेष्टुश्च ऋतुयाज-प्रस्थितयाज्यामन्त्राणां विधिः २४२

॥ चतुर्थपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः २४५ पृ० ॥

आख्यायिका— षोडशिक्रतुविधानार्था २४६
षोडशिशस्त्रस्य वज्ररूपत्वेन प्रशंसा २४७
शंसनकालनिरूपणम् २४८
विहृताविहृतरूपाभ्यां द्वैविध्यम् ... २४९
द्वयोः ऋचोर्विहृतपाठप्रकारः २४९
प्रश्नोत्तराभ्यां षोडशिशब्दस्य निर्वचनम् २४९
षोडशिशस्त्रीयानामृचां द्व्यक्षराधिक्येन षोडशिनः प्रशंसा २५०
षोडशीतिनाम्नो निदानकथनम् २५०
षोडशिशस्त्रार्थं वेदितुः सत्यानृतावनुकूलाविति फलम् ... २५१
गौरिवीतस्य साम्नः षोडशिसामत्वविधानम् २५२
नानदस्य साम्नश्च षोडशिसामत्वविधानम् २५२
गौरिवीतसामपक्षे षोडशिशस्त्रस्य विहृतपाठविधिः ... २५३
नानदसामपक्षे षोडशिशस्त्रस्याविहृतपाठविधिः ... २५३
षोडशिशस्त्रे गायत्रीपङ्क्त्योर्विहरणप्रकारोपदेशः .. २५५
उष्णिग्बृहत्योर्विहरणप्रकारोपदेशः ... २५७
द्विपदात्रिष्टुभोर्विहरणप्रकारोपदेशः ... २५७
द्विपदाजगत्योर्विहरणप्रकारोपदेशः ... २५८
अतिच्छन्दोनामनिर्वचनम्, तद्विधिश्च ... ३५८

महानाम्नीनां सुपसर्गाणां सुपसर्जनप्रकारोपदेशः ... २६१
महानाम्नीनां स्तुत्या लोकत्रयसाम्येन प्रशंसा २६२
विहरणनैरपेक्ष्येणाध्यापकैः प्रशानानां नवानां सनुष्टुभां विधिः २६३
पुरुषविशेषे सुपजीव्य विहृताविहृतयोः शस्त्रविशेषयोर्व्यवस्था २६३
षोडशिशस्त्रस्य परिधानीयाया विधिः २६४
याज्यायाः स्तुती विधानं व्याख्या च ... २६४
याज्याया अन्तः पादेषूपसर्गविधिः .. २६५
आख्यायिका-- अतिरात्रक्रतुप्रधानार्थी २६७
छन्दसामिन्द्रसहकारित्वप्रदर्शनम् ... २६८
इन्द्रच्छन्दसामसुरनिराकरणव्याख्यानम् ... २६८
असुरनिराकरणे छन्दसां सौकर्याधिक्येन प्रशंसा .. २६९
छन्दसामपिशर्वरनामधेयकारणस्य कथनम् २६९
अतिरात्रक्रतौ षोडशिशस्त्रादूर्ध्वं त्रयो रात्रिपर्यायाः प्रशंसनीयाः २७१
रात्रिपर्यायेषु प्रथमपर्याये होतुः शस्त्रम् २७१
त्रिष्वेव पर्यायेषु शस्त्रयाज्याया विधिः .. २७२
प्रथमपर्याये प्रयोगान्तरविधिः . . २७३
द्वितीयपर्याये २७३
तृतीयपर्याये २७४
अतिरात्रक्रतौ पवमानस्तोत्रस्य रात्रौ प्रयोगाभावः, तत्प्रयोगा-
भावात् अह्नो रात्रेश्च समानभागयुक्तत्वं कथमिति प्रश्नः २७४
रात्रेरपि प्रकारान्तरेण पवमानस्तोत्रयुक्तत्वमित्युत्तरम् २७४
पञ्चदशस्तोत्रोपेतमहर्भवति, न तथा रात्रिः, तथा च अहश्च
रात्रिश्चेति समानभागयुक्तं कथमिति प्रश्नः २७४
रात्रेरपि प्रकारान्तरेण पञ्चदशस्तोत्रत्वमिति समाधानम् २७५
अपिशर्वराणि शस्त्राणि द्वादश . .. २७५
रथन्तरसाम्ना निष्पादितस्य सन्धिस्तोत्रस्य विधानम् २७५
शस्त्रवाक्यस्य प्रशंसा पुनः प्रशंसा च ... २७६

॥ चतुर्थपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः २७८ पृ० ॥

आख्यायिका— आश्विनशस्त्रविधानार्था २७८
आश्विनशस्त्रीयर्चां सहस्रस्याश्विनसहस्र मिति पुरातनं नाम २७९
आश्विनशस्त्रस्य शंसनस्येतिकर्तव्यताविधानम् ... २८०
शंसने उपस्थानस्य लक्षणविधाने ... २८०
प्रतिपदो विधिः २८०
प्रतिपद्विधौ विचारः २८१
आग्नेयं काण्डम् २८४
उषस्यं काण्डम् २८५
ऐन्द्रं काण्डम् २८५
आश्विनं काण्डम् २८५
आश्विनत्ववर्णनाय प्रश्नोत्तरे २८५
आख्यायिका— आश्विनशस्त्रस्य प्रशंसार्था २८७
अश्वतरीरथेनाग्नेः आजिधावनम् २८८
अरुणैर्गोभिरुषसः आजिधावनम् २८८
अश्वरथेनेन्द्रस्य आजिधावनम् २८८
गर्दभरथेन अश्विनोराजिधावनम् २८८
सौर्याणां मन्त्रसमूहानां सङ्ख्याविधानाय विचारः ... २८९
नयानां छन्दसां प्रारम्भनिर्णयाय विचारः २८९
ऐन्द्रादिप्रगाथानां विधानाय प्रस्तावः २९३
तत्र सूर्यं मतिलक्ष्य शंसननिषेधः २९३
आश्विनशस्त्रे ऐन्द्रप्रगाथस्य शंसनविधिः २९३
रथन्तरयोनिप्रगाथस्य शंसनविधिः ... २९४
मैत्रावरुणप्रगाथस्य शंसनविधिः ... २९५
आश्विनशस्त्रस्य त्रिवेध सुकथ मिति नामव्यवहारः ... २९७
ब्राह्मणस्य परिधानीयाया विधिः ... ३००
प्रजापशुकामस्य परिधानीयाया विधिः ... ३००

आग्निमन्थ्यसा तेजोब्रह्मवर्चसकामस्य परिधानीयाविधिः १०१
वेदनपूर्वकानुष्ठानस्य नानाविधा प्रशंसा १०२, १०२
धाय्याद्वयविधानम्, तयोः प्रशंसा च ... १०२
आग्नेय्यायाः इत्यस्याश्च सूर्यानतिक्रमस्यैतपदर्शनम् ... १०२
चतुःसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रविधिसमापनम् ... १०४
गवामयननामसंवत्सरसत्रस्य विधानारम्भः १०५
एकैकदिनसाध्यस्य सोमप्रयोगस्याद्यःशब्देन व्यवहारः ... १०५
संवत्सरसत्रस्य आद्ये दिवसे अतिरात्रसंस्थस्य सोमस्य प्रयोगविधिः १०५
द्वितीयदिने उक्थ्यसंस्थस्य सोमस्य प्रयोगविधिः १०८
अग्निष्टोमसंस्थस्य सोमस्य च प्रयोगविधिः १०९
द्वितीयदिनस्य आरम्भणीयं नाम ... १०६
आरम्भणीयनामतात्पर्यकथनम् ... १०८
द्वितीयदिने चतुर्विंशस्तोमविधिस्तत्प्रशंसा च १०७
चतुर्विंशस्तोमस्य छन्दोगाम्नातस्वरूपप्रदर्शनम् १०६
चतुर्विंशनामनिर्वचनम्, तत्स्तोमप्रशंसा च १०७
गवामयननामविकृतियागे प्रकृतितः स्तोत्रशस्त्रविधिः ... १०८
आरम्भणीयेऽहनि स्तोत्रसङ्ख्या ऋक्सङ्ख्या च ... १०८
पराभिक्रान्तत्वसम्पादकानां स्तोत्रियाणां विधिः ... १०८
आरम्भणीयाख्याग्निष्टोमसंस्थत्वपक्षे बहिष्पवमानमाध्यन्दिन-
पवमानार्भवपवमानस्तोत्रेषु अष्टाचत्वारिंशस्तोमविधिः १०९
छन्दोगाम्नात अष्टाचत्वारिंशस्तोमस्वरूपम् १०९
पृष्ठस्तोत्रे षोडशकप्राप्तस्य विकल्पितस्य सामद्वयस्य विनियोगप्रशंसा ११२
गवामयनादिषु सर्वेषु पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथन्तरयोः परित्यागनिषेधः ११३
पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथन्तरयोरन्यतरपरित्यागे दोषाभावः ... ११३
वैरूप-वैराज-शाक्वरसाम्नां परिचयादि ११४
आरम्भणीयाहःसामप्रशंसादि ११५
सत्रगतस्योत्सर्गपक्षस्य प्रत्यवरोहविधिः ११५
संवत्सरसत्रस्य मध्याहस्य विषुवतो दिवाकीर्त्यनामहेतु ... ११६

संवत्सरसत्रस्य महाव्रतनामके उपान्त्येऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे विशेषविधिः ३१८
आद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रसंस्थात्वविधिः ३१९
प्रायणीयोदयनीययोरनुष्ठानस्य तद्वेदनस्य च प्रशंसा ... ३२०

॥ चतुर्थपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ३२१ पृ० ॥

अभिप्लवषडहपूर्वभागानां ज्योतिर्गौरायुरिति याज्ञिकप्रसिद्धानां त्र्याणां मन्त्रं विधानम् ३२२
अभिप्लवषडहोत्तरभागाना मायुर्गौर्ज्योतिरिति याज्ञिकप्रसिद्धानां त्र्याणां मन्त्रं विधानम् ३२२
अभिप्लवषडहे संस्थाविशेषाणां विधानम्, प्रशंसा च ... ३२३
अभिप्लवषडहस्यैकस्मिन् मासि पञ्चकृत्व आवृत्तेर्विधानम् ... ३२४
पञ्चसु षडहेषु प्रथमस्य विध्यनुवाद-प्रशंसे ... ३२५
द्वितीयस्य — ३२६
तृतीयस्य — ३२६
चतुर्थस्य — ३२६
पञ्चमस्य — ३२६
तस्यैव षडहपञ्चकस्य पुनः प्रशंसा ३२७
संवत्सरसत्राणां प्रकृतिभूतस्य गवामयनस्य विधिः ... ३२८
आख्यायिका— दशमाससम्पाद्यस्य गवामयनस्य प्रशंसा ... ३२८
द्वादशमाससम्पाद्यस्य गवामयनस्य प्रशंसा ३२८
आदित्यानामयनाङ्गिरसामयनयोः सत्रयोर्विधानार्थां ३३०
गवामयनविकृतिरूपस्य आदित्यानामयनस्याहःकॢप्तिविधानम् ३३१
अङ्गिरसामयनस्याहःकॢप्तिविधानम् ३३१
आदित्यानामयनाङ्गिरसामयनयोरभिप्लवषडहपृष्ठषडहयोर्वर्णनम् ३३२
गवामयनादिषु सत्रेषु पूर्वोत्तरयोर्मासषट्कयोः मध्यवर्तिनो विषुवन्नामकस्याह्नो विधानम् ३३५

छन्दोगाख्यातस्यैकविंशस्तोमस्य स्वरूपवर्णनम् ३३५
एकविंशस्तोमस्यादित्यसाम्येन प्रशंसा, तत्र शाखान्तरीयश्रुतिश्च ३३५
विषुवतोऽह्नः सामषट्कयोरतिरिक्तत्व आदित्यसाम्येन प्रशंसा च ३३५
उभयतः दशकद्वयस्य विधानम् ३३६
-- स्वरसामाख्यानामह्नां प्रशंसा ... ३३७
स्वरसामाख्यानामह्नां परस्सामेति नामान्तरम् .. ३३८
स्वरसामाख्येष्वहस्सु सप्तदशस्तोमानां प्रशंसा ३३८
विधृतत्व एव प्रशंसा समभिप्रेत्य तद्रूपत्वेनोपवर्णितस्यादित्यस्य प्रशंसा ३३९
स्वरसामाख्यानामह्नां विधानम्, स्वरसामनामनिर्वचनञ्च ... ३४१
स्वरसामभ्यः सर्वेभ्योऽधस्तात् अभिजिदाख्यस्याह्नः उपरिष्टात्
विश्वजिदाख्यस्याह्नो विधानम् ३४१
विषुवत्यहनि महादिवाकीर्त्यादिपञ्चसामविधानम् .. ३४२
महादिवाकीर्त्यस्य परिचयः, तस्य पृष्ठसामत्ववर्णनं च ... ३४३
विकर्णस्य परिचयः, तस्य ब्रह्मसामत्ववर्णनं च ३४३
भासाख्यसाम्नः परिचयः, तस्य अग्निष्टोमसामत्ववर्णनं च ... ३४३
ब्रह्मद्वयस्तरयोस्साम्नोर्माध्यन्दिनपवमानाभिपवनागतत्वम् ... ३४४
प्रातरनुवाकस्य चोदकप्राप्तकालबाधनाय कालान्तरविधानम् २४४
गवामयनादिके त्रिहत्ती सवनीयपशुविषये विशेषविधिः .. ३४४
-- सामिधेनीविषये विशेषविधिः ... ३४४
निष्केवल्यशस्त्रे एकपञ्चाशते द्विपञ्चाशते वा शस्त्रे निविद्धानम्,
ततस्तावतीनामेवर्चां शंसनविधानम् ... ३४५
कुरीरशब्दनामकस्य सूक्तस्य शंसनविधिः, तत्प्रशंसा च ... ३४८
हंसवतीतिप्रसिद्धस्यर्चः शंसनविधिः, तद्व्याख्यानं च .. ३४९
हंसवतीनामसन्त्रस्य तात्पर्यवर्णनादि ३५१
स्वर्गकामस्य हंसवतीस्थाने तार्क्ष्यसूक्तशंसनविधिः ... ३५२
तार्क्ष्यसूक्तस्य प्रथमायाः ऋचो व्याख्यानादि ३५३
द्वितीयस्या ऋचो व्याख्यानादि ३५४
तृतीयस्या ऋचो व्याख्यानादि ३५५

दूरोहणाख्यशंसने आरोहप्रकारोपदेशः ३५७
अवरोहप्रकारोपदेशः ३५७
पशुकामस्य मिथुनसूक्तानां शंसनविधिः ३५८
विषुवन्नामकस्याह्नो मनुष्यसाम्येन प्रशंसा ३६१
विषुवद्विधौ कश्चिद् विचारः, विषुवत्प्रशंसा च ... ३६१—३६२
महाव्रताख्येऽहनि कस्यचित् पशोर्विधानम्, तद्देवताप्रशंसा च ३६२

॥ चतुर्थपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः ३६६ पृ० ॥

आख्यायिका— द्वादशाहक्रतुविधानार्था ३६६
शाखान्तरीयविधिश्रवणात् द्वादशाहयागस्य विध्यनयनम् ३६७
द्वादशाहयागस्य अहःक्लृप्तिप्रदर्शनम् ३६९
व्यूढद्वादशाहयागस्य विधिः ३७०
व्यूढद्वादशाहे दीक्षादिमन्त्राविकल्पं बाधित्वा नियमः ... ३७१
उपसत्सु च विशेषविधिः ३७१
द्वादशसु दिनेषु सोमाभिषवविधिः ... ३७१
दीक्षोपसत्सुत्यादिनमन्त्राणां प्रशंसा .. ३७२
छन्दआदिछन्दोविषयकविचारः ... ३७३
द्वादशाहयागस्य यजनयाजनाधिकारिणोर्निर्णयः ... ३७५
द्वादशाहे दीक्षां प्राप्नवत्सु यजमानेषु दीक्षाप्राप्तेः प्रशंसा ३७७
यजमानपापविनाशहेतुत्वात् ऋत्विजः प्रशंसा ... ३७८
द्वादशाहयागस्य ज्येष्ठत्वेन प्रशंसा ३७८
ज्येष्ठश्रेष्ठहेतुत्वे उदाहरणप्रदर्शनम् ... ३७९
द्वादशाहयागे पापपुरुषस्य याज्यत्वनिषेधः ३७९
व्यूढद्वादशाहे प्रथमैकादशद्वादशदिनव्यतिरिक्तो यो नवरात्रः,
तत्र ये त्र्यहाः सम्पन्नाः तेषां प्रशंसा ... ३८०
आख्यायिका— द्वादशाहयागस्य दीक्षायाः कालविशेषविधानार्था ३८३

द्वादशाहयागे दीक्षाया: कालविशेषविधि: ... ३८३
दीक्षार्थिमालब्धव्य प्राजापत्यपशोर्विधानम् ३८४
आप्रीयाज्यासु च विशेषविधि: ३८५
सामिधेनीषु च विशेषविधि: ३८५
पश्वङ्गे पशुपुरोडाशे च विशेषविधि: ... ३८६
"यथ ज्यायप्रियो भवन्ति" - इत्यत्र विचार: ३८५
"यद्देवत्य: पशुस्तद्देवत्य: पुरोडाश:"— इत्यत्र विचार: ... ३८६
वायुप्रजापत्योरभिन्नत्वे मन्त्रप्रमाणप्रदर्शनम् ... ३८७
भरतद्वादशाह-व्यूढद्वादशाहयो: सत्त्वे विशेषविधय: ... ३८७
आख्यायिका — व्यूढद्वादशाहप्रशंसार्था ३८९
छन्दसां व्यूहनविधि:, तत्प्रशंसा च ... ३९०
बृहद्रथन्तरयो: साम्नो: प्रशंसार्था ... ३९१
श्यैतनौधसयो: साम्नोर्वृष्टिधूमरूपत्वेन प्रशंसा ३९२
देवयजनशब्दस्य विवक्षितार्थव्याख्यानम् ... ३९३
चक्रमसि तथारूपप्रसङ्गाद् यागेषु मुख्यत्वेन शुक्लपत्नस्य विधि: ३९३
पशुशब्दस्य विवक्षितार्थव्याख्यानम् (पुष्टिहेतु: पशु:) ... ३९३
द्यावापृथिव्यो: परस्पर मुपकार्योपकारकसम्बन्धवर्णनम् ... ३९४
आख्यायिका— पृष्ठस्तोत्रोपयुक्तसाम्नां विधानार्था ... ३९६
बृहद्रथन्तरवैरूपवैराजशाक्वररैवतसाम्नामुत्पत्तिकथा ३९६,३९७
बृहदादीनां षण्णां साम्नां पृष्ठस्तोत्रसाधनत्ववर्णनम् ३९७
षड्विधपृष्ठस्तोत्रसामाधारत्वेन षड्विधछन्दसा मुपन्यास: ३९८
गायत्र्यादिकल्पनाप्रकारवेदनपूर्वकानुष्ठानस्य प्रशंसा ... ३९८
द्वादशाहकर्मणि प्रायणीयं नाम प्रथम मह:, उदयनीयं नाम द्वादश
मह:, अविवाक्यं नामैकादश मह: *, तदतिरिक्तानां नवाना मह्नां
पृथगेकैकस्मिन् देवता-स्तोम-साम छन्दसां विधानम् ... ४०१
मन्त्राणां सम्पूर्णानां नामत: प्रतीकादिभिश्च विधि: ४०२—४१२

* अविवाक्यं नाम दशम मह इति याज्ञिकप्रसिद्धिस्तु प्रायणीयत्यागेन बोध्यम् । १भा० १३८पृ० द्रष्टव्यम् ।

द्वितीयेऽहनि देवता-स्तोम-साम-च्छन्दसां विधानम् ... ४१५
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः ४१५—४२४

॥ इति सभाष्यैतरेयस्य द्वितीयभागस्य विषयसूची ॥

॥ अथ तृतीयभागस्य ॥

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

तृतीयेऽहनि देवता-स्तोम-साम-च्छन्दसां विधानम् ... ४
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः ४—१७
चतुर्थेऽहनि न्यूङ्खविधानाय प्रस्तावः १८
न्यूङ्खस्य विधानम् २०
आश्वलायनेन प्रोक्तं न्यूङ्खस्वरूपम् २१
अर्द्धौकारविवरणम् २१
तस्य न्यूङ्खस्य प्रशंसनम् २२
न्यूङ्खस्य मन्त्रमध्ये स्थानविशेषविधानम् ... २२
— स्थाननिर्णये पक्षचतुष्टयवर्णनम् ... २२
— प्रातरनुवाके स्थानविशेषविधानम् ... २३
— आज्यशस्त्रे स्थानविशेषविधानम् ... २३
— माध्यन्दिने सवने स्थानविशेषविधानम् २४
देवता-स्तोम-साम-च्छन्दसां विधानम् ... २७
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः २७—४०

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ४१ पृ० ॥

पञ्चमेऽहनि देवता-स्तोम-साम-च्छन्दसां विधानम् ... ४३
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः ४३—५६
महानाम्नीषु शाक्वरसामविधौ महानाम्नीशब्दनिर्वचनम् ४८

प्रसङ्गतो दाशतयीनां माध्यन्दिनभागयोर्विशेषः ... ५६
षष्ठाह्नो देवतासंख्यावर्णनम् ५७
षष्ठेऽहनि ऋतुप्रैषेषु ऋतुयाज्यासु च विशेषविधिः, तत्र विचारश्च ५८
प्रातःसवने माध्यन्दिनसवने च पारुच्छेपीविधानम् ६१
आख्यायिका— विहितानां पारुच्छेपीनां सुपाख्यानेन प्रशंसार्था ६२
देवता-स्तोम-साम-छन्दसां विधानम् ... ६७
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः ६८—८०
आख्यायिका— विहितनाभानेदिष्ठसूक्तीयनाभानेदिष्ठवर्णनार्था ७९
प्रसङ्गतः "सत्यमेव वदितव्यम्"- इति विधिः ... ८४
नाभानेदिष्ठवालखिल्य-वृषाकपि-एवयामरुत्सामसूक्तानां सम्पारित्वम् ८५

॥ पञ्चमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ९१ पृ० ॥

द्वादशाहक्रतौ द्वितीयादिनवरात्रिगतास्त्र्यहाः, तत्र प्रथम-द्वितीयत्र्यहाभ्यां भेदः पृष्ठ्यः षडहः सम्पद्यते, अन्तिमत्र्यह-श्छन्दोमाख्यः, तस्य प्रथमेऽहनि नवरात्रिगते सप्तमेऽहनि मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः ... ९४—१०७
चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशात्मकानां छन्दोमस्तोमानाम् ९९—१००
अष्टमेऽहनि मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः १०८—१२१

॥ पञ्चमपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः १२२ पृ० ॥

नवमेऽहनि मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः १२५—१३६
पृष्ठ्यषडहस्य, छन्दोमत्र्यहस्य, दशमस्याह्नश्च* मासादिसाम्येन, नासि-कादिसाम्येन, अक्ष्यादिसाम्येन कर्णादिसाम्येन च प्रशंसा १३८, १३९
दशमेऽहनि नियमविशेषस्य विधानम् १४०
आगमसम्बन्धाय प्रसर्पणविधिः १४१

---

* प्रायणीयेन सह गणिते तु एकादशानामह्नां सङ्ख्या भवति।

दशमेऽहनि तीर्थदेशे मार्जनविधिः १४१
होमार्थं पत्नीशालागमनविधिः १४१
पत्नीशालागतानां होमविधिस्तन्मन्त्रादिविधिश्च १४१, १४२
कृतहोमानां तेषां पुनः सदःप्रवेशविध्यादि ... १४५
सदोमण्डपस्थितानां सामगानां सार्पराज्ञीषु स्तोत्रगानविधिः १४५
मानसग्रहाय साम्नां प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारभागानां मनसैव
गेयत्वम्, शस्त्राणां तु वाचा शंसनविधिः ... १४६
सार्पराज्ञ्याः शंसनादूर्ध्वं चतुर्होतृमन्त्राणां शंसनविधिः १४७
शस्त्राणां चतुर्होतृमन्त्राणां व्याख्यानप्रशंसे ... १४८
औदुम्बरीशाखायाः सम्भूयोपस्पर्शनविधिः ... १५०
औदुम्बरीस्पर्शादनन्तरं वाग्विसर्गविधिः ... १५०
वाग्विसर्गस्य कालविशेषविधिः १५१
— देशविशेषविधिः १५२
— मन्त्रविशेषविधिः १५२
चतुर्होतृमन्त्रव्याख्यानाय होतुराह्वानविधिः ... १५५
— अध्वर्योः प्रतिगरविधिः १५५
दशपदात्मकचतुर्होतृसंज्ञकमन्त्रसङ्घातस्य स्वरूपप्रदर्शनम् १५५
ग्रहसंज्ञकमन्त्रस्य स्वरूपप्रदर्शनम् ... १५७
प्रजापतितनुसंज्ञकानां द्वादशमन्त्राणां विधिः ... १५७
— स्वरूपप्रदर्शनम् ... १५८
ब्रह्मोद्यसंज्ञकमन्त्रस्य विधिः १५८
— स्वरूपप्रदर्शनम् ... १६०
द्वादशाहयागीयविशेषवक्तव्यानि समाप्तानि १६१

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १६२ पृ० ॥

अथाग्निहोत्रयागस्य विधयः १६४
अग्निहोत्रस्य सायङ्कालीनं यजमानकर्तव्यम् १६४

अग्निहोत्रस्य प्रातःकालीनं यजमानकर्त्तव्यम् १६४
आहवनीयोद्धरणस्य प्रशंसा १६५
क्षीरादिरूपस्य होमद्रव्यस्य प्रशंसा ... १६५
होमद्रव्यस्य (क्षीरस्य) गवाभ्यामेदात् सोमरूपदेवताकत्वम् १६५
प्रायश्चित्तम्— अग्निहोत्री यदि दुह्यमाना उपविशेत्, तत्र ... १६८
— — वाशिं कुर्यात्, तत्र १६९
दोह्यमानस्य क्षीरस्य अग्निहोत्राच्चलनेन भूमौपतने १६९
— — मांस्य भूमिपतने उपायान्तरकथनम् १७०
अग्निहोत्रसिद्धये क्षीरस्यान्यार्थे अलाभेऽस्य विभागम् ... १७१
तत्सद्भावसाधनप्रकारवागिति होमस्य सकृत् विधिश्च .. १७३
मानुषदैवत[illegible]ादनिमार्दिविशेषणम् १७४
अग्निहोत्रानुष्ठानस्य सर्वपदार्थफलसाम्येन प्रशंसा ... १७५
गवामयनसमसाम्येन प्रशंसा ... १७६
आख्यायिका— अनुदितहोमनिन्दोदितहोमप्रशंसार्था ... १७७
उदितहोमस्य दृष्टान्तपूर्विका प्रशंसा .. १८४
उदितहोमस्य पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसा १८४
यज्ञगाथा— उदितहोमस्य प्रशंसार्था १८४
अहोरात्रसम्बन्धेन दिवाहोमस्य रात्रिहोमस्य च प्रशंसापूर्वकं
उदितहोमनिगमनम् १८५
यज्ञगाथा — अनुदितहोमनिन्दार्था १८६
आदित्यदेवप्रशंसार्था (त्रिसत्यसप्रपञ्चोपाख्यानम्) १८७
आदित्यदेवस्य प्रशंसा, प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसा, तन्नामनिरुक्तपदं च १८६
त्रिसर्गे व्याख्याया भागविषयस्य तात्पर्यव्याख्यानम् १८८
अग्निहोत्रस्यावश्यकत्वसर्वोपरिभाव मायप्रतिपत्तिनिराकरणनिषेधः १८९
अनुदितहोमनिन्दा उदितहोमप्रशंसा च प्रकारान्तरेण .. १९२
सैव सैव दृष्टान्तान्तरेण ... १९३
सैव सैव प्रकारान्तरेण .. १९३
सैव सैव प्रकारान्तरेण ... १९४

ब्रह्मगाथा— उदितहोमप्रशंसार्था अनुदितहोमनिन्दार्था च १९४
आख्यायिका— सर्वप्रायश्चित्तसम्पादनस्य व्याहृतित्रयस्य स्तुतिवर्णनार्था १९७
प्रणवस्योत्पत्तिवर्णनार्था १९८
ऋग्यजुःसामत्रयीभिर्होत्राध्वर्यवौद्गात्रकर्तृत्वविधिः ... १९८
यज्ञदोषप्रायश्चित्ताय गार्हपत्यादिषु व्याहृतिहोमविधिः ... १९९
व्याहृतीनां वेदान्तःश्लेषणत्वम् २००
विश्लिष्टोऽपि यज्ञो व्याहृतिभिरेव संश्लिष्टो भवतीत्यत्र दृष्टान्तप्रदर्शनम् २०१
प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मण आर्त्विज्यनिरूपणम् २०१
ब्रह्मणः मनसा वैकल्यराहित्यानुसन्धानविधिः २०३
वाग्व्यवहारे बाधप्रदर्शनम् २०४
उपाकृते प्रातरनुवाके उपांश्वन्तर्यामहोमं यावत् मौनविधिः २०५
दक्षिणाग्रहणे विचारः २०८
यज्ञभिषक्त्वेन दक्षिणाग्रहणं न्याय्य मिति सिद्धान्तः २०९
मानसानुष्ठानकारित्वेनैव दक्षिणाबाहुल्यम् ... २०९
व्याहृतिप्रायश्चित्तानुष्ठानविधिः २०९
आर्त्विज्यकर्तव्यान्तराणि २१०
आख्यायिका— ग्रावस्तुत्कर्तव्यविधानार्था २१४
ग्रावस्तुत्यृत्विजा ग्राव्णामभिष्टवविधिः २१५
ग्रावस्तुदभिष्टवदृष्टान्तप्रसङ्गेन अर्बुदोदासर्पणीनामसर्पकथा २१६
अभिष्टवकाले ग्रावस्तुत उष्णीषेण नेत्रवेष्टनविधिः ... २१६
ग्रावस्तुतोऽभिष्टवार्थे मन्त्राणां सप्तर्चां विधानम् ... २१७
ग्रावस्तुदभिष्टवकर्तॄणां पापशान्तिविषये दृष्टान्तप्रदर्शनम् ... २१७
ग्रावस्तुदभिष्टवगतानामृचां शतसङ्ख्याकत्वविधानम् ... २१९
त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकत्वविधानम् २२०
अपरिमितसङ्ख्याकत्वविधानम् २२०
पाठप्रकारविधानम् ... २२१
माध्यन्दिनकालीनाभिष्टवस्य विशेषतः प्रशंसा ... २२२
ग्रावस्तुतः सम्प्रैषनिरपेक्षत्वविधानम् २२२

सुब्रह्मण्याख्यस्य ऋत्विजः कर्तव्यनिरूपणम् २२१
— प्रशंसा, स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यत्वे हेतुश्च २२१
— समीपे दक्षिणाकालेव सुब्रह्मागमनविधिः २२७
सुब्रह्मण्याह्वानस्य देशविशेषनिरूपणम् २२६
विच्छिन्नस्य उत्करदेशस्य प्रशोभाराभ्यां प्रशंसा २२७
आग्नीध्रस्य ऋत्विजः आत्विज्यकर्तृत्वविधानम् ... २२८
पात्नीवतग्रहे अनुवषट्कारनिषेधः ... २२८
— अनुवषट्कारनिषेधे यज्ञगाथा ... २२९
नेष्टुःपश्चादासीनस्य पात्नीवतग्रहभक्षणविधिः ... २२९
सुब्रह्मण्यायै दक्षिणासु नीतासु यज्ञसमाप्तिः २२९
आख्यायिका — मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां शस्त्रविधानार्था २३२
मैत्रावरुणस्य शस्त्रविधिः २३४
ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रविधिः २३४
अच्छावाकस्य शस्त्रविधिः २३५
प्रातःसवनाभिमानिनोऽग्निदेवस्य प्रशंसा २३५
तृतीयसवनाभिमानिनां विश्वेषां देवानां प्रशंसा .. २३५
स्तोत्रियानुरूपयोर्न्यायो २३७
होत्रकाणां सर्वशस्त्रेषु प्रातःसवने प्रकारविशेषविधिः २३७
— — माध्यन्दिनसवने तद्विशेषः ... २३८
— — तृतीयसवने माध्यन्दिनन्यायातिदेशः २३८
होत्रकाणामारम्भणीयानामृचां विधानप्रस्तावः ... २४०
— — प्रशंसा २४१
आरम्भणीयाविधिः मैत्रावरुणस्य होत्रकस्य २४०
ब्राह्मणाच्छंसिनो होत्रकस्य ... २४१
अच्छावाकस्य होत्रकस्य ... २४१
होत्रकाणां परिधानीयानामृचां विधानप्रस्तावः २४२
परिधानीयाविधिः मैत्रावरुणस्य होत्रकस्य २४३
ब्राह्मणाच्छंसिनः होत्रकस्य ... २४३

परिधानीयाविधिः अच्छावाकस्य होतृकस्य २४५
होतृकाणां तृयाणां सवनद्वये परिधानीयादेर्विध्योपदेशः ... २४८
मैत्रावरुणस्य ऐकाहिकाभिरेव परिधानीयाविधिः .. २४८
अच्छावाकस्य सवनद्वये प्रकृतिविलक्षणपरिधानीयाद्वयविधिः २४६
...सिनः अहीनगताभिरैकाहिकाभिरुभयीभिरेव
परिधानीयाभिः परिधानविधिः २५०
तृतीयसवनगतानां तृयाणा मेव होतृकाणां परिधानीयानां प्रशंसा २५१
प्रातस्सवनगतानां याज्यादीनां मध्ये अनवानविधिः ... २५२
होमद्वयौ नियमविशेषस्य विधानम् २५२
प्रातस्सवने अतिशंसननिषेधः २५३
माध्यन्दिनसवनतृतीयसवनयोरतिशंसनविधिः ... २५३
यत्रातिशंसनं कर्त्तव्यं भवति, तत्र तदर्थं यासां ऋचां मानयनं
कर्त्तव्यम्, तासां ऋचां देशविशेषोपदेशः ... २५४
होतृकाणां विच्छितानां परिधानीयानां स्तुतिः ... २५४
प्रातस्सवने उन्नीयमानसूक्तस्य विधानम् ... २५७
उन्नीयमानसूक्तगतानां ऋचां देवताद्वारा प्रशंसा ... २५८
छन्दोद्वारा प्रशंसा ... २५८
अक्षरसंख्याद्वारा प्रशंसा ... २५८
माध्यन्दिनसवने उन्नीयमानसूक्तगतानां दशानां ऋचां विधिः २५८
तृतीयसवने उन्नीयमानसूक्तगतानां नवानां ऋचां विधिः ... २५६
सम्पूर्णसूक्तानुवचनं कर्त्तव्यमिति प्रथममतस्य प्रशंसा ... २५६
प्रतिसूक्तं सप्तानां मेवर्चां मनुवचनीयत्व मिति द्वितीयमतस्य प्रशंसा २५६
प्रथमसूक्तगतानां नवानां, द्वितीयसूक्तगतानां दशानां, तृतीयसूक्त-
गतानां नवानां मेवानुवचनीयत्व मिति तृतीयमतस्य प्रशंसाधिक्यम् २६०
प्रस्थितयाज्यानां मैन्द्रत्वं कथ मिति विचारारम्भः ... २६२
याज्याया ऐन्द्रत्वसम्पादनप्रकारोपदेशः मैत्रावरुणस्य ... २६३
— — पोतुः ... २६३
— — नेष्टुः ... २६४

याज्यायां ऐन्द्रत्वसम्पादनप्रकारोपदेशः आग्नीध्रस्य ... २६६
— — अच्छावाकस्य ... २६६
माध्यन्दिनसवने उन्नीयमानसूक्तस्य विधानम् ... २६६
देवताद्वारा छन्दोद्वारा च तत्सूक्तीयानां ऋचां प्रशंसा ... २६७
होत्रादीनां सप्तानां मैत्रविणां प्रस्थितयाज्याविधिः ... २६८
याज्याया उपदेशः होतुः २६८
मैत्रावरुणस्य २६८
ब्राह्मणाच्छंसिनः २६८
पोतुः २६८
नेष्टुः २६९
अच्छावाकस्य २६९
आग्नीध्रस्य २६९
तृतीयसवने उन्नीयमानसूक्तस्य विधानम् २७१
पवमानस्तोत्रे देवताविषयको विचारः ... २७२
— छन्दोविषयको विचारः .. २७२
प्रस्थितयाज्याविषयको विचारः २७३
याज्याया ऐन्द्रार्भवत्वप्रदर्शनम् होतुः २७४
मैत्रावरुणस्य ... २७४
ब्राह्मणाच्छंसिनः ... २७४
पोतुः २७५
नेष्टुः २७५
अच्छावाकस्य २७५
आग्नीध्रस्य २७५
याज्यास्ववस्थितस्य छन्दसः प्रशंसा २७६
होत्रकाणां परस्परं साम्यं वैषम्यं च विवक्तुं विचारः ... २७७
मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां शंसनविचारः ... २७८
होतृहोत्रकयोः द्वाक्यत्वेन साम्यं कथ मिति विचारः ... २७९
पोतृनेष्ट्राग्नीध्रीयाणा मपि होत्रा उक्थित्वः कथ मिति विचारः २८१

द्विप्रैषः पोता, द्विप्रैषो नेष्टा ; अन्ये एकप्रैषा इत्यत्र विचारः २८३
सम्प्रदायविद्भिः पठितं प्रैषसूक्तम् २८३
अहोतृणा मपि मैत्रावरुणादीनां कथं होतृत्वव्यपदेश इति विचारः २८५
शस्त्रविषये कश्चिद् विशेषविचारः २८६
अच्छावाकविषयेऽपि कश्चिद् विशेषविचारः २८७
उक्थसंस्थोक्थ्ये तु मैत्रावरुणशस्त्रविषयको विचारः ... २८८
ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकशस्त्रविषयको विचारः २८८
तृतीयसवनगतानां मैत्रावरुणादिशस्त्राणां छन्दोदैवतविचारः २९१
आरम्भणीयानां छन्दोदैवतविचारः ... २९२
परिधानीयानां छन्दोदैवतविचारः ... २९३
होत्रच्छावाकयोरुक्थेऽभ्यासविधानम् २९५
षोडशिसंस्थायां चतुरक्षराभ्यासविधिः २९७
अच्छावाकः तृतीयसवने शिल्पेषु नाराशंसीः ऋचः कथं शंसति २९८
— — — इष्टतायै शंसति २९९
प्रसङ्गतो गर्भोपनिषद्वचनोदाहरणम् २९९

॥ षष्ठपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः ३०१ पृ० ॥

अथाहर्गणेषु होत्रकाणां माध्यन्दिनीयशस्त्रक्लृप्तिविचारः ... ३०१
— माध्यन्दिनीयशस्त्रक्लृप्तिविधानम् ... ३०३
आख्यायिका— सम्पातसूक्तानामुत्पत्तिकथाप्रकाशार्था ... ३०६
विश्वामित्रदृष्टानां सम्पातसूक्तानां वामदेवकर्तृकापहरणम् ३०७
सम्पातसूक्तानां वामदेव्यत्ववैश्वामित्रत्ववर्णनादिकम् ३०७
भारद्वाजवासिष्ठनौधससूक्तानां वर्णनम् ३०८
अहर्गणेषु प्रातःसवने अहीनसूक्तानां विधिः ३०८
तेषा मेवाहीनसूक्तानां स्वरूपोपदेशः ३०८
सत्रायने द्विविधान्यहानि,— चतुर्विंशादीन्यारम्भणरहितानि,
मध्यगतान्यारम्भसहितानि चेति ; तत्रोभयत्रैव वह्निवत्
सूक्तं कः कथं शंसतीति विचारः ३०९

आङ्गिरसच्छिनेष्वहःसु विच्छिन्नसूक्तानां शंसनप्रशंसा ... ३१०
मैत्रावरुणो यांस्त्रीन् सम्पातसूक्तान् विपर्यस्य शंसेत्, तत्प्रदर्शनम् ३११
ब्राह्मणाच्छंसी ,, ,, ,, ,, ,, ३१२
अच्छावाकः ,, ,, ,, ,, ,, ३१३
प्रतिदिनं पुरस्ताच्छंसनीयानां त्रयाणां सूक्तानां विधानम् ... ३१४
पृष्ठ्यषडहस्य उत्तरस्मिंस्त्र्यहे कामाश्चित्या आवापविधिः ... ३१५
कस्मिन् दिने का ऋच आवपनीया इति विचार्य तन्निर्णयः ... ३१५
स्तोमवृद्धावतिशंसनार्थाना मावपनीयानां सूक्तानां प्रदर्शनम् ३१५
विश्वामित्रशब्दनिरुक्तिः ३१८
सूक्तस्य पुरस्ताच्छंसनीयं सूक्तम् मैत्रावरुणस्य ३१८
ब्राह्मणाच्छंसिनः ... ३१९
अच्छावाकस्य ... ३२०
अनिर्दिष्टदेवताकसूक्तादीनां प्राजापत्यत्वविधानम् ... ३२१
प्रतिदिनं शंसनीया ये कद्वन्तः प्रगाथास्तेषां विधिः ... ३२४
कद्वत्प्रगाथेभ्य ऊर्ध्वं शंसनीयानां सूक्तप्रतिपदां शंसनविधिः ३२५
सूक्तप्रतिपद्भ्यः पूर्वं व्याहावनिषेधः ३२७
त्रिष्टुप्छन्दस्कानां सूक्तप्रतिपन्नामकानामृचां प्रशंसा ... ३२७
.. . -- तद्रूपाणि व्याख्यानानि च ३२८
परिधानीया ऋचः स्तोतु मुपक्रमः ३३०
दृष्टान्तद्वयपूर्वकं परिधानीयानां शंसनविधानम् ... ३३१
अभितष्टीयसूक्तस्य परिधानीयाविधौ विनियोगोपदेशः ... ३३१
परिधानीया मुपजीव्य कर्तव्यौ योगविमोकौ ब्राह्मणाच्छंसिनः ३३४
अच्छावाकस्य ३३४
मैत्रावरुणस्य ३३४
यथोक्तयोगविमोकज्ञानस्य प्रशंसा ३३५
अश्वसमूह मपेक्ष्य योगविमोकयोरुपदेशः ३३५
योगविमोककर्तॄणां परिधानीयानाम् एकैकविधत्वस्य निन्दा ३३५
— — उभयविधत्वस्य प्रशंसा ३३५

स्तोमातिशंसने विशेषोपदेशः ३३७
बहुभिः स्तोमातिशंसने दोषदृष्टान्तः ३३७
तृतीयसवने अपरिमितशंसनविधिः ३३८
वेदनपूर्वकस्यानुष्ठानस्य प्रशंसा ३३८
षष्ठस्य षडहस्य षष्ठेऽहनि धिष्ण्याख्यशस्त्रकृप्तिसूक्तस्य विधिः ३४०
नभाकद्दष्टानां तृचानां विधानम् ३४१
वालखिल्यसूक्तानां स्वरूपं शिल्पस्वरूपप्रदर्शनम् ... ३४२
प्रगाथान्तेषु प्रक्षेपणीयानामेकपदानामुपदेशः ... ३४५
पच्छो विहरणे प्रक्षेपणीयानां पादानामुपदेशः ... ३४५
अर्धर्चशो विहरणे प्रक्षेपणीयोपदेशः ३४६
ऋक्शो विहरणे प्रक्षेपणीयोपदेशः ३४६
पच्छः, अर्धर्चशः, ऋक्श इति विहरणानां त्रिविधस्य प्रशंसा ३४६
विहरणं मन्तरेण यथाध्ययनशंसनस्य विधानम् ... ३४६
वालखिल्यानां षट्सूक्तेषु विहारो विहितः, अवशिष्टयोः सप्तमाष्टमयोः सूक्तयोः विपर्यासेन शंसनस्य विधानम् ... ३४७
निष्कैवल्यस्य शिल्पनामकशस्त्रस्य प्रशंसा ३४८
सप्तभिः प्रकारैः पाठरूपस्य दूरोहणशंसनस्वरूपस्योपदेशः ३४९
प्रसङ्गतो महासूक्तक्षुद्रसूक्तयोर्लक्षणोपन्यासः ३५०
दूरोहणशंसनविधिः ऐन्द्रे सूक्ते ३५०
वारुणे सूक्ते ३५०
ऐन्द्रावरुणे सूक्ते ३५१
सौपर्णे सूक्ते ३५१
सौपर्णे सूक्ते दूरोहणे शस्ते ऐकाहिकानां संशंसने विचारः ३५३
वालखिल्यानां शंसने मैत्रावरुणस्य दर्पश्चेत् तत्र कर्तव्यम् ३५६
वालखिल्यानां शंसने यथा विहरणं, तथैव स्तोत्रेऽपि किमिति विचारः ३५७
शस्त्र सुपर्णीय व्याख्यायां कश्चिदुपदेशः ३५८

॥ षष्ठपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः ३६० पृ० ॥

पृष्ठ्यषडहस्य षष्ठेऽहनि शिल्पनामकशस्त्राणां शंसनविधानम् ३६१
देवशिल्पानां हस्तिकंसादीनां सुराक्षरवाक्येनोपन्यासः ... ३६१
होतुः नाभानेदिष्ठनामसूक्तरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः ३६२
तत्रैव नाराशंसाख्यसूक्तरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः ३६६
मैत्रावरुणस्य वालखिल्याख्यसूक्तरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः ३६७
वौक्षिकविहारयोः महावालखिल्यनामकविहारस्योपदेशः ३६८
ब्राह्मणाच्छंसिनः सुकीर्तिसूक्तरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः ३७२
वृषाकपिसूक्तरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः ३७२
वृषाकपिसूक्तमध्ये न्यूङ्खविधिः, तत्प्रकारोपदेशश्च ... ३७३
अच्छावाकस्य एवयामरुत्सूक्तरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः ३७५
एवयामरुत्सूक्तमध्ये न्यूङ्खविधिस्तत्प्रकारोपदेशश्च .. ३७५
होत्रादिभिः प्रयोक्तव्यानां शिल्पानामेकस्मिन्नहनि प्रयोगमात्रविधिः ३७६
आख्यायिका— शिल्पशंसनविषये गविलगोश्लीकपारस्यगाथा ३७८—३८१
संवत्सरसत्रेऽग्निष्टोमसंस्थे विश्वजिदाख्येऽहनि विहितेषु शिल्पशस्त्रेषु ३८२
आख्यायिका— ब्राह्मणाच्छंसिनः शिल्पं शस्त्रे सुकीर्तिवृषाकपि-
सूक्तयोः शंसनानन्तरं कुन्तापाख्यस्य निष्केवल्यस्य शंसनार्था ३८७
कुन्तापसूक्तगतानां नाराशंसीनां निरुक्त्या ऋचां विधानम् ३८८
— तत्र पादे पादे अवसानविधानम् ३८९
— तत्र निनर्दविधिश्च ... ३९०
— न्यूङ्खनिनर्दयोः स्वरूपोपदेशः ३९०
रैभीणां तिसृणामृचां शंसनविधिः ... ३९०
पारिक्षितीनां चतसृणामृचां शंसनविधिः ३९१
कारव्याणां चतसृणामृचां शंसनविधिः ३९१
दिशांक्लृप्तीनां पञ्चानामृचां शंसनविधिः ३९२
जनकल्पानां षण्णामृचां शंसनविधिः ३९३
इन्द्रगाथानां पञ्चानामृचां शंसनविधिः ३९३

आख्यायिका— ऐतशप्रलापस्तुत्यर्था ३९६

ऐतशप्रलापस्य बाहुल्येऽपि यावत्कामशंसनस्य विधिः ... ३९८

ऐतशप्रलापशंसने पदे पदेऽवग्रहस्य, अन्ते प्रणवस्य च विधिः ३९९

प्रवह्लिकाख्यानां तसृणामृचां विधानम् ३९९

प्रवह्लिकाख्यासु ऋक्षु अर्धर्चेऽवसानविधिः ४००

आजिज्ञासेन्यानां चतसृणामृचां विधानम् ४००

प्रतिराधाख्यस्य मन्त्रस्य शंसनविधिः ४००

अतिवादाख्यस्य मन्त्रस्य शंसनविधिः ४०१

देवनीथाख्यानां सप्तदशानां पदानां शंसनविधिः ... ४०३

आख्यायिका— देवनीथाख्यपदसमूहप्रशंसार्था ... ४०३

अङ्गिरसां मनेश्च मिथः संवादः ... ४०४

अङ्गिरसामनभीष्टस्यापि स्वकीयार्त्विज्यस्याङ्गीकारे युक्तिप्रदर्शनम् ४०५

आर्त्विज्यपरिहारयोग्यस्य विषयस्योपदेशः ... ४०५

आख्यायिका— अङ्गिरसां भूमिरूपदक्षिणात्यागकथार्था ... ४०८

त्यक्तदक्षिणायाः पुनःप्रतिग्रहनिषेधः ४०८

पुनः प्रतिग्रहे कृते कर्तव्योपदेशः ... ४०९

अङ्गिरसां दक्षिणाप्रतिग्रहत्यागस्य फलकथनम् ... ४०९

देवनीथगतानां सप्तदशपदानां स्वरूपाणि तात्पर्यव्याख्यानानि च ४१०–४१३

शंसनप्रकारोपदेशः ... ४१३

भूतेच्छद्नामकानां तिसृणामृचां शंसनविधिः ... ४१६

आहनस्याभिधानां दशानामृचां शंसनविधिः ... ४१६

दाधिक्रीणामृचः शंसनविधिः ४१७

पावमानीनां तिसृणामृचां शंसनविधिः ४१८

बार्हस्पत्यस्य तृचस्य शंसनविधिः ४१८

प्राकृतेन शस्त्रेण वैकृतानां शस्त्राणां संशंसनविचारः ... ४१९

॥ इति सभाष्यैतरेयस्य तृतीयभागस्य विषयसूची ॥

॥ अथ चतुर्थभागस्य ॥

॥ सप्तमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

अथ सवनीयपशोर्विभागः ३
सवनीयपशुविभागानां सङ्ख्यानिर्णयः ६
सङ्ख्यासाम्याद् बृहतीत्वम् ... ६
अन्यथाकरणे दोषः ७
तद्द्रष्टृमहर्षिद्वारा प्रशंसा ... ७
उपदेष्टृकसम्प्रदायनिर्देशः ... ७

॥ सप्तमपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः ८ पृ० ॥

यद्याहिताग्निरुपवसथदिने म्रियेत, कथं यज्ञ इति विचारः १०
प्रायश्चित्तम्— यद्याहिताग्निः अधिश्रितेऽग्निहोत्रे सान्नाय्ये वा म्रियेत १०
आसन्नेषु हविःषु म्रियेत ... ११
प्रवासे म्रियेत ११
आहिताग्नौ मृते तच्छरीरप्राप्त्यभावे पर्णशरदाहस्य कर्त्तव्यत्वम् १२
प्रायश्चित्तम्— उपावसृष्टाया दुह्यमानाया अग्निहोत्र्याः उपवेशने * १५
— — — हम्भारवे कृते * १५
— — — स्पन्दने * १५
सायं दुग्धे सान्नाय्ये दुष्टे अपहृते वा ... १७
सर्वस्मिन्नेव सान्नाय्ये दुष्टे अपहृते वा ... १८
सर्वेष्वेव हविःषु दुष्टेष्वपहृतेषु वा ... १९
अधिश्रितमग्निहोत्रं यद्यमेध्यमापद्येत ... २०
अधिश्रितस्याग्निहोत्रस्य स्कन्दने विस्यन्दने वा २१

---

* एतानि ५७ पृष्ठायां मुद्रितेभ्योऽभिन्नानि ।

प्रायश्चित्तम्— अधिश्रितस्याग्निहोत्रस्य स्खलने भ्रंशने वा	२६
— स्रुग्भेदे ...	२६
सत्याहवनीयाग्नौ गार्हपत्याग्नावुपशान्ते ...	२६
गार्हपत्याहवनीययोरग्न्योः अनुचितदर्शनादौ	२७
गार्हपत्याहवनीययोरग्न्योः मिथः संसर्गे ...	२७
सर्वथा मेवाग्नीनां मिथः संसर्गे	२८
— लौकिकाद्यन्याग्निना संसर्गे	२८
— ग्राम्येणाग्निना दाहे ...	३०
— दिव्येनाग्निना संसर्गे ...	३१
— प्रावाग्निना संसर्गे ...	३१
— आरण्येनाग्निना दाहे ...	३१
उपवसथदिने आहिताग्नेः अश्रुपाते ...	३३
— — अत्रत्य मापन्ने ...	३४
आमावास्येष्टेः पौर्णमासेष्टेर्वातिक्रमे ...	३४
सर्वेष्वेवाग्निषु उपशान्तेषु ...	३५
आग्रयणेष्टिमकृत्वैव नवान्नप्राशने ...	३८
पुरोडाशनिष्पादके कपाले नष्टे ...	३९
पवित्रे नष्टे	३९
हिरण्ये नष्टे	३९
प्रातःस्नानमकृत्वैवाग्निहोत्रे हुते ...	३९
मूलकामप्राशने	४०
स्वमरणप्रवादे श्रुते	४०
भार्याया गौर्वा यमापत्यजनने	४०
अथापत्नीकस्याग्निहोत्रकर्त्तव्यताविचारः	४१
आचारस्य श्रुत्यन्वययुक्तत्वे श्रुतिप्रमाणप्रदर्शनम् ...	४३
अपत्नीकस्य वाचिकं मानसं चाग्निहोत्रम्, तत्र वाचिके विचारः	४५
तथा तत्र मानसे विचारः	४६
अथ दर्शपूर्णमासयोरुपवासविधिः	४८

उपवासतिथिविषये शाखाभेदवचनमाश्रित्य विकल्पः ... ४९
कर्मोपयोगिन्योर्दर्शपौर्णमास्योस्तिथ्योः स्वरूपनिर्णयः ... ५०
प्रायश्चित्तम्— आहिताग्नेः आदित्योदये, अस्तमयवत्तु ते ... ५३
गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये शकटादिगमने ... ५४
दर्शादावग्न्याधानकाले दक्षिणाग्नेरभिज्वलनं कुर्यान्न वेति विचारः ५५
होष्यतः पुरुषस्य गार्हपत्याहवनीयमध्यगतेन मार्गेण सञ्चरणविधिः ५६
आहिताग्नेः प्रवासकाले अग्न्युपस्थानविषयको विचारः ... ५७

॥ सप्तमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ५९ पृ० ॥

अथ शौनःशेपाख्यानम् (आख्यायिका:) ... .. ६०—१०२
पर्वतस्यर्षेः गाथया पुत्रेण जातेन किं फलमिति प्रश्नः ... ६१
नारदस्यर्षेः प्रथमगाथया ऋणापनोदनं पुत्रजन्मफलमित्युत्तरम् ६१
द्वितीयगाथया पुत्रस्य सर्वभोगश्रेष्ठत्वाख्यानम् ६२
तृतीयगाथया ,, पुन्नामनरकत्राणहेतुत्वाख्यानम् ६२
चतुर्थगाथया ,, गृहस्थाश्रमस्य श्रेष्ठत्वे बीजत्वाख्यानम् ६३
पञ्चमगाथया ,, ज्योतिःस्वरूपत्वेन ब्रह्मप्रापकत्वाख्यानम् ६४
षष्ठगाथया ,, आत्मनो नवीभूतत्वे हेतुत्वाख्यानम् ६५
सप्तमगाथया ,, जायाग्रहणसार्थकत्वे निदानाख्यानम् ६५
अष्टमगाथया ,, मायाया जननीत्वे हेतुत्वाख्यानम् ६६
नवमगाथया ,, परलोकसुखहेतुत्वाख्यानम् ६६
दशमगाथया ,, प्राकृतनियमानुसारित्वाख्यानम् ६६
हरिश्चन्द्रस्य पुत्रार्थं वरुणदेवताराधनाख्यानम् ... ६८
रोहितनामपुत्रोत्पत्त्याख्यानम् ६९
वरुणेन सहोक्तिप्रत्युक्तयः ६९
पुत्रस्य रोहितस्य वारुणयज्ञे मेधभयादरण्ये पलायनम् ७१
रोहितस्य संवत्सरान्ते वरुणकोपादुदररोगपीडितत्वाख्यानम् ७१

रोहितस्य स्वपुरं प्रत्यागच्छत: पर्यटनं सर्वत्र कल्याणाय इति इन्द्रोपदेश: ७४
पुन: प्रत्यागच्छत: परिश्रम: पुण्यहेतुरिति द्वितीयोपदेश: ७४
देशभ्रमणं सम्हद्धिहेतुरिति तृतीयोपदेश: ७५
आलस्यादय: कलियुगादितुल्या इति चतुर्थोपदेश: ७५
अरण्यादिभ्रमणाद् दुष्प्राप्यलाभ इति पञ्चमोपदेश: ७६
पञ्चवर्षारण्यभ्रमणादारोग्यप्राप्ति: ... ७६
षष्ठे वर्षे दरिद्रेणाजीगर्त्तेन सह संवाद: ... ७६
शुन:शेपनामाजीगर्त्तमध्यमपुत्रक्रय: ... ७७
स्वपुर्यागमनम्, पित्रे शुन:शेपदानं, तन्मेधे वरुणसम्मतिश्च ७७
हरिश्चन्द्रस्य राजसूये विश्वामित्रादीनां मार्त्विज्यस्वीकार: ८०
शुन:शेपपितुरजीगर्त्तस्यैव पशुनियोक्तृत्वस्वीकार: ८०
तथा विशसितृत्वस्वीकार: ८१
पशुरूपस्य शुन:शेपस्य मुक्तिकामनया प्रजापत्युपासनम् ८२
तथा अग्न्युपासनम् ८२
तथा सवित्रुपासनम् ८२
तथा वरुणोपासनम् ८३
तथा पुनरग्न्युपासनम् ८३
तथा वैश्वदेवोपासनम् ८४
तथा इन्द्रोपासनम् ८४
तथा अश्विनोरुपासनम् ८५
तथा उषसउपासनम् ८५
ततो बन्धनमोचनम् ८५
मुक्तबन्धनस्य शुन:शेपस्याञ्जःसवयागारम्भकत्वम् * ८८
विश्वामित्राजीगर्त्तयो: संवाद: ... ८९
शुन:शेपाजीगर्त्तयो: संवाद: ... ९०
अजीगर्त्तशुन:शेपयोरुक्तिप्रत्युक्ती ... ९१

---

* पत्थरातरीन: सोमरसीवधिमिवः अञ्जःसवो नाम ।

हरिश्चन्द्रस्य राजसूये विश्वामित्रस्य होतृत्वेन शुनःशेपस्तवनम् ... ९६
शुनःशेपविश्वामित्रयोः संवादप्रवृत्ती ... ९६
विश्वामित्रस्य पुत्रत्वे स्थितः इति शुनःशेपस्वीकारः ९६
ज्येष्ठानां भ्रातृपुत्राणां तत्रासम्मतिः ९६
तान् ज्येष्ठान् भ्रातृपुत्रान् प्रति अभिशम्पातः ९६
मधुच्छन्दसः कनिष्ठानां पितृवाक्यानुगामित्वम् ९७
विश्वामित्रस्य पञ्चभिर्गाथाभिः तान् प्रत्याशीर्वादः ९७
शौनःशेपाख्यानस्य परमकल्याणसाधनत्वम् ९९
तस्यैतस्य शौनःशेपाख्यानस्य राजसूयकृतौ विनियोगविधिः १००
तत्र अध्वर्युणा यथोक्तप्रकारप्रतिगरविशेषस्य विधानम् ... १००
शौनःशेपाख्यानस्य पापप्रशमनहेतुत्वं पुत्रलाभहेतुत्वं च ... १०१
आख्यातुर्होतुः, प्रतिगरितुरध्वर्योश्च दक्षिणाविधिः १०२

॥ सप्तमपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः. १०३ पृ० ॥

आख्यायिका— राजकर्तृ विशेषविधानार्था १०३
प्रजापतिसृष्टस्य यज्ञस्य विस्तरव्याख्यानम् १०४
दश यज्ञायुधानां नामानि १०५
यज्ञमनुगच्छतोर्ब्राह्मणक्षत्रियजात्योर्ब्राह्मणजातेर्यज्ञप्राप्तिकथा १०५
तथा क्षत्रियजातेश्च यज्ञप्राप्तिकथा १०६
क्षत्रियस्य दैवयजनयाच्ञाविचारः, दैवयजनयाच्ञाप्रशंसा च १०८
दीक्षणीयेष्टेः पूर्वमिष्टापूर्तापरिज्यानिसंज्ञकहोमविधिः ... ११०
तत्र इष्टापूर्तयोः पूर्वाचार्यकृते लक्षणे १११
क्षत्रियस्य इष्टापूर्तापरिज्यानिनामकहोममन्त्रः ११२
अश्वमेधाख्यप्रयोगे स्वरकालीनस्य अभिरूपशुद्धोमस्य विधिः ११२
इष्टापूर्तापरिज्यानिहोमस्य अभिरूपतद्धोमस्य च प्रशंसा ... ११२
तयोरेव होमयोः प्रकारान्तरेण विधानम् ... ११३

दीक्षणीयेष्टेः प्राक् प्रयोज्यो मन्त्रः, तत्तात्पर्याख्यानञ्च ... ११४
पश्चात् प्रयोज्यो मन्त्रः, तत्तात्पर्याख्यानञ्च ... ११५
क्षत्रियस्याहवनीयोपस्थानस्य विधानम्, मन्त्रः, प्रशंसा च ११७—११९
उत्तरहोमादूर्ध्व मुपस्थानस्यापि तथा ... १२१—१२३
क्षत्रियस्य दीक्षितत्वावेदनमन्त्रे विचारः १२४
क्षत्रियस्य यजमानभागप्राशने विचारः १२७

॥ सप्तमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १३१ पृ० ॥

अथ विश्वन्तरोपाख्यानम् (आख्यायिकाः) ... ... १३१—१५२
क्षत्रियस्य सोमभक्षराहित्यप्रदर्शनार्थं मुपाख्यानम् ... १३२
सौषद्मनो विश्वन्तरस्य राज्ञो विश्यापर्णयज्ञकथा ... १३२
तत्र पारिक्षितस्य जनमेजयस्य राज्ञो विकश्यपयज्ञकथा ... १३२
ततो भार्गवेयरामोपाख्यानम् १३४
अनूचानस्य भार्गवेयस्य रामस्य विश्वन्तरं राजानं प्रत्युपदेशः १३४
ततो रामविश्वन्तरयोरुक्तिप्रत्युक्तयः १३७
क्षत्रियस्य विविधहेयभक्ष्याणा मुपदेशः ... ... १३८—१४१
उपादेयभक्ष्यस्यैकविधस्योपदेशः १४२
न्यग्रोधशब्दनिरुक्तिर्न्यग्रोधतरोरुत्पत्तिनिरूपणं च . १४३
औदुम्बरफलाना मश्वत्थफलानां प्लक्षफलानां च प्रशंसा ... १४४
न्यग्रोधस्यावरोधानां फलानां च उत्पत्तिनिरूपणम् ... १४५
क्षत्रियभक्षत्वेन प्रशंसा ... १४५
न्यग्रोधक्षत्रिययोः साम्य मापाद्य प्रशंसा १४६
भक्षप्रयोगः— तत्र सोमक्रयात् पूर्वं सम्पाद्यानां वस्तूनां नामानि १४९
फलचमसस्योन्नयनादिप्रयोगप्रदर्शनम् १५३
फलचमसभक्षणस्य विधानम्, मन्त्रः, प्रशंसा च ... १५४
तस्य भक्षणादूर्ध्वं मन्त्रेण आत्मस्पर्शविधिः १५५
अन्वयव्यतिरेकाभ्या मभिमर्शप्रशंसा १५५

होत्रकाणां तस्य चमसस्य पूरणविधिः १५७
भक्षिताप्यायितस्य नाराशंसचमसस्य प्रयोगविधिः ... १५८
सवनत्रये त्रिविधस्य मन्त्रतात्पर्यस्योपदेशः १५९
नाराशंसचमसभक्षणस्य प्रशंसा १६०
प्रातःसवने उक्तानां विधीनां उत्तरयोः सवनयोरतिदेशः .. १६०
विश्वन्तरश्यापर्णयोः पुनः संवादः १६०
सम्प्रदायकथनेन भक्षस्य प्रशंसा १६१
पुनरपि फलकथनेन नाराशंसभक्षस्य प्रशंसा १६२

॥ अष्टमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १६४ पृ० ॥

अथ राजसूये स्तोत्रशस्त्रयोर्विशेषाविशेषयोर्विधानम् ... १६५
प्रातःसवने तृतीयसवने च ऐकाहिकवत् स्तोत्रशस्त्रप्रयोगः १६५
माध्यन्दिनसवने मरुत्वतीयशस्त्रस्य होत्रकशस्त्राणामैकाहिकत्वम् १६६
अभिजिदुक्तोविहितोभयसामा माध्यन्दिनः पवमानः १६६
मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदनुचरयोरनुवादः १६६
ब्रह्मपृथिवीरूपत्वेन रथन्तरस्य प्रशंसा १६७
इन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्ययोः प्रगाथयोः ऐकाहिकत्वेन प्रशंसा १६८
धाय्यानां स्वत्वा प्रकृतौ विकृतौ च तुल्यत्वाबाधः ... १६९
मरुत्वतीयप्रगाथस्य प्रकृतिविकृत्योरेकत्वविधानम् ... १६९
मरुत्वतीये सूक्ते निविद्धानीयस्य सूक्तस्य प्रशंसा ... १७०
निष्केवल्यशस्त्रस्य प्रतिपदनुचरविधानम् १७२
अनुरूपत्वस्य विधानम् १७३
धाय्यायाः पूर्वोक्तप्रशंसाया अनुसारणम् १७३
उभयसामप्रगाथप्रशंसनम् १७४
निविद्धानीयसूक्तप्रशंसा १७५
बृहद्रथन्तरसाम्नोर्नप्राकृतयज्ञक्रतुमध्ये हि सुपर्णैकसामकेऽपि
क्षत्रिययज्ञे पृष्ठस्तोत्रस्य बृहत्सामसाध्यत्वविधिः ... १७५

अथ अग्निमसवने होत्रकाणां प्रकृतिवत्त्वव्यवस्था … १७८
एकाहयज्ञानां द्वैविध्यप्रदर्शनम् … … १७८
क्षत्रिययज्ञस्य ज्योतिष्टोमस्य उक्थ्यसंस्थत्वविधिः … १७९
उक्थ्यसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्याप्रशंसा … १७९
क्षत्रियाणा मग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य विधानम् … १८०
अग्निष्टोमे ये त्रिवृदादयश्चत्वारः स्तोमास्तेषां ब्राह्मणादिवर्ण-
चतुष्टयरूपेण तेजआदिगुणचतुष्टयरूपेण च प्रशंसा … १८०
अग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्याप्रशंसा … १८०

॥ अष्टमपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः १८२ पृ० ॥

अथ राजसूये क्रतौ पुनरभिषेकस्य विधिः … … १८२
— कालविधिः … … १८३
— साधनद्रव्याणां विधानम् १८४
— आसन्द्याः प्रतिष्ठापनविधिः १८५
प्रतिष्ठिताया आसन्द्या उपरि चर्मास्तरणविधिः १८७
— — अभिमन्त्रणविध्यादि १८८
— — आरोहणविध्यादि १८९
अभिषेककर्तुः शान्तिमन्त्रवाचनविध्यादि … १९०
अभिषेकप्रकारस्य विधानम् … … १९३
निस्वया ऋचा सेकस्य यजुषो व्याहृतीनां च तयाणां विध्यादि १९६
अभिषेकाङ्गहोमस्य विधानम् … … १९७
अभिषेकसाधनानां द्रव्याणां मध्ये आसन्द्यादित्रयस्य प्रशंसा २००
.. .. दध्यादित्रयस्य प्रशंसा २००
… .. आतपवर्ष्याणामपां प्रशंसा २००
ग्रामतृणानामङ्कुराणां च प्रशंसा २०१
… सुरायाः प्रशंसा … २०१

अभिषेकसाधनानां द्रव्याणां प्रशंसा २०१

सर्वेषामेवैकत्र प्रशंसा २०१

अभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य पानपात्रविध्यादि २०२

— शान्तिमन्त्रवाचनविध्यादि ... २०२

स्वमित्राय पीतशेषदानविधिः २०३

आसन्द्याः अवरोहणविध्यादि २०५

— प्रत्यवरोहणविध्यादि २०६

नमस्कारविध्यादि २०६

वरदानप्रशंसादि २०७

समिदाधानविध्यादि २०७

दिगुपस्थानविध्यादि २०८

आख्यायिका — ऐशान्यां दिशि सुरापराजितत्वख्यापनार्था २१०

युद्धजयार्थं शरणमापन्नेन साहाय्यप्रार्थिना सह व्यवहारोपदेशः २११

युद्धजयार्थो मन्त्रप्रयोगविधाद्युपदेशः २१२

इन्द्रयुद्धजयार्थः प्रयोगविधाद्युपदेशः २१२

अपरुद्धस्य पुनरपि राज्यप्राप्त्यर्थं प्रयोगविधाद्युपदेशः ... २१३

ईशानदिगुपस्थानानन्तरं स्वगृहं प्रत्यागमनस्य प्रयोगविधाद्युपदेशः २१३

गृहागतस्य राज्ञः प्रपदहोमविधिः २१४

प्रपदस्य सम्बोधिका पूर्णार्थलग्ना कारिका २१४

प्रपदहोमीय-मन्त्रत्रयाणां स्वरूपाणि पाठप्रकारश्च ... २१६ – २१८

प्रपदाख्यमन्त्रत्रयसाध्याया आहुतेः प्रशंसा २१७

प्रपदहोमादूर्ध्वं साम्नीमन्त्रपाठविधिः २१९

पुनरभिषेकपर्यन्तेऽस्मिन् क्षत्रिययागे याजयितृणामृत्विजां वेदनप्रशंसा २२०

अभिषेकपरिज्ञानाभाववतामृत्विजां निन्दा ... २२०

अभिषेकपर्यन्तस्य क्षत्रिययागस्योदाहरणसमर्थनेन प्रशंसा ... २२१

जनमेजयवाक्योदाहरणे दृष्टान्तस्यार्थस्य निगमनम् ... २२१

॥ अष्टमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः २२३ पृ० ॥

अथ ऐन्द्रमहाभिषेकस्य विध्यारम्भः २२५
देवताविषये विचारः २२५
वेदमय्या आसन्द्याः समाहरणवर्णनम् २२५
आसन्दीसमारोहणमन्त्राः षट् ... २२६
आख्यायिका—इन्द्रारोहणादूर्ध्वं देवाना मभ्युत्क्रोशनाख्यानम् २२७
अभ्युत्क्रोशनादूर्ध्वं प्रजापतिकृताभिमन्त्रणमन्त्रः २२८
अभिमन्त्रितस्येन्द्रस्य अभिषेकप्रकाराख्यानम् २२९
इन्द्रस्य प्रजापतिकृताभिषेकादूर्ध्वं प्राच्यां दिशि वसुभिः कृतोऽभिषेकः २३२
दक्षिणस्यां दिशि रुद्रैः „ २३३
प्रतीच्यां दिश्यादित्यैः „ २३३
उदीच्यां दिशि विश्वैर्देवैः „ २३४
ऐन्द्रमहाभिषेकस्य निगमनम् २३५

॥ अष्टमपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः २३७ पृ० ॥

अथ पुनर्भिषेकविधिः २३८
क्षत्रियस्य शपथकरणप्रकारादिकम् २३९
पुनर्भिषेकस्य सम्भाराणां विधानम् २४१
तत्र न्यग्रोधादिवृक्षचतुष्टयस्य प्रशंसा २४२
सम्भाररूपाणां मोषधिद्रव्याणां विधिप्रशंसे २४३
आसन्द्यादिसम्भाराणां विधिः, आसन्दीपरिचयश्च ... २४५
आसन्द्यभिमन्त्रणमन्त्रादिकम् २४६
आसन्द्यारोहणमन्त्रादिकम् २४६
आसन्द्यारूढस्य क्षत्रियस्याभ्युत्क्रोशनम् २४७
आचार्येण क्षत्रियाभिमन्त्रणविधिमन्त्रौ २४८, २४९,
अभिमन्त्रितस्य क्षत्रियस्याभिषेकप्रकारः २४९
अभिषिक्तस्य क्षत्रियस्याभिमन्त्रणविधिः २५१

अभिषेकसाधनानां दध्यादिद्रव्याणां प्रशंसा २५३
आचार्याय दक्षिणादानविधिः २५४
प्राप्तदक्षिणस्याचार्यस्य क्षत्रियहस्ते सुरापूर्णपात्रदानविधिः २५४
प्राप्तसुरापात्रस्य क्षत्रियस्य मन्त्रद्वयेन तत्पानविधिः ... २५५
पीतसुरासोमस्य क्षत्रियस्य द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां अभिमन्त्रणविधिः २५६
एतद्विधायाः सुरायाः सुरात्वाभावः, तत्प्रशंसा च ... २५६
चिरन्तनशिष्टाचारोदाहरणेनैतस्य महाभिषेकस्य प्रशंसा २५८
तत्र पारिक्षितस्य जनमेजयस्य राज्ञो महाभिषेककथा (अत्रास्ति गाथा) २५८
मानवस्य शार्यातस्य तथा ... २६०
सात्राजितस्य शतानीकस्य तथा ... २६०
आम्बाष्ठ्यस्य तथा ... २६०
औग्रसैन्यस्य युधांश्रौष्टेः तथा .. २६१
भौवनस्य विश्वकर्मणः तथा (अत्रास्ति गाथा) २६१
पैजवनस्य सुदासः तथा ... २६२
आविक्षितस्य मरुत्तस्य तथा (अत्रास्ति श्लोकः) २६२
वैरोचस्य अङ्गस्य तथा (सन्त्यत्र पञ्च श्लोकाः) २६४
दौष्यन्तेर्भरतस्य तथा (अत्र च सन्ति पञ्च श्लोकाः) २६८
अभ्युदयकथनमुखेन महाभिषेकस्य प्रशंसा २७१
ब्राह्मणस्याभिषेकाधिकाराभावेऽपि तद्विद्याधिकारसद्भावात्
तत्फलसिद्धेरुदाहरणानि २७१
यथाभिषेके शपथेन गुरुद्रोहवारणं तथा विद्याया अपि ... २७२

॥ अष्टमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः २७३ पृ० ॥

ब्राह्मणस्य पौरोहित्यविषये उपदेशः २७५
राज्ञो ब्राह्मणपुरोहितकरणविधिः २७६

पुरोहित-पुत्र-जायानां आहवनीयगार्हपत्यान्वाहार्यपचनतुल्यत्वम् २७६
पुरोहितस्य पञ्चविधमेन्युपेतवैश्वानराग्निसमानत्वेन प्रशंसा २७७
विहितोपचारेण प्रीतस्य सन्तुष्टत्वेन प्रशंसा २७९
अनिष्टपरिहारशक्तिमत्त्वेन प्रशंसा ... २७९
क्षत्रप्राप्त्युपायमूलत्वेन प्रशंसा २८०
पुरोहितयुक्ते राज्ञि प्रजानुरागवृद्धिरिति प्रशंसा २८०
पुरोहितमहिमानं द्रढयितुं दृष्टान्तप्रदर्शनं, तत्तात्पर्यव्याख्यानं च २८२
पौरोहित्यस्य योग्यायोग्यत्वविवेकः २८७
योग्यस्य पुरोहितस्य प्रशंसा २८७
राज्ञो ब्राह्मणपुरोहितवरणमन्त्रः २८८
राज्ञा वृतस्य पुरोहितस्य राजदत्तविष्टराभिमन्त्रणविधिमन्त्रौ २८८
अभिमन्त्रिते विष्टरे पुरोहितस्योपवेशनविधिमन्त्रौ ... २८९
पुरोहितस्य पादार्थानीतानां अपां अभिमन्त्रणमन्त्रः ... २८९
अभिमन्त्रिताभिरद्भिः पुरोहितस्य पादप्रक्षालनमन्त्रः ... २८९
पुरोहितपादप्रक्षालनावशिष्टानां अपां अभिमन्त्रणमन्त्रः ... २९०
अथ ब्रह्मणः परिमरस्य (शत्रुक्षयकारिप्रयोगविशेषस्य) विधिः २९३
ब्रह्मणः परिमरे दैवस्वरूपस्य उपदेशः २९३
तत्र विद्युतो मृतिप्रतिपादनम् २९४
वृष्टेः तथा २९५
चन्द्रमसः तथा २९५
आदित्यस्य तथा २९५
अग्नेः तथा २९६
वायोः परितो म्रियमाणानां देवानां पुनर्वायोरेवाविर्भावः २९६
तत्र अग्नेः उत्पत्तिप्रतिपादनम् २९६
आदित्यस्य तथा २९७
चन्द्रमसः तथा २९७
वृष्टेः तथा २९७
विद्युतः तथा २९८

अहतस्परिसरविद्यायाः आचार्यसम्प्रदायकथनम् ५६८
परिसरमतस्य उपदेशः, फलश्रुतिश्च ५६६

॥ इति सभाष्यैतरेयस्य चतुर्थभागस्य विषयसूची ॥

॥ समाप्ता चेयं सभाष्यैतरेयविषयसूची ॥

३

॥ अथैतरेयटीप्पनीविषयसूची ॥

विषयः	भा० पृ०	विषयः	भा० पृ०
अग्निप्रणयनपरिचयः ...	१।२०२	अधिषवणफलकयोर्विवृतिः	४।१५०
अग्निमन्थनविधिः ...	४।२८६	अधिषवणविवरणम् ...	४।१५०
अग्निष्टोमगुणविकाराः ...	२।२४१	अध्ययनविधिः ...	१।४
अग्निष्टोमटीप्पन्युपसंहारः	२।१७८	अध्रिगुप्रैषमन्त्रस्य व्याख्यानि	१।३१६
अग्निष्टोमस्तुतशस्त्रसङ्ख्या	४।१८१	अध्वरकालः	१।१७०
अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमयोर्भेदः	१।६	अनन्तपुरुषपरिचयः ...	४।४२
अग्निहोत्रहोमद्रव्याणामुल्लेखः	४।१७१	अनुदितहोमवादिना मनुत- वाक्येन निन्दा ...	३।१८५
अग्निहोत्रहोममन्त्राः ...	३।१६४	अनुयाजगणानां परिचयः	१।३६०
अग्नीषोमप्रणयनीविवरणम्	१।२३१	अनुयाजानुयाजपाठयोः स्थाननिर्णयः ...	१।[illegible]
अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वम्	३।३५६	अनुस्वारपरिचयः ...	२।११७, ४।२६८
अग्न्याधानीयपर्याहरणे विनियोज्यमन्त्रस्वरूपाख्यानम्	१।२३४	अनवषट्कारस्वरूपम् ...	२।२२
अङ्गनधारणप्रकारः ...	१।३६	अनुकरणविवरणम् ...	२।१६०
अतिरात्रक्रतूपसंहारः	२।३०५	अनुबन्ध्याविवरणम् ...	४।१११
अतिरात्रक्रतोः क्रियानिर्णयः	२।२७६	अन्वाहार्यपचनव्याख्यानम्	२।१००
अदितिब्रह्मपर्योः परिचयः	१।६०		

विषयः	भा० पृ०
अग्निप्रवरशब्दार्थः ...	२।२६९
अब्राह्मणानां ऋत्विजानां मृत्युक्तः परिचयः ...	१।१२९
अभिप्लवशब्दनिरुक्तिः ...	२।३३२
अभिषेकमन्त्रास्तैत्तिरीयवाजसनेयिनोः ...	४।१९४
अभिषेचनीयदक्षिणानिर्णयः	४।२५४
अभिषेचनीयैकाहपरिचयः	४।७८
अभिष्टवनपरिचयः ...	१।१५७
अमावास्याद्वयपरिचयः ...	२।२२७
अर्घ्यायां यष्ट्यां परिचयः	१।११५
असकृत्तानान्व्याख्यानम् ...	१।३१३
अशाकशब्दस्यार्थः प्रयोगश्च	४।१३२
अहिर्बुध्न्यपरिचयः ...	२।१६५
आ	
आकारचिन्तनं देवतानाम्	१।३१३
आकाशादिशब्दानां ब्रह्मवाचित्वाधिकरणम् ...	४।६५
आग्नेयनिगदस्य परिचयः ...	४।५
आग्नेयीनां मिष्टीनां परिचयः	४।२७
आज्यनामविधायकं ब्राह्मणम्	१।४४८
आज्यशस्त्रादीनि ...	१।१३
आज्यस्तोत्रादीनां परिचयः	१।३२५
आज्यादिधर्माणां परिचयः	३।३८९
आज्यादिषट्शस्त्राणां सूचनम्	३।२८०
आतपवर्ष्यापरिचयः ...	४।१८५
आतिथ्यापरिचयः ...	१।११३

विषयः	भा० पृ०
आतिथ्युपसदन्तकर्मपरिचयः	१।१७९
आतिथ्येष्टिवर्णनपरश्रुतयः	१।१३६
आदित्यस्य सायमग्नौ प्रवेशः	४।२६५
आदित्यानामयनाङ्गिरसामयनयोः प्रधानवैषम्यप्रदर्शनम्	२।३३२
आदित्यानाम्परिचयः ...	१।३५९
आधवनीयस्य परिचयः ...	४।१५१
आध्वर्यवकर्मणां परिचयः	३।१९९
आपः सप्तदशविधाः ...	४।२००
आप्रीविवरणानि	१।२६१, २६६
आश्ववालप्रस्तरयोर्व्याख्या	१।१९४
आश्विनशंसने विशेषोपदेशः	२।२८४
आश्वीनशब्दार्थनिर्णयः	१।३५१
आसन्दीविवरणम् ...	४।१८४
आहवनीयानां सङ्ख्याविषये मतद्वैधम्	३।४१७
आहावपरिचयः ...	२।१४१
इ	
'इडा'-'इळा' एतयोर्व्यवहारस्थाननिर्णयः ...	१।४२२
इडाविवरणम् ...	१।२०६
इडाक्रमव्याख्यानादि ...	१।३०५
इन्द्रजायाया नामादि ...	४।१३६
इन्द्राणीपरिचयः ...	२।१०२
उ	
उक्थ्यक्रतूपसंहारः ...	२।१४३
उक्थ्यक्रतोः स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यादि	४।१७९

विषयः भा० पृ०

उक्थ्यादीना मग्निष्टोमविकार-
व्याख्यानम् ... २।१६१
उपरवप्रशंसा ... ४।२३५
उदयनस्य परिचयः ... ४।१५१
उदवसानीयेष्टिविवरणम् ४।१२१
उपक्रमोपसंहारभाष्ययो-
र्विरोधप्रदर्शनम् ... २।१४६
उपयाजदेवानां परिचयः १।३३०
उपसदिष्टेरङ्गभूतानां तानू-
नप्त्रादिकर्मणां विवरणानि १।१६३
उपस्थानवर्णनम् ... ४।२०६
उपाकरणकालः ... १।३४१

ऊ

ऊर्णापवित्रयोः परिचयः ४।१५०

ऋ

ऋक्परिशिष्टग्रन्थपरिचयः ३।२८२
ऋक्परिशिष्टग्रन्थस्य ऋक्-
संहिताखिलत्वकथनम् ३।३८७
ऋक्परिशिष्टग्रन्थाध्यायाः ३।३८७
ऋगयनलक्षणम् ... १।१५७
ऋग्वेदस्य शाखाविवरणम् ४।४६
ऋग्वेदेनैव चीव मित्यादि १।१०
ऋत्विजां नामानि ... १।१७८
ऋत्विजां परिचयपरिगणने ३।२१५
ऋभूणां परिचयः ... २।१३७

ए

एकाहविवरणम् ... १।३७०

विषयः भा० पृ०

एकादशकपालस्थापनप्रकारः १।१६

ऐ

ऐतरेयब्राह्मणस्य शाकलीयत्वे
संशयः ... २।४१६, ४१७
ऐतिशायनश्रुत्यादि ... १।३७७
ऐन्द्रव्याकरणविषये आलोचनम् १।४०७

ओ

ओजोधातुनिर्णयः ... १।५२

औ

औपवसथ्यपरिचयः ... १।३३९

क

कार्यसिद्धिसूचनम् ... १।३४६
कुन्तापाख्यांशीयमन्त्राणां
नामानि परिगणनञ्च ३।३८७
'कृपालुः सायणाचार्यः' इत्यत्र
पात्रनिर्णयः ... १।१
कृष्णप्रुशमीत्यस्य व्याख्यानि
असमञ्जसम् ... ... ३।८३
क्रियाविशेषणादिविवरणम् १।२६६
क्रूरयमादिनाम्नां मासवर्षे
अवतारः ... १।३५६
क्रूरकर्मपरिचयः ... १।२६१
क्षामवतीष्टिपरिचयः ... ४।१६

ख

खण्डयोर्द्वयोरेकरूपपाठः ४।२४५
खशब्दे ज्ञातव्यम् ... १।२१२
खिललक्षणम् ... ३।३९१

विषयः	भा० पृ०
ग	
गतश्रीपरिचयः ...	२।२२३
गवामयनसत्रस्याह्नः क्लृप्तिः	२।३१७
गवामयनसत्राख्यायिकोद्धृतिः सामयजुर्ष्याम् ...	२।३३३
गवामयनसत्रोपसंहारः	२।३६४
गवामयनादित्यानामयनयोः वैधर्म्यनिदाने मतान्तरता	२।३३२
गवामयनादित्यानामयनयोः वैधर्म्यनिदाने लक्षणम्	२।३३२
गायत्रामहीयवरौरवयौधाजययौशनसाम्नां परिचयः	२।७२
गूर्दसामपरिचयः ...	३।३५८
गोत्रविषयकश्रुत्यादिप्रदर्शनम्	१।११५
ग्रहमन्त्रस्य शाखान्तरीयत्वम्	३।१५७
ग्रहशब्दनिरुक्तिः ...	२।२
ग्रहस्तोत्रशस्त्राणां सह-प्रयोज्यत्वम् ...	२।२५०
ग्राव्णां परिचयः ...	४।१५१
ग्रावस्तुत उष्णीषग्रहणादि	३।२१६
घ	
घर्म-प्रवर्ग्य-महावीराणां पार्थक्यपरिचयः ...	१।१६६
घृतपदी विवरणम् ...	१।२०६
घृतपशुपिष्टपशुविषये वक्तव्यम्	१।२६७
च	
चतस्रो गाथाः ...	२।६६
चतुर्थारण्यकस्यैतरेयकत्वे संशयः	१।८
चतुर्भिरभिप्लवैरेकेन पृष्ठ्येन च मासः सम्पूर्यते ...	२।३२७
चतुर्होतृमन्त्रविवरणम् ...	३।१५७
चतुस्त्रिंशद्देवपरिचयः ...	१।३२६
चनसितविचक्षणयोः प्रयोगौ	१।५६
चमसानां सङ्ख्याविवरणम्	४।१४१,२४५
छ	
छन्दोगकर्मणां परिगणनम्	३।१६६
ज	
जातवेदस्या इत्यत्र मूल-भाष्ययोः पाठविरोधः ...	२।४१२
ज्योतिष्टोमशब्दव्युत्पत्तिः	१।८
ज्योतिष्टोमस्य प्रथमयज्ञत्वं सोमयागत्वं च ...	२।४१२
ळ	
ळकारोच्चारणस्थाननिर्णयः	१।१५
ळ्हकारोच्चारणस्थाननिर्णयः	१।१८४
त	
तानूनप्त्रादिकर्मणां विशेषविवरणानि ...	१।१६३
द	
दशस्तोभसामपरिचयः	३।३४२
दशापवित्रस्य परिचयः	४।१५१
दाक्षायणयज्ञादीनां परिचयः	२।१८६
दीक्षणीयेष्टिविषये वक्तव्यम्	१।५६

विषयः	मा० पृ०
दीक्षाकालनिर्णयः ...	१।२२
दीक्षातपसोर्लक्षणे ...	१।३४
दीक्षितावेदननिर्देशः ...	४।१२३
दीर्घजिह्वीपरिचयः ...	१।३८६
दुरोहणस्य परिचयः ...	३।३५०
दूर्वानामनिर्वचनादि ...	४।२०१
देवतानां चित्ताभ्युपगमः	३।२२०
देवानां तीर्थस्य परिचयः	१।६८७
देशभेदेन सामभेदव्यवस्था	२।२५३
द्यावापृथिव्योरेवान्तरिक्षस्यान्तर्भाव इत्याख्यानपरभाष्यपाठे काचिदाशङ्का	२।६६४
द्रोणकलशपरिचयः ...	३।१५०
द्वादशाहस्तोमानां परिचयः	४।३
द्वादशाहयागस्योपसंहारः	३।२६१
ध	
धानादीनां परिचयः ...	१।३४३
धाराग्रहादीनां परिचयः	२।२
धिष्ण्यानां परिचयः ...	१।१७१
धिष्ण्यानां स्थानानि ...	३।२६०
न	
नवकाण्डात्मकं सौमिकं काण्डम्	१।१०
नवनीतस्य पाकजन्या अवस्थाः	१।३५
नवस्तोमपरिचयः ...	२।३२६
नाराशंसपरिचयः ...	४।१५८
निगदमन्त्रपरिचयः ...	१।२७६
निगदलक्षणम् ...	४।६

विषयः	मा० पृ०
निदानोक्तं सामग्रन्थनिर्वचनं	२।१०७
निधनपरिचयः ...	२।१०८
निगदनिदर्शनार्थोदाहरणम्	१।३६०
निरुक्तनिरुक्तं भाष्यम्	१।२०८
निविदां स्वरूपाणि ...	१।४३५
नेद् सम्प्रैषप्रकारप्रदर्शनम्	३।२२९
न्यङ्ग्पदोदाहरणानि	४।३४४
न्यूङ्खनिदर्शनार्थोदाहरणम्	३।७१
न्यूङ्खविवरणानि ...	३।७४
प	
पञ्चजनशब्दव्याख्यानम्	२।१४९
पञ्चप्रयाजानां सविभक्तिककरणप्रकारोपदेशादि	१।६८
पञ्चसानवप्रक्रान्तिः ...	४।२७१
पत्नीकाम्यवान्ययोर्व्याख्यानि	१।७३२
पत्नीयुक्तं यजमानपरिचयः	१।८८
पथ्यास्वस्तिपरिचयः ...	१।६४
पदपाठकर्तृव्याख्यानग्रहणम्	३।७४
पदपाठविनियोगे भाष्यम्	४।७६
परिधानीयायाः परिचयः	३।६६४
परिसमाप्तिविधिनादि	४।२१६
परिसमापनार्थः ...	४।२४३
पर्वाङ्गपर्णविधानादिनिदर्शनम्	३।६४
पर्वाङ्गपदाद्यभिनिर्वचनम्	३।६०
पवमानस्तोत्रत्रयपरिचयः	३।२०६, २०८
पात्रचयनानां परिचयः ...	१।१८०
प्राणीनां परिचयो नामानि च	३।२०६

विषयः	भा० पृ०
पुरोडाशप्रकारादिवर्णनम्	२।१५
पुरोनुवाक्यादिपरिचयः	१।४७
पुरोरुग्विषये किञ्चिद् वक्तव्यम्	२।३७
पूतभृत्परिचयः ...	४।१५१
पृष्ठपृष्ठ्ययोः भेदोपन्यासः	२।३१४
पृष्ठशब्दनिरुक्तिः ...	२।३३२
पृष्ठस्तोत्राणां परिचयः	२।९६
पृष्ठ्यषडहाभिप्लवषडहपरिचयः	२।३१६
पौर्णमासीचयपरिचयः	२।२२७
प्रकृतिविकृतिविषये वक्तव्यम्	१।९
प्रतिपत्परिचयः ...	२।११२
प्रतिवेशविवरणम् ...	४।१५०
प्रस्तावनशब्दस्य व्याख्योदाहरणे	४।५७
प्रयाजदेवानां परिचयः	१।३६०
प्रयाजानुयाजयोः परिचयः	१।१३५
प्रवर्ग्यकर्मणां परिगणनम्	१।१६९
प्रशास्तृमैत्रावरुणयोरैकत्वम्	३।२८७
प्रस्थितयाज्यानां विवरणम्	३।२७६
प्राजापत्यपशुलक्षणानि ...	२।३८४
प्रातरनुवाककालः ...	१।३४०
प्रायणीयेष्टिराजक्रययोः	१।६१
प्रायणीयोदयनीययोः ...	१।६२
प्रैषसूक्तविवरणम् ...	१।२६६
प्रैषाध्यायगताः प्रैषमन्त्राः	३।२८६
प्रैवाणवाणपरिचयः ...	१।४१५
फ	
फल्गुनमासस्य परिचयः	४।१५३, १५४
ब	
बृहच्छब्दस्यार्थान्तरतापि	४।२७०
बृहत्संख्याविचारः	४।२६५, २६९
बहिष्पवमानस्तोत्रपरिचयः	१।३८३
बृहद्रथन्तरप्रवसाम्नां परिचयः	२।३१२
बृहस्पतेर्देवपुरोहितत्वम् ...	२।७१
'ब्रह्मणः परिमरः'-इत्यस्यार्थः	४।२९३
ब्राह्मणधर्माश्चत्वारः	४।१४०
ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां सृष्ट्यादि	१।७६
भ	
भाष्यकारप्रोक्तौ काचिद् प्रमादाशङ्का ...	३।३९, ४०१
म	
मधुमाधवादिमासाः	१।४७६
मनसः परिचयः ...	१।४७०
मनोतासूक्तविषये वक्तव्यम्	१।३०६
मन्त्रपाठदूषणम् ...	४।१९४
मन्त्रमाहात्म्योदाहरणे	४।२५६
महादिवाकीर्त्यसामपरिचयः	२।३४३
महानाम्नीनिर्वचनम् ...	३।५१
महावालभिद्शंसनप्रकारः	३।३४२
माध्यन्दिनपवमानकथा	२।६१
माध्यन्दिनसवनीयानि	२।७४
मित्रविन्देष्टिः ...	१।२७
मूलद्-(व्याख्य)-सम्मितर्वा-संहितापाठेऽस्ति विभेदम्	२।१५७
मृतानां जन्तूनां यमाधीनत्वं	२।१७०

विषयः	अ० पृ०
य	
यजमानभागविवरणम्	४।१२७
यजमानानां यज्ञायुधत्वम्	४।१०६
यजुष्मतीपरिचयः ...	४।१७८
"यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवाः"-इत्यस्य मन्त्रविषयव्याख्यासन्धानम्	१।१२८
यतिधर्मविवेचनम् ...	४।१३६
यद् गृहीत मिति श्लोकद्वयस्य शुभशाखीयत्वान्वाख्यानम्	१।४
याज्यानुवाक्यापरिचयः	१।४५, ४७३
यूपैकादशिनीपरिचयः	१।२८०
यूपोपयोगिद्रव्यपरिचयः	१।२३६
र	
राजक्रयणीद्रव्याणां सूचिः	१।१६८
राजसूयक्रतोरुपसंहारः	४।१८१
राज्याभिषेककालनिर्णयः	४।१८३, १८६
राज्याभिषेकप्रकारोपदेशः	४।१८४
रात्रिपर्यायेषु शाखान्तरम्	२।२७३
रुद्रदेवतानां परिचयः	१।३५९
ल	
लिपिकरप्रमादप्रयोगाशङ्का	४।२८६
लिपिकरप्रमादोभावपुस्तकेषु	४।१२१
लोकत्रयजयस्तवः ...	४।६२
लोकत्रयपरिचयः ...	४।६२
व	
वज्रस्य चतुर्धाकरणश्रुतिः	१।२३७
वपाविवरणम् ...	१।२६२
वरप्रश्नार्थः ...	३।२०६
वध एव शिविः स्यात्	३।२१५
वषट्कारस्वरूपम् ...	२।२६
वसतीवरीविवरणम् ...	२।३००
वसूनां परिचयः ...	१।३६९
वालखिल्यसूक्तविषये व्यासद्वत्वम् ...	३।३४२
वालखिल्यानां शाखान्तरीयत्वं	३।६८
वालखिल्यानां ग्रन्थान्तरत्वम्	३।३६७
वालखिल्यानां खिलत्वम्	३।३६२
वालखिल्यानामपि खिलत्वम्	३।३५२
वालखिल्यानामष्टत्वम् एकादशत्वं वा ? ...	३।३४७
विकर्णसामपरिचयः ...	३।३४३
विकल्पकविधिपरिचयः	१।१३८
विचक्षणवतीप्रयोगोपाख्यानम्	१।५८
विध्यादिपरिचयः ...	१।१३८
विवधवीवधशब्दयोर्व्याख्या	४।१२७
विश्वजित्परिचयः ...	३।३७३
विश्वामित्रदृष्टानां मन्त्राणां परिचयः	४।८६
विश्वामित्रविवरणम् ...	३।३१९
विश्वजित्याया निगदनविधिः	३।३१५
विष्टारपङ्क्त्या नामद्वयम्	३।४४४
वेदिविवरणम् ...	२।३७
वैदिकमन्त्राणां पञ्चसंख्याः	४।२६५, २६८
वैरूपवैराजरैवतसाम्नां परिचयः	३।३१४

विषयः	भा० पृ०
वाष्कलीनां परिचयः ...	१।४३२
वाष्कलीनां सर्वप्रायश्चित्त-मन्त्रकल्पनम् ...	३।२००
व्रात्यानां परिचयः ...	४।२
श	
शंसनयजनस्तवनसाधनानि	१।४५३
शक्वरी निर्वचनम् ...	३।५१
शस्त्राणां याज्यान्तत्वनियमः	२।२०
शाखान्तरगता काचिदृक्	१।२२४
शाखान्तरीयः कश्चिद्यजुर्मन्त्रः	१।२७०
शाखान्तरीयनिर्वापमन्त्राम्नान-स्थाननिर्देशः ...	१।११४
शिल्पविवरणम् ...	३।२८१
शुनःशेपदृष्टानां सूक्तानां निर्देशः	४।६८
शुनःशेपादिशब्दानां निर्वचनादि	४।७७
शौनःशेपाख्याने दक्षिणानियमः	४।१०१
शौनःशेपाख्यानकथनविधिः	४।१००
शौनःशेपाख्यानपाठफलम्	४।८५
शौनःशेपाख्यानस्थानानि	४।८५,८६
श्यापर्णशब्दविवरणम् ...	४।१२४
'श्रवनमस्य वचः शृणुतात्'- इत्यादि-विधिव्याख्याने ऽसम्मतम्	१।२८२
श्वेतनौधसयोः परिचयः	२।३६२
शुल्कप्रमाणनामानि ...	१।५७
ष	
षडहशब्दार्थौ ...	३।३०८
षोडशिप्रयोगोपसंहारः	१।२६६

विषयः	भा० पृ०
स	
संयाज्ययोः परिचयः ...	१।५२
संहितायां दशर्चत्वेनाम्नातस्य सूक्तस्य ब्राह्मणवचनैर्वैका-दशर्चत्वसम्पादनम् ...	३।३१२
संहिताब्राह्मणभाष्ययोर्मिथो विरोधः	३।८८
संहिताब्राह्मणयोर्मन्त्र पाठभेदप्रदर्शनम् ...	३।१२६
संहिताभाष्यादर्शनोपदेशः	३।८४
संहिताभाष्यस्यैकत्र व्याख्या-विभेदव्याख्यानप्रदर्शनम्	३।२२१
संहिताभाष्यैतरेयभाष्ययोः पाठवैषम्यप्रदर्शनम्	१।२९३
सत्रायणशब्दार्थः ..	२।४१६
सत्रासाहीयसामपरिचयः	३।२१८
सत्रगाथा	४।२३४
सन्धिस्तोत्रकथा ...	२।२०८
सप्तलोकविषये वक्तव्यम्	२।१८३
सप्त सोमसंस्थाः ...	[illegible]
समस्वराणां परिचयः ...	१।३५३
सम्पातसूक्तपरिचयः ...	३।३०४
समयाभ्युषितशब्दार्थः	३।१५१
समयाविषितशब्दार्थः	३।१५२
समयाध्युषितशब्दार्थः	३।१५०
समानोदर्कत्वं वचनादेव	२।८८
समिध्यमाना ऋक् ...	१।७३

विषयः	भा० पृ०
समित्यग्रशुष्कमि[illegible]रिच्चयादि	१।८१
सवनभेदे कथाम्मस्याभेदः	१।३६०
सवनीयपशु[illegible] ...	१।३८८
सहस्रतमी[illegible]रणम्	३।२६६
साम्नायस्य [illegible] ...	४।२७
सामग[illegible] परिचयः	३।२०१
सामप्रगा[illegible]रणम् ...	३।५२
सामभक्तीना परिचयः	३।१०८
सामिधेनी[illegible] .	१।२२
सार्पराज्ञी[illegible]म्	३।१४५,१४३
सुत्यादिनिर्वचन ...	१।८८
सुरा एव पञ्जव[illegible]	४।१६१
सु[illegible]परिचयः ...	३।२२५
सूर्यनिष्कादीनां व्याख्या:	४।२५१
सोमपावमस्यम् .	४।२५६
सोमपानेनास्य अभिव्यक्ता:	४।२।३
सोमप्र[illegible]परिचय	३।२११,२४
सोमविक्रयि[illegible]:	१।१३
सोमसंस्थानां नामानि	२।९३
सोमोपो[illegible]माह्मण-	
स्मानमिद्वे: ...	२।२
सौत्रामणीसुराया:सुराभावः	२।२५६
सौधन्वनानां परिचयः	२।२६१
स्तोकानां परिचयः	१।३२०, ३२५
स्तो[illegible]योः कथा ...	४।२५३
स्तोमभागयोः प्रयोगे पौर्वापर्य व्यवस्था ...	१।४५३
स्तोत्रियपरिचयः	२।११९, ३।२४८
स्तोमभागमन्त्राणां परिचयः	३।२०४
स्थालीनां मत्रा परिचयश्च	४।१५१
स्वरापराधः	१।३४६
स्वकामानिर्वचनम्	१।२५४, २५६
स्विष्टकृद्भागपरिचयः ...	१।४६

ह

विषयः	भा० पृ०
हंसवत्याः[illegible]नि	३।३५६
हविर्धानयोः परिचयः	१।१७१,२१० २२३
हविर्यज्ञसंस्थानां परिचयः	३।१०८
हविर्यज्ञानां [illegible]	४।८३
[illegible]	४।११
[illegible] पुरोडाशस्य [illegible]	१।३८८
[illegible]परिचयः ...	२।४
होतृकाणां परिचयः	२।२१२,३।१६८,४।३
होत्रादीनां पारम्पर्यम्	३।१८७

४

॥ अथैतरेयालोच्यश्रुतिसूची ॥

श्रुतिः	भा०	पृ०
"अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत् पुरोहितः" ...	४	२७४—२७५
"अग्निर्वाव पुरोहितः पृथिवी पुरोधाता, वायुर्वाव पुरोहितो ऽन्तरिक्षं पुरोधाता, ऽऽदित्यो वाव पुरोहितो द्यौः पुरोधाता ; एष ह वै पुरोहितो य एवं वेद ; अथ स तिरोहितो य एवं न वेद"	४	२८५
"अग्निर्वै परिश्रिदग्निष्ठीमाः प्रजाः परिश्रेत्यग्नि ष्टीमाः प्रजाः परिश्रियन्ति"	३	२८६
"अग्नेर्देवयोन्या आहुतिभ्यः सम्भूय हिरण्मयशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोक मेष्यति"	१	२५१, ३३१
"अग्नेर्वा एताः सर्वास्तन्वो यदेता देवताः"	२	१६
"अत्यरातिर्जानन्तपिः राजा सन् विद्यया समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयाय"	४	२६८
"अथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः ये के च भ्रातरः स्थ नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्व मिति"	४	८८
अथ ह शुनःशेप ईक्षाञ्चक्रे ऽमानुष मिव वै मा विशसिष्यन्ति, हन्ताहं देवता उपधावामीति"	४	७६
"अथातो ब्रह्मणः परिमरः —० स एव ब्रह्मणः परिमरः"	४	२६०—२६२
"अथास्य मज्जा । लोमानि त्वगस्थक् कुष्ठिकाः शफा विषाणे स्कन्दति निर्मितम्"	१	३१२
"अदर्भन्ना प्राश्नन्तं न यस्तूद्देष्यन्तभत"	४	८७
"अह्नो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति" ...	२	३४०
"अनवमभावुका ह होतुश्च यजमानस्य च भार्या भवन्ति"	१	२१३
"अनुबर्त्म वा अयं होता सामगस्याभूत्"	१	३८२
"अमीमम मेनभा यो ऽभिशस्तादेनस्वतो नापश्यादेन । एकाकि न एष सायं रसाङ्कि विमानि स्तोमो जहारीति"	३	१८३

"अन्तरिक्षं वै प्र०—० असौ [illegible] ० अग्निर्वै धर्मो ०—०
चन्द्रमा [illegible] ०—० [illegible] .... संवत्सरो वै समस्तः" १ । ४७५
"अग्नौ वै स्वाहाकारः" ... ... ३ । १७४
"[illegible]: [illegible] तदस्त मकरिति वै [illegible]" ... १ । ४५८
"आ[illegible]नीये पुरुषं पशु मालभे" ... ... ४ । ७३
"[illegible] न पिपासति क्षिप्रं प्रयच्छन्" ... ... ३ । २४७
"[illegible] एतदस्मिंल्लोके यदापः" ... ... ४ । २५२
"[illegible] मेवेमा अकुर्वत रजता मन्तरिक्षं हरिणीं दिवम्" १ । १६७
"अवत्थेनं मन्यं मैन मकृतं छिनत्ति" ... ... २ । २४६
"अश्लीलस्य श्रोत्रियस्य मुखं [illegible] लभ मिव [illegible]" १ । १८१
"अश्वो वा पुरुषो वा गौर्वा हस्ती वा परिगत एव स्वय मात्मनः" २ । २४५
"अष्टाममतिं भरन्तो दौष्यन्तिर्यमुना मनु ।
गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान् ॥" ... ४ । २६७
"अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च
वषट्कारश्चैते देवाः सोमपाः" ... ... १ । ३५५
"असमायी वै स्वर्गो लोकः, [illegible] स्वर्गं लोकं
न समेनोति" ... ... ३ । ४५७, ४१५
"अस्मात्रिमां [illegible]" ... ... १ । ५२
"असुर्या ह वा [illegible]" ... ... २ । २७५
"असौ पुर उदेति पश्चा[illegible]" ... ... १ । ६०
"अहर्वै मित्रो रात्रि[illegible]" ... ... २ । २६२

"आज्यं वै देवानां, सुर[illegible] मनुष्याणाम्, आयुतं
पितृणां, [illegible]" ... ... १ । ६३
"आञ्जनेयेन [illegible]" ... ... १ । ६३
"आदित्याश्चै[illegible] सयजन्त, ते
स्वर्गं लोक मायन्" ... ... १ । ११८
"आरम्भणतो वै [illegible] परमाः" १ । ४३३

"आहुतिभागा वा अन्या देवता अन्या स्तोमभागाश्छन्दोभागाः" १ । ३५५

"इति नु पूर्वं पटलम्, अथोत्तरम्" ... ... १ । १५१, १५८
"इन्द्रियं वा एतदस्मिंल्लोके यद्दधि" ... ... ४ । २५२
"इयं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम" ... २ । ६७
"इयं लोकानां हविर्विभक्तोपास्तरसि" ... ... १ । २२०
"इम मनुष्या देवयजनमदधाद् यदेतच्चन्द्रमसि कृष्णमिव" २ । ३०६
"इह चेह वापर्येण चरित्वा पन्थानं पर्यवैतात्" .. २ । १६

"उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते" .. १ । ७२
"उदानाऽस्य यज्ञो यादन्योऽन्यायतनात्प्रयात आयतनात् स्थितिं
प्रागात्तथा स्यात्" ... . १ । ८८२
"उषस्यागतायां मरुता मिवैव प्रभातुषसो रूपम्" ... २ । २८६

"ऊर्ध्वाः पुरुषस्य भूयांसः प्राणाः" ... ... २ । १३१

"ऋत मेव तत्सामन्तोऽनुवर्तानं कुर्याद्" ... ... १ । ३८२
"ऋतवो वै सोमस्य राज्ञो राजभ्रातरो यथा मनुष्यस्य
तैरेवैनं तत्सहागमयति" ... ... १ । ६६
"ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्र मासत" ... . १ । ३६३

"एकं सन्तं बहुधा" ... ... १ । ४३०
"एकस्य बह्वो जाया भवन्ति, नैकस्यै बहवः सह पतयः २ । १०५
"एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयजा
एते ऽसोमपाः पशुभाजनाः" ... .. . १ । ३१५
एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाश्नीयात १ । २६५
"एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुस्तस्मादाचक्षाणमाहु-
रद्राक्षीदिति, स यद्यदर्शमित्याहाथास्य श्रद्दधति, यद्यु वै स्वयं
पश्यति न बहूनां च नान्येषां श्रद्दधाति ... . १ । ५४

"एतद् वै देवसोमं, यच्चन्द्रमाः" ... ... ४ । ३८
"एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति" १।४२,६०
"एतर्हि गाथं मीमांसमानाः पृच्छन्ति, सन्ति तन्वोषाः इति" २ । ३८८
'एतर्हि नक्तं यावन्मात्र मिवंषापाक्रम्य तिष्ठति,
तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव" ... ... २ । २६७
"एतर्हि यज्ञः सन्नम् भूत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति ब्राह्मणैश्च
छन्दोभिश्च" ... ... २ । २१५
एतर्हि विद्यां आहुर्यथावित मेव न इति ... ... २ । १९५
"एतश्चेषु रोहामपर्णी नाम प्रपश्यन्ति" ... ... १ । २१६
"एतानि वै ब्रह्मण आयुधानि यद्यज्ञायुधानि, अथैतानि मनस्या-
युधानि यदस्मरथः क्षत्रस्य धन्व" ... ... ४ । १०६
"एतानि ह वै वेदानां मन्त्रः स्थानानि यदेता व्याहृतयस्तद्यथात्मना-
त्मानं सन्दध्यात्, यथा पर्वणा पर्व, यथा श्लेष्मणा चर्मण्यं वान्यद्वा
विश्लिष्टं संश्लेषयेदेवमेवैताभिर्यज्ञस्य विश्लिष्टं सन्दधाति" ३ । १६७
"एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणा अथैता अहुतादो यद्राजन्यो
वैश्यः शूद्रः" .. .. ४ । १०२
"एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणाऽत्यय आत्रेयोऽङ्ग मभिषिषेच" ४ । २६२
"एवं ह वाव स कल्विषं प्रतिनिम्यते यो दाश्याहेन यजते" २ । २७४
'एष एतयो प्रथमजो यज्ञः ... ... १ । २८४

"ऐतरेयो ह वै मुनिरयं गायुर्देव्यां,—स्मौत्रयीन पुत्राम, पुत्रका
न्वेरायुरहत्यं लद्राजमधिगमिष्यति ; यत् किल मर्तासि नक्ष मा
परिगातेति ... तस्मात् दिनैतशायन गच्छाकाशे अभिशाय
सुत्य मप्यगच्छात्दुःखमः पितरं । तं शोचावाच्यलमोऽमूर्या मे
माता भवतीः, गतायुं गा सकारेषां सहस्रायं पुत्राम, पापिका
मे प्रजां करोमि यो मेस्य सनृथा इति" ... ३ । ३८३

"ओकःसारी वा इन्द्रो यत्र वा इन्द्रः पूर्वं गच्छत्येव तत्रापरं गच्छति" ३ । २०१

"ओं मो मिति प्रत्यौत्यो मिति वै स्वर्गो लोक ओ मित्यसौ,
 योऽसौ तपति" ... ... ३ । १६६

"किंस्विदेव चक्रुषे ब्रह्मणे दक्षिणा नीयन्तेऽहत्वाहोस्विदेव हरन्ता इति,
 यज्ञस्य हैष भिषग् यद् ब्रह्मा, यज्ञायैव तद्भेषजं कृत्वा हरति" ३ । २०७
"कुमारं जातं जघन्या वागाविशति" ... ... २ । ७
"कुमारं जातं संवदन्त उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति" २ । ७
"कुमारं जातं संवदन्ते प्रतिधारयति वै ग्रीवा अथो शिर इति" २ । ७
"कुमारो जातः पश्चेव प्रचरति" ... .. २ । ७
"कुरुक्षेत्रे ते ह प्रथमजा न्यग्रोधानां, तेभ्यो हान्ये ऽधिजाताः" ४ । १४२
"कुलाय मिव ह्येतद् यज्ञे क्रियते यत् पैतुदारवाः परिधयो
 गुग्गुलूर्णास्तुकाः सुगन्धितेजनानीति" ... ... १ । २००
"को ऽनद्धा पुरुष इति, न देवान् न पितॄन् न मनुष्यानिति" ... ४ । ३८
"को नाम प्रजापतिः श्वशुरः" ... ... २ । ६८
"कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुं सत्यसंहिता वै देवा
 अनृतसंहिता मनुष्या इति" ... ... १ । ५४

"ग्रहान् मेऽग्रहीत् प्रासारीन्म आस्तोमैरस्तौषीदित्यथैवे
 दक्षिणा नीयन्ते, उद्गासीन्म उद्गार्थं,
 अशंसीन्मेऽयाक्षीन्म इति होमे" ... ... २ । २०६

"घृतं प्राश्य प्रसेद्, यथा ह वा इद् मनो वा रथो वाक्षो वर्तत
 एवं हैवास्मो वर्तते" ... ... २ । २७८

"चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति" ... ... २ । ७
"चितेध सुकृथ मिति ह स्म वा एतदाचष्टे" ... २ । २६२

"ज्यायानुत्तान् गर्भः कनीयांसं सन्तं योनिं न हिनस्ति" ... ३ । ८६

"ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यं, ०—० मृत्युर्वै तमश्छाया, तेनैव तज्ज्योतिषा मृत्युं तमश्छायां तरति" ... ... ४ । ५२

"तं (अग्निष्टोमं) यथा समुद्रं स्रोत्या एवं सर्वे यज्ञक्रतवो ऽपि यन्ति" ... ... २ । १८२

"तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत्, तस्माद्धाप्येतर्हि परिसारक मित्याचक्षते" ... ... १ । ३६२

"तं स्वर्यन्तोऽनुवदन्तं आक्रमं भक्षय मिति ; तदिदं समाकृत्यां पुरुषः कृष्णाश्ववाल्युभरन उपोत्थायाब्रवीन्मम वा इदम्, मम वै वास्तुह मिति' ... ... ३ । ७८

"त एतेऽन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः" .. ... ४ । ४४

"तद्ध स्माहोपाविर्जानश्रुतेय उपसदां किल वै तद् ब्राह्मणं" १ । १८१

"तदेतदृषिः पश्यन्नभ्युवाच – स पूर्व्या निविदा ०—०" १ । ४३५

"तदेतद्देवमिथुनम् ०—० समृध्य देवता अर्पयति" ... १ । १५६

"तद्यथा दीर्घाध्व उभयविमोकं यायात्, तादृक् तत्' .. ३ । ११३

"तद्यथादोऽध्वैनिकाः स्थैर्योयैरन्तरैरन्तरैरुपविमोकं यान्ति, एव मेवैतत् ...रन्तरैरन्तरै-रुपविमोकं स्वर्गं लोकं यान्ति' .. .. २ । १८८

"तद्यथा पुनरभ्यस्य पुनर्नियम्य मनं श्वपीयांसमसयसं वामला धार-याय निहन्यात्, तादृक् तद्, य उष्णायन् धारयन्निति शंसति ३ । ८६

"तद्यथैवादो मनुष्यराज आगते ऽन्यस्मिन् वार्हित्यमानां वा वेहतं वा क्षदन्त एव मेवास्मा एतत् क्षदन्ते" . १ । ११२

"त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्यैत्योवाच" ... .. ४ । ७१

"तस्मात् स्त्रियः पत्याविष्कुर्वते, तस्माद् श्वशुरात् पत्याधिन्वते" २ । ७७

"तस्मादाहुर्न पापः पुरुषो याच्यो नापव्याहेन, नेदयं मयि प्रति तिष्ठादिति" ... ... २ । १७४, १७५

"तस्माद्धाप्येतर्हि भरताः सत्वनां वित्तिं प्रयन्ति" ... १ । ४००

"तस्य यद्रेतसः प्रथमम् उददीप्यत, तदसावादित्योऽभवत्;
यद् द्वितीयम् आसीत्, तद् भृगुरभवत्;
तं वरुणो न्यगृह्णीत, तस्मात् स भृगुर्वारुणिः;
यत् तृतीयम् अदीदेत्, त आदित्या अभवन्;
यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त, तद् बृहस्पतिरभवद्" २। १५४

"तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गाल्लोकादवपातादबिभयुस्तं त्रिभिः
स्वर्गैर्लोकैरवस्तात् प्रत्युत्तभ्नुवन् — त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः
परस्तात् प्रत्युत्तभ्नुवन्" ... ...

"तान् वा एतान् सम्पातान् विश्वामित्रः प्रथमम् अपश्यत्, तान्
विश्वामित्रेण दृष्टान् वामदेवोऽसृजतैव" ... ३। ३०४

"तिसृभिः स्तुवन्ति, तिसृभिरुद्गायन्ति" ... ... २। १०४

"तेजसा उभयतोऽनयोरप्रसंसाय वर्त्मौ गच्छति" ... १। ८४

"तेजो वा एतत् पशूनां यद् घृतम्" ... ... ४। २५२

"तेजो वा एतदक्ष्योर्यदाञ्जनम्" ... ... १। ३३

"तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति;
तानेकधा समभरत् तदेतदोमिति" ... ... ३। ११६

"तेभ्यो वै देवा अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात्" ... २। १३६

"तेषां यान्यनतिरिक्तानि वसून्यासंस्तान्यादाय समुद्रं प्रौप्यन्" ३। ६२

तेषु हि वा एष एतदध्याहितस्तपति, स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्व-
स्माद् भूताद् भविष्यतः सर्वमेवेदमतिरोचते यदिदं किञ्च" २। २३४

"ते आदित्यानङ्गिरसोऽयाजयंस्तेभ्यो याजयद्भ्य इमां पृथिवीं पूर्णां
दक्षिणामनयंस्तानियं प्रतिगृहीतातपत्तान्यवृञ्जन्त्सा सिंही भूत्वा
विजृम्भमाणा जनानचरत्तस्याः शोचत्या इमे प्रदराः प्रादीर्यन्त येऽस्या
इमे प्रदराः समेव हैव ततः पुरा तस्मादाहुर्न निरस्तदक्षिणां
प्रतिगृह्णीयान्नेन्मा शुचा विद्धा शुचा विध्यादिति यदि त्वेनां
प्रतिगृह्णीयादप्रियायैनां भ्रातृव्याय दद्यात् पराहैव भवति" ३। ४०६

अथ इमे ऊर्ध्वा एकविंशा लोका एकविंशत्येकविंशत्यैवेमांल्लो-
कान् रोहति स्वर्ग एव लोके चतुःषष्टितमेन प्रतितिष्ठति" १। ४८

"त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः
प्रजापतिश्च वषट्कारश्च" ... ... १ । ३५१, २ । ६८
"त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपाः" ... १ । ३११
"त्रयोदशो मासो नानुविद्यते" ... ... १ । ८९
"त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः" ... ... १ । १८७
"त्रिर्हीदं विष्णुर्व्यक्रमत" ... ... १ । १२
"त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि" ... १ । ३४७
त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते जग्धं गीर्णं वान्तं सत्" ... २ । २१८
त्वं (प्रजापतिः) त्वेव देवानां पापिष्ठोऽसि, यस्य तेऽहं (अनुष्टुप्)
स्वं छन्दोऽस्मि" ... ... २ । ५६

"दक्षिणतोऽग्र ओषधयः पच्यमाना आयन्ति" ... १ । ६०
"दक्षिणा वै यज्ञानां पुरोगवी ; यथा ह वा इदं मनो पुरोगवं
रिष्यत्येवं हैव यज्ञोऽदक्षिणो रिष्यति। तस्मादाहु-
र्दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यल्पकापि" ... ३ । ४०७
"दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षिष्टेति तं
बहिर्धन्वोदवहन्। अत्रैनं पिपासा हन्तु,- सरस्वत्या
उदकं मा पादिति" ... ... १ । ३६२
"देवशिल्पान्येतेषां वै शिल्पानामनुकृतीह शिल्पमधिगम्यते
हस्ती कंसो वासो हिरण्यमश्वतरीरथः शिल्पम्" ... ३ । ३६१
"देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुस्ते ह पाप्मानं नापजघ्निरे" २ । २१३
"देशाद्देशात् समोऽळ्हानां सर्वासामाढ्यदुहितॄणाम्।
दशाददात् सहस्राण्यात्रेयो निष्ककण्ठ्यः॥" ... ४ । २६९
"द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे, इयमेवेह प्रतिष्ठाऽसावमुत्र" ... २ । १९१
"द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठितान्तरिक्षं पृथिव्यां पृथिव्यप्स्वापः सत्ये
सत्यं ब्रह्मणि ब्रह्म तपसीति" ... ... २ । ७४

"धूमेनैव समं जिन्वति, इत्यादिविमाम्" ... २ । ३८८

"न दीक्षितस्याश्नीयात् ०—० अग्नीषोमीयेन पशुना यजेत ... अश्नीयात् ०—० अग्निसम्यं वपायां हुतायाम्" १ । १०१

"न द्यावान्तरिक्षमन्तरिक्षाद्भूमिः" ... ... २ । ३८६

"नव स्वर्गा लोकाः" ... ... २ । ३२५

"न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति, न द्वाभ्याम्" ... १ । ५३, ४५१

"न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति" ... ... ३ । ५७

"न सारस्वतो ग्रहोऽस्ति" ... ... २ । १

"न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्नमदन्ति, तस्माद्राजा यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरो दधीत देवा मेऽन्नमदन्निति" ४ । २७४

"न ह वा अव्रतस्य देवा हविरश्नन्ति" ... ... ४ । ४७

"नाग्नीषोमीयस्य पशोरश्नीयात् ०—० तत्तन्नादृत्यम् ०—० तस्मादग्नितश्चैव लोपमितश्च च" ... ... १ । २५२

"नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति" ... ... ४ । ६०

"नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्सोऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेत्येतमेव निष्ठावमववदितारमित्यब्रुवंस्तस्माद्धाप्येतर्हि पितरं पुत्रा निष्ठावोऽववदितेत्येवाचक्षते स पितरमेत्याब्रवीत्त्वां ह वाव मह्यं तताभाक्षुरिति तं पिताब्रवीन्मा पुत्रक तदादृथा अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्रमासते ते षष्ठं षष्ठमेवाहरागत्य मुह्यन्ति तानेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय तेषां यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तत्ते स्वर्यन्तो दास्यन्तीति" ... ... ३ । ७७

"निक्षं तैर्वा एतन्मुखं यद्वयांसि यच्छकुनयः" ... ... १ । ३३५

"न्यूने वै रेतः सिक्तं मध्यं स्त्रियै प्राप्य स्थविष्ठं भवति" ३ । २५६

"पञ्चपदा पङ्क्तिः, पङ्क्तिर्वा अन्नम्" ... ... ३ । ३१७

"पराञ्चो गर्भा धीयन्ते पराञ्चः सम्भवन्ति ०—० मध्ये गर्भा धृताः ०—० अमुतोऽर्वाञ्चो गर्भाः प्रजायन्ते" ... ... २ । ४०

"पराङ्भूत्वा चतुष्पादो रेतः सिञ्चन्ति ०—० सम्यञ्चो भूत्वा द्विपादो रेतः सिञ्चन्ति ०—० योनिं तदुपसम्भाय रेतः सिञ्चन्ति" १ । ४५८

"परोक्षप्रिया इव हि देवाः" ... ... २ । १५०

"परोवरीयांसो वा इमे लोका अर्वाग्वीयांसः" ... १ । १८०

"परो वा अस्माल्लोकात् स्वर्गो लोकः" ... ... १ । ३१७

"पशुर्वै नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत्" ... ... १ । २७१

"पाङ्क्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितः,
लोमानि त्वङ् मांसमस्थि मज्जा" ... ... १ । २३१, २७२

"पापस्य वा इमे कर्मणः कर्तार आसत ऽपुनाय्यै वाचो वदितारो
यच्छ्यापर्णा इमानुत्थापयतेमे मेऽन्तर्वेदि मासिषतेति" ४ । १३१

"पाप्मा हि सोमविक्रयी" ... . १ । ९२

"पीतो रूपा वै पशवः, कर्शित इव खलु वै यजमानो भवति" १ । २५२

"पुण्येन कर्मणा, पुण्या मेव आत्मसर्वो सम्भावयति" .. १ । ४४

"पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति" .. ... ४ । ६७

"पुरा नाम्ना अपि धर्मो यथा गर्तखिन्नात इत्यादि" . १ । २७२

"पुरोहितस्यापि येन दीक्षा मावेदयेयुः, पुरोहितस्यापि येन
प्रवरं प्रवृणीरन्" . . .. ४ । १२४

"पूर्वां पौर्णमासी मुपवसेदिति पैङ्ग्य मुत्तरा मिति कौषीतकम्" ४ । ४७

"पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराडिति" ... ... ४ । २३१

"प्रजापतिर्वै पितं जग्भूतं स यानिन्द्रस्तो ऽगस्तानु स्तत्वा
तृतीयसवन अभजत" ... . ३ । २७०

"प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् ... ...
प्रजापतिरकृत सकृदिमं इति" ... ... २ । १४६

"प्रतीच्यो ऽप्यापो वज्राः स्यन्दन्ते" ... ... १ । ६१

"प्रत्यक्षि दीर्घारण्यानि भवन्ति ... ... २ । २०७

"प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः ... दक्षिणस्यां दिशि ये
के च सत्वनां राजानः ... प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां
राजानः ... उदीच्यां दिशि ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा
उत्तरकुरव उत्तरमद्राः ... ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि
ये के च कुरुपञ्चालानां सवशोशीनराणाम्" . ४ । २३१

"प्राच्यां वै दिशि देवा सोमं राजान मक्रीणन्" ... १ । ६२
"प्राच्यो ग्रामता बहुलाविष्टा" ... ... २ । २०७
"प्राणास्त इमे ऽवाच्यो ऽतस्थो मूत्रः पुरीषा इति" ... १ । १४७
"प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति, तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम्,
प्राण मेवास्मिंस्तद्दधाति" ... ... १ । १४७
"प्राणो वै प्र ०—० मनो वै हीदाय ०—० वाग्वै घर्मं ०—० श्रोत्रं वै
ब्रह्म ०—० अपानो वै यन्ता०—०चक्षुर्वा ऋतम्०—०आत्मा वै
समस्तः ०—० इत्यध्यात्मम् *" ... ... १ । ४६८

"बृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितस्तस्य मन्वन्ये मनुष्यराज्ञां पुरोहिताः" ४ । २८१
"ब्रह्म वा एष प्रपद्यते, यो यज्ञं प्रपद्यते ; ब्रह्म वै यज्ञः" ४ । ११२
"ब्रह्मणोऽभागध वा एष रुपरिषा स्तलिजा मग्र आम" ... ३ । २०७
"ब्राह्मणकल्पस्त प्रजाय मा जनिष्यत :··· आदाय्यापाय्या-
वसायी यथाकामप्रयाप्यः" ... ... ४ । १३७

"भरतानां पशवः सायङ्गोष्ठाः मन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति" २ । ७७
"भरद्वाजो ह वै कृशो दीर्घः पलित आस" ... २ । २३५
"भूमिर्ह जगाविथुदाहरन्ति — न मा मर्त्यः कश्चन दातु मर्हति" ४ । २५८
"भूयान् मे ब्राह्मणः क्षत्रियादिति गरुण उवाच" ... ४ । ७३

"मनसा वा इषिता वाग् वदति यां ह्यन्यमनाः वाचं वदति
असुर्या वै सा वागदेवजुष्टा" ... ... १ । २६८, ४१४
"मुक्ता गर्भा जरायोर्जायन्ते ०—० सहैवोल्बेन कुमारो जायते" १ । ३४
"मुखतो वै प्रजा अन्न मदन्ति ०—०मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनोति" ३ । १८
"मुष्टी वै कृत्वा गर्भो ऽन्तः शेते, मुष्टीकृत्वा कुमारो जायते" ... १ । ३३
"मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति मादुषं सम्भारूप मित्यापद्यते" २ । १५०

* अधिदैवतं तु ५८ पृ० १ पं० द्रष्टव्य मिदं च।

"यः सकृत् पातकं कुर्यात् कुर्यादेनस् ततो ऽपरम् ।
नापागाः शौद्राद्यायादस्मत्रैवं त्वया कृतम् ।" ... ३ । ३०

"यजमानो वा एष निदानेन यत् पशुः" ... ... १ । १११

"यज्ञस्यैव तद् बर्हौ नह्यति स्वर्गे लोके यजमानायाविर्भवाय" ... १ । ६८, ११६

"यत्रैन्द्रं देवताः पर्यवृञ्जन्,— (१) विश्वरूपं त्वाष्ट्रमभ्यमंस्त, (२) वृत्रमस्तृत, (३) यतीन् सालावृकेभ्यः प्रादात्, (४) अरुर्मघान् अवधीत्, (५) बृहस्पतेः प्रत्यवधीदिति" ... ... ७ । २६५

"यथ ऋषभो वाशितां, यथा वा गौः प्रज्ञातं गोष्ठमेवं ह्येवा मित्रो यज्ञमेव गच्छति" ... ... १ । १९६

"यथा गर्भो योन्यामन्तरेवं सम्भवञ्छेते, न वै सकृदेवाग्रे सर्वः सम्भवत्येकैकं वा अङ्गं सम्भवतः सम्भवतीति" ... ३ । २८८

"यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा प्रयते पत्त्या दध्यात्, तादृक् तत्" १ । १६१

"यथा वर्हिषि दृस्त मागच्छेत्" ... ... ३ । १०२

"यथा वा अक्ष्येवं पृष्ठ्यः षळहः, तद्यथान्तरं मण्डलमेवं छन्दोमा अथ यैव कनीनिका येन पश्यति" ... ३ । १९७

"यथा वाव प्राणमेवं याम्या" ... ... १ । ४५२

"यथा वाव श्रोत्रमेवं प्राणम्" ... ... १ । ४५१

"यथा वै कर्ण एवं पृष्ठ्यः षळहः, तद्यथान्तरं कर्णस्य एवं छन्दोमा अथ येनैव शृणोति" ... ... ३ । १९०

"यथा वै नासिके एवं पृष्ठ्यः षळहः, तद्यथान्तरं नासिकयोः एवं छन्दोमा अथ येनैव गन्धान् विजानाति" ... ३ । १९०

"यथा वै मुखमेवं पृष्ठ्यः षळहः, तद्यथान्तरं मुखस्य जिह्वा-तालु-दन्ता एवं छन्दोमा अथ येनैव वाचं व्याकरोति, येन स्वादु चास्वादु च विजानाति" ... ... ३ । १९०

"यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेवं हैव ते प्रप्लवन्ते, ये संवत्सरं वा द्वादशाहं वा ऽऽसते" ... ... ३ । २९६

"यथा सूच्या वासः सन्दध्यादेवमेवैताभिर्यज्ञस्य छिद्रं सन्दधदेति" ... ... १ । ७६

"यथा सैरावतीं नावं पारकामाः समारोहेयुरेवमेवैतास्त्रिष्टुभः
समारोहन्ति" ... ... ३ । ३२३
"यथा ह वा इदं निषादा वा सेलगा वा पापकृतो वा वित्तवन्तं
पुरुषमरण्ये गृहीत्वा कर्त्तमन्वस्य वित्तमादाय द्रवन्त्येव
मेव त ऋत्विजो यजमानं कर्त्तमन्वस्य वित्तमादाय द्रवन्ति
यमनेवंविदो याजयन्ति" ... ... ४ । २१६
"यथैव छिन्ना नौर्बन्धनात्तीरं तीरमृच्छन्ती प्लवेतैवमेव ते
सत्रिणस्तीरं तीरमृच्छन्तः प्लवेरन् य उभे समवसृजेयुः" २ । ३११
यथैवादः प्रियः पुत्रः पितरं प्रिया वा जाया पतिं सुखं शिव
मुपस्पृशत्याविस्रम्भ एवं हैवैतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभि-
षिक्तस्य क्षत्रियस्य सुरा वा सोमो वान्यद्वान्नाद्यं सुखं
शिवमुपस्पृशत्याविस्रम्भः" ... ... ४ । २५३
"यथोभयतश्चक्रेण यान् क्षिप्रमध्वानं समश्नुवीत, तादृक् तत्" ३ । १८३
"यदि प्रातरस्नातो ऽग्निहोत्रं जुहुयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति" ४ । ३६
"यदि शरीराणि न विन्देरन्, पर्णशरः षष्टिस्त्रीणि च शतान्याहृत्य
तेषां पुरुषरूपकमिव कृत्वा तस्मिंस्तामावृतं कुर्युरथैनाञ्छ-
रीरे राहुते: संस्पर्शोद्वासयेयुरध्यर्द्धशतं काये सक्थिनी द्वि-
पञ्चाशे च विंशे तोरू द्विपञ्चविंशे शीर्षं तु शिरस्युपरि दध्यात्" ४ । ८,१०
"यदि सूतकान्नं प्राश्नीयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति" ४ । ३७
"यदि ह वा अपि बह्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथुनं" २ । २७५
"यदि ह वा अप्यब्राह्मणोक्तो यदि दुरुक्तोक्तो यजतेऽथ हैषाहुति-
र्गच्छत्येव देवान् न पाप्मना संसृज्यते" ... १ । ११६
"यद् घृतं तत् स्त्रियै पयो, ये तण्डुलास्ते पुंसः" ... १ । १२
"यद्विच्छन्दसः कुर्याद् ग्रीवासु तद् गण्डं दध्याद्" ... १ । १८१
"यद्वै देवानां नेति तदेषामोमिति" ... ... १ । ११७, २४०
"यमु ब्राह्मण मनूचानं यशो गच्छेदिति ह स्माहारुणिः
परेत्य दर्भस्तम्बमुद्ग्रथ्य दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्य
चतुर्होतॄन् व्याचक्षीत" ... ... ३ । १४४

"यद्ध वा अस्य किञ्च नश्यति, यन्म्रियते, यदपाजन्ति. सर्वं हैवैनं तदमुष्मिंल्लोके यथा बर्हिषि हृत मागच्छेदेव मागच्छति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति" ... ...' १।१०१

'यज्ञस्य वा यज्ञो ऽभ्येति, य आर्त्विज्येन ; तं यः प्रतिरुन्ध्यात् यज्ञः स प्रतिरुन्ध्यात् ; तस्मान्न प्रत्यरौत्सीति ; यदि तस्मादपोऽभिजानीयात्, यज्ञेनास्मादपोदियात् ; यदि तयाण्यः, स्वय मपोदितं तस्मात्' १।४०२

"यज्ञो वै सोमो राजा, सर्वो ह वा एतेन गच्छन्ति,—यश्च यज्ञं लभ्यमानो भवति, यश्च न" ... ... १।६६

"यां वै दृप्तो वदति या मुन्मत्तः, सा वै राक्षसी वाक्" ... १।१४६

"ये वा अनूचानास्ते कवयः" ... ... १।२४२

"ये वै ते न ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति" १।३१७

"यो ब्राह्मणो बहु यो वीर्यवान्त्स्यात्, सोऽस्याच्छावाकीयां कुर्यात्" १।४४६

"यो वा अग्निः स वरुणः तदप्येतदृषिणोक्तम्, त्व मग्ने वरुणो जायसे यदिति" ... ... १।५५३

"यो वै भवति यः श्रेष्ठता मश्नुते स किल्बिषं भवति" ... १।८६

'यो ह वाव सोमपीथः सुरायां प्रविष्टः, स हैतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य भक्षितो भवति, न सुरा" ४।२५१

'रक्षांसि वा एनं तर्ह्यालभन्ते यर्हि न जायते यर्हि चिरं जायते' १।११७

'रजस्विनी गायत इति चतुष्पदि कवचिनः प्रश्नत्रास्यन्ते पुत्रगमार आसुः" ... ... २।२११

"रसो वा एष ओषधिवनस्पतिषु यन्मधु" ... ४।२५१

"रावन ह वा एतौ पुरुषस्य सवनौ मोक्ष्यति" .. १।१६६

"रेतः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति' ... १।७

"रेतस्तत् सिक्तं विकरोति, सिक्तिर्वा अग्रे इव रिक्तिः .०—०उपांशित्व वै रेतसः सिक्तिस्विर इव वै रेतांसि विक्रियन्ते ; ० ० षड्विधो वै पुरुषः षडङ्ग आत्मान मेव तत् षड्विधं षडङ्गं विकरोति ; ०—० रेतसाद् विक्ततं प्रजनयति, विक्ततिर्वा अग्रे इव जातिः ;

उभयैरेवैनं तत् प्रजनयति ; ०—० संवत्सरः प्रजापतिः, सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता ; ०—० प्राणो वै जातवेदाः, स हि जातानां वेद, यावतां वै स जातानां वेद ते भवन्ति, येषा मु न वेद किमु ते स्युर्यो वा आत्म आत्मसंस्कृतिं वेद तत् सुविदितम्" … १ । ४६२
"रेतो वा आपः" … … … … १ । ३३
"रोहति सप्त स्वर्गाल्लोकान् य एवं वेद" … … ३ । ६१

"वपायां हुतायां यजमानो ह्रि स तर्हि भवति" … १ । ३०१
"वाक् च मनश्च वर्त्तन्यौ ; वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्त्तते ; इयं वै वागदो मनः ; तद्वाचा त्रय्या विद्ययैकं पक्षं संस्कुर्वन्ति, मनसैव ब्रह्मा संस्करोति" … … ३ । २०२
"वाक् तु सरस्वती" … … … २ । १
"वागधि सरस्वती" … … … २ । ७
"वाग् वै सरस्वती" … … … २ । १६७
"वाचो वाव तौ स्तनौ सत्यानृते वाव ते" … … २ । २४६
"वायुः प्राणः, प्राणो रेतः" … … … २ । ७
"विचक्षणवतीं वाचं वदेत्" … … … १ । ५४
"विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्" … … … ३ । ७८
"विश्व मिव हि रूपं रराट्याः, शुक्ल मिव च कृष्ण मिव च" १ । २१३
"विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस" … … ३ । ३१६, ३१८
"विष्णुर्वै देवानां द्वारपः, स एवास्मा एतद् द्वारं विवृणोति" … १ । २२२
"वैश्यकल्पस्ते प्रजाया माजनिष्यते,— अन्यस्य बलिकृदन्यस्याद्यो यथाकामप्येयः" … … … ४ । १३८
"व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना" … … १ । २६०

"शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रियः" १ । ३४७, २ । ३४१, ३ । २१८
"शुक्लं वै रेतः, शुक्ला वपा ०—० ; यद्वै लोहितं यन्मांसं तच्छरीरम्, तस्माद् य याद् यावल्लोहितं तावत्परिवासयेति" … १ । ३३०

"शूद्रकल्पस्ते प्रजायामाजनिष्यते, — अन्यस्य प्रेष्यः कामोत्थाप्यो
यथाकामवध्यः" ... ... ४ । १६८
"पौर्णमास्योर्मासयोरागतयोर्ये चैव ग्राम्याः पशवो ये चारण्या
अभिमान मेव तत्पशुभिमांस्तं नि यच्छति" ... २ । ३८२
"श्रद्धा पत्नी, सत्यं यजमानः ; श्रद्धा सत्यं तदित्युत्तमं मिथुनं ;
श्रद्धया सत्येन मिथुनेन स्वर्गांल्लोकाञ्जयतीति' ... ४ । ४५
"आशा स्त्रकृणवत्नी बहुरात्रिणी भवन्तेयः" ... ... ३ । ५७
"आत्मा विसृज्यमान उत्क्रामेत" .. ... ३ । २११
"परिश्च त्रीणि स शतानि सौत्रियाम्त्रारंति संवत्सरस्याहानि" २ । ३०५
"संवत्सरो वै परिक्षित्, संवत्सरो हीमाः प्रजाः परिक्षेति, संवत्सरं
हीमाः प्रजाः परिक्षियन्ति" ... ... ३ । ३८६
'स ऋचैव हौत्र मकुर्वत, यजुषाध्वर्यवं, साम्नोद्गीथं, यदेवैतत
त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्व मकुर्वत्" ... ६ । १९६, २०२
"स एवं विद्वाञ्छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयो ऽमृतमयः
सम्भूय देवता अप्येति' ... ... १ । ४६
'स एषः स्वर्ग्यः पशुर्य एत मेवं विमथ्नन्त्यथ ये ऽतो ऽमेध्या मत्स्या
नैकृता वा पापकृतो वा पशुं विमथ्नीरंस्तादृक् तत्' ... ४ । २
"स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाच, — नत्विम मिति नो एवेम मिति,
कनिष्ठं माता, तौ ह मध्यमे सम्पादयाञ्चक्रतुः शुनःशेपे, तस्य
ह शतं दत्त्वा, स त मादाय सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय" ... ४ । ७६
"स तथेत्युक्त्वा पुत्र मामन्त्रयाञ्चक्रे, — ततायं वै मह्यं त्वा मददाद्धन्त
त्वयाह मिमं यजा इति ; स ह नेत्युक्त्वा धनुरादायारण्य मपा-
तस्थौ, स संवत्सर मरण्ये चचार" ... .. ४ । ६८
"स तपस्तप्त्वेमांल्लोकानसृजत ०—० त्रीणि ज्योतींष्यजायन्त ०—०
त्रयो वेदा अजायन्त ०—० त्रीणि शुक्राण्यजायन्त ० ० त्रयो
वर्णा अजायन्त ०—०' ... ... ५ । १८१

"स त्रिभिरेभिर्भूत्वा ऽग्नीषो ऽसुरान् युद्ध उप प्रायद् विजयाय" २।१८९

"स हिरेता वाजी" ... ... २।२८७

"सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः" ... १।३४७

"सप्त वै देवलोकाः" ... ... २।२८७

"समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वायुष आन्तादा परार्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराळिति" ... ... ४।१३७

समानोदर्या स्वसा ऽन्योदर्यायै जायाया अनुजीविनी जीवति" २।१६६

"स यदग्निः ०—० तदस्य, वायव्यं रूपम् ०—०, ऐन्द्रवायवं रूपम् ०—०, मैत्रावरुणं रूपम् ०—०, वारुणं रूपम् ०—०, मैत्रं रूपम् ०—०, आश्विनं रूपम् ०—०, ऐन्द्रं रूपम् ०—०, वैश्वदेवं रूपम् ०—०, सारस्वतं रूपम्" ... ... २।१६

"स यदग्नीषोमीयं पशु मालभते, सर्वाभ्य एव तद्देवताभ्यो यजमान आत्मानं निष्क्रीणीते" ... ... १।२५१

"सर्वं ह्येव महाराजा आसुरादित्य इव ह स्म श्रिया प्रतिष्ठितास्तपन्ति ; सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहन्त" ... ४।१५८

"स वा एष (आदित्यः) उत्तरो ऽस्मात् सर्वस्माद् भूताद् भविष्यतः; सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च" ... ... २।३३४

"स वा एष (सूर्यः) न कदाचनास्त मेति, नोदेति ; ०—० ; स वा एष न कदाचन निम्रोचति" ... ... २।२०८

"स वा एष पशुरेवालभ्यते यत्पुरोळाशः०—०पुरोळाशसत्रं लोक्यम्" १।३००

"सवितृप्रसूतो ह्येष एतत् पवते" ... ... १।६१

"स ह (रोहितः) मेत्युक्त्वा धनुरादायारण्य मपातस्थौ" ... ४।६८

"स ह स्म येनापोदामर्पत् तद्धाप्येतर्ह्यर्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति" ३।२१३

"सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः" ... ... १।३४८

"स होवाच वासिष्ठः सात्यहव्यो देवक्षेत्रं वै तत् (उत्तरकुरुः), न वै तन्मर्त्यो जेतु मर्हति" ... ... ४।२६८

"सा चामश्च समभवतां तत्सामाभवत्" ... ... २।१०५

"साम सम्मितम्" ... ... २।१०४

"सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधाति" ... ... २ । २१५
"सुराकंसं इव आ दधाति ०--० न सुरा" ... ... ४ । २५३
"सेना वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम" ... २ । ६८
"सो ऽर्धदेवयोन्या आहुतिभ्यः सम्भवति ऋङ्मयो यजुर्मयः साममयो
वेदमयो ब्रह्ममयो ऽमृतमयः सम्भूय देवता अप्येति य एवं वेद
यश्चैवं विद्वानेतेन यज्ञक्रतुना यजते" ... ... १ । १५६
"सोऽपहतपाप्मोर्ध्वः स्वर्गं लोकमेतीति वै ब्राह्मण मुदाहरन्ति" ४ । ५२
"सोऽब्रवीत् तदहं तुभ्य मेव ददामि य एव सत्य मवादीरिति ;
तस्मादेवं विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्" ... ... ३ । ७८
"सो मा सभा" ... ... २ । १४६
"सौम्यः पितृभ्यो वा अनुस्तरणी" ... ... २ । १४६
"स्त्रीकामा वै गन्धर्वा मय्येव स्त्रिया भूतया पणध्व मिति" ... १ । १६५
स्थूलविष्ठरति ०--० पुमानूरू समायति, तन्मिथुनम्" ... १ । ४४१
"स्नुषा श्वशुराल्लज्जमाना निलीयमानेति" ... ... २ । ६८
"स्वर्गाल्लोकादवपातादबिभयुस्तं (आदित्यं) त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैरधस्तात्
प्रत्युत्तभ्नुवन् ०—० तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः परस्तात् प्रत्युत्तभ्नुवन्" २ । ३३४
"स्वर्गो वै दूरोहणम्' ... ... २ । ३४६
"स्वर्गो वै लोको दूरोहणम्" ... ... २ । ३६६
"स्वर्गो वै लोको यज्ञस्य विष्टपं, स्वर्गं मेव तल्लोकं
यजमानं गमयति" ... ... २ । ३६०

"हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजाऽपुत्र आस । तस्य ह शतं
जाया बभूवुस्तासु पुत्रं न लेभे" ... ... ४ । ५८
"हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः
प्रतिगृणाति ; यशो वै हिरण्यम्' ... ... ४ । १०७

इमाः श्रुतयो विशेषत आलोच्याः:—

'अन्नं वै मृगो यदिन्द्रो वा अभिगोप्तास्वरन्त्ययामासां प्रजायत' ... ३ । १८

"असौ वै लोक इमं लोकमभिपर्यावर्त्तत, ततो वै द्यावापृथिवी
अभवतां ; न द्यावान्तरिक्षान्नान्तरिक्षाद् भूमिः" ... २ । २८९
"कलिः शयानो भवति, सञ्जिहानस्तु द्वापरः ।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति, कृतं सम्पद्यते चरन् ॥" ... ४ । ७२
"तस्माद्धाप्येतर्हि गव्यं मीमांसमानाः पृच्छन्ति,— सन्ति तत्रोषाः ?
इति ; ऊषो हि पोषः" ... ... २ । ३८९
"परो वा अस्माल्लोकात् स्वर्गो लोकः" ... ... ३ । ३१७

५

॥ अथैतरेयाख्यायिकार्थसूची ॥

॥ प्रथमभागस्य ॥

पृष्ठा

यज्ञः (सोमयागः) केनापि निमित्तेनापरक्तो देवगणसकाशादपक्रम्य
गतवानित्यादिकथा ६०
चतुर्षु दिक्षु देवासुरयोर्युद्धे प्राच्यामेव देवानां विजयवर्णनम् ... १०७
यज्ञः (प्रवर्ग्यः) युष्माकं सह भक्षं न भक्षिष्यामीति कथयित्वा
देवेभ्योऽपगत इत्यादिकथा १४०
देवासुरयोर्युद्धे असुराणां त्रिपुररक्षणाय क्रमादयोरजतहिरण्य-
प्राकारनिर्माणादिकथा १६७
देवासुरयोर्युद्धकाले देवानां पुत्रकलत्रादीन् राजगृहे संस्थाप्यैकी-
भावमन्त्रणादिकथा १७५
स्त्रीकामेभ्यो गन्धर्वेभ्यो मूल्यरूपस्त्रीदानेन सोमक्रयकथा ... १९५
मनुष्याणां स्वर्गगमनसौकर्याय अनुष्ठेयस्य यज्ञस्य यूपरूप-
चिह्नस्थापनकथा २३२

देवानां पुरुषमेधादिव्रीहिमेधान्तकथामुखेन मेध्यामेध्यपशुनिरूपणम् * २०७
देवाना मसुरोपद्रवात्परित्राणार्थं मभितोऽग्निप्राकारनिर्म्माणादिकथा २११
देवानां यज्ञादिना यथा स्वर्गजयस्तथैव केवलवपाहोमतोऽपीत्यादिकथा २२६
प्रजापतिर्यज्ञानुष्ठाने प्रवृत्तः किंदेवत्यो प्रातरनुवाकस्यारम्भः कार्य इति
विचिन्त्य देवानां रोषकलहादिभयात् सर्वदेवत्यो मदारम्भः ... २४२
ऋषीणां सरस्वतीतीरे सत्रानुष्ठाने प्रवृत्ते तत्र ऐलूषस्य कवषस्य
दासीपुत्रत्वे ऽप्यार्त्विज्यकथा २६३
अपां यज्ञगमनार्थे मच्छम्पूर्वं मिति स्पर्द्धावर्णनम् २६८
आसुर्या दीर्घजिह्वाः (कुक्कुर्याः) कथा २८२
प्रातस्सवनादिधारणार्थं पुरोडाशनिर्द्धारणवर्णनम् ... २८७
अग्रे सोमपानार्थं विवदमानानां देवानां पणपूर्वकाजिधावनकथा २९९
यज्ञेषु देवासुरयोः प्रतिद्वन्द्विता वर्णनम् ४२३
प्रजापतेर्निर्विद्याहरणपूर्वकसर्वभूतसृष्टिकथा ... ४३४
एषां लोकाना माधिपत्यार्थं देवासुरयोर्युद्धे सदोमण्डपाश्रिताश्रितानां
देवानां माग्नीध्रशालायां विजयलाभादिकथा ... ४३५

॥ द्वितीयभागस्य ॥

यज्ञपालनाय प्रैषपुरोऽनुवेदिप्रवेशनिविदां, प्रैषकर्त्तुः प्रकृतस्य च कथा ४६
प्रजापतेश्छन्दसां देवेभ्यो विभागकरणं, सत्रानुष्टुभो मुख्यत्वञ्च ... ५५
बहिष्पवमाने स्तोत्रे स्तूयमाने सुमूर्षोरग्ने राज्यशस्त्रेणोज्जीवनम्,
पुनराज्यस्तोत्रे स्तूयमाने सुमूर्षोरग्नेः प्रउगशस्त्रेणोज्जीवनम्,
ततो माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे स्तूयमाने सुमूर्षुरग्निरापन्नस्यामेः मरु-
त्वतीयशस्त्रेणोज्जीवनम्, तत आर्भवपवमाने स्तूयमाने सुमूर्षुरग्न्या-
पन्नस्यामेः वैश्वदेवशस्त्रेणोज्जीवनम्, पुनः यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे
स्तूयमाने पुनर्मुमूर्षुरग्न्यापन्नस्यामेः आग्निमारुतशस्त्रेण च पुनरु-
ज्जीवन मिति कथा ५९

---

* मेध्याः— पुरुषः, अश्व, गौः, अविः, अजः, व्रीहिः।

अमेध्याः— किम्पुरुषः, गौरः, गवयः उष्ट्रः, शरभः।

इन्द्रो वृत्रं हत्वापि न हत इति मत्वा, तद्भयात् दूराद् दूरतरं पलायाञ्चक्रे ;
ततः सर्वाणि भूतानि सर्वेषु देशेषु विभज्य तं मन्वैच्छन्नित्यादिकथा ६४

इन्द्रवृत्रयोः सङ्ग्रामे स्वापिगणव्यतिरिक्ताः सर्वा एव देवश्रेणयः
पलायाञ्चक्रिरे इति कथा ६७

बृहस्पतेः पौरोहित्यप्रसादेनैव देवानां स्वर्गलोकजयकथा ... ७०

इन्द्रवृत्रयोः सङ्ग्रामे प्रवृत्ते वृत्रस्य महाश्वासमात्रादेव बिभ्यतः प्रायः सर्व
एव देवाः पलायनमकुर्वन् ; मरुतस्तु तादृशविपत्कालेऽपि नेन्द्रं
परित्यक्तवन्तः, ततो बहुमतस्त इन्द्रस्तान् स्वसखिवान्, यज्ञेषु
माध्यन्दिनसवनगतग्रहभागिनश्च कृतवानिति कथा ... ८८

वृत्रवधानन्तरमिन्द्रस्य सर्वदेवप्राधान्यलाभः, यज्ञेषु उद्धारग्रहणम् *,
देवानां सविनयप्रार्थनातो यज्ञभागदानस्वीकारश्चेति कथा ९१

इन्द्रस्य प्रियायै वावातायै देवानां स्वाभिप्रायज्ञापनम्, तस्याश्च इन्द्रं
ज्ञापयामीति प्रतिश्रुत्यादि, देवाना मपि तत्कृतज्ञताप्रकाशार्थं तस्या
अपि यज्ञे सम्बन्धः स्वीकार्य इति स्वीकारः ... ९७

ऋक्साम्नोः संवादः १०४

द्युलोकात् सोमाहरणाय जगतीत्रिष्टुभोर्यत्नो ऽकृतकार्यता च ... ११५

द्युलोकात् सोमाहरणाय गायत्र्या यत्नः कृतकार्यता च ... ११८

सोमपालकैर्गन्धर्वैः सह गायत्र्या युद्धकाले छिन्नेभ्यो गायत्रीनखादिभ्यः
शल्यकाद्युत्पत्तिकथा ११८

युद्धविजयलब्धधनानां यथालाभविभागव्यवस्था ... १२५

तपःप्रभावात् प्राप्तदेवभावानामृभूणां यज्ञे सोमभागप्राप्तिकथा, तत्र
सवितुः साहित्यवर्णनञ्च १३५

प्रजापतेः स्वदुहितृगमनरूपकवर्णनम् १४६

आदित्यादिदेवानां भृग्वादीना मृषीणां कृष्णादिपशूनाञ्चोत्पत्तिकथा १५३

देवासुरयोर्युद्धे अग्नेर्देवसेनापत्यस्वीकारः, तदनु तस्य स्वसेना-
त्रिभागीकरणपूर्वकं असुरसेनाक्रमणवर्णनम् ... १८१

---

* माहेन्द्रो ग्रहः, माध्यन्दिनं सवनम्, निष्केवल्यं शस्त्रम्, त्रिष्टुप् छन्दः, पृष्ठस्तोत्र-
निष्पादकबृहद्रथन्तरादीनि षट् सामानि चेन्द्रस्योद्धारः ।

अग्निकर्तृकः स्वर्गद्वाररोधः इत्यादिकथा १९७
स्वर्गलोकलाभाय यतमानैर्देवैः ऋत्विग्यजमानरूपप्रायश्चित्तानां
गायत्र्यादिच्छन्दसां तद्रूपायत्वं निर्णीत मिति कथा ... २१४
असुरैर्याग सुकृत्यानुष्ठाने देवतुल्यवीर्यत्वं प्राप्य तद्विघातार्थं
भरद्वाजस्याग्नेराह्वानादिकथा २२५
असुराणां सुकृत्यानुष्ठानविघातार्थं मित्रस्तोत्रयोगवर्णनम् ... २२८
देवाः पुरा षष्ठाधश्छन्दे प्रथमदिवसनिष्पाद्येन सोमप्रयोगेण इन्द्रार्थं
रथं सम्पादितवन्त इत्यादिकथा २४५
देवा अहराश्रितवन्तः असुरास्तु रात्रि मिति देवासुराः समानबलाः,
ततः स्वबलाधिक्यायेन्द्रो देवानां साहाय्य मर्थितवानित्यादिकथा २६६
प्रजापतिपुत्र्याः सूर्यायाः पाणिग्रहणार्थं समुपस्थितेषु देवेषु यः कश्चि-
देकदेव आश्विनप्रशस्तीयसहस्रमन्त्रान् पठितुं समर्थस्तस्मै कन्या
मेनां दास्यामीति प्रजापतेः प्रतिज्ञादिकथा २७८
अग्न्यादीनां देवानां माजिधावनम्, तद्विजयक्रमेणैव शस्त्रभाग-
पौर्वापर्यव्यवस्था चेत्यादिकथा २८३
तत्र वाजिधावने अश्वतरीरथादीनां वर्णनम् २८६
गवा मपि सत्त्रानुष्ठानफलादिवर्णनम् ३०७
प्रजापतेर्द्वादशाहयागानुष्ठानविवरणम् ३१६
तदेव ३७३
अपगताया दीक्षायाः शैशिरमासाभ्या मेव देवानां पुनर्लाभः ... ३८२
उपरिमोक्तदृष्टान्तेन नानाच्छन्दसां योनि प्रयोक्तृयजमानवर्णनम् ... ३८८
इन्द्रसाम्नः पुंस्त्वम्, रथन्तरस्य स्त्रीत्वम्, तत तयोरुभयोर्दाम्पत्यसम्बन्ध-
वर्णनम्, ताभ्यां वैरूपसामादीना मुत्पत्तिकथा च ... ३९५

॥ तृतीयभागस्य ॥

पराजितानां समुद्रं गतवता असुराणां मल्लवस्तूनि धनानि गोप्य-
त्वेन समुद्रतीरे प्रोथितानि, तान्यपि देवाः पादस्पर्शोपस्पर्शमात्र-
सामर्थ्यादादातुं समर्था अभवन्निति कथा ... ६३

नाभानेदिष्ठोपाख्यानम्, तत्र मनुपुत्राणां धनविभागकथा ... ५
कृष्णाश्रवासिनो वास्तुहाधिकारित्वादिकथा ७
जातूकर्ण्य-वातावत-दृषशुष्मस्य अग्निहोत्रिभिः सह संवादः ... १७८
सप्तर्षीणां मिथः संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो विपस्तैम्यलक्षण मपवादं
प्राप्य तत्परिहारार्थं स्तषीणा मग्रे शपथं चकारेति गाथाकथा १८३
प्रजापतेर्लोकत्रय-वेदत्रय-वर्णत्रय-सृष्टिवर्णनम् १८५
हौत्रोद्गात्राध्वर्यवब्रह्मत्वविध्यादिबोधनम् १९६
सर्पचरुप्रदेशे सत्रानुष्ठायिभिर्देवैः सह काद्रवेयार्बुदस्य संवादः २१३
यज्ञविघ्नकारिभ्यो ऽसुरेभ्यो यज्ञस्य रक्षणार्थं रक्षकत्वेन मित्रावरुणा-
दीनां नियोगकथा २३१
पिता प्रजापतिः मनुष्यानेव ऋभून् देवान् कृत्वा तृतीयसवन-
भागिनो ऽकरोदिति कथा २७०
सम्पातसूक्तानां विश्वामित्रदृष्टत्वेऽपि वामदेवसृष्टत्वेन प्रसिद्धिः,
ततो विश्वामित्रस्य पुनस्तत्प्रतिरूपमहसूक्तदृष्टिश्च ... ३०४
वलनामकासुरेणापहृतानां गवां यज्ञप्रभावात् देवानां पुनर्लाभः ३३८
एवयामरुच्छंसनादिविषये गोश्लबुलिलयोः संवादः ... ३७४
प्रजापतिकर्तृकं छन्दसां सारग्रहण मिति वर्णनम् ... ३८५
एतशमुनेः प्रलापोक्तिः, तद्बाधाकारिणः स्वपुत्रान् प्रति अभिशापोक्तिश्च ३९४
प्रवह्लिकाभिर्देवाना मसुरप्रवह्लनकथा ३९५
आदित्यानां देवाना मङ्गिरसां चर्षीणां स्वर्गमने अहम्पूर्विकादिकथा, अङ्गि-
रसां मध्ये च परस्परं संवादः, अङ्गिरसां मार्त्विज्याङ्गीकारयुक्तादि ४०२
अङ्गिरसाना मादित्ययाजनेन, पृथिवीदक्षिणालाभः, तत्परित्यागः,
पुनःप्रतिग्रहे दोषोक्तिः, पुनर्गृहीतायाश्च दक्षिणायाः श्वत्रे
अर्पणोपदेशश्चेति कथा ४०६

॥ चतुर्थभागस्य ॥

हरिश्चन्द्रनारदसंवादः (शौनःशेपाख्यानम्) ५६
हरिश्चन्द्रवरुणसंवादः ६७

हरिश्चन्द्ररोहितसंवादो रोहितस्यारण्ये पलायनञ्च ... ६८
रोहितेन्द्रसंवादः ७१
रोहिताजीगर्त्तसंवादो शुनःशेपनामतन्मध्यमपुत्त्रक्रयञ्च ... ७२
हरिश्चन्द्ररोहितसंवादो द्वितीयः ७३
हरिश्चन्द्रवरुणसंवादो द्वितीयः ७३
हरिश्चन्द्रस्य राजयज्ञे विश्वामित्रादीनां होत्रादिव्यवस्था ... ७६
अजीगर्त्तस्य शुनःशेपनामस्वपुत्त्रोपाकर्त्तृत्वस्वीकारो
शुनःशेपस्य देवोपासनारम्भश्च ७८
देवोपासनाप्रसादाच्छुनःशेपस्य पशुत्वतो मुक्तिः ७८
विश्वामित्रस्य शुनःशेपो देवरातः पुत्त्र इति स्वाङ्के ग्रहणम् ... ८६
अजीगर्त्तशुनःशेपयोः संवादः, विश्वामित्राजीगर्त्तयोः संवादश्च ८७
विश्वामित्रस्य एकाधिकशतपुत्त्राणां मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः स्वपुत्त्रैः संवादः ८८
विश्वामित्रेण स्वज्येष्ठपुत्त्रत्वेन शुनःशेपे ऽङ्गीकृते पुत्त्राणां मतद्वैधम्,
तत्र पितृवाक्यमाननां पञ्चाशत्पुत्त्राणां वर्णनादिकञ्च ... ९४
प्रजापतेर्ब्राह्मणादिजाति-यज्ञरूपादिकथाः ... १०१
विश्वन्तरस्य मार्गवेयेण रामेण सह संवादः ... १११—११२
विश्वन्तरस्य राज्ञो यज्ञे श्यापर्णानां मार्त्विज्यनिराकरणकथा ... १११
जनमेजयस्य राज्ञो यज्ञे काश्यपानां मार्त्विज्यनिराकरणकथा ११२
पुरा कदाचित् देवा इन्द्रस्य पञ्चापराधान् संस्मृत्य न मिन्द्रं यज्ञेषु
परितो वर्जितवन्त इति कथा, तेषा मपराधानां सूचनञ्च १३५
ब्राह्मणादीनां चतुर्णा मेव वर्णानां प्रकृतिवर्णनम् ... १३८
न्यग्रोधोत्पत्तिप्रभृतिवर्णनम् १४४, १४७
मार्गवेयरामोपदेशाद् विश्वन्तरस्य राज्ञः स्वयज्ञे श्यापर्णानां
आह्वानाना मप्यार्त्विज्ये ऽनुमतिः १५७
रामोपदेशानां सम्प्रदायसिद्धत्ववर्णनम् १५७
देवानां मसुरैर्युद्धे ऐशान्यां दिशि ऽपराजितत्ववर्णनम् ... २०८
पारिक्षितस्य जनमेजयस्याभीत्वरसेनाजयादिकथा ... २१६
प्राच्यादिषु दिक्षु इन्द्रस्याभिषेकवर्णनम् २३०

पारिक्षितजनमेजयादीनां ऐन्द्रमहाभिषेककथा ... २५७
आत्रेयस्याङ्गस्यैन्द्रे महाभिषेके महादानविवरणम् ... २६२
दौष्यन्तेर्भरतस्य चैन्द्रे महाभिषेके महादानविवरणम् ... २६७

६

॥ अथैतरेयाम्नातमन्त्रादिसूची ॥

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायताम् ...	यजुः	१	१८८
अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे ...	ऋक्	१	४५१
अग्नये ऽग्निवते स्वाहा	यजुः	४	२६
क्षामवते स्वाहा	यजुः	४	२६
तन्तुमते स्वाहा	यजुः	४	३६
तपस्वते जनद्वते	यजुः	४	३२
पथिकृते स्वाहा	यजुः	४	३२
पवित्रवते स्वाहा	यजुः	४	३६
ऽप्सुमते स्वाहा	यजुः	४	३०
प्रणीयमानायानुब्रूहि	प्रैषः	१	१६६
मथ्यमानायानुब्रूहि	प्रैषः	१	११६
मरुत्वते स्वाहा	यजुः	४	३६
वरुणाय स्वाहा	यजुः	४	३६
विविचये स्वाहा	यजुः	४	२६
वीतये स्वाहा	यजुः	४	२६
वैश्वानराय स्वाहा	यजुः	४	३५
व्रतपतये स्वाहा	यजुः	४	३३

मन्त्रादि			नाम	भाग:	पृष्ठा
अग्नये प्रतभृते स्वाहा	...	...	यजुः	४	३६
पुष्टये स्वाहा	...	...	यजुः	४	३०
संवर्गाय स्वाहा	...	...	यजुः	४	२९, ३०
सुरभिमते स्वाहा	...	...	यजुः	४	३६
हिरण्यवते स्वाहा	...	...	यजुः	४	३६
अग्निः समित्	...	...	निविद्	१	४३९
अग्निर्गृहपतिरिति हैक आहुः		...	यजुः	३	१५४
अग्निर्जायतां मा मे द्विषन्	...	...	यजुः	४	२६१
(अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा)		...	यजुः	२	१८७
अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा		...	यजुः	३	१९१
अग्निर्देवेद्धः	...	...	निविद्	१	४३८
अग्निर्मन्विद्धः	...	...	निविद्	१	४३८
अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम् ...		...	ऋक्	१	४२
अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं ...		...	ऋक्	१	४२
अग्निष्टोमसाम	...	...	साम	२	३४१
अग्निष्ट्वा गायत्र्या सयुक्	...	...	यजुः	४	१८८
अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यां		...	प्रैषः	१	२२१
(अग्नेरातिथ्य मसि १—५)		...	५ मन्त्रः	२	११४
अग्ने वीहि	...	...	निगदः	१	१५८
अजीजनो हि पवमानो (संहितापठितातोभिन्ना)			ऋक्	४	२१५
अथैदग्निरसमदार्थ ०—० स्वधा देवेभ्यः ...			यजुः	१	२६०
अञ्ज्मो यूप मनुब्रूहि	...	...	प्रैषः	१	२४०
अतिवादः (वीमे देवा अक्रंसत)		...	ऋक्	३	३६५
अतूर्तो होता	...	...	निविद्	१	४३९
अतो देवीः प्रतिपद्याध्यायः ...		...	यजुः	३	२८६
अदर्शुक्ता ग्रामदक्षं	...	...	गाथा	४	८७
(अदीक्षिष्टायं) ब्राह्मणो ऽदीक्षिष्ट		...	यजुः	४	१२४, १२५

मन्त्रादि			नाम	भाग:	पृष्ठा
अधीयत देवरातो	...	...	गाथा	४	६५
अध्वर्यो	...	...	निगद:	४	१५३
अध्वर्यो श्रौंषावोम्	...	...	निगद:	२	५१
अध्वर्यो श्रौंश्रौंसावोम्	...	...	निगद:	२	५२
अनाधृष्या चाप्रतिधृष्या	...	...	पदे	३	१५४
अनाप्ना चानाप्या	...	...	पदे	३	१५४
अनिलया चापभया	...	...	पदे	३	१५४
अनु हि त्वा सुतं (संहितापठितातोभिन्ना)			ऋक्	४	२१५
अनेनास मेनसा सो ऽभिशस्ताद्		...	गाथा	३	१८३
अन्नं ह प्राण: शरणं ह	...	...	गाथा	४	५६
अन्नादा चान्नपत्नी	...	...	पदे	३	१५४
अपानं यच्छ स्वाहा त्वा	...	...	यजु:	१	३८०
अपानपातं मे यच्छ	...	...	यजु:	१	३८०
अपूर्वा चाभ्रातृव्या	...	...	पदे	३	१५४
अभि त्यं देवं सवितार मोण्यो:		...	ऋक्	१	१४३
अभि त्यं देवं सवितार मोण्यो:		...	ऋक्	३	[illegible]३
(अभि प्र व: सुराधसम् इत्यादय:) वालखिल्या:			ऋच:	३	३६७
अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा		...	ऋक्	१	१४७
अवेरपो ऽध्वर्याश्उ	...	...	यजु:	१	३६८
(अश्विना घर्म्मम् पातम्)	...	...	निगद:	१	१६२
अश्विभ्यां स्वाहा	...	...	यजु:	४	३६
अष्टाचत्वारिंश:	...	...	स्तोम:	२	३०६
अष्टाचत्वारिंश:	...	...	स्तोम:	३	१००
अष्टाशीतिसहस्राणि	...	...	श्लोक:	४	२६३
अष्टासप्ततिं भरतो	...	...	श्लोक:	४	२६७
अस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं दधामि		...	यजु:	४	२८६
अस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं वर्द्धयामि		...	यजु:	४	२८६

मन्त्रादि	नाम	भाग:	पृष्ठ
अस्मिन् राष्ट्रे श्रिय मावेशयामि ...	यजुः	४	२८६
अह्ना नेत सन्नविचेतनानि .. .	पदम्	३	४११
आ	पदम्	२	११८
आग्नेयौ (आज्यस्तोत्रम्)	४ ऋचः	२	१७
आङ्गिरसो जन्मनास्यामग्निः ..	गाथा	४	८७
आग्निमारुत्या (१—४)	४ ऋचः	३	३१५
आज्यानि	४ स्तोत्राणि	१	३८१, ४४८
आज्यानि	४ स्तोत्राणि	२	६०, १८३
आ तिष्ठस्वेतां ते दिश मभिमुखः ...	यजुः	४	२०६
(आ त्वा विशन्तु कविने)	ऋक्	२	२५१
आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेनु .	पदम्	३	४१०
आदित्यास्त्वा जगतेन	यजुः	४	२०३
आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो	पदम्	३	४१०
आदित्यो जायतां मा मे	यजुः	४	२१२
आ देवो देवान्	निविद्	१	४३०
आरोहं नक्षिरामोहम्	पदम्	३	१५३
आ नो याहि तपसा जनेषु	ऋक्	४	३६
आपः पादावनेजनीर्द्विषन्तं	ऋक्	४	२८६
आभाह्य देवा पाङ्क्तेन छन्दसा .	यजुः	४	२२४
आ यस्मिन्त्सप्त वासवाः	ऋक्	१	१५६
आ याहि तपसा जनेषु	ऋक्	४	३५
आर्भवपवमानः	स्तोत्रम्	२	५६
आर्भवपवमानः	स्तोत्रम्	१	५७२
आमन्द्रीवत्रि धान्यार्दे	गाथा	४	२५७
आर्त्ते भग आर्भमस्थो	गाथा	४	७२
आह्नस्याः (१—८)	८ ऋचः	३	४१४

मन्त्रादि		नाम	भागः	पृष्ठा
(इडोपहूता सह दिवा) ...	...	ऋक्	१	३०४
इदं राधः प्रति गृभ्णीह्यङ्गिरः	...	पदम्	३	४१२
इदं राधो बृहत्पृथु ...	...	पदम्	३	४१३
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः ...	...	यजुः	४	१०७
इन्द्रगाथाः (१—५) ...	...	५ ऋचः	३	३८७
(इन्द्र जठरं नव्यं न) ...	...	ऋक्	२	२५१
(इन्द्र जुषस्व प्र वह) ...	...	ऋक्	२	२५१
(इन्द्रस्तुराषाण्मित्रो न) ...	...	ऋक्	२	२५१
इन्द्रस्यापूपः ...	...	यजुः	१	२६२
इन्द्रान्मा गादिन्द्रवन्तः स्तुध्वम्	...	यजुः	३	२०८
इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः	यजुः	१भा० ४३०, ४५२, ४६५, ४७६		
(इन्द्रो मरुत्वान्) ...	...	निविद्	२	८५
इन्द्रो विश्वस्य गोपतिः ...	...	ऋक्	३	३४५
इन्द्रो विश्वस्य चेतति ...	...	ऋक्	३	३४५
इन्द्रो विश्वस्य भूपतिः ...	...	ऋक्	३	३४५
इन्द्रो विश्वस्य राजति ...	...	ऋक्	३	३४५
इन्द्रो विश्वं विराजति ...	...	ऋक्	३	३४५
इमं जना अभ्युत्क्रोशत ...	...	यजुः	४	२४४
इमं देवा अभ्युत्क्रोशत ...	...	यजुः	४	२४४
इमा आपः शिवतमा ...	...	ऋक्	४	१६१, २२६
इयं पित्र्ये राष्ट्र्येत्यग्रः ...	...	ऋक्	१	१४२
इष मूर्ज मन्वारभे ...	...	यजुः	३	१४८
इह रमेह रमध्वम् ...	...	यजुः	३	१३७
उक्थं वाचि ...	...	पदम्	२	५१
उक्थं वाचीन्द्राय ...	...	पदम्	२	[illegible]
उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्यः ...	...	पदम्	[illegible]	५२

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
उत श्वेत आशुपत्वा	पदम्	३	४११
उतेमनन्नमुः	निगदः	१	३६८
उतेमाशु मानं पिपर्त्ति	पदम्	३	४१२
उतो पत्याभिर्जविष्ठः	पदम्	३	४११
उदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् ...	ऋक्	३	१६८
उदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् ...	ऋक्	४	१४
उद्गराहवनीयम्	प्रैषः	३	१६६
उप द्रव पयसा गोधुग्गोषम्	ऋक्	१	१५८
उप प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्यः	प्रैषः	१	२६७
(उपमन्त्राय मीळ्हुषे)	३ ऋचः	२	२१७
उपसृजन् धरुणं मातरं	ऋक्	३	१३८
(उपहूतं रथन्तरं सह पृथिव्या) ...	ऋक्	१	३०४
(उरु विष्णो विक्रमस्व)	ऋक्	२	१४७
ऊर्जा मन्त्रिन्नग्रयन्थन्तं ...	गाथा	४	५४
ऋतावानं वैश्वानरं (१—३) ...	३ ऋचः	३	१२१
ऋतुयाजाः (१—४)	४ ऋचः	२	२४०
(ऋतुयाजान् विद्वद्वत्वान्) .	गाथा	३	२२६
(एकया च दशभिश्च स्वभूते) ...	ऋक्	२	१३४
एकविंशः	स्तोमः	२	३४२
एकविंशः	स्तोमः	३	२५
(एष एवैता ०—० मनुष्यमिमः) ...	यजुः	२	४२५
एष पन्था उरुगायः सुशेवो ...	गाथा	४	६०
एष वसुः पुरुवसुः	यजुः	१	४०८
एष वसुः संयद्वसुः	यजुः	१	४०८
एष वसुर्विदद्वसुः	यजुः	१	४०८

मन्त्रादि			नाम	भागः	पृष्ठा
एष वः कृषिको वीरो	...	...	गाथा	४	६५
एहा राय एहा	...	...	यजुः	१	१८८
ऐतशप्रलापम् (१—७०)	...	...	७० पदानि	३	३६४
ओं होतस्तथा होम:	...	...	निगदः	३	१५३
ओजः मह ओजः	...	...	यजुः	३	[illegible]
ओं तथा ददामि	...	...	यजुः	४	१०७
ओम्	...	...	पदम्	२	५२
ओम्	...	...	पदम्	४	६५(२)
ओ सुकथशा:	...	...	निगदः	३	५१(२)
कलिः शयानो [illegible]ति	...	...	गाथा	४	७२
कारव्याः (१—४)	...	...	४ ऋचः	३	३८६
किसु मलं किं मजिनम्	...	...	गाथा	४	५६
कृषिरसि दिशां मयि	...	...	यजुः	३	२०५
केतो अग्निराश्रीश्तु	...	...	पदम्	३	१५३
क्षत्रं पुनरिष्टं पूर्तं दात्स्वाहा		...	यजुः	४	११०
क्षत्रं प्रपद्ये क्षत्रं मा	...	...	यजुः	४	११३, १६८
गौरिवीतम्	...	...	साम	१	२५१
(घृतश्चवगो घृतपृष्ठो)	...	...	ऋक्	२	१४६
चतुर्विंशः	...	...	स्तोमः	१	३०४
चतुर्विंशः	...	...	स्तोमः	२	६६, ३०६
चतुर्विंशः	...	...	स्तोमः	३	६६

मन्त्रादि			नाम	भागः	पृष्ठा
चतुर्होतारः (१—४)	...	...	४ पदानि	३	१०४
चतुस्त्रिंशः	...	...	स्तोमः	१	२९४
चतुस्त्रिंशः	...	...	स्तोमः	२	३१८
(चत्वारिंशः)	...	...	स्तोमः	२	१००
चव सित	...	...	पदम्	१	५४
चक्षमा आयता मा मे	...	...	यजुः	४	२९२
चरन् वै मधु विन्दति	...	...	गाथा	४	७२
चित्त माज्य मासीद्दत	...	...	पदम्	३	१५३
चित्तिः सुगासीद्दत	...	...	पदम्	३	१५३
जघ्ना मेत सप्तपुरोगवासः	...	...	पदम्	३	४११
जगकल्पाः (१—६)	...	...	६ कल्पः	२	३८६
(जुषाणः सोम आज्यस्य)	...	...	यजुः	१	१३२
(जुषाणोऽग्निराज्यस्य वेतु)	...	...	यजुः	१	१३२
ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां	...	...	गाथा	४	८७
तज्जाया जाया भवति	...	...	गाथा	४	६०
तथा	...	..	पदम्	४	६५ (२)
तद्वै मा तात तपति	...	...	गाथा	४	८७
तन्नो अस्तु सुचेतनम्	...	..	पदम्	३	४१२
तमो वा धर्मो नवति स्वष्टोना		..	ऋक्	१	१५८
तमुष्टुवामः स्विन्धुं	...	...	ऋक्	३	७५, १११
तां ह जरितर्नः ० —० प्रत्यगृभ्णन्		..	पदम्	३	४१०
तां ह जरितर्नः ०—० प्रत्यायन्		...	पदम्	३	४१०
ता सु ह जरितः ०—० मगभृणन्		...	पदम्	३	४११
ता सु ह जरितः ०—० भायन्		...	पदम्	३	४१०
ताम्रश्चर्यो इन्द्राय ०—० भारिषोऽभम्			निगदः	१	३६८

मन्त्रादि	नाम	भाग:	पृष्ठा
तूर्णिर्हव्यवाट	निविद्	१	४३६
(ते नः पान्तु ते नो ऽवन्तु)	यजु:	२	१८७
ते वा एतं ग्रह मगृह्णत	पदम्	३	१५३
ते वै पुत्रा: पशुमन्तो	गाथा	४	६५
तेषां त्रिभि: सुगामीडत्	पदम्	३	१५३
ते सम्यञ्चो वैश्वामित्रा:	गाथा	४	६५
त्रयस्त्रिंश:	स्तोम:	३	६५
त्रयस्त्रिंशच्छतं राजा	श्लोक:	४	२६७
त्रिणव:	स्तोम:	३	४१
त्रिणव:	स्तोम:	२	३८२
त्रिवृत्	स्तोम:	२	४००
त्व मग्ने व्रतभृच्छुचिर्	ऋक्	४	३२
दक्षिणं पाद मवनेनिजे	यजु:	४	२८६
दश नागसहस्राणि	श्लोक:	४	२६३
दिवं तृतीयं देवान् यज्ञो	यजु:	४	१६
दिवाकीर्त्यानि ६	सामानि	२	३४०
दिशां क्लृप्तय: (१—५) ५	ऋच:	३	३८६
([illegible]बर्हि:) ३	यजूंषि	[illegible]	८५
[illegible]ीय: (१—१७) १७	पदानि	[illegible]	४०२
देवयजनं मे देहि ...	यजु:	४	१०७
देवस्य त्वा सवितु: ०—०ऽऽदाय ..	यजु:	४	१११, २२६
देवस्य त्वा सवितु: ०—०सुरिति ...	यजु:	४	१६२
(देवा गातुविद:) "समिष्टयजु:" ...	यजु:	१	८७
देवा ददत्वा चरम्	पदम्	३	४१२
देवाश्चैमा [illegible]	गाथा	४	६०
देवेभ्य: [illegible]	प्रैष:	१	२३५

मन्त्रादि	नाम	भाग:	पृष्ठा
दिव्याद्दिव्यान् म…ज्ञानां … …	श्लोक:	४	२६१
देवा: प्रमिता… मा रभध्वम् …	प्रैष:	१	२७१
दोषो आगाद् बृहत् … …	ऋक्	३	७५, १३१
द्विषन्त म्रियतां मो…ऽन्तर्धीयताम् …	यजु:	४	२६०
(धाता ददातु दाशुषे) … …	ऋक्	२	२२६
(धाता प्रजानां) … …	ऋक्	२	२२६
न मा मर्ता: वा… … ..	गाथा	४	२५८
नमो अह्नुणे नमो ज…मणे … …	यजु:	४	२०४
(नमो व: पितर:) .. …	यजु:	२	१७१
नराशंसपीतस्य देव सोम … …	यजु:	४	१५४
नाग्निर्देवतया एमि … …	यजु:	४	१७०
नानदम् … …	साम	२	२५१
नानाश्रान्ताय श्रीरस्ति … …	गाथा	४	७१
नाना हि वां देवहितं .. …	यजु:	४	१६६
नापुत्रस्य लोकोऽस्ति … …	गाथा	४	[illegible]
नाराशंस्य: (१—३)	३ शस्त्र:	२	२८५
निध्माद् धृतव्रतो वरुण: … …	यजु:	४	२२६, २४८
नेन्द्राद् देवताया एमि … …	यजु:	४	१२६
नौधसम् … ..	साम	२	२३८
पञ्चदश … …	स्तोम:	२	४१३
परिजायी प्रविशति … …	गाथा	४	[illegible]
प…वे …यमाणायानुब्रूहि …	प्रैष:	१	[illegible]
पशुं पु प्र धन्व (संहितापठितातो भिन्ना)	ऋक्	३	[illegible]
(पवमाना:) पवमानस्य …	५ स्तोत्राणि	३	१८४, २००

मन्त्रादि	नाम	भाग:	पृष्ठा
पारिप्लव्य: (१—४)	४ ऋच:	३	३८५
पावक शोचे तव हि	ऋक्	१	१५६
पावमान्य: (१—६)	६ ऋच:	१	४५३
पिता मातरिश्वा ०—० शंसिष्यति ...	यजु:	१	४५८
(पिबा सुतस्य रसिन:)	ऋक्	२	११३
पुनर्न इन्द्रो मघवा	यजु:	४	११०
पुनर्वो अग्निर्जातवेदा	यजु:	४	११०
पुर एता वीरवन्तो	गाथा	४	९५
पुरोरुच: (१—७)	७ ऋच:	२	३७
पुष्पिण्यौ चरतो जङ्घे	गाथा	४	७२
पूर्व मन्य मपर गन्यम्	यजु:	४	२८६
पूषण्वान् करम्भं	यजु:	१	३९१
पृथिव्या: सम्पृच: पाहि	यजु:	१	३१६
पृष्ठानि (१—४)	४ स्तोत्राणि	१	३८५
पृष्ठानि (१—४)	४ स्तोत्राणि	२	१८४
पृष्ठानि (१—६) ...	६ सामानि	२	९६, ३४१, ३९७, ३९८
पृष्ठानि (१—६)	६ साम	३	११०
पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्नि:	ऋक्	४	३६
प्र	पदम्	२	११८
प्रजापतेर्विभान्नाम लोक: ...	यजु:	४	१२९
प्रणीयंश्रानाम्	निविद्	१	४३९
प्रतिराध: (१—३)	३ पदानि	३	३९५
प्रति तिष्ठामि द्यावापृथिव्यो: ...	यजु:	४	२०४
प्रतीव गृभायत	पदम्	३	४१३
(प्र धारा यन्तु)	ऋक्	३	३५२
(प्र धारा यन्तु)	ऋक्	४	१२
प्रमंहिष्ठीयम्	साम	२	३९८

मन्त्रादि	नाम	भाग:	पृष्ठा
प्रवह्लिका: (१—६)	६ ऋच:	३	३८५
प्रहर भगवो जहि वीरयस्व ...	यजु:	२	८९
प्राच्यां त्वा दिशि ०—० अभिषिञ्चन्तु ...	यजु:	४	२४९—२५०
प्राणं प्राणं मे यच्छ	यजु:	१	३८०
प्राणं यच्छ स्वाहा त्वा	यजु:	१	३७८
प्राणो हविरासीद्धृत्	पदम्	३	१५३
प्रात: प्रातरनृतं ते वदन्ति	गाथा	३	१६२
प्राणहि अक्ष्णा पश्यति	यजु:	२	१०१
प्रेदं क्षत्रम्	पदम्	२	४३
प्रेदं ब्रह्म	पदम्	२	४३
(प्रैष्य) "तनूनपातं यजति" ...	प्रैष:	१	२६३
बहिष्पवमान:	स्तोत्रम्	१	३८१, ४५३
बहिष्पवमान:	स्तोत्रम्	२	६०, ६२
बृहत् ...	साम	२	३११, ३४१, २८६, ३६५, ४१५
बृहत्	साम	२	९३(२). १९८
बृहत्	साम	४	२४३
बृहद्रथन्तराभ्यां मिद मेमि गुप्तं ...	गाथा	३	१८३
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् ...	ऋक्	१	१४३
ब्रह्मन् प्रवर्ग्येण प्र चरिष्याम: ...	निगद:	१	१४०
ब्रह्म पुनरिष्टं पूर्णं दात्स्वाहा ...	यजु:	४	११०
ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्म मा	यजु:	४	११२, ११८
ब्रह्मसाम	साम	२	[illegible]
भद्रा च कल्याणी च	पदे	३	१५४
भद्रादभिश्रेय: प्रेहि	ऋक्	१	९८
भरतस्येव दौष्मन्ते०	श्लोक:	४	२६७

मन्त्रादि	नाम	भाग:	पृष्ठा
भारद्वाजम् … …	साम	४	१७४
भासम् … …	साम	२	३४५
भीम एव सौयवसि: … …	गाथा	४	८७
भुव: … …	यजु:	३	२०७
भुवरिन्द्रवन्त: स्तुध्वम् … …	यजु:	३	२०७
भू: … … …	यजु:	३	२०७
भू: … … …	यजु:	४	१६२
भूतेच्छद: (१—३) … …	३ ऋच:	३	४१४
भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्नि:	यजु:	१	४२०, ४५२, ४३५, ४७६
भूरिन्द्रवन्त: स्तुध्वम् … …	यजु:	३	२०७
भूर्भुव: … …	यजु:	४	१६२
भूर्भुव:स्व: … …	यजु:	३	२०७
भूर्भुव:स्व: … …	यजु:	४	१६२, २२६
भूर्भुव:स्वरिन्द्रवन्त: स्तुध्वम् … …	यजु:	३	२०७
भूर्भुव:स्वरों सूर्यो ज्योतिर् … …	यजु:	३	१६१
भूर्भुव:स्वरो मग्निर्ज्योतिर् … …	यजु:	३	१६१
भूर्भुव:स्वरो ममोऽह मस्मि … …	यजु:	४	२८६
मधुच्छन्दा: प्रगोतन … …	गाथा	४	८८
मन उपवक्तासीत् … …	पदम्	२	१५३
मनोनाथे ह्यविषो ऽवदीय० … …	प्रैष:	१	३०५
महाकर्म भरतस्य … …	श्लोक:	४	२६७
महादिवाकीर्त्यम् … …	साम	१	३४०
महादिवाकीर्त्यम् … …	साम	२	३४३
महान्तं त्वा महीनां … …	ऋक्	४	१६२, २२६
महान्मही अस्तभाय विजात: …	ऋक्	१	१४३
महीमूषु … …	ऋक्	१	७८

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
मरुतः परिवेष्टारो	श्लोकः	४	२५६
मरुतश्च त्वाङ्गिरसश्च	यजुः	४	२२४
माध्यन्दिनपवमानः	स्तोत्रम्	१	[illegible]
माध्यन्दिनपवमानः	स्तोत्रम्	२	५६
महानाम्न्यानि (१ – २३)	२३ पदानि	२	३३६
मुख मसि मुखं	यजुः	१	३८२
यः मन्मत् पापकं कुर्यात्	गाथा	४	८७
यच्चदग्निर्देवो देवान्	निविद्	१	४३८
यजेत् सौत्रामण्या मपत्नीको ...	गाथा	४	३८
यज्ञायज्ञीयम्	साम	२	६०
यज्ञायज्ञीयम्	स्तोत्रम्	२	१८४
यथा ह वा स्थूरिणैकेन यायाद् ...	गाथा	४	१८३
यदन्न द्विष्टं रभिनः सुतस्य	ऋक्	४	१५२, ३५३
यदस्य दुग्धं पृथिवी मस्पृम	ऋक	३	१६७
यदस्य दुग्धं पृथिवी मस्पृम	ऋक्	४	१४
यदस्य पूर्व मपरं तदस्य	गाथा	४	२०३
यदिन्द्रेण मकर्म यदत्यरीरिणाम् ...	यजुः	३	१७८
यदुस्रिया स्वाहुतं घृतं	ऋक्	१	१५८
यन्नः पिता सञ्जानीते	गाथा	४	६४
यं त्विमं पुत्र मिच्छन्ति	गाथा	४	५६
ययोरोजसा स्कभिता	ऋक्	३	१७१
ययोरोजसा स्कभिता	ऋक्	४	१६
यस्माद् भीषा निषीदसि	ऋक	३	१६७
यस्माद् भीषा निषीदसि	ऋक्	४	१४
या ते अग्ने ऽयःशया	यजुः	१	१७२
या ते अग्ने ऽयाशया	यजुः	१	१७२

मन्त्रादि	नाम	भाग:	पृष्ठा
या ते अग्ने रजःशया	यजु:	१	१७१
या ते अग्ने हरःशया	यजु:	१	१७१
याभिरिन्द्र मभ्यषिञ्चत्	ऋक्	४	१६१, २२६
याभिर्गोभिरुदमयं	श्लोक:	४	२६३
यावन्त: पृथिव्यां भोगा:	गाथा	४	५६
युभं अस्तु दिवेदिवे	पदम्	३	४१२
ये यजामहे	यजु:	१	४१५
यो देवाना मिह	यजु:	१	३८२
यौधाजयम्	साम	२	७३
रथन्तरम्	साम	२	३११, ३४१, ३८६, ३६५, ४००
रथन्तरम्	साम	३	६३(२), ११०
रथीरध्वराणाम्	निविद्	१	४३६
राथन्तरसन्धि:	साम	२	२७१
रुद्रास्त्वा त्रिष्टुभेन	यजु:	४	२२३
रैवतम्	साम	२	३१४, ३४२, ३६५
रैवतम्	साम	३	६५, ६३
रैभ्य: (१---३)	३ ऋच:	३	३८५
रौरवम्	साम	२	७३
वरं ददामि जित्या अभिजित्यै ...	यजु:	४	२०४
वषट्कार मा मां	यजु:	३	३१
वसवस्त्वा गायत्रेण	यजु:	४	२२३, २४४
वाग् वेदिरासीद्दत्	पदम्	३	१५३
वागोज: सह ओज:	यजु:	३	३२
वाचस्पतिर्होतासीद्दत्	पदम्	३	१५३
वाचस्पते विधे नामन्	यजु:	३	१५६

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
वामदेव्यम् … … …	साम	२	२१३
वालखिल्याः … … …	११ ऋचः	३	३६६
वालखिल्यानि (१—८) … …	८ सूक्तानि	३	३०४
विकर्णम् … … …	साम	२	३४१
विचक्षण … … …	पदम्	१	५३
विज्ञात मनीदासीश्त् … …	पदम्	३	१५३
विद्युज्जायतां मा मे विषन् … …	यजुः	४	२६२
वियत्पवित्रं धिषणा … …	ऋक्	१	१४७
विश्वस्य देवी .. …	ऋक्	२	२६२
विश्वा आशा दक्षिणसात् … …	ऋक्	१	१५१
विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन .. …	यजुः	४	२२४
(विष्णोः पृष्ठमसि) … ..	यजुः	१	३१६
वृष्टिर्जायतां मा मे … …	यजुः	४	२६२
वैराजम् … … ..	साम	२	३११, ३४२, ३६५
वैराजम् … … …	साम	३	२५, ६७
वैरूपम् … .	साम	३	२५, ३११, ३४२, ३६५
वैरूपम् …	साम	४	१, ६७
वैश्वानरो अजीजनत् … …	ऋक्	२	१०७
वैश्वानरो अजीजनत् … …	ऋक्	४	३६
वैश्वानरो न अङ्गिरोभ्यः … …	ऋक्	३	१३१
वैश्वानरो न आगमत् … …	ऋक्	३	१३१
वैश्वानरो न ऊतये … …	ऋक्	३	१३१
वौषट् … … …	यजुः	२	२४
व्यानाय त्वा … … …	यजुः	१	३८०
व्रतादि बिभ्रद् व्रतपा अदब्धो …	ऋक्	४	३२
शंभा मोहिवोम् … … …	पदम्	२	५१(३)

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
शंसा मोदैवोम्	पदम्	२	५२
श्रुतं तुभ्यं श्रुतं तुभ्यं	श्लोकः	४	२६३
श्रम एधि हृदे पीतः	यजुः	४	१५
शश्वत् पुत्रेण पितरः	गाथा	४	५६
शाकरम्	साम	२	३११, ३४२, ३६५
शाकरम्	साम	३	४१, ४८
शिल्पानि	४ सूक्तानि	३	३६०
शिवेन मा चक्षुषा	ऋक्	४	१८७
शुक्रियम्	साम	३	२७३
शोंसावोम्	पदम्	२	५१
श्येतम्	साम	२	३८६
(श्रुधी हवं न इन्द्रो)	ऋक्	२	२५१
षट्	पदम्	२	२३
षट्पदं तूष्णींशंसम्	यजुः	१	४७५
षोडशिसाम	साम	२	२५१
स घा नो देवः सविता	ऋक्	३	७५, १३१
सम्भ्रानाजेषु वै ब्रूयात्	गाथा	४	८७
सन्धिः	स्तोत्रम्	२	१६४. २७५, २६४
सप्तदशः	स्तोमः	३	१
समिदसि सर्वेन्द्रियेण	यजुः	४	२०५
समिद्धो अग्निरश्विना	ऋक्	१	१५८
समिद्धो अग्निर्वृषणा	ऋक्	१	१५८
(समिधो अग्न आज्यस्य)	५ यजूंषि	१	२६६
समिद्यजूंषि (१—६)	६ यजूंषि	१	८७
सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवापः ...	यजुः	१	३६२

मन्त्रादि			नाम	भागः	पृष्ठा
(सविता देव इव श्रवतु)	...	...	पदम्	२	११३
(सविता देवः सोमस्य)	...	...	पदम्	२	११४
स वै यथा नो ऽपपया	...	...	गाथा	४	८७
सर्वं पाद मयनेनिजे	...	...	यजुः	४	२८६
साकमश्वम्	...	...	साम	२	५६८
(साधुर्न गृध्नुर्भुर)	...	...	ऋक्	२	२५१
सामाध्वर्युरासीइत्	...	...	पदम्	३	१५३
सार्पराज्ञानि	...	...	६ सामानि	३	१४४
सावीर्हि देव प्रथमाय	...	...	ऋक्	१	२०१
सुधायां ह वै वाजी	...	...	ऋक्	२	२७५
सुब्रह्मण्या	...	...	निगदः	३	२३१
सुब्रह्मण्या	...	...	साम	३	२३२
सुमत्पद्वग्दे	...	...	यजुः	१	३६२
(सुमत्पद्वग्दे स इदं संप्रिष्यति)		...	यजुः	१	४२८
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्यः			यजुः	१	४३०, ४५२, ४६५, ४७६
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्यः		...	यजुः	३	१६१
सो अध्वरा करति जातवेदाः		...	निविद्	१	४४०
सोमस्याग्ने वीहि	...	...	यजुः	२	२१
सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणाय		...	प्रैषः	१	६८
सौपर्णम्	...	...	सूक्तम्	३	३४६
स्तोकेभ्यो ऽनुब्रूहि	...	...	निगदः	१	३१९
स्तोमभागाः	...	...	यजूंषि	३	२०३
स्वरसामानि	...	...	सामानि	३	३४१
स्वरित्रयन्तः स्तुध्वम्	...	...	यजुः	३	२०७
स्वाहाकृतः शुचिर्देवेषु घर्मः	...	...	ऋक्	१	१५६
हरिवान् इन्द्रो धाना अत्तु	..	...	ऋक्	१	३६२

मन्त्रादि			नाम	भागः	पृष्ठा
हविरसि वीहि	...	...	यजुः	१	३६३
हविर्धानाभ्यां प्रोह्यमाणाभ्यां		...	प्रैषः	१	२१२
हिरण्ययेन परीवृताम्	...	...	श्लोकः	४	२६७
हुतं हविर्मधु हविरिन्द्रतमे	...	...	यजुः	१	१५६
होतरभिष्टुहि	...	...	प्रैषः	१	१४३
होता देववृतः	...	...	निविद्	१	४३६
होता मनुवृतः	...	...	निविद्	१	४३६
(होता यक्षदग्निं समिधा १—१२)		...	१२ यजूंषि	१	२६२—२६६
(होता यक्षदग्निं समिधा १—१२)		...	१२ यजूंषि	२	३७
(होता यक्षदग्निं समिधा १—१२)		...	१२ यजूंषि	३	२८६
(होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य)		...	यजुः	१	३२७
(होता यक्षदिन्द्रवायू अग्रेगाम्)		...	प्रैषः	१	४१५
(होता यक्षद् वायू अर्हन्त)		...	प्रैषः	१	४१५

७

॥ अथैतरेयश्रुतदेशव्यक्तिनामसूची ॥

नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः	नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः
अगस्त्यः ...	३	६२	१७	अङ्गिरसः (यजमानाः)	३	७७	२०
अग्निः (आङ्गिरसः)	३	४०२	५	अङ्गिरा ऋषिः ...	३	१२	८
अङ्गिरः ...	४	८७	८	अङ्गो वैरोचनः ...	४	२६३	३, ६
अङ्गिरसः (ऋषयः)	२	३२८	१२	अजीगर्तः सौयवसिः	४	७२	१६
अङ्गिरसः (महर्षयः)	२	४२०	१०	अतिमारिणी इरावती	४	५६	१५

नाम	भाग:	पृष्ठ	पंक्ति:
अत्यरातिर्जानन्तपिः	४	२६८	३
अन्तर्वेदी ...	४	१३१	७
अन्ध्राः ...	४	६४	१२
अभिप्रतारिणोइन्द्रद्युम्नः	२	२३१	१३
अभ्यग्निरैतशायनः	३	३६४	१३
अयास्यः (उद्गाता)	४	७६	३
अरिन्दमः सनश्रुतः	४	१५८	१
अर्बुदः काद्रवेयः ...	३	२१३	७
अर्बुदोदासर्पणी प्रपद्	३	२१३	१३
अवचत्नुकः ...	४	२६३	१४
अनत्सारः ...	१	३६३	४
अरटुः ...	४	८८	३
असितमृगाः ...	४	१३१	१२
आङ्गिरस आजीगर्तिः	४	८७	५
आङ्गिरसः संवर्तः	४	२५८	२०
आङ्गिरसो ऽग्निः ...	३	४०२	५
आजीगर्तिराङ्गिरसः	४	८७	५
आत्रेय उद्मयः ...	४	२६३	२
आदित्याः (यजमानाः)	३	४०६	६
आम्बाष्ठ्याः ...	४	२५८	५
आराड्डिः सौजातः	४	११२	१५
आरुणिरुद्दालकः	४	१६२	१६
आविक्षितः कामप्रिः	४	२५६	४
आविक्षितो मरुत्तः	४	२५६	१
आश्वतरो बुडिलः	३	३७४	११
आश्विः आश्वतरः ...	३	३७४	११

नाम	भाग:	पृष्ठ	पंक्ति:
इरावती नतितारिणी	४	५६	१५
उत्तरकुरवः (जनपदाः)	४	२६१	१४
उत्तरकुरवः (देशाः)	४	२६८	८
उत्तरमद्राः ...	४	२६१	१४
उदन्त्याः ...	४	६४	१३
उद्मय आत्रेयः ...	४	२६३	२
उद्दालक आरुणिः	४	१६२	१६
उपाविर्जानश्रुतेयः	१	१८१	६
(उशीनरराजः) ...	४	२६१	२०
ऋषभः	४	८८	३
ऐकादशाक्षो मानुतन्त्यः	३	१८४	६
ऐक्ष्वाकः ...	४	७१	१७
ऐक्ष्वाको वैधसः ...	४	५६	५
ऐतशः ...	३	३६४	८
ऐतशायनोऽभ्यग्निः	३	३६४	१३
ऐलूषः कवषः ...	१	३६३	५
औग्रसैन्यो युधांश्रौष्टिः	४	२५८	८
और्वाः ...	३	३६४	१८
कवष ऐलूषः ...	१	३६३	५
कश्यपाः ...	४	१३१	१२
काक्षीवान् सुकीर्तिः	३	८५	१७
काद्रवेयो ऽर्बुदः ..	३	२१३	७

नाम	भाग:	पृष्ठ	पंक्ति:
कापिषेया: ...	४	८७	२
कामप्रिराविद्धित:	४	२५६	४
कावषेय: तुर: ...	२	३८६	७
कावषेय: तुर: ...	४	१५७	१५
कुमारी गन्धर्वगृहीता	३	१७८	१५
कुरुक्षेत्रम् ...	४	१४२	८
कुरुपञ्चालानां राजान:	४	२३१	२०
(कुरुराज:) ...	४	२३१	२०
कुशिका: ...	४	६५	६
कृष्णप्रवासी पुरुष:	३	७८	१२
कैरिशि: सुत्वा ...	४	२६२	१२
कौषारवो मैत्रेय:	४	२६२	११
कौषीतकम् ...	४	४७	१५
क्रतुविद् जानकि: ...	४	१५८	२
गङ्गा ...	४	२६७	१२
गन्धर्वगृहीता कुमारी	३	१७८	१५
गान्धारी नग्नजित् ...	४	१५७	१८
गाथिना: ...	४	६५	४
गिरिजो बाभ्रव्य: ...	४	२	१२
गृत्समद: ...	३	११	४
गौपालायन: शुचिवृक्ष:	२	२३१	१४
गौरिवीति: शाक्त्य:	२	८२	१३
गौश्र: ...	३	३७४	१५
च्यवनो भार्गव: ...	४	२५७	१५

नाम	भाग:	पृष्ठ	पंक्ति:
जनमेजय: पारिक्षित:	४	१२१	१३
जनमेजयक: ...	२	३८६	८
जमदग्नि: (अध्वर्यु:)	४	७६	२
जातूकर्ण्य: ...	३	१७८	१२
जानकि: क्रतुविद् ...	४	१५८	२
जानन्तपि: अत्यराति:	४	२६८	३
जानश्रुतेय उपावि:	१	१८१	६
जानश्रुतेयो नगरी ...	३	१८४	५
जाबाल: सत्यकाम:	४	१६२	१४
तुर: कावषेय: ...	२	३८६	७
तुर: कावषेय: ...	४	१५७	१५
दीर्घतमा मामतेय:	४	२६७	२
दीर्घारण्यानि ...	३	३३३	८
दुर्मुख: पाञ्चाल: ...	४	२६७	१८
देवक्षेत्रम् ...	४	२६८	१०
देवभाग: श्रौत: ...	४	२	१०
देवरातो वीर: ...	४	६५	७
देवरातो वैश्वामित्र:	४	८७	२
दैवावृधो बभ्रु: ...	४	१५७	१८
दौष्यन्तिर्भरत: ...	४	२६७	४
धन्व	१	३६३	७
नगरी जानश्रुतेय: ...	३	१८४	५
नग्नजित् गान्धार: ...	४	१५७	१८

नाम	भाग:	पृष्ठा	पंक्ति:
नभाकः ...	३	३३८	१५
नाभानेदिष्ठो मानवः	३	७७	१५
नारदः ...	४	५६	७
नीच्यानां राजानः ...	४	२३१	७
नोधाः ...	३	३०५	६
(पञ्चालराजः) ...	४	२३१	२०
पर्वतः ...	४	५६	७
पाञ्चालो दुर्मुखः ...	४	२६७	१८
पारिक्षितो जनमेजयः	४	१३१	१३
पुण्ड्राः ...	४	६४	१२
पुरुषः काण्वप्रवासी	३	७८	१२
पुलिन्दाः ...	४	६४	१३
पैङ्ग्यम् ...	४	४७	१४
पैजवनः सुदाः ...	४	१५८	३
प्रपद् अर्बुदोदासर्पणी	३	२१३	१३
प्राच्यानां राजानः ...	४	२३०	१५
प्रियमेधाः ...	२	८३	१२
प्रियव्रतः सोमापः	४	१५७	६
प्रैयमेधाः ...	४	२६३	८
बभ्रुर्दैवावृधः ...	४	१५७	१८
बाभ्रवाः ...	४	८७	३
बाभ्रव्यो गिरिजः ...	४	२	१२
बुडिल आश्वतरः ...	३	३७४	११
बृहदुक्थः ...	४	२६७	१७
बैदो हिरण्यदन् ...	२	२४	४
ब[illegible] [illegible]ायनः ...	३	[illegible]	[illegible]
भरत ऋषभः ...	४	८८	१
भरताः ...	१	४००	२
भरताः ...	२	७७	८, १५
भरतो दौष्यन्तिः ...	४	२६७	४
भरद्वाजः ...	२	२१५	१४
भरद्वाजः ...	३	३०५	४
भार्गवच्यावनः ...	४	२५७	१५
भार्गायणः कैरिशिः	४	२६२	१२
भीमो वैदर्भः ...	४	१५७	१८
भूतवीराः ...	४	१३१	१२
भृगुः ...	१	३६८	६
भौवनो विश्वकर्मा ...	४	२५८	१२
मधुच्छन्दाः ...	४	८८	१
मरुत्त आविक्षितः	४	२५६	१
ममारः ...	४	२६७	८
महिदासः ...	१	७	१४
मानवः शार्यातः ...	४	२५७	१६
मानवो नाभानेदिष्ठः	३	७७	१५
मानुतन्तव्य ऐकादशाक्षः	३	१८४	६
मामतेयो दीर्घतमाः	४	२६७	२
मार्गवेयो रामः ...	४	१३१	१६
मूतिबाः ...	४	६४	१२
मैत्रेयः कौषारवः ...	४	२६२	१५
मौद्गल्यो [illegible] ...	३	१८	१५

नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः
यमुना ...	४	२६७	११
युधांश्रौष्टिरौग्रसैन्यः	४	२५८	८
रथगृत्सः ...	२	२३१	१७
रामो मार्गवेयः ...	४	२३१	१६
रेणुः ...	४	८८	३
रोहितः ...	४	६७	१३
लाङ्गलायनो मौद्गल्यः	३	१८	११
बकः ...	३	३३८	१४
(बभ्रुराजः) ...	४	२३१	२०
वसिष्ठः ...	३	३०५	६
वसिष्ठः ...	३	३१७	८
वसिष्ठः (ब्रह्मा) ...	४	७६	३
वाजरत्नायनः सोमशुष्मा	४	२५८	१
वातावतो वृषशुष्मः	३	१७८	१२
वात्सिः सर्पिः ...	३	३४०	८
वामदेवः ...	२	४०६	१७
वामदेवः ...	३	३०४	१२
वासिष्ठः सात्यहव्यः	४	२६८	२
विभान् (प्रजापतेर्लोकः)	४	१२७	४
विमदो विरिफितः	३	२५	१२
विरिफितो विमदः	३	२५	१२
विश्वकर्मा भौवनः ...	४	२५८	१२
विश्वन्तरः सौषद्मनः	४	१३१	४
विश्वामित्रः ...	३	३०४	११

नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः
विश्वामित्रः (होता)	४	७६	२
वीरो दैवरातः ...	४	६५	७
वृत्रघ्नः ...	४	२६७	१२
वृद्धद्युम्नोऽभिप्रतारिणः	२	२३१	१४
वृषशुष्मो वातावतः	३	१७८	१३
वैदर्भो भीमः ...	४	१५७	१८
वैधसो हरिश्चन्द्रः ...	४	५६	५
वैरोचनः अङ्गः ...	४	२६३	३, ६
वैश्वामित्राः ..	४	६५	७
वैश्वामित्रो दैवरातः	४	८७	२
शतानीकः सात्राजितः	४	२५८	२
शबराः ...	४	६४	१२
शाकलः ...	२	२०२	१४
शाक्त्यो गौरिवीतिः	२	८२	१३
शार्यातः ...	२	४२०	१०
शार्यातो मानवः ...	४	२५७	१६
शुचिवृक्षो गौपालायनः	२	२३१	१४
शुनःपुच्छः ...	४	७३	१
शुनःशेपः ...	४	७३	१
शुनोलाङ्गूलः ...	४	७३	१
शुष्मिणः शैब्यः ...	४	२६८	१२
शैब्यः शुष्मिणः ...	४	२६८	१२
श्यापर्णाः ...	४	१३१	४
श्यापर्णीयः ...	४	१३१	१७
श्रौतो देवभागः ...	४	२	१०

नाम	भाग:	पृष्ठा	पंक्ति.
संवर्त आङ्गिरस: ...	४	२५८	२०
सत्यकामो जाबाल: ...	४	१६२	१४
सत्वतां राजान: ...	४	२३१	२
सनश्रुतो ऽरिन्दम:...	४	१५८	१
सरस्वती ...	१	३६३	५
सर्प ऋषि: ...	३	२१३	७
सर्पिर्वात्सि: ...	३	३४०	८
सर्वस्वरु: ...	३	२१३	६
सवशोशीनरा: ...	४	२३१	२०
सहदेव: सार्ञ्जय: ..	४	१५७	१७
साकमश्व: ...	२	२३६	२
साचीगुण: ...	६	२६७	९
सात्यहव्यो वासिष्ठ:	४	२६८	२
सात्राजित: शातानीक:	४	२५८	२
सार्ञ्जय: सहदेव: ...	४	१५७	१७
साहदेव्य: सोमक: ...	४	१५७	१७

नाम	भाग:	पृष्ठा	पंक्ति:
सुकीर्त्ति: काक्षीवत:	३	८५	१७
सुत्वा कैरिशि: ...	४	२६२	१२
सुदा: पैजवन: ...	४	१५८	३
सैरावती (ऐरावती ?)	३	३२५	१२
सोमक: साहदेव्य:	४	१५७	१७
सोमशुष्मा वाजरत्नायन:	४	२५८	१
सोमाप: प्रियव्रत: ...	४	१५७	६
सौजात आराळ्हि:	४	११२	१५
सौबल: ...	३	३४०	८
सौयवसिरजीगर्त:	४	७२	१९
सौवद्मनो विश्वन्तर:	४	२३१	४
हिरण्यदन् वैद: ..	२	२४	४
विशेषतो द्रष्टव्यम् ..			
जह्नव: * ...	४	६५	१०

* "अजीगर्तस्य कुटस्य ऋषिर्जह्नुर्[illegible]:" -इति सा० भा०। अस्मन्मते त्वेतन्नोपपद्यते जह्नुना मिलित्वा बहुत्वश्रवणात्, अपि तु जह्नु-वंशीयो ऽजीगर्त: स्यात्।

अथ यत्र नामैकेऽपि अर्थे संशय:, तादृशस्यैव नाम्न इह विशि-ष्टतयोल्लेख: कृतो नान्येषां ब्राह्मणान्तर्बहुवारश्रुतानामपीति।

८

॥ अथैतरेयखण्डप्रतीकसूची ॥

प॰ = पञ्चिका, अ॰ = अध्यायः, ख॰ = खण्डः, भा॰ = भागः, पृ॰ = पृष्ठा ।

खण्डप्रतीकम्	प॰ अ॰ ख॰	भा॰	पृ॰
अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः	१. ५. २.	१	१६६
अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः	१. ३. ५.	१	११६
अग्निर्देवेद्ध इति शंसयति ...	२. ५. २.	१	४३८
अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिः ...	८. ५. २.	४	२७८
अग्निर्वै देवता प्रथम महर्वहति ...	४. ५. १.	२	४००
अग्निर्वै देवानां होतासीत् ...	३. २. ३.	२	५६
अग्निर्वै देवाना मवमो	१. १. १.	१	१२
अग्निष्टोमं वै देवा अश्रयन्त॰ ...	३. ५. ५.	२	२३५
अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्या मनु ...	१. ५. ४.	१	२२१
अञ्ज्मो यूप मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरञ्जन्ति	२. १. २.	१	२४०
अथ ततो म याश्चतुर्थ्यानि वानस्पत्यानि	८. ४. २.	४	२४०
अथ देवीनां सूर्याय पुरोळाशम् ...	३. ५. ४.	२	२३०
अथ पञ्चवीर्यं वा एतच्छन्दो ...	१. १. ६.	१	५३
अथ यदौदुम्बराण्यूर्जो वा एषो ...	७. ५. ६.	४	१४७
अथ यदौदुम्बर्यासन्दी भवत्यौ॰ ...	८. २. ४.	४	१६८
अथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह ...	७. ३. ३.	४	७१
अथाग्नेयो वै देवतया क्षत्रियो ...	७. ४. ६.	४.	१२०
अथातः परिधानीया एव ...	६. २. ४.	३	२४२
अथातः पशोर्विभक्तिस्तस्य विभागं ...	७. १. १.	४	१
अथातः पुनरभिषेकस्यैव ...	८. २. १.	४	१८२
अथातः पुरोधाया एव	८. ५. १.	४	२७४
अथातः स्तुतशस्त्रयोरेवैकाहिकं ...	८. १. १.	४	१६४

खण्डप्रतीकम		प॰ष॰ख॰	भा॰	पृ॰
अथात आरम्भणीया एव	...	६. २. ३.	३	२३३
अथात इष्टापूर्तस्यापरिज्यानिः	...	७. ६. ३.	४	११०
अथात ऐन्द्रो महाभिषेकस्ते देवा	...	८. ३. १.	४	२२३
अथातश्छन्दांस्येव व्यतिषजत्या	...	४. १. ३.	२	२५४
अथातो दीक्षाया आवेदनस्यैव	...	७. ४. ७.	३	१२३
अथातो दैवयजनस्यैव याच्ञाम्	...	७. ४. २.	४	१०७
अथातो ब्रह्मणः परिमरो	...	८. ५. ५.	४	२६०
अथातो यजमानभागस्यैव	...	७. ४. ८.	३	१२६
अथातो ऽह्नस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्च	...	६. ४. ७.	३	३३२
अथास्या औदुम्बरीं मासन्दीं सम्भरन्ति		८. ४. २.	४	२४३
अथाहु यदुक्थिन्यो ऽन्या होत्रा	...	६. ३. ५.	३	२७७
अथाहु यदेतास्तिस्र उक्थिन्यो होत्राः		६. ३. ६.	३	२८०
अथाहु यदैन्द्रो वै यज्ञो ऽथ कस्माद्	..	६. ३. ४.	३	२६१
अथाहु यदैन्द्रं वै तृतीयसवनं	...	६. ३. ७.	३	२६०
अथाहु यदार्भवं वै तृतीयसवनं	...	६. ३. ८.	३	२६८
अथैनं प्राच्यां दिशि वसवो देवाः	...	८. ३. ३.	४	२३०
अथैनमुदुम्बरशाखया मन्त्राण्यभि	...	८. २. ३.	४	१६१
अथैनमुत्थाप्य वरुणं राजानमुपधाव	...	७. ३. २.	३	६७
अथैन्द्रो वै देवतया क्षत्रियो भवति	...	७. ४. ५.	४	११६
अथोत्तर सुपक्षये मुद्धां धनु मेतां	...	१. ४. ५.	१	१५८
अथोदुम्बरशाखा मभि प्रत्यवरोहत्यूर्ध्वा		८. २. ३.	४	२०३
अथौदुम्बरीं समन्वारभन्त	...	४. ४. ५.	३	१४८
अध्वर्यो इत्याह्वयते चतुर्होत्रय	...	३. ४. ६.	३	१५३
अन्नाद्यं वा एतेनावरुन्धे ...	...	२. १. २.	२	६
अन्यतरो ऽनड्वान् युक्तः स्याद्	...	१. ३. ३.	१	१०७
अप प्राच इन्द्र विश्वां अमित्रानिति		६. ३. ६.	३	३२८
अपूर्वा पुरुतमान्यस्मा इति ...	..	३. ३. ४.	३	११६

वाक्यप्रतीकम्	प०अ०ख०	भा०	पृ०
अश्वतरीरथेनाग्निराजिं मघावन् ...	४. २. ३.	२	२८६
असावि देवं गोऋजीकमन्ध इति ...	६. ३. ३.	३	२६५
असौ वा अस्यादित्यो यूपः ...	५. ५. ३.	३	१७१
अस्मा रक्षः संसृजतादित्याह ...	२. १. ७.	१	२८५
अहर्वै देवा अश्रयन्त रात्रीमसुराः ...	४. १. ५.	२	२६६
आग्नेयी प्रथमा ऋतयाज्या ...	३. ३. ८.	२	१४६
आ त्वा वहन्तु हरय इति	६. ३. १.	३	२५६
आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति ...	४. ५. २.	२	४०६
आप्यन्ते वै स्तोमा आप्यन्ते छन्दांसि ...	५. १. ३.	३	१७
आप्रीभिराप्रीणाति तेजो वै ...	२. १. ४.	१	२६०
आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेषु ...	३. ३. ६.	२	१३५
आहूय तूष्णींशंसं शंसति	२. ५. ७.	१	४६३
आहूय दूरोहणं रोहति स्वर्गो वै ...	४. ३. ७.	२	३५६
इति नु पुरस्तादथोपरिष्टात् ...	३. ४. ३.	२	१९०
इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तं ...	५. ३. २.	३	१०३
इन्द्रियं वा एतदस्मिंल्लोके यद्दधि ...	८. ४. ६.	४	२५२
इन्द्रो वै देवता द्वितीयमहर्वहति ...	४. ५. ३.	२	४१३
इन्द्रो वै वृत्रं जघ्निवांसं नास्तृतेति ...	३. २. ५.	२	६७
इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति ...	३. २. ४.	२	६४
इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर् ...	३. २. १०.	२	९३
इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्त्सर्वा देवता ...	३. २. ९.	२	८८
इन्द्रोपयात शवसो नपात इति ...	६. ३. ४.	३	२७०
उद्यन्नु खलु वा आदित्यः	५. ५. ६.	३	१९१
उद्धराहवनीयमित्यपराह्ण आह ...	५. ५. १.	३	१६२

वाक्यप्रतीकम्		प०अ०ख०	भा०	पृ०
उभय्यः परिधानीया भवन्ति	...	६. २. ५.	३	१७६
ऋक् च वा इदमग्रे साम चास्तां	...	३. २. १२.	२	१०४
ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत	...	२. ३. १.	१	२६१
एकविंश मेतदहरुपयन्ति ...	...	४. ३. ४.	२	३३२
एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः		८. ४. ७.	४	२५७
एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण दीर्घतमा		८. ४. ९.	४	२६७
एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणोदमय		८. ४. ८.	४	२६२
एते वै ते त्रयो भक्षा राजन्निति	...	७. ५. ४.	४	१४२
एते ह वै संवत्सरस्य चक्रे	...	५. ५. ५.	३	१८२
एन्द्र याह्युप नः परावत इति सूक्तं	...	५. २. ८.	३	७१
एवयामरुतं शंसति प्रतिष्ठा वा एवयामरुत्		६. ५. ४.	३	१७४
ऐकाहिका होत्रा एता वै शान्ताः	...	८. १. ४.	४	१७६
ऐतशप्रलापं शंसत्यैतशो ह वै मुनिर्	...	६. ५. ७.	३	१८४
कस्तमिन्द्र त्वा वसुं कन्नव्यो अतसीनां	...	६. ४. ५.	३	१६१
कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्येति सूक्तं	...	५. १. ५.	३	३५
गणानां त्वा गणपतिं हवामह इति	....	१. ४. ४.	१	१४८
गर्भा वा एत उक्थानां यन्निविदः	...	३. १. १०.	२	३८
गवामयनेन यन्ति गावो वा	...	४. ३. ३.	२	३२७
गायत्री त्रिष्टुभः संयाज्ये	...	१. १. ५.	१	४७
गौरिवीतं षोळशिशस्त्रम कुर्वीत	...	४. १. ९.	२	२५६
गौर्वै देवता पञ्चम महर्वहति	....	५. २. १.	३	६१
ग्रहोक्थं वा एतद्यत् प्रउगं	...	३. १. १.	२	३

खण्डप्रतीकम्	पं॰ अ॰ ख॰	भा॰	पृ॰
चक्षूंषि वा एतानि भरतानां यत् ...	१. ४. ८.	१	४३
चतुर्विंश मेतदहरुपयन्त्या॰ ...	४. २. ६.	२	३०४
छन्दसां वै षष्ठं नाम्हामानां रसो ऽत्यनेदत्	६. ५. ६.	३	३८५
छन्दांसि वा अन्योन्यस्यायतन मभ्यध्यायन्	४. ४. ५.	२	३८८
छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्य मूढ्वा ...	३. ५. ३.	२	२२४
जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति सूक्तम् ...	८. १. २.	४	१६९
जातवेदस्यं प्रभति प्रजापतिः प्रजा ...	३. ३. १२.	२	१६३
जितयो वै नामैता यदुपसदो ...	१. ४. ७.	१	१७५
ज्योतिर्गौरायुरिति स्तोमेभिर्यन्त्ययं ...	४. ३. १.	२	३२१
ततो वा एतांस्त्रीन्त्सम्पातान् मैत्रावरुणो	६. ४. ३.	३	३११
तदग्निना पर्यादधुस्तस्मादतो धून्वम् ...	३. ३. १०.	२	१५३
तदप्येतदृषिणोक्तं सं दहाज्ञा ...	८. ५. ३.	४	२८१
तदाहुः कथ मनूच्यः प्रातरनुवाक इति ..	२. २. ८.	१	३५४
तदाहुः काः स्वाहाकृतीनां पुरोनुवाक्याः	२. २. ३.	१	३२५
तदाहुः कियतीभिरभिष्टुयादिति ..	६. १. २.	३	२१८
तदाहुः संप्रांसत् षष्ठ ऽहा३न् ..	६. ४. १०.	३	३५२
तदाहुः सर्पेत् न सर्पेत् इति ...	२. ३. ४.	१	३८१
तदाहुः सूर्यो नातिप्रास्थो ...	४. २. ४.	२	२९१
तदाहुर्महावदाः यदक्तेव हौत्रं ..	५. ५. ८.	३	२०२
तदाहुर्य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा ...	७. २. ८.	४	३५
तदाहुर्य आहिताग्निरुपवसथे ऽश्रु कुर्वीत	७. २. ७.	४	३२
तदाहुर्य आहिताग्निरुपवसथे म्रियेत ...	७. २. १.	४	९
तदाहुर्यथा वाव स्तोत्र मेवं शस्त्रम्	३. १. ४.	२	१६
तदाहुर्यदस्मिन् विश्वजित्यतिरात्र ...	६. ५. ५.	३	३८१

खण्डप्रतीकम्	पं०अ०खं०	भा०	पृ०
तदाहुर्यद् ग्रहान् मेऽग्रहीत ..	५.५.६.	४	२०६
तदाहुर्दर्शपूर्णमासयोरुपवसति ...	७.२.१०.	४	४७
तदाहुर्यस्य सायं दुग्धं सान्नाय्यं दुष्येत् .	७.२.३.	४	१६
तदाहुर्यस्याग्नयो ग्राम्येणाग्निना ..	७.२.६.	४	२८
तदाहुर्यस्याग्नावग्निं मन्थेयुः ...	७.२.५.	४	२५
तदाहुर्यस्याग्निमनुद्धृतमादित्यो ऽभ्युदियात्	७.२.११.	४	५१
तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यम्	७.२.३.	४	१६
तदाहुर्यस्याग्निहोत्री उपावसृष्टा ...	७.२.२.	४	१८
तदाहुर्जायापत्नीको ऽग्निहोत्रं कथमेव	७.२.८.	४	४४
तद्ध स्माह सौजात आराळ्हिः	७.४.४.	४	११२
तद्वै तां क्षममानुमयेयुस्तदेतं ..	७.५.७.	४	१५२
तद्वै तां क्षममानुमार्येयुस्तदेतं .	७.५.८.	४	१५६
न स पृष्ठि यो अभिप्रयोजा दति .	८.१.२.	४	१७४
न ऋत्विज आर्त्विज्यं मेव नो ऽस्यान्हः ..	७.३.५.		८६
तस्य यथा सुखितायाहरन्ति .	२.२.२.	१	३१८
तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः	७.३.७.	४	६४
तस्य ह विश्वामित्रो होतासीत् .	७.३.६.	४	७८
ता एता षट्[illegible] ..	२.३.८.	१	३४७
तान् वा एतान् सम्पातान् विश्वामित्रः .	६.६.२.	३	३०४
तान्येतानि सप्तपदान्यौ[illegible] .	५.२.१०.	४	८४
ता वा एताः प्रवल्हो [illegible] ..	१.२.६.	१	३८
तासां वै देवतानां मात्रि [illegible] ..	८.२.२.	४	१०८
तिस्र एताः अनुप्रहर[illegible] .	२.१.३.	१	२५१
ते ततः सर्पन्ति ते [illegible] .	३.४.४.	३	१४४
ते देवा अब्रुवन् गायत्रीं त्वं न ..	२.५.२.	२	११८
ते देवा अब्रुवन्नयं वा इन्द्रस्य प्रिया ..	३.२.११.	२	६३
ते देवा एतं ग्रामा [illegible]	२.४.२.	१	२४७

खण्डप्रतीकम्	पं०अ०ख०	भा०	पृ०
ते वा अग्न आदित्यान् युष्माभिरिदं ...	४. ३. ५.	२	१३०
ते वा असुरा मैत्रावरुणस्योक्थम् ...	३. ५. ६.	२	२३८
ते वा असुरैर्विजिग्याना ऊर्ध्वं स्वर्गं ...	३. ४. ४.	२	१६७
ते वा इमे इतरे छन्दसी गायत्रीम् ...	३. ३. ४.	२	१२५
तेषां यजमानानां रसो ऽवाक्रेत् ..	७. ५. ५.	४	१४४
ते ह्यादित्यानङ्गिरसो ऽयाजयंस्तेभ्यो ...	६. ५. ६.	३	४०६
त्रयस्त्र वा एते त्र्यहा	४. ४. २.	२	३६६
त्रयाणां भक्षाणा मेक माहरिष्यन्ति ...	७. ५. ३.	४	१३१
त्रयो वै वषट्कारा वज्रो धामच्छन्दिक्तः	३. १. ७.	२	२६
त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते	३. ५. २	२	२१८
त्व मग्ने सप्रथा असि	१. २. ४.	१	४१
दीक्षणीयेष्टिस्तायते ता मेवानु ..	१. ३. २	१	१०५
दीक्षा वै देवेभ्यो ऽपाक्रामत्	४. ४. ४.	३	३८१
दूरोहणं रोहति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ..	६. ४. ६.	३	३६६
दूरोहणं रोहति स्वर्गो वै लोको .	४. ३. ६.	२	३३६
देवक्षेत्रं वा एतद् यत् षष्ठमहर ...	५. २. १	३	५७
देवनीथं शंसत्यादित्याश्च ह वा ..	६. ५. ८.	३	४०२
देवपात्रं वा यद् वषट्कारो ...	३. १. ५.	२	७१
देवरथो वा एष यद्यज्ञस्	७. ५. ५.	४	४५०
देववर्म वा एतद् यत् प्रयाजाश्चा० ..	१. ४. ६.	१	१८८
देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुश्छन्दश्छन्दसि	३. २. १.	२	९१
देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः ...	१ . ३.	१	७४
देवानां वै सवनानि नाभ्रियन्त ...	२. ३. ५.	१	३८७
देवानां पत्नीः शंसत्यनूचीरग्निं ...	३. ३. १६.	२	१६६
देवा वा असुरैर्युद्ध मुप प्रायन् ...	३. ४. १.	२	१८१
देवा वै प्रथमेनाह्ना स्वर्गम् ...	३. १. १.	२	२६५

वाक्यप्रतीकम्	प०ख०सू०	भा०	पृ०
देवा वै वलं गाः पर्यपश्यंस्ता ...	६. ४. ८.	३	३३८
देवा वै यज्ञमतन्वत ०—० तानाप्रीते	६. २. १.	३	२३१
देवा वै यज्ञमतन्वत ०—० तान् दक्षिणत	२. २. १.	१	३११
देवा वै यदेव यज्ञेऽकुर्वंस्	२. ४. ७.	१	४७३
देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये ...	२. ४. १.	१	३६६
देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त ते वा	१. ४. ६.	१	१६७
देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त ते वै देवाः	२. ५. ४.	१	४४५
देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त ते वै देवाः	५. २. ६.	३	६३
देवासुरा वा एषु लोकेषु संयेतिरे ...	८. २. ६.	४	२०९
देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुस् ...	६. १. १.	३	२१७
देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीं	२. २. ५.	१	३३५
दैव्याः शमितार आरभध्व मुत ...	२. १. ६.	१	२७१
द्यौर्वै देवता मह महद्वहति ..	५. २. ७.	३	६५
धाय्याः शंसति धाय्याभिर्वै प्रजापतिर्	३. २. ७.	२	७६
नाभानेदिष्ठं शंसति नाभानेदिष्ठं वै ..	५. २. ९.	३	७७
निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा ..	८. ३. २.	४	२२९
निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा ...	८. ४. ४.	४	२४८
पर्यग्नये क्रियमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युर	२. १. ५.	१	२६७
पर्यू षु प्र धन्व वाजसातये ...	८. २. ७.	४	२१५
पान्तमा वो अन्धस इत्यन्यस्तव्या ..	४. १. ६	२	२७०
पारुच्छेपीरुपदधाति पूर्वयोः सवनयोः	५. २. ५	३	६१
पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति ...	१. १. ३	१	३३
पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त ...	२. १. ८	१	२६४
पृष्ठं षळहमुपयन्ति	५. ३. ३.	३	१०७

खण्डप्रतीकम्	पं०अ०ख०	भा०	पृ०
प्रजापतिर्यज्ञो वा एष य द्वादशाहः ...	४. ४. ३.	२	३७३
प्रजापतिरकामयत प्रजायेय	४. ४. १.	२	३६६
प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयान्त्स्या०	५. ५. ७.	३	१६५
प्रजापतिर्यज्ञ मसृजत यज्ञं सृष्ट मनु ...	७. ४. १.	४	१०३
प्रजापतिर्वै यज्ञं छन्दांसि देवेभ्यो ..	३. २. २.	२	५५
प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं ...	४. २. १.	२	२७८
प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यध्यायद् ...	३. ३. ६.	२	१४६
प्रजापतौ वै स्वयं होतरि	२. २. ६.	१	३४२
प्रथमं षळहं सुपयन्ति षळहानि ...	४. ३. २.	२	३२४
प्रयाजवदनुयाजं कर्तव्यम्	१. २. ५.	१	८३
प्र वो देवायाग्नय इति शंसति ...	२. ५. ८.	१	४६८
प्र वो देवायाग्नय इत्यनुष्टुभः ...	२. ५. ३.	१	४४३
प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं ...	१. ३. १.	१	६२
प्राच्यां त्वा दिशि वसवो देवाः ...	८. ४. ५.	४	२४६
प्राणानां वा एतदुक्थं यत्प्रउगं ...	३. १. ३.	२	१२
प्राणा वा ऋतुयाजास्	२. ४. ५.	१	४१७
प्राणा वै द्विदेवत्या अननानं	२. ४. ४.	१	४१३
प्राणा वै द्विदेवत्या एकपात्रा गृह्यन्ते	२. ४. ३.	१	४०८
प्राणा वै द्विदेवत्याः पशव इळा ...	२. ४. ६.	१	४२०
प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथेति सूक्तं ...	५. २. ३.	३	५३
बृहच्च वा इद मग्रे रथन्तरं चास्तां ...	४. ४. ६.	२	३६५
बृहद्रथन्तरे सामनी भवत एते ...	४. २. ७.	२	३११
ब्रह्मयज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् ..	१. ४. २.	१	१४३
ब्रह्म वा आहावः क्षत्रं निविद् ..	२. ५. १.	१	४३४
ब्राह्मणस्पत्यं प्रगाथं शंसति ..	३. २. ६.	२	७०
ब्राह्मणस्पत्यया परि दधाति ...	४. २. ५.	२	२६६

खण्डप्रतीकम्	प॰ख॰सू॰	भा॰	पृ॰
भूतेच्छद: शंसति भूतेच्छद्भिर्वै ...	६.५.१०.	३	४१४
मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानु ...	२.१.१०.	१	३०५
मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति ...	३.२.८.	२	८१
महानाम्नीना सुपसर्गानुपसृजत्ययं ...	४.१.४.	२	२५८
महानाम्नीष्वत्र स्तुवते शाक्वरेण साम्ना	५.२.२.	३	४८
य: श्व: स्तोत्रियस्त मनुरूपं कुर्वन्ति ...	६.४.१.	३	३०१
यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वा: स्वर्गं लोक मायंस्ते	२.१.१.	१	२३३
यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् तमिष्टिभि: ...	१.१.२.	१	२८
यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् तं प्रैषै: ..	३.१.६.	२	३६
यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्त वो ...	१.४.१.	१	१४०
यज्ञो वै देवेभ्यो ऽन्नाद्य मुदक्रामत् ...	३.५.१.	२	२१४
यत्र न्दं देवता: पर्यहृष्यन् ...	७.५.२.	४	१३५
यथा वै पुरुष एवं विषुवांस्तस्य ..	४.३.८.	२	३५८
यदा एति च प्रेति च तत् समस्याह्नो	५.३.१.	३	६१
यद्वै चतुर्विंशं तन्महाव्रतं ...	४.२.८.	२	३१७
यद्वै नेति न प्रेति यत् स्थितं ..	५.३.३.	३	१०८
यद्वै समानोदर्कं तन्नवमस्याह्नो रूपं	५.४.१.	३	१२३
यस्तेजो ब्रह्मवर्चस मिच्छेत् .	१.२.२.	१	६७
यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्	५.५.२.	३	१६७
यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् ...	३.१.८.	२	३१
या त ऊतिरवमा या परमेति सू ...	८.४.४.	२	४१८
यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति ...	५.१.२.	३	१०
यो वा एष तपति सो ऽग्निष्टोम .	३.४.६.	२	२०७
यो वै यज्ञं हविष्पङ्क्तिं वेद ..	२.३.६.	१	३१२
यो ह वै त्रीन् पुरोळाशांस्त्रीन् ..	८.५.४.	४	२८५

ब्राह्मणप्रतीकम्	प०अ०ख०	भा०	पृ०
वज्रो वा एष यद् वषट्कारो ...	३. १. ६.	२	२३
वाग्वै देवता चतुर्थं मह्वर्वह्त्येः ...	५. १. ४.	३	२५
वाग्वै सुब्रह्मण्या तस्यै सोमो राजा ...	६. १. ३.	३	२२३
वालखिल्याः शंसति प्राणा वै वालखिल्याः	६. ५. २.	३	३६५
विश्वन्तरो ह सौषद्मनः श्यापर्णान् ...	७. ५. १.	४	१३३
विश्वे वै देवा देवतास्तृतीय मह्वर्वहन्ति	५. १. १.	३	१
वृषशुष्मो ह वातावत उवाच ...	५. ५. ४.	३	१७८
वैश्वदेवं शंसति यथा वै प्रजा एवं ...	३. ३. ७.	२	१३६
वैश्वानरीयेणाग्निमारुतं प्रतिपद्यते ...	३. ३. ११.	२	१५६
व्याघ्रचर्मणा स्तृ वाल्गुतरलोम्ना ...	८. २. २.	४	१८५
शत मनूष्य मायुष्कामस्य	२. २. ७.	१	३४७
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रातरनुवाकः	२. ३. ३.	१	३७८
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं ...	१. ४. ८.	१	१८०
शिल्पानि शंसन्ति देवशिल्पान्येतेषां ...	६. ५. १.	३	३६०
षट्पदं तूष्णीशंसं शंसति ...	२. ५. ६.	१	४०५
सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वीरिति सूक्तं	५. ४. २.	३	१३०
सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति ...	६. ४. ४.	३	३१६
समिधाग्निं दुवस्यताप्यायस्व ...	१. ३. ६.	१	१३१
स य इच्छेदेवंवित् क्षत्रिय मयं ...	८. ४. १.	४	२३७
सा यदाग्निरेन पदा समगच्छत ...	३. ३. ३.	२	१२२
स वा एष पशुरेवालभ्यते ...	२. १. ६.	१	३००
स वा एषो ऽग्निरेव यदग्निष्टोमम् ...	३. ४. ५.	२	२०३
सा वा एषान्तताहुतिरेव यद् ...	२. २. ४.	१	३३०
सुकीर्तिं शंसति देवयोनिर्वै सुकीर्तिम्	६. ५. ३.	३	३७२

खण्डप्रतीकम्	प्र०ख०	भा०	पृ०
सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणाय ..	१.३.२.	१	६५
सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत् .	१.४.१.	१	१६५
सोमो वै राजामुष्मिँल्लोक आसीत् ..	३.३.१.	२	११५
सौर्या वा एता देवता यदग्निरिदम् .	३.१.११.	२	४२
स्तोत्रियं प्रस्तावात् [illegible] ..	४.५.१३.	[illegible]	११०
स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति .	[illegible]	३	[illegible]
स्पर्धन्ते [illegible] .	[illegible]	१	[illegible]
स्वामात्र उपयन्तीमे वै लोका. .	[illegible]	२	[illegible]
स्वर्गं वा एतेन लोकं [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायम्	[illegible]	२	[illegible]
हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजा	[illegible]	३	[illegible]
हविरातिथ्यं निरुप्यते	[illegible]	[illegible]	[illegible]
हविर्धानाभ्यां प्रोह्यमाणाभ्याम् [illegible]	[illegible]	[illegible]	२१२
होतृजपं जपति [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

॥ इति खण्डप्रतीकसूची ॥

मङ्गलाचरणश्लोकौ ... [illegible]

परिशिष्टश्लोकौ . [illegible]

	पृ०
ऐतरेयविषयसूची ...	१३
सभाष्यैतरेय विषयसूची	१४
तत्र प्रथमभागस्य ...	१४
तथा द्वितीयभागस्य ...	३४
तथा तृतीयभागस्य ...	५४
तथा चतुर्थभागस्य ..	६७
ऐतरेयटीप्पनीविषयसूची	७९
ऐतरेयालोच्यनिसूची	८८
ऐतरेयाख्यायिकार्थसूची	१०६
तत्र प्रथमभागस्य ...	१०६
तथा द्वितीयभागस्य ...	१०७
तथा तृतीयभागस्य ...	१०९
तथा चतुर्थभागस्य ...	११०
ऐतरेयाम्नातमन्त्रादिसूची	११२
ऐतरेयश्रुतदेशव्यक्तिनामसूची	१३०
ऐतरेयखण्डप्रतीकसूची ...	१३६

॥ अथ ॥

॥ ऐतरेयब्राह्मणकोड़पत्रम् ॥

(शिल्पशस्त्रेषु * मैत्रावरुणस्य †)

॥ वालखिल्यशस्त्रम् ‡ ॥

(हिङ्कारः §)

॥ हिं३म् ॥

(अभिहिङ्कारः ¶)

॥ भूर्भुवस्स्वरो३म् ॥

---

* [illegible] "प्रोमस्मि"-इत्यादि ६ भा० ३४० पृ० द्रष्टव्यम्।

† [illegible] ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाक इति प्रस्थितयाज्यां होत्रकाः"-इति [illegible] प्रयाजेति मैत्रावरुणस्य मंत्रान्तरम्।

‡ [illegible] "षष्ठेऽहनि वालखिल्याभिर्वाचः कूटेन शंसेत्"—इत्यादि [illegible] ६ भा० ३८ पृ०। हिङ्कारादिर्वषट्कारान्तो वालखिल्यशस्त्रप्रयोग एषः।

§ "[illegible] इति हिङ्कृत्य"-इति आश्व० औ० १. ७. ६। "हिङ्कार एतराजो दशमः"—इति ऐ० आ० ६ भा० १ पृ०।

¶ [illegible] इति हिङ्कृत्य भूर्भुवःस्वरो मिति जपति"—इति, "एवोऽभिहिङ्कारः"—इति, "प्राक्शस्त्रेषु होत्रकाणामभिहिङ्कारः"-इति च आश्व० औ० १. २. ३, ४, २६। "सैषा सर्वप्रायश्चित्तिर्यदेता व्याहृतयस्तस्मादेव यज्ञ प्रायश्चित्तिः कर्तव्या"—इति च ऐ० आ० ५ भा० १५७ पृ०।

(आहावः *)

॥ अध्वर्यो शोशोंसावो३म् ॥

(प्रतिगरः †)

॥ शंसा मोदैवो३म् ॥

(स्तोत्रियः ‡)

एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः ।
एभिर्वर्धास इन्दुभो३म् § ॥
यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ।
तत्रा सदः कृणवसो३म् ॥
नहि ते पूर्तमक्षिपद् भुवन्नेमानां वसो ।
अथा दुवो वनवसो३म् ¶ ॥

---

* "अध्वर्यो शोशोंसावोमित्याह्वयते तृतीयसवने सप्रणवेन" इति ऐ० ब्रा० ३ भा० ५२, ५४ पृ० । "अध्वर्यो शोशोंसावो मिति तृतीयसवने शस्त्रादिष्वाहावः"—इति च आश्व० श्रौ० ५. १८. ३ ।

† "शंसा मोदैवोमिति अध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण"—इति ऐ० ब्रा० ३ भा० ५२, ५४ पृ० ।

‡ "आत्मा वै स्तोत्रियः प्राणा वालखिल्याः" इत्यादि ऐ० ब्रा० ३ भा० ३५१ पृ० । "अथ कस्मादस्याग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवत इति"—इत्यादि च ३ भा० ३८२, २८८ पृ० । "तेषां तृचाः स्तोत्रियानुरूपाः शस्त्रादिषु सर्वेषु"—इति आश्व० श्रौ० ५. १०. १८ । आग्नेयौ = 'एह्यूषु', 'आग्निरगामि' ।

§ "समाप्तौ प्रणवेनावसानम्" इति, "त्र्यमन्त्र मोङ्कारं त्रिमात्रं कृत्वा"—इति च आश्व० श्रौ० १. २. १३, १० । ¶ ऋ० सं० ६. १६. १६, १७, १८ ।

(स्तोत्रियः *)

अग्ने त्वं नो अन्तमः ।

उत त्राता शिवो भवा वरूथ्योऽ३म् ॥

वसुरग्निर्वसुश्रवाः ।

अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दाऽ३म् ॥

तन्त्वा शोचिष्ठ दीदिवः ।

सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्योऽ३म् † ॥

(स्तोत्रियः ‡)

एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः ।

एभिर्वर्द्धास इन्दुभिऽ३म् ॥

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ।

तत्रा सदः कृणवसोऽ३म् ॥

---

* षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य अग्ने त्व मिति द्वे, तं त्वा शोचिष्ठेत्येका। एवं मिलिता द्वैपदस्तृचः स्तोत्रियः। तथैव सूचित माश्वलायनेन—"मैत्रावरुणस्याग्ने त्वं नो अन्तमः अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपौ। अथ वालखिल्या विहरेत्"—इति ८. २, १।

† ऋ० मं० ५. २४. १, २, ४।

‡ एष च स्तोत्रियस्तृचः, अस्यानुरूपः आग्निरगामीति। तथाहि—"मैत्रावरुणस्य"—इत्यधिकृत्य, "एह्यू षु ब्रवाणि ते, आग्निरगामि भारतः"—इति आश्व० श्रौ० ७. ८, १।

नहि ते पूर्तमक्षिपद् भुवन्नेमानां वसो ।
अथा दुवो वनवसो३म् * ॥

(अनुरूपः †)

अग्निरगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः ।
दिवोदासस्य सत्पतो३म् ॥
स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना ।
वन्वन्नवातो अस्तृतो३म् ॥
स प्रत्नवन्नवीयसाग्ने द्युम्नेन संयता ।
बृहत्ततन्थ भानुनो३म् ‡ ॥

(अनुरूपः §)

अग्ने भव सुषमिधा समिद्धः ।
उत बर्हिरुर्विया वि स्तृणीतो३म् ॥

---

* ऋ॰ सं॰ ६. १६. १६, १७, १८ ।

† "स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति" -इत्यादि ऐ॰ब्रा॰३ भा॰२३७पृ॰। पूर्वपृष्ठायाः ‡ टीप्पनी चात्र द्रष्टव्या ।

‡ ऋ॰ सं॰ ६. १६. १९, २०, २१ ।

§ पूर्वपृष्ठायाः * टीप्पनी द्रष्टव्या ।

उत द्वार उशतीर्वि श्रयन्ताम् ।
उत देवाꣳ उशत आ वहेहो३म् ॥
अग्ने वीहि हविषा यक्षि देवान् ।
स्वध्वरा कृणुहि जातवेदो३म् * ॥

(अनुरूपः †)

अग्निरगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः ।
दिवोदासस्य सत्पतो३म् ॥
स हि विश्वानि पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना ।
वन्वन्नवातो अस्तृतो३म् ॥
स प्रत्नवन्नवीयसाग्ने द्युम्नेन संयता ।
बृहत्ततन्थ भानुना३म् ‡ ॥ §

(पुरस्ताद्याज्याः ¶)

॥ अध्वर्यो शोꣳसावो३म् ॥

---

* ऋ० सं० ७. १७. १, २ ।

† तृतीय पृष्ठायाः ‡ टी[illegible]

‡ ऋ० सं० ६. १६ १६, ? [illegible] [औ० ८. ९. ९।

§ "अत ऊर्ध्वं मधुच्छन्दोभ्यो वि[illegible] [illegible] शिल्पानि शंसेयुः"—इति आश्व०

¶ स्तोत्रियानुरूपेभ्यः प्रतिपदनुरूपेभ्यः प्रगाथेभ्यो धाय्याभ्य इति एष-

गाख्यानम्"—इति आश्व० श्रौ० ५. १०. १३

(पुनः प्रतिगरः)

॥ शंसा मोदैवो३म् ॥

(वालखिल्यानां पञ्चमो विहरणम् *)

अभि प्र वः सुराधस मिन्द्रस्य समिषो महीः ।
शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्र मर्च यथा विदो३म्॥
यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुर्यदीं सुता अमन्दिषुः ।
गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते सहस्रेणेव शिक्षतो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य गोपतो४म् † ॥ १ ‡

प्र सु श्रुतं सुराधसं हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।
शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुयार्चा शक्र मभिष्टयो३म् ॥
यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु दत्राणि पुरुभोजसम् ।
गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे सहस्रेणेव मंहतो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य भूपतो४म् ॥ २

---

* ऐ० ब्रा० ३ भा० ३४२ पृ० १२ पंक्तितो द्रष्टव्यम् ।

† ऐ० ब्रा० ३ भा० ३४५ पृ० १—१० पंक्तयो द्रष्टव्याः मैत्रपदा प्रगाथान्त स्वसाम मिति चतुर्मात्रः प्रणवः सर्वत्र । "चतुर्मात्रो ऽवसाने"—इति आश्व० श्रौ० १. २. १४ ।

‡ एष प्रगाथाङ्कः । वालखिल्यसूक्तानां प्रथमादिषु चतुर्षु सूक्तेषु ऋचो दश दश भवन्ति. ततः पञ्चमषष्ठयोरष्टावष्टाविति तासां सङ्कलनया षट्पञ्चाशद् । तेषां द्वयोर्द्वयोः प्रग्रथनेन अष्टाविंशतिः प्रगाथाः सम्पद्यन्ते ।

आ त्वा सुतास इन्दवो मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।
अनेहसं वो हवमान मूतये मदाये इन्द्र गिर्वणोऽ३म् ॥
आपो न वज्रिन्नन्वोक्यं१सरः उप स्तोतेषु दधिरे ।
आ त्वा वसो हवमानास इन्दवः पृणन्ति शूरराधसोऽ३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य चेतनोऽ४म् ॥ ३

यद्वां सुतास इन्दवो मध्वः स्वादिष्ठ मीं पिब ।
अनेहसं प्रतरणं विवक्षण मभि प्रिय ममन्दिषोऽ३म् ॥
आपो न धायि सवनस्य आ वसो प्र नुद्रेव त्मना धृषत् ।
आ यथा मन्दसानः किरासि नो दुधा इवोप दाशुषोऽ३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य राजतोऽ४म् ॥ ४

आ नः स्तोम मुप द्रवद् विभूतिं राधसो महः ।
प्र वीर मुग्रं विविचिं धनस्पृतं
हियानो अश्वो न सोत्भोऽ३म् ॥
यन्ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनवः सदा पीपेथ दाशुषे ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वनेन्द्र कण्वेषु रातयोऽ३म् ॥
इन्द्रो विश्वं विराजतोऽ४म् ॥ ५

आ नः सोमेध्वध्वरे विभूति मजिता वसुम् ।
उग्रं म वीरं नमसोपसेदि मेयासो अत्यो न तोशतोऽ३म् ॥

यं ते स्वदावन्स्वदन्ति गूर्त्तयः चरन्तीन्द्र धीतयः ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते पौरे छन्दयसे हवो३म् ॥
प्र चेतन प्र चेतयो४म् * ॥ ६

यद्ध नूनं यद्वा यज्ञ ओजो वातस्य पिप्रति ।
रथिरासो हरयो ये ते अस्रिध यद्वा पृथिव्या मधो३म् ॥
ऋता नो यज्ञ माशुभिर्महे मते येभिः स्वः परीयसे ।
येभिर्निदक्षं मनुषो निघोषय उग्र उग्रेभिरागहो३म् ॥
इन्द्र द्युम्नाय न इषो४म् ॥ ७

यद्ध नूनं परावति वाता इव प्रसक्षिणः ।
अजिरासो हरयो ये त आशवो यद्वा पृथिव्यां दिवो३म् ॥
युजान इन्द्र हरिभिर्महे मते येभिर्विश्व स्वर्दृशे ।
येभिरपत्यं मनुषः परीयस ऋष्व ऋष्वेभिरा गहो३म् ॥
राये वाजाय वज्रिवो४म् ॥ ८

एतावतस्त ईमहे दीर्घनीथे दमूनसि ।
यथा कण्वे मघवन् मेधे अध्वर इन्द्र सुम्नस्य गोमतो३म् ॥

---

* ऐ० आ० ३ भा० ३८५ पृ० ११-२० पंक्त्यो द्रष्टव्याः। एतदादीनि पदानि त्वैतरेयकचतुर्थारण्यके श्रुतानि। "त्रयोविंशति महास्वरान् पादान् महानाम्नीभ्यः सपुरीषाभ्यः" —इति च आश्व० श्रौ० ८.२.२३।

यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिथिं मयि गोषं हरिश्रियम् ।

यथा गोशर्ये असिषासो अद्रिवो

यथा नीपातिथिं धनो३म् ॥

शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसो४म् ॥ ९

एतावतस्ते वसो यथा पकथे दशव्रजे ।

यथा कण्वे मघवन् त्रसदस्यवि विद्याम शूर नव्यसो३म् ॥

यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धन इन्द्र गोमद्धिरण्यवत् ।

यथा गोशर्ये असनोऋजिश्वनि यथा वशं दशव्रजो३म् ॥

मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसो४म् ॥ १०

यथा मनौ सांवरणाविन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।

पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वनि सोममिन्द्रापिबः सुतो३म् ॥

नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगावृश्रुनसि ।

यथा सोम दशशिप्रे दशोण्ये

पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचो३म् ॥

चिकित्वो अभि नो नयो४म् ॥ ११

यथा मनौ विवस्वति शर्याणे त्रिशिरे सुतम् ।

पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयत् सोमं शक्रापिबः सुतो३म् ॥

यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषसि त्वोतो दशवे वृकः ।

सहस्राण्यसिषासङ्गवा मृषिरायी मादयसी सचोऽ३म् ॥

इन्द्रो विदे तमु स्तुषोऽ४म् ॥ १२

य उक्थेभिर्न विन्धते वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।

यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनश्चिकित्व क्त्वा सचोदनोऽ३म् ॥

इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मती जुहूमसि श्रवस्यवः ।

तं त्वा वयं सुदुघामिव गोदुहो ऽविष्यन्तं न सोजसोऽ३म् ॥

तं मूतये हवामहोऽ४म् ॥ १३

य उक्था केवला दधे त्रिधातु मुत्तमे पदे ।

यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाण मानृचु-

र्यः सोमं धृषिता पिबोऽ३म् ॥

यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम आदित्ज्जनिष्ट पौंस्यम् ।

स१त्विमा विश्वा भुवनानि चिक्रदद्रूप मिचस्य धर्मभोऽ३म् ॥

जेतार मपराजितोऽ४म् ॥ १४

यो नो दाता वसूनां स रायस्पोष मिन्वति ।

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहस इन्द्रं तं हूमहे वयोऽ३म् ॥

विद्मा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ।

वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं गमेम गोमति व्रजोऽ३म् ॥

स नः पर्षदति द्विषोऽ४म् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता स रायस्पोषमश्नुते ।
यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि महाँ उग्र ईशानको३म्
अयामन्नुग्रो मघवा पुरूवसुः सुतावन्तो हवामहे ।
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणो गोरश्वस्य प्रदातु नो३म् ॥
क्रतुश्छन्द ऋतं बृहो४म् ॥ १६

कदा चन स्तरीरसि शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।
यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणो नेन्द्र सश्चसि दाशुषो३म् ॥
उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु, ते कण्वच्छृणुधी हवम् ।
अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो दानं देवस्य पृच्यतो३म् ॥
स नः पर्षदति स्रिधो४म् ॥ १७

कदा चन प्र युच्छसि वधैः शुष्णं निधापयन् ।
प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविमुभे निपासि जन्मनो३म्
तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मादिज्ञ निष्ट पार्थिवः ।
यदेदस्तम्भीत् प्रथयन्नमूं दिव मा तस्थावमृतं दिवो३म् ॥
पूर्वस्य यत्ते अद्रिवो४म् ॥ १८

यस्यायं विश्व आर्यः सं शोणी ममु मृर्यम् ।
स मिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत दामः शेवधिपा अरो३म् ॥
तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि सोमा इन्द्र ममन्दिषुः ।

संशुक्रासः शुचयः सन्नवाभिरस्तुभ्येत् सो मध्यते रयो३म॥

सुम्न आ धेहि नो वसो४म् ॥ १९

अस्तावि मन्म पूर्व्यं विप्रासो अर्कं मानृचुः ।

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्चुतं ब्रह्मेन्द्राय वोचतो३म् ॥

पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूषता स्तोतुर्मेधा असृक्षतो३म् ॥

पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूषतास्मे सुवानास इन्दवः ।

अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवः स्तोतुर्मेधा असृक्षतो३म ॥

पूर्तिः शविष्ठ शस्यतो४म् ॥ २०

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणां ।

मत्सि इन्द्र मवसे सुहत्यता ज्येष्ठं च वृषभाणो३म॥

पूर्भित्तमं मघवन्निन्द्र गोविद मेवाशो इन्द्र भरस्व ।

यथा संवर्त्ते अमदो यथा कृश ईशान राय ईमहो३म ॥

नूनं तं नव्यं सन्न्यसो४म ॥ २१

एतत्त इन्द्र वीर्यं वावृधानो दिवे दिवे ।

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो

गीर्भिर्गृणन्ति कारवो३म् ॥

तं स्तोभन्त ऊर्जं मावन् घृतश्चुतं वाजयन्तो हवामहे ।

तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं पौरासो नक्षन् धीतिभो३म॥

प्र भो जनस्य वृत्रहो४म ॥ २२

आ नो विश्वेषां रस मध्वस्तु मद्य मिन्धत: ।
पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु: सिन्धुस्त्वद्रयोऽ३म् ॥
ये परावति सुन्विरे जनेष्वा भ्राजातु पृथिवी हवम् ।
आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिर्न्य अवांयतीन्द्रयोऽ३म् ॥
समन्येषु ब्रवावहोऽ४म् ॥ २३

आ नो विश्वे सजोषसो विश्वे मन्वन्त्वा वसु ।
विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि
देवासो गन्तनोप नोऽ३म् ॥
वसवो रुद्रा अवसे न आ गमन् यथा सोमस्य तृम्पसि ।
शोष्ठेषु चित्ते मदिरासो अंगवः शृण्वन्तु मरुतो हवोऽ३म्॥
शर्वो धा गोषु गच्छताऽ४म् ॥ २४

पूषो नेदीय एदिहि वाज आ वक्षि सुक्रतो ।
आजिपते नृपते त्वामिद्धि नो मितमेधाभिरूतिभोऽ३म् ॥
आ भत्स शन्तमाभिरभिष्टिभि समवांसो विश्वशिवरे ।
वीतीहोत्राभिरुत देववीतिभिरा त्वापे स्वापिभोऽ३म् ॥
सखा सुशेवो अद्वयोऽ४म ॥ २५

यदिन्द्र राधो अस्ति ते कृधि प्रजास्त्वा भगम् ।
आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं भाघोन मघवत्तमोऽ३म् ॥

तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे क्रतुं पुनन्त आनुषक् ।
प्र सू तिरो शचीभिर्ये त उक्थिनो भगीदानायवृत्रहो३म्
एवा ह्येवैवा हि देवो४म् ॥ २६

अस्ते साधिष्ठोऽवसे त्व मस्माकं शतक्रतो ।
वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम ते स्याम भरेषु तो३म् ॥
वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः प्रस्कण्वाय नि तोशय ।
महि स्थूरं शशयं राधो अह्रयं ससवांसो मनामहो३म् ॥
आयो मन्याय मन्यवो४म् ॥ २७

स्विं ह्य१र्यं आशिषं आजिं यामि सदोतिभिः ।
अयं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुरिन्द्र आयुर्जनानो३म् ॥
अस्मान्त्सुन्वस्व मघवन्नुपावसे गव्युरग्रे मघोनाम् ।
त्वा मि देव तमसं सभश्वयुर्भुक्ष्व पिप्रुषी मिषो३म् ॥
उपो मन्याय मन्यवो४म् ॥ २८

(अथ वालखिल्याना मर्द्धर्चशो विहरणम् *)

अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र मर्च यथा विदे ।

---

* ऐ॰ ब्रा॰ ३भा॰ ३४४ ए॰ १५—२॰पङ्क्तयः, ३४६ए॰ १॰ ५पंक्तयश्च द्रष्टव्याः

गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते
यदीं सुता अमन्दिषो३म् ॥
शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।
यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणेव शिक्षतो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य गोपतो४म् ॥ १

प्र सु श्रुतं सुराधस मर्चा शक्र मभिष्टये ।
गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसो३म् ॥
शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।
यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहतो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य भूपतो४म् ॥ २

आ त्वा सुतास इन्दवो मदा ये इन्द्र गिर्वणः ।
आ त्वा वसो हवमानास इन्दव उप स्तोत्रेषु दधिरो३म्
अनेहसं वो हवमान मूतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।
आपो नु वज्रिन्नन्वोक्यं१ सरः पृणन्ति शूर राधसो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य चेतनो४म् ॥ ३

यदीं सुतास इन्दवो ऽभि प्रिय ममन्दिषुः ।
आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मनाधृषो३म् ॥
अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्ठ मीं पिब ।

आपो न धायि सवनं म आ वसो दुघा इवोप दाशुषो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य राजतो४म् ॥ ४

आ नः स्तोम मुप द्रवद्धियानो अश्वो न सोतृभिः ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषो३म् ॥
प्र वीर मुग्रं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।
यन्ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयो३म् ॥
इन्द्रो विश्वं विराजतो४म् ॥ ५

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयो३म् ॥
उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूति मक्षिता वसुम् ।
यन्ते स्वदावन्त्स्वदन्ति गूर्तयः पौरे छन्दयसे हवो३म् ॥
प्र चेतन प्रचेतयो४म् ॥ ६

यद्ध नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्या मधि ।
येभिर्नि दस्यु मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसो३म् ।
रथिरासो हरयो ये ते अस्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।
अतो नो यज्ञ माशुभिर्महे-
मत उग्र उग्रेभिरा गहो३म् ॥
इन्द्र द्युम्नाय न इषो४म् ॥ ७

यच्च नूनं त्वा [illegible] पृथिव्यां दिवि ।
येभिः [illegible] [illegible] येभिर्विश्वं स्वर्दृशोऽ३म् ॥
भद्रिः [illegible] हरयो [illegible] भागेवो वाता इव प्रसक्षिणः ।
युञ्जान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरागहीऽ३म् ॥

राये वाजाय वज्रिवोऽ४म् ॥ ८

एतावतस्त ईमह इन्द्र सुम्नस्य गोमतः ।
यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिथिं यथा नीपातिथिं धनेऽ३म् ॥
यथा कण्वं मघवन् [illegible] अध्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।

यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिथिं

यथा नीपातिथिं धनेऽ३म् ॥

शविष्ठ [illegible] जुग्नुक्सोऽ४म् ॥ ९

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।
यथा गोशर्ये असनोर्ऋजिश्वनीन्द्र गोमद्धिरण्यवोऽ३म् ॥
यथा कण्वे मघवन् त्रसदस्यवि यथा पक्थे दशव्रजे ।
यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजेऽ३म् ॥

मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसेऽ४म् ॥ १०

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।
यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजूनसोऽ३म् ॥

पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।
नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचो३म् ॥
चिकित्वो अभि नो नयो४म् ॥ ११

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।
सहस्रावयसिषासङ्ख्या ऋषिस्त्वोतो दधवे वृको३म् ॥
पार्षद्वाणः प्रस्वण्वं समसादयच्छयानं जिव्रिमुद्धितम् ।
यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचो३म् ॥
इन्द्रो विदे तमु स्तुषो४म् ॥ १२

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिद्य ऋषिचोदनः ।
तं त्वा वयं सुदुघामिव गोदुहो जुहूमसि श्रवस्यवो३म् ॥
यस्य त्वमिन्द्रस्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।
इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मत्यरिष्यन्तं न भोजसे३म् ॥
त ऊतये ह्वयामहो४म् ॥ १३

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।
स त्विमा विश्वा भुवनानि चिक्रददादिज्जनिष्टपौंस्यो३म् ॥
यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाण मानृचुस्त्रिधातु मुत्तमे पदे ।
यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उपमित्रस्य धर्मभो३म् ॥
जेतार मपराजितो४म् ॥ १४

यो नो दाता वसूना मिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।
वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहोऽइम॥
यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोष मिन्वति ।
विश्वा ह्यस्य सुमतिं नवीयसी मभसि गोमति व्रजोऽइम्॥
स नः पर्षदतिद्विषोऽइम् ॥ १५
यो नो दाता स नः पिता महाँ उग्र ईशानकृत् ।
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः
सुतावन्तो हवामहोऽइम् ॥
यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोष मश्नुते ।
अयमिन्नुग्रो मघवा पुरूवसुर्गोरश्वस्य प्र दातु नोऽइम् ।
अनुष्टुभ्छन्द पुरः बृहतोऽइम् ॥ १६
कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे ।
अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणवो हवोऽइम् ।
यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।
उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यतोऽइम्॥
स नः पर्षदतिद्विषोऽइम् ॥ १७
कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।
तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रियमा तस्थावमृतं दिव्यमादित्य मित्र पार्थिवोऽइम्॥

प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविं वधैः शुष्णं निघोषयन् ।
तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मा तस्थावमृतं दिवोऽ३म् ॥
पूर्वस्य यत्ते अद्रिवो४म् ॥ १८
यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।
सं शुक्रासः शुचयः सङ्गवा-
शिरः सोमा इन्द्रे मन्दिषोऽ३म् ॥
स मिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत सं क्षोणी समु सूर्यम् ।
निरश्विदर्य शुक्रमे पवीरवि तुभ्येत् भो अज्मते रयोऽ३म् ॥
सुम्न आ धेहि नो वसो४म् ॥ १९
अस्तावि मन्म पूर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।
अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवोऽ३म् ॥
तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्चुतं विप्रासो अर्कमानृचुः ।
पूर्वीकृतस्य बृहतीरनूषत स्तोतुर्मेधा असृक्षतोऽ३म् ॥
पूर्त्तिः शविष्ठ शस्यतो४म् ॥ २०
उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् ।
यथा संवर्त्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्वोऽ३म् ॥
मघोन्त इन्द्र मवसे सुक्रत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ॥
पुर्भित्तम मघवन्निन्द्र गोविद मीशानं राय ईमहोऽ३म् ॥

[illegible] सन्न्यसोऽहम् ॥ २१

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ।

ते त्वा वयं हर्यश्वं [illegible]क्रतुं वाजय[illegible] हवामहेऽहम् ॥

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।

ते स्तोभन्त ऊर्जमावन् घृतश्चुतं

पौरासो नक्षन् धीतिभिरहम् ॥

प्र भो जनस्य वृत्र[illegible] ॥ २२

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः

शृणोतु पृथिवी हवोऽहम् ॥

पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवोऽहम् ॥

असमन्यु ब्रवा[illegible]ऽहम् ॥ २३

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।

शीर्षेषु चित्ते मदिरासो [illegible]ामस्य तृम्पसोऽहम् ॥

त्रिष्वा ते पांसि [illegible] सन्त्वन्त्वा वसो ।

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छृण्वन्तु मरुतो हवोऽहम् ।

शुभ्रो यो गोषु गच्छतोऽहम् ॥ २४

इन्द्र मेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः।
वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससवांसो विशृण्विरो३म॥
वाजिपते नृपते त्व मिद्धि नो वाज आ वक्षि सुक्रतो।
आ गन्त्रमशन्त्रमाभिरभिष्टिमिरा स्वापे स्वापिभो३म्॥
सखा सुशेवो अद्वयो४म्॥ २५
यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।
प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः
क्रतुं पुनत आनुषो३म्॥
वाजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम ।
तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहो३म्॥
एवा ह्यसि वीर युरेवा शूर उत स्थिरः ।
एवा ते राध्यं मनः॥
एवा रातिस्तुवीमघ विश्वेभिर्धायि धातृभिः ।
अधा चिदिन्द्र मे सचा॥
मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्भुवो वाजानां पते ।
मत्स्वा सुतस्य गोमतः॥
एवा ह्येवेवा हि देवा४म्॥ २६
यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते ।
महि स्तूर्न शश्यं राधो अह्रयं प्रस्कण्वाय नि तोशयो३म्॥
वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्व मस्माकं शतक्रतो ।
वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहो३म्॥
वायो मन्याय मन्यवो४म्॥ २७
सन्ति ह्य१र्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।
त्वामिदेव तममे समश्वयुर्गव्युरग्रे मथीनो३म्॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः।
अस्मान्नवस्व मघवन्नुपावसे
धुक्षस्व पिप्युषी मिषो३म्॥
उपो मन्याय मन्यवो४म्॥ २८

(अथ वालखिल्यानां मर्डमंत्रो विवरणम् *)

अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र मर्च यथा विदे।
यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणेव शिक्षतो३म्॥
शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः।
गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते
यदीं सुता अमन्दिषो३म्॥
इन्द्रो विश्वस्य गोपतो४म्॥ १

प्र सु श्रुतं सुराधस मर्चा शक्र मभिष्टये।
यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहतो३म्॥
शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे।
गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसो३म्॥
इन्द्रो विश्वस्य भूपतो४म्॥ २

* ऐ० आ० १भा० १४४ पृ० २१,०२पंक्ती द्रष्टव्ये; पुनः ८४४ पृ० ६,७,८ पंक्तयश्च।

आ त्वा सुतास इन्दवो मदा ये इन्द्र गिर्वणः ।
आपो न वज्रिन्नन्वोक्यं१ सरः पृणन्ति शूर राधसो३म् ॥
अनेहसं वो हवमान मूतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।
आ त्वा वसो हवमानास इन्दव उप स्तोत्रेषु दधिरो३म्
इन्द्रो विश्वस्य चेतनो४म् ॥ ३
यदी सुतास इन्दवो ऽभि प्रिय ममन्दिषुः ।
आपो न धायि सवनं म आ वसो दुघाइवोपदाशुषो३ः
अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्ठ मीं पिब ।
आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मनाधृषो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य राजतो४म् ॥ ४
आ नः स्तोम मुप द्रवद्धियानो अश्वो न सोतृभिः ।
यं ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयो३म् ॥
प्र वीर मुग्रं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषो३म् ॥
इन्द्रो विश्वं विराजतो३म् ॥ ५
आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते
यं ते स्वदावन्स्वदन्ति गूर्तयः पौरे छन्दयसे हवो३म् ॥
उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूति मक्षितावसुम् ।

...ईशा...वज्जिवयते न सिंचति ...इन्द्र ...योऽश्म् ॥
प्र चेतन प्रचेतयोऽ४म् ॥ ६

यद् नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्या मधि ।
अतो नो यज्ञ माशुभिर्महे-
मत उग्र उग्रेभिरा गह्योऽश्म् ॥

रथिरासो हरयो ये ते अस्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।
येभिर्नि दस्यु मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसोऽश्म्
इन्द्र द्युम्नाय न इषोऽ४म् ॥ ७

यद् नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि ।
युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गह्योऽश्म् ॥
अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः ।
येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दृशेऽश्म् ॥
राये वाजाय वज्रिवोऽ४म् ॥ ८

एतावतस्त ईमह इन्द्र सुम्नस्य गोमतः ।
यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिथिं
यथा नीपातिथिं ...॥

यथा ... मघवन्मे... दस्युमावि ।
यथा गोशर्ये असिषासो ... हरिश्रियोऽश्म् ॥

प्रविष्ट वज्रिन्नृज्ञसो४म् ॥ ९

एतावतस्त वसो विद्याम शूर नव्यसः ।
यथा प्राव एतशं क्रुत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजो३म् ॥
यथा कण्वं मघवन् चसदस्यवि यथा पक्थे दशव्रजे ।
यथा गोशर्ये असनोर्ऋजिश्वनीन्द्र गोमद्धिरण्यवो३म् ॥
मण्हिष्ठ वज्रिन्नृज्ञसो४म् ॥ १०

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।
नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचो३म् ॥
पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।
यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजूनसो३म् ॥
चिकित्वो अभि नो नयो४म् ॥ ११

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।
यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचो३म् ॥
पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जिव्रिमुद्धितम् ।
सहस्राण्यसिषासद्गवा मृषिस्त्वोतो दस्यवे वृको३म् ॥
इन्द्रो विद्रेत मु स्तुषो४म् ॥ १२

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिद्य ऋषिचोदनः ।
इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मत्यरिष्यन्तं न भोजसो३म् ॥

यस्य त्वमिन्द्रस्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।
तं त्वा वयं सुदुघामिव गोदुहो जुहूमसि श्रवस्यवो३म् ॥
त मूतये हवामहो४म् ॥ १३

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।
यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्राम उपमित्रस्य धर्मभो३म् ॥
यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाणं मानृचुस्त्रिधातु मुत्तमं पदं ।
स त्वि१मा विश्वा भुवनानि चिक्रददादिज्जनिष्टपौंस्यो३म् ॥
जेतार मपराजितो४म् ॥ १४ .

यो नो दाता वसूना मिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।
विद्मा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमति व्रजो३म् ॥
यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोष मिन्वति ।
वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहो३म् ॥
स नः पर्वर्दतोदृशो४म् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता महाँ उग्र ईशानकृत् ।
अयामन्नुग्रो मघवा पुरूवसुर्गोरश्वस्य प्र दातु नो३म् ।
यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोष मश्नुते ।
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहो३म् ॥
क्रतुश्छन्द ऋतं बृहो४म् ॥ १६

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे ।
उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यतो३म् ॥
यच्चिद्धि त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।
अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवो३म्॥
स नः पर्षदतिद्विषो४म् ॥ १७
कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।
तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रियमा तस्थावमृतं दिवो३म्॥
प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविं वधैः शुष्णं निघोषयन् ।
यदेदस्तम्भीत् प्रथयन्नमूं दिवमादिज्जनिष्ट पार्थिवो३म् ॥
पूर्वस्य यत्ते अद्रिवो४म् ॥ १८
यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।
तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत् सो अज्यते रयो३म्॥
स मिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत सं क्षोणी समु सूर्यम् ।
सं शुक्रासः शुचयः सङ्गवाशिरः
सोमा इन्द्र ममन्दिषो३म् ॥
सुम्न आ धेहि नो वसो४म् ॥ १९
असावि सोम पूर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।
पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूषत स्तोतुर्मेधा असृक्षतो३म्॥

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्चुतं विप्रासो अर्कमानृचुः ।
अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवोऽ३म् ॥
पूर्त्तिः शचिष्ठ शस्यताऽ४म् ॥ २०

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् ।
पूर्भित्तमं मघवन्निन्द्र गोविद
मीशानं राय ईमहोऽ३म् ॥

नक्षन्त इन्द्र मवसे सुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ॥
यथा संवर्त्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्वोऽ३म्
नूनं तं नव्यं सन्न्यसोऽ४म् ॥ २१

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ।
ते स्तोभन्त ऊर्जमावन् घृतश्चुतं
पौरासः नक्षन् धीतिभाऽ३म् ॥

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।
त्वं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहोऽ३म् ॥
प्र भो जनस्य वृत्रहोऽ४म् ॥ २२

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।
ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवोऽ३म् ॥
पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः
शृणोतु पृथिवी हवो३म् ॥
समन्येषु ब्रवावहो४म् ॥ २३

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।
वसवो रुद्रा अवसे न आगमञ्छृण्वन्तु मरुतो हवो३म् ।
विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वन्त्वा वसु।
शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृम्पसो३म्॥
शूरो यो गोषु गच्छतो४म् ॥ २४

इन्द्र मेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः ।
आ शन्तमशन्तमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिर३म् ॥
आजिपते नृपते त्वमिद्धि नो वाज आ वक्षि सुक्रतो ।
वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससवांसो विशृण्विरा३म्॥
सखा सुशेवो अद्वयो४म् ॥ २५

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।
तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहो३म्॥
आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।
प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः
क्रतुं पुनत आनुषो३म् ॥

एवा ह्येवा हि देवो४म् ॥ २६

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते ।
वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहो३म् ॥
वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो ।
महि स्थूरं शशयं राधो अह्रयं प्रस्कण्वाय नि तोशयो३म् ॥

आ यो मन्याय मन्यवो४म् ॥ २७

भन्ति ह्य१र्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।
अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपावसे
धुक्षस्व पिप्युषीमिषो३म् ॥
अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।
त्वामिदेव तमसे समश्वयुर्गव्युरग्रे मथीनो३म् ॥

उपो मन्याय मन्यवो४म् ॥ २८

(अथ वालखिल्यानां यथापाठं शंसनम् *)

अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्च यथा विदे ।
यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणेव शिक्षतो३म् ॥

---

* ऐ० ब्रा० ३भा० ३४७ पृ० १ पंक्तिः। [illegible]

अनानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे।
गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसो३म्॥

आ त्वा सुतास इन्दवो मदा य इन्द्र गिर्वणः।
आपो न वज्रिन्नन्वोक्यं१ सरः पृणन्ति शूर राधसो३म्॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्ठमीं पिब।
आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषो३म्॥

आ नः स्तोममुप द्रवद्धियानो अश्वो न सोतृभिः।
यं ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयो३म्॥

उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूतिमक्षितावसुम्।
उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयो३म्॥

यद्ध नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्या मधि।
अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र उग्रेभिरा गह्यो३म्॥

अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः।
येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दृशो३म्॥

एतावतस्त ईमह इन्द्र सुम्नस्य गोमतः।
यथा प्रावो मघवन्मेध्यातिथिं यथा नीपातिथिं धने३म्॥
यथा कण्वे मघवन्त्रसदस्यौ यथा पक्थे दशव्रजे।

…या गोअग्रं यमनोक्षं जिष्णवीन्द्र गोमद्धिरण्यवोऽ३म् ॥

… सु…तं सुराधस मर्चा शक्र मभिष्टये ।

यः …न्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहतोऽ३म् ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिषोऽ३म्

यदीं सुतास इन्दवोऽभि प्रिय ममन्दिषुः ।

…पो न धायि सवनं म आ वसो दुघा इवोप दाशुषोऽ३म्

अनेहसं वो हवमान मूतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्दव उप स्तोत्रेषु दधिरोऽ३म्

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।

यं ते स्वदावन्स्वदन्ति गूर्तयः पौरे छन्दयसे हवोऽ३म्

प्र वीर मुग्रं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषोऽ३म्

यद्ध नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि ।

युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गहोऽ३म्

स्थिरासो हरयो ये त आस्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।
येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसो३म् ॥

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।
यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजो३म् ॥

यथा कण्वे मघवन्मेधे अध्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।
यथा गोशर्ये असिषासो अद्रिवो मयि गोत्रं हरिश्रियो३म् ॥

यथा मनौ सांवरणौ सोम मिन्द्रापिबः सुतम् ।
नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचो३म् ॥

पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जिव्रि मुद्धितम् ।
सहस्राण्यसिषासद्गवामृषिस्त्वोतो दस्यवे वृको३म् ॥

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिद्य ऋषिचोदनः ।
इन्द्रं त मच्छा वद नव्यस्या मत्यविष्यन्तं न भोजसो३म् ॥

यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाणं मानृचुस्त्रिधातु मुत्तमे पदे ।
स त्वि१मा विश्वा भुवनानि चिक्र-
ददादिज्जनिष्टपौंस्यो३म् ॥

यो नो दाता वसूना मिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

विद्मा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमति व्रजोऽ३म्

यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोष मश्नुते ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहोऽ३म्

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे ।

उपोपेन्नु मघवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यतोऽ३म् ॥

प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविं वधैः शुष्णं निघोषयन् ।

यदेदस्तम्भीत्प्रथयन्नमूं दिव मादिज्जनिष्ट पार्थिवोऽ३म् ॥

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।

तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सो अज्यते रयोऽ३म्

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्चुतं विप्रासो अर्क मानृचुः ।

अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवोऽ३म्

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।

यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचोऽ३म्

पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।

यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजूनसो३म् ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।

यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभो३म्

यस्य त्व मिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुघा मिव गोदुहो जुहूमसि श्रवस्यवो३म्

यो नो दाता स नः पिता महाꣳ उग्र ईशानकृत् ।

अयामन्नुग्रो मघवा पुरूवसुर्गोरश्वस्य प्र दातु नो३म्

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोष मिन्वति ।

वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहो३म् ॥

कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।

तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मा तस्थावमृतं दिवो३म्

यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।

अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवो३म्

अस्तावि मन्म पूर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।

पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूषत स्तोतुर्मेधा असृक्षतो३म् ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत सं क्षोणी समु सूर्यम् ।

सं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिषोऽ३म्

उपमं त्वा मघोनाञ्ज्येष्ठञ्च वृषभाणाम् ।

पूर्भित्तमं मघवन्निन्द्र गोविदमीशानं राय ईमहोऽ३म्

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।

तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहोऽ३म् ॥

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।

ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवोऽ३म् ॥

विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि

विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृम्पसोऽ३म्

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः ।

आ शन्तम शन्तमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभोऽ३म ॥

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।

प्रसूतिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषोऽ३म्

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते ।
वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहोऽ३म् ॥
अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।
त्वामिदेव तममे समश्वयुर्गव्युरग्रे मथीनोऽ३म् ॥
एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ।
ते स्तोभन्त ऊर्जमावन्घृतश्चुतम्पौरासो नक्षन्धीतिभोऽ३म्
नक्षन्त इन्द्र मवसे सुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।
यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्वोऽ३म् ॥
आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।
वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छृण्वन्तु मरुतो हवोऽ३म्
पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।
आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः शृणोतु पृथिवी हवोऽ३म्
यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।
तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहोऽ३म्
आजिपते नृपते त्वमिद्धि नो वाज आ वक्षि सुक्रतो ।

वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससवांसो वि शृण्विरे ॥

सन्ति ह्य१र्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपावसे धुक्षस्व पिप्युषी मिषो३म् ॥

वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो ।

महि स्थूरं शशयं राधो अह्रयं प्रस्कण्वाय नि तोशयो३म्

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदर्श्यह्रयम् ।

द्यौर्न प्रथिना शवो३म् ॥

दश मह्यं पौतक्रतः सहस्रा दस्यवे वृकः ।

नित्याद्रायो अमंहतो३म् ॥

शतं मे गर्दभानां शत मूर्णावतीनाम् ।

शतं दासाँ अति स्रजो३म् ॥

तत्रो अपि प्राणीयत पूतक्रतायै व्यक्ता ।

अश्वाना मिन्न यूथ्यो३म् ॥

अचेत्यग्निश्चिकितुर्हव्यवाट् स सुमद्रथः ।

अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूरो अरोचत

दिवि सूर्यो अरोचतो३म् ॥

भूरीदिन्द्रस्य वीर्य१ व्यख्य मभ्यायति ।

राधस्ते दस्यवे वृको३म् ॥

शतं श्वेतास उक्षणो दिवि तारो न रोचन्ते ।

मह्ना दिवं न तस्तभो३म् ॥

शतं वेणूञ्छतं शुनः शतं चर्माणि म्लातानि

शतं मे बल्वजस्तुका अरुषीणां चतुःशतो३म् ॥

सुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः ।

अश्वासो न चङ्क्रमतो३म् ॥

आदित्साप्तस्य चर्किरन्नानूनस्य महि श्रवः ।

श्यावीरतिध्वसन्पथश्चक्षुषा चन सन्नशो३म् ॥

इमानि वां भागधेयानि सिस्रत

इन्द्रावरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।

यज्ञेयज्ञे ह सवना भुरण्यथो

यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षथो३म् ॥

निः षिध्वरीरोषधीराप आस्ता-

मिन्द्रावरुणा महिमान माशत ।

या सिस्रतू रजसः पारे अध्वनो

ययोः शत्रुर्नकिरादेव ओहतो३म् ॥

सत्यं तदिन्द्रावरुणा कृशस्य वां

मध्व ऊर्मिं दुहते सप्त वाणो३म् ।

ताभिर्दाश्वांस मवतं शुभस्पती

यो वा मदब्धो अभि पाति चित्तिभो३म् ॥

घृतप्रुषः सौम्या जीरदानवः

सप्त स्वसारः सदन आ ऋतस्य

या ह वा मिन्द्रावरुणा घृतश्चुत-

स्ताभिर्धत्तं यजमानाय शिक्षतो३म् ॥

अवोचाम महते सौभगाय

सत्यं त्वेषाभ्यां महिमान मिन्द्रियो३म् ।

यस्मान्नित्यन्द्रावरुणा घृतश्चुत-

स्तिस्रः साप्तेभिरवतं शुभस्पतोꣳम् ॥

इन्द्रावरुणा यदृषिभ्यो मनीषां

वाचो मतिं श्रुतमदत्तमग्रोꣳम् ।

यानि स्थानान्यसृजन्त धीरा

यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्योꣳम् * ॥

[पुनराह्वावः †]

॥ शोंसावोꣳम् ॥

[पञ्चो दूरोहणम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसोꣳम् ।

होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसोꣳम् ॥

---

* अत्र स्तुतशस्त्रान्ता ऋक् दूरोहणान्ते प्रयुज्यते। तदनुपदं द्रष्टव्यम् (४५पृ०)।

† शिल्पशंसनानन्तरं दूरोहणशंसनं विहितम्। तदर्थोऽयं माह्वावः। "आहूय दूरोहणं रोहति"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ६भा० ३५६पृ०, ३भा० ३४६पृ० च द्रष्टव्यम्।

नृषद् वरसहृतसद् व्योमसोऽ३म्।

अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोऽ३म्॥ १ *

[अर्द्धर्चगो दूरोहणम् †]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षस-

द्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसोऽ३म्।

नृषद् वरसहृतसद् व्योमस-

दब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोऽ३म्॥ २

[त्रिपद्या दूरोहणम्]

सः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषोऽ३म्।

तिथिर्दुरोणसन्नृषद् वरसहृतसोऽ३म्।

सदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोऽ३म्॥ ३

[ऋक्शोऽनवानं दूरोहणम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षस-

द्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्।

---

* ऋ० सं० ४. ४०. ५।

† “समरूपा हंसवती दूरोहण मित्यारिणम्”– इति ऐ० आ० भा० भा० १भा० १४८पृ०, २भा० ३५६ पृ० च द्रष्टव्यम्।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमस-

दब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतो३म् ॥

[पुनः त्रिपद्या दूरोहणम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषो३म् ।

अतिथिर्दुरोणसन् नृषद् वरसदृतसो३म् ।

व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतो३म् ॥ ५

(पुनरर्धर्चशो दूरोहणम्)

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षस-

द्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसो३म् ।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमस-

दब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतो३म् ॥ ६

(पुनः पच्छो दूरोहणम्)

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसो३म् ।

होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसो३म् ।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमसो३म् ।

अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतो३म् ॥ ७

[ऐन्द्रावरुणी परिधानीया *]

इन्द्रावरुणा सौमनस मदृप्तं

रायस्पोषं यजमानेषु धत्तो३म् ।

प्रजां पुष्टिं भूति मस्मासु धत्तं

दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयो३म् ॥ †

[शस्त्रसूक्तम् ‡]

आ वां राजानावध्वरे ववृत्यां

हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभो३म् ।

प्र वां घृताची बाह्वोर्दधाना

परि त्मना विषुरूपा जिगातो३म् ॥ १

---

* "अथेदं मैन्द्रावरुणं सूक्तं मैन्द्रावरुणी परिधानीया"- इति ऐ० आ० ३५६, ३५७पृ० ।

† वालखिल्यैकादशसूक्तस्यान्तिमा ऋगियम् । मं० ८. ५९. ७ ।

‡ "आ वां राजानाविति नित्यमैकाहिकम्" -इति च आश्व० श्रौ० सू० ८. २. १९ । तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य शस्त्रसूक्तमिदम् । ऐ०, आ० १भा० ३५१पृ० २४ पं० तथाद्रष्टव्यादि, पुनः ३५६, ३५७ पृ० च द्रष्टव्यम् ।

युवो राष्ट्रं बृहदिन्वति द्यौ-
र्यौ सेतृभिररज्जुभिः सिनीथो३म् ।
परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या
उरुं न इन्द्रः कृणवदु लोको३म् ॥ २

कृतं नो यज्ञं विदथेषु चारुं
कृतं ब्रह्माणि सूरिषु प्रशस्तो३म् ।
उपो रयिर्देवजूतो न एतु
प्र णः स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेतो३म्

अस्मे इन्द्रावरुणा विश्ववारं
रयिं धत्तं वसुमन्तं पुरुक्षो३म् ।
प्र य आदित्यो अनृता मिना-
त्यमिता शूरो दयते वसूनो३म् ॥ ४ *

* पञ्चर्चमिदं सूक्तमाम्नातम् (मं० ७, ८४); तत्र चतस्र इमाः; पञ्चमी तु परिधानीया ४७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

[परिधानीया *]

इय मिन्द्रं वरुण मष्ट मे गीः

प्रावत्तोके तनये तूतुजानो३म् ।

सुरत्नासो देववीतिं गमेम

यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नो३म् ॥

[शस्त्रान्ते आहावः †]

उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्यः ।

[शस्त्रान्ते प्रतिगरः ‡]

॥ ओ३म् ॥

[आगूः §]

॥ ये३ यजामहे ॥

---

* "सूक्तान्तेर्होता परिदधदेति, अथ समाप्य एव तृतीयसवने होत्रकायां परिधानीया भवन्ति"—इति ऐ० ब्रा० ३भा० २४७, २५४, ३५३, ३५७ पृ० ।

† "उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह शस्त्रैकादश्याचरम्"—इति ऐ० ब्रा० २भा० ५२, ५४ पृ० ।

‡ "ओ मित्यध्वर्युरेकाचरम्"—इति ऐ० ब्रा० २भा० ५२, ५४ पृ० ।

§ "ये३ यजामह इत्यागूः"—इति, "आगूर्याज्यादिः"—इति च आश्व० श्रौ० सू० १. ५. ५, ४ ।

[शस्त्रयाज्या *]

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य

वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ।

इदं वा मन्धः परिषिक्त मस्मे

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयेथो३म् † ॥

[वषट्कारः ‡ , अनुवषट्कारः §]

॥ वौ३षट् । सोमस्याग्ने वीहि वौ३षट् ‖ ॥

॥ इति वालखिल्यं ¶ शस्त्रं समाप्तम् ॥

---

* शस्त्रान्ते प्रयोज्या याज्या । एषा याज्या ऐन्द्रावरुणी । ऐ० ब्रा० ३भा० ३५१ पृ० । "याज्यान्तानि च शस्त्राणि"—इति आश्व० श्रौ० ५.१०.२१ ।

† ऋ० सं० ६.६८.११ । "याज्यान्तञ्च प्लावयेत्"—इति आ० १.५.८ ।

‡ "वौषडिति वषट्कारः"—इति आश्व० श्रौ० १.५.१५ । एष एव वषट्कारः शस्त्रयाज्यान्ते पाठ्यः । "उच्चैस्तरां वषट्कारः"—इति, याज्यावषट्कारयोर्नैरन्तर्यविधिस्तु ऐ० ब्रा० २भा० [illegible], ३०पृ० द्रष्टव्यः ।

§ ऐ० ब्रा० १भा० २१, २२ । आश्व० श्रौ० ५.५.१९ द्रष्टव्यम् ।

‖ "वषट्कारोऽन्त्यः सर्वत्र"—इति, "तयोरादौ प्लावयेत्"—इति च आश्व० श्रौ० सू० १.५.७ ।

¶ अत्र प्रदर्शितो विहारो महावालभिन्नामकः ; अहरावपि,श्रुतौ चौक्तिनावितिं । तौ तु ऐ० ब्रा० ३भा० ३६५ पृ०—३७१ पृ० द्रष्टव्यौ ।

॥ अथ ॥

॥ ऐतरेयालोचनम् ॥

अथेहालोचयामः—(१) किमिदमैतरेयं नाम ?, (२) कोऽस्य प्रवक्ता ?, (३) कुत्रत्यः सः ?, (४) कः कालोऽस्य ?, (५) कीदृशान्यासन् तदानीन्तनाचारव्यवहारविज्ञानानि ?, (६) कस्याः शाखाया इदम् ?, (७) कोऽस्य विषयः ?, (८) किमु प्रयोजनमेतस्येत्यष्टौ ॥

(१)

अथ किमिदमैतरेयं नाम ? ब्राह्मणमिति ब्रूमः । किमु ब्राह्मणमिति ? अत्राह जैमिनिः—"शेषे ब्राह्मणशब्दः" इति (२. १. ३३.)। मन्त्रभागातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणमिति तदर्थः। यद्यपि विचारेणेदं लक्षणं युक्ततममिति ऋग्भाष्यभूमिकादौ सायणादिभिरङ्गीकृतम्, न तथाप्ययं ब्राह्मणाय तादृशमिति मन्यामहे वयम्; एतल्लक्षणेन एव तत्स्वरूपाप्रतीतिर्ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तिदर्शनाच्च। अतोऽत्र "कर्मचोदना ब्राह्मणानि" इति (३५म०, आपस्तम्बलक्षणमेवेहाश्रयामहे। अपि च कर्मचोदनापरा मन्त्रा अपीति तल्लक्षणं सदोषमिति चेदत्र ब्रूमः,—पदार्थस्वरूपबोधानुपयुक्तनिर्दोषलक्षणतो वरं पदार्थस्वरूपबोधोपयुक्तं सदोषलक्षणमपीति। तत्त्वतो यथा यजुर्बहुलाया यजुःसंहिताया यजुर्वेदत्वं न दोषावहम्, तथैव कर्मचोदनाबहुलेऽस्मिन्नैतरेयादौ ब्राह्मणत्वमपीति। ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तयस्तु संक्षेपतो निरूपा-

लोचने "कोऽसौ वेदः ?"–इतिप्रकरणे प्रकाशिता एव। ततो दयानन्दस्वामिना च ऋग्भाष्यभूमिकायां तदेव स्फुट मेवावादि। तत्र हि वेदसञ्ज्ञाविचारोपसंहारे— "ब्रह्मेति ब्राह्मणानां नामास्ति। अत्र प्रमाणम्। 'ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्रं राजन्यः (श० १३. १.)' –इति, 'समानार्थावेतौ ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च' इति व्याकरणमहाभाष्ये (५. १. १.)। चतुर्वेदविद्भिर्ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैर्महर्षिभिः प्रोक्तानि यानि वेदव्याख्यानानि तानि ब्राह्मणानि"- इति। इतः पूर्वं नूतमालकाख्यैतरेयस्य सम्पादनभूमिकायां डा० हग् महोदयेनापि ब्राह्मणशब्दनिर्वचनमेवमेव सूचितम्। अस्माकन्त्वत्राप्यस्ति किञ्चिद् वक्तव्यम्। तद्यथा— न हि 'ब्राह्मोऽजातौ' इति (पा० ६. ४. १७१.) सूत्रे जायति ब्रह्मन्शब्दाद् ग्रन्थपरो ब्राह्मणशब्दः सम्भाव्यते, अतो ब्राह्मणवाचिब्रह्मन्शब्दादेवेदं निष्पन्नं ब्राह्मणं पदम्, अपि त्वस्मन्मते ब्राह्मणशब्दादेव प्रोक्ताद्यर्थेऽणि स्वान्निष्पन्नं ब्राह्मण मिति।

तदेवं ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यादिबोधकं वचनं ब्राह्मणम्, तादृशवचनानां समूहो ग्रन्थोऽपि ब्राह्मण मेव। वचनपरत्वादेवास्य ब्राह्मणशब्दस्य क्लीवत्वम्। अथवा अस्त्वेतद् ब्राह्मणपदं भाष्यपरम्। वेदार्थवित्तमेन ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यनुस्यूतं मन्त्रभाष्य मेव ब्राह्मण मिति। ब्राह्मणस्य वेदत्व मुररीकुर्वतापि सायणाचार्येण स्वकण्ठरवेणैवास्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्व माभाषि। तथाहि तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकायाम्— "ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादौ समाम्नाताः"– इति। वस्तुतस्तु मन्त्राणां हि ब्राह्मणकालतोऽपि बहुपूर्वकालजत्वात् ब्राह्मणकाले तदर्थप्रत्ययसंशयः सम्भाव्य एवेति ब्राह्मणकाराणां

ब्राह्मणानां तदर्थकाशनाय तत्तात्पर्याख्यानाय च प्रवृत्तिः समुत्पन्ना, तत एवेमानि पैङ्ग्यकौषीतकैतरेयादीनि आदिवेद-भाष्याणि सम्पन्नानीति वक्तुं युज्यत एव। तदिदमस्माभिर्नि-रुक्तालोचने (ड--डी) "वस्तुतः"-इत्यादिना "वेदभाष्यरूपाणि ब्राह्मणानीति"-इत्यन्तेन च ब्राह्मणग्रन्थाना मादिवेदभाष्यरूपत्व-मेव सिद्धान्तितम्।

यद्यप्येवं तथापि ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव प्रधानतो यागविषया एवोपलभ्यन्ते। तत्र यागेषु यागाङ्गद्रव्यदेवतामन्त्रादिषु प्रवृत्त्युत्पादनार्थाः स्तुत्यादयः स्तुत्यादिपरा आख्यायिकाश्च बह्व्य आख्याताः श्रूयन्ते। ता एव अर्थवादा उच्यन्ते। तदप्युक्त-मापस्तम्बेन— "ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः, निन्दा प्रशंसा परकृतिः पुराकल्पश्च"-इति (३६, ३७ सू०)। तत्प्रसङ्गतो बहूनां मन्त्राणां मन्त्रांशानां वा प्रायोऽपि यज्ञपरव्याख्यानानि, क्वचिदन्यान्य-विधान्यपि समाम्नातानीति सर्वथा सैव सार्थवादब्राह्मणग्रन्थानां यागविधानार्थतैव परिफलति इति "कर्मचोदना ब्राह्मणानि"-इत्यापस्तम्बकृतं ब्राह्मणलक्षणं सङ्गच्छत एव सर्वमिति निरवद्यम्॥

अथोक्तमेवार्थं निदर्शनोदाहरणैः किञ्चिद् बोधयितुं यतामहे। प्रथमं तावदत्र दीक्षणीयेष्टिर्निरूपिता। सा खल्वग्निष्टोमादि-यागेषु दीक्षणार्था भवति। यागस्त्रिविधः; इष्टि-सोम-पशु-भेदात्। तत्रेयमिष्टिः प्रथमविधो यागः। अस्य देवताविधानमत्रैव समाम्नातम्— "अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः"-इत्यादि (ऐ० ब्रा० १. १. १.)। एतेनास्य यागस्य अग्निर्विष्णुश्च द्वे देवते इत्यवगम्येते। ततो द्रव्यविधानमत्रैव समाम्नातम्— "आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीय

मेकादशकपालम्"-इत्यादि। इत उत्तर मेतदीयावान्तरबहुविधविधानाद्यनन्तरं मन्त्रद्वयं विहितम्—"अग्निर्मुखं प्रथमो देवताना मग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः"-इत्यादि। अनयोर्मन्त्रयोः पूर्वो दीक्षायागप्रधानहविषः पूर्वोक्तस्य तस्य 'पुरोऽनुवाक्या' भवति, उत्तरो याज्येति विवेकः। तदेनयोः स्पष्टार्थतया, अविवक्षितविशेषतात्पर्यतया वा विशेषतो व्याख्यानमात्पर्यं नोक्तं ऽत्रैतरेयके ; अपि यद्देतदुपक्रमे "अग्निर्वै देवाना मवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः"-इति देवद्वयस्तुतिराम्नाता, तदेवैतन्मन्त्रद्वयस्य सामान्यतस्तात्पर्यव्याख्यानं सम्पन्नम्। 'अग्नेः' पार्थिवस्यास्याव-मत्वम्, पृथिवीस्थत्वात् ; एवं 'विष्णोः' आदित्यस्योत्तमत्वम्, द्युस्थत्वात् ; अन्यासां वाय्वादीनां सर्वासा मेव देवताना मेतयो द्यावापृथिव्योरेव अन्तःस्थत्वात् एनयोर्ग्रहणेनैव ग्रहण मभीष्ट मित्याशयः। मन्त्रावेतौ ऋग्यजुस्सामाथर्वशाखीयसंहितास्विदानी-मुपलब्धासु न दृश्येते ; कृष्णयजुस्तैत्तिरीयब्राह्मणे तु श्रूयेते (२. ४. १. ३. ४.), परं तत्रापि सन्ति पाठभेदाः। आश्वलायन-श्रौतसूत्रेऽपि हि प्रपठ्य विहितावेताविति न त्वाश्वलायनशाखीया-वप्यभिगम्येते ; अत एतौ ततोऽप्यन्यशाखीयाविति ध्रुवम् ॥

सोमप्रवहणीना मन्त्रान्तु विधान मनु व्याख्यानानि वाम्नातानि। तद्यथा—"भद्रादभि श्रेयः प्रेहीत्यन्वाह, अयं वाव लोको भद्रस्तस्मादसावेव लोकः श्रेयान्, स्वर्ग मेव तं लोकं गमयति। बृहस्पतिः पुर एता ते अस्त्विति, ब्रह्म वै बृहस्पति-र्ब्रह्मणा एनत् पुरोगव अकर्, न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यति। अथेमवस्य वर आ पृथिव्या इति, देवयजनं वै वरं पृथिव्यै, देवयजन एवैनं

तदवसाययति । आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीर इति, द्विषन्तमेवास्मै तत् पाप्मानं भ्रातृव्यमपबाधतेऽधरं पादयति"-इति प्रथमर्चो विधिव्याख्याने (ऐ० ब्रा० १. ३. २.)। एषापि प्रचलिताया ऋक्शाखायां नाम्नातेत्यन्यशाखीयैव ; तैत्तिरीयसंहितायां तु श्रूयते १. २. ३. १८ ॥

ब्राह्मणविषयाणां विशेषतोऽर्थप्रतिपत्तये अन्यत्राप्यथा चोदाहरामः। श्रूयते हि शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिन्याः शाखाया आदिमैषा कण्डिका— "इषे त्वोर्जे त्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे"-इति। शतपथब्राह्मणेऽस्या मन्त्रत्रयात्मिकात्वं स्वीकृत्य, प्रथममन्त्रस्य पर्णशाखाच्छेदने, द्वितीयस्य तयैव शाखया ताडनेन गवां वत्सानाञ्चैकीकरणे, अन्तिमस्य तृतीयस्य तु तयैव तथैव ताडनेन एकस्या गोर्वत्सतः पृथक्करणे विनियोगो विहितो व्याख्यातास्च ते त्रय एव मन्त्राः। तद्यथा— "स आच्छिनत्ति— 'इषे त्वोर्जे त्वेति। इष्यै तदाह, यदाहेषे त्वोर्जे त्वेति; यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह। अथ मातृभिर्वत्सान्त्समवासृजन्ति, स वत्सं शाखयोपस्पृशति— 'वायव स्थेति। अयं वै वायुर्योऽयं पवते; एष वा इदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च; वर्षत्येष वा एतासां प्रप्याययिता; तस्मादाह वायव स्थेति। ०—० अथ मातृणामेकां शाखयोपस्पृशति वत्सेन व्याकृत्य— 'देवो वः सविता प्रार्पयत्विति। सविता वै देवानां प्रसविता, सवितृप्रसूता यज्ञं सम्भरानिति; तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्पयत्विति। 'श्रेष्ठतमाय कर्मण इति। यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म, यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्मण इति"-इति माध्य० शत० ब्रा० १. ५. ४. १-५।

तत्रैव मस्या मन्त्रत्रयात्मिकायाः शुक्लयजुःप्रथमकण्डिकायाः सविनियोग एषोऽर्थः सम्पन्नः—

(१) 'इषे त्वा, ऊर्जे त्वा' इत्थं त्वां ; छिनद्मीति शेषः।

(२) 'वायवः स्थ' पवमानाः, वर्षणेन प्रप्यायमानाः यूयं स्थ ; युष्मान् समवसृजन् शाखयोपस्पृशामीति शेषः।

(३) 'सविता' देवानां प्रसविता 'देवः', 'वः' युष्मान्, यज्ञं सम्भरान्, पवमानान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' यज्ञाय 'प्रार्पयतु' ; सवितृप्रसूता वयमिदं यास्यामह इति शेषः।

नूनमेषोऽर्थोऽधियज्ञः, परं मन्त्रपदव्याख्यानेनाधिदैवतोऽर्थोऽपि सम्पद्यत एव। तद्यथा— "अयं वै वायुर्योऽयं पवते"। 'यः अयं पवते' सदैव पवमानो विद्यते, स एव 'अयं' त्वगिन्द्रियप्रत्यक्षः, अत एव विषयादिशून्यो भौतिको 'वायुः'। "एष वै इदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च"। 'यत् इदं किञ्च' स्थावरजङ्गमात्मकं जगत्, तत् 'इदं सर्वं' 'एषः वै' वायुरेव 'प्रप्याययति' प्रकर्षेण वर्द्धयति। "एष वै वर्षति" वायुरेव वृष्टिधाराः सर्वाः मेघतश्चालयन् पृथिव्यां संवाह्य प्याययति। अत एव "एतासाम्" पार्थिवीनामपां "प्रप्याययिता" वर्द्धयिता भवति। तत एवम्भूतं 'त्वा' त्वां वायुं "इषे" जानामि। "वृष्टात् ऊर्क् रसः जायते"। "ऊर्जे" ऊर्जे रसाय, तत एवान्नमुत्पद्यत इति 'इषे' अन्नाय च 'त्वा' त्वां जानामि। "देवानां" सर्वेषां मन्त्रादीनां "प्रसविता" सूर्यः ईश्वरो वा 'वः' "यज्ञं सम्भरान्" प्राणनहेतून् युष्मान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' "यज्ञाय" प्राणनकार्यनिर्वाहाय 'प्रार्पयतु' सदैव प्रार्पयत्येव, वयमपि "सवितृ-प्रसूताः" एव, अस्मानिति शेषः॥ एतेन वायोः प्रत्यक्षत्वम्, वर्षहेतुत्वम्,

वृष्टिद्वारा चान्नहेतुत्वम्, तत आप्यायनहेतुत्वम्; सूर्यप्रसूतत्वम्, प्राणनरूपश्रेष्ठकर्मकारित्वमित्येवमाख्यातं वायुविज्ञानम्। प्रधानतो वायुविज्ञानार्थ एव चाम्नातो यजुर्वेदः। अत एवैतदुक्तम्— "अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्"— इत्येवमादिकमिति॥

श्रूयते चात्र पर्णशाखयैव वत्सापाकरणकार्याभिधानार्थी क्षुद्रतमैकाख्यायिका। तद्यथा— "यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत्, तदस्या आहरन्त्या अपादस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद। गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तत् पतित्वा पर्णोऽभवत्। तस्मात् पर्णो नाम। तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति। तस्मात् पर्णशाखया वत्सानपाकरोति" इति (शत० ब्रा० १.५.४.)। अस्यार्थः— 'यत्र' यस्मिन् काले हि 'गन्धर्वनगरे' हिमालयस्य अस्मिंश्चित् सुरम्यशिखरे 'सोमं' सोमवल्लीरूपम् 'अच्छ' आसु 'गायत्री' काचिद् गायिका 'अपतत्' गतवती; 'तत्' तदैव 'आहरन्त्याः' सोमवल्लीहरणं कुर्वन्त्याः 'अस्याः' 'अपादस्ताभ्यायत्य' 'अवस्ता'—अवस्तात्— अधस्तात् 'अभ्यायत्य' विमुच्य स्थितं 'पर्णं' पर्णाकारमेव पर्णवीत्रं 'चिच्छेद', सा गायत्रीति शेषः। 'गायत्र्यै' गायत्र्याः तस्या 'वा' अथवा 'सोमस्य' राज्ञः' अङ्गसंलग्नमागतं 'तत्' छिन्नं पर्णं 'पतित्वा' भूमिं गत्वा 'पर्णः' पर्णापरपर्यायः पलाशो वृक्षः 'अभवत्'। यतः पर्णेन पलाशोत्पत्तिः, तस्मात् 'पर्णो नाम' पर्ण इत्येवैष वृक्षः प्रसिद्धः। 'तत्' तस्मात् 'अत्र' 'सोमस्य' सारभूते रसे 'यदेव' 'न्यक्तं' वीर्यम्, 'तत्' इहापि पलाशवृक्षेऽपि 'असत्' अस्तीति।

एतदाख्यायिकातः पञ्च पर्णविज्ञानानि प्रतीतानि भवन्ति। पुरा सासीदिह गन्धर्वनगरेषु पलाशवृक्षो हिमवतः पश्चादिशानीक

इति प्रथमम्। बहुषु पलाशारण्येषु च प्राप्यते सोम इति द्वितीयम्। पलाशस्य फलानि न जायन्ते, अपि पत्राकाराण्येव तद्बीजानि भवन्तीत्यपि पत्रत एवास्योत्पत्तिर्भवतीति तृतीयम्। अत एव पत्रपर्यायशब्दाभिधेयः स पर्ण इति वा पलाश इति वाख्यायत इति चतुर्थम्। पत्ररसस्यापि सोमरसतुल्यबलकारित्व मिति पञ्चमम्॥ गन्धर्वाणां गानप्रियत्वं स्त्रीकामत्वं च संलक्ष्य, तत्र गन्धर्वसमर्गे सोमानयनाय गायिकायाः प्रेरणं चात्रैव शतपथे ऽन्यत्र च श्रुतम् (३का. २प्र. २क.), तत्सर्वं तत्रैव द्रष्टव्य मिति॥

अथ दर्शयामः कस्मिंश्चित सूक्ते विधातव्येऽप्याख्यायिकाख्यातेति। तद्यथा—"तार्क्ष्यं स्वर्गकामस्य रोहेत्" इति (ऐ० ब्रा० ४. ३. ६.)। तार्क्ष्यदेवताकं तृचं सूक्तं तार्क्ष्यम् (ऋ० सं० १०. १७८. १-३.), तस्मिन् 'तार्क्ष्ये' सूक्ते; तेन सूक्तशंसनेनेति भावः। 'स्वर्गकामस्य' यजमानस्य, प्रसङ्गागतं 'दूरोहणं' स्वर्गं 'रोहेत्', रोहण मारोहणं तत्सम्पादयेत्; शंसनकर्त्ता स्वर्गोति शेषः। इम मेव विधिं प्रस्तोतु माख्यातेषा स्वल्पाख्यायिका—"तार्क्ष्यो ह वा एतं पूर्वोऽध्वान मैत्, यत्रादो गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोम माहरत्; तद्यथा चेतस मध्वनः पुर एतारं कुर्वीत, तादृक् तत्"—इति। 'तार्क्ष्यः' तन्नामा कश्चित् 'वै' एव 'पूर्वः' अग्रगामी सन् 'एत मध्वानं' पार्वत्यमार्गम् 'ऐत्' आगमत्, दर्शयत्रिवेति यावद्। कदा किमर्थ मित्याह— 'यत्र' यत्काले 'अदः' वृत्तान्तं सम्पन्नम्। किमित्युच्यते— 'गायत्री' देवगणप्रेरिता, गानेन गन्धर्वान् मोहयित्वा सोमानयने प्रवृत्ता, काचिद् गायिका नारी, 'सुपर्णः' पक्षी, तद्वत् (लुप्तोपमान मिदं पदम्), स यथा तीव्रदृष्टिर्द्रुतगामी [illegible] सन् स्वलक्ष्ये

उत्पतिष्णुर्भवति, तथा 'भूत्वा', 'सोमम्' 'आहरत्' आहृतवती, 'तत्' तदानीं 'यथा' 'अध्वनः क्षेत्रज्ञं' मार्गविशेषाभिज्ञं तद्देशवासिनं कञ्चिज्जनं 'पुर एतारं' पथप्रदर्शनायाग्रगामिनं 'कुर्वीत', 'तादृक्' 'तत्' तार्क्ष्यमासनं, दूरोहणारोहणाय भवतीति शेषः । कथमसौ तत्र तादृशविजनप्रदेशे पुरुषस्तार्क्ष्य इत्याह — "अयं वै तार्क्ष्यो योऽयं पवते"—इति । 'तार्क्ष्यः' खलु 'अयं' प्रत्यक्षगम्यः । कः ? 'योऽयं पवते' त्वाचप्रत्यक्षो यः सदैव सर्वत्र प्रवहति । एवञ्च वायोरेव नामान्तरं तार्क्ष्य इत्युक्तं सम्पन्नम् । स एष वायुरेव तत्र गायत्र्याः पथप्रदर्शको बभूवेति । तत्पथप्रदर्शकत्वञ्च वायोर्गन्धवहत्वेनोपपद्यत एव ; अस्या एव दिशः सोमगन्ध आयातीति समनुभूय तत्प्रदेशं गतवती सेति भावः । एतेनापि किञ्चिद् वायुविज्ञानमावेदितम्, विशेषतोऽभिज्ञानाय च ततः श्रुतम्— "एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोढा"—इति । 'एषः' तार्क्ष्यापरपर्यायो वायुः 'स्वर्गस्य लोकस्य अभिवोढा' मृतानां सुकृतीनां जन्तूनामातिवाहिकान् देहान् स्वर्गं लोकम् अभिवहति । किञ्च स्वरित्यादित्यपर्यायशब्दो निघण्टौ (१. ४. १.) पठितः, व्याख्यातश्च तथा निरुक्तेऽपि (२. ४. २.), ततश्चादित्यरश्मीनामिह पृथिव्या अभिवाहकत्वेन चास्य तार्क्ष्यस्य सम्पद्यते स्वर्गलोकवोढृत्वम् । तदेवमिह सूर्यरश्मीनां वाहक एषः, अमृतानि वाहिकसूक्ष्मदेहवाहकश्चैष एव ; तदिदं महाविज्ञानद्वयमेतदाख्यायिकयोपदिष्टमिति ध्येयम् ॥

एवमादिभ्य आख्यायिकाभ्यो बहव उपदेशाय लभ्यन्ते ; तत एव एवंविधा बह्वः कथा अनतिप्राचीनपुराणेषु तथाविधेतिहासादिषु च अल्पमतीनां स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां धर्मोपदेशाय

कल्पिता भगवता व्यासेन, तदनुगामिभिश्चानेकैः क्रमादद्यतनैरपि। अत एवोक्तं महाभारतोपक्रमे— "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्"-इति (१. १. २६७.)। वस्तुतस्तु सर्वपुराणेतिहासमूलीभूतो वैदिकाख्यायिकोक्तो वृत्तान्तभागस्तु सर्व एवोपमानादिमूलकः परिकल्पितोऽसत्य इत्येव सिद्धान्तितं मीमांसादर्शने। तथाहि "गुणवादस्तु"-इतिसूत्रव्याख्यानावसरेऽभाष्येवं स्फुटं श्रीमदाचार्येण शबरस्वामिना— "अथ वृत्तान्तान्वाख्यानम्; स्तुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वात्। वृत्तान्वाख्याने वर्त्तमाने द्वयं निष्पद्यते,— यच्च वृत्तान्तज्ञानम्, यश्च कस्मिंश्चित् प्ररोचना द्वेषो वा। तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्त्तकं न निवर्त्तकञ्चेति प्रयोजनाभावादनर्थकमित्यविवक्षितम्; प्ररोचनया तु प्रवर्त्तते द्वेषान्निवर्त्तत इति तयोर्विवक्षा" इति (१. २. १० सू०)। प्रदर्शितानि चैतदुदाहरणानि बहूनि तत्रैव किञ्चिदुदाहरणम्, त[illegible]मिदं "सः (प्रजापतिः) आत्मनो वपामुदखिदत् (तै० [illegible] १. १.)"—इत्याद्याख्यायिकायाः प्रकृताभिप्रायव्याख्यान[illegible]म् "कथम्पुनरिदं निरालम्बनं मन्त्राख्यायते ? इति। उच्यते [illegible] कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्यात्— वायुः, आकाशः, आदित्यो वा। 'स आत्मनो वपामुदखिदत्'-इति,— वृष्टिं, वायुं, रश्मिं वा। '[illegible] अग्नौ प्रागृह्णात्'-इति,— वैद्युते, आर्चिषे, लौकिके वा। 'ततोऽजः' -इति,— अन्नं, बीजं, वीरुहा। 'त मालभ्य (त मुपजीव्य) प्रजाः पशूनाप्नोति'-इति गौणाः शब्दाः"-इति। तदेवं छिन्नेषु मूलेषु कुतो न पतेयुः पौराणिकेतिहासाद्भुतकथाः सर्वा वातेन कदलीवनानि यथेति, को वा विश्वसिति बालोपदेशाय विष्णुशर्मादिभिर्निर्मिता काकोलूकसंवादादिकथा अवास्तवा अपीति सुधीभिरेवाकलय्य

मिद मिति । पौराणिकसूर्यचन्द्रसृष्ट्यादिविज्ञानानि तु सर्वाण्येव वेदविरुद्धान्येवेति वेद्यं वेदविद्भिः स्वत एव स्फुटम् ।

तदेवं ब्राह्मणग्रन्थेषु यागा विहिताः, तत्सिद्ध्यर्था द्रव्यदेवतामन्त्राश्च विहिताः, तत्र सर्वत्र प्रशस्त्यर्थं किञ्चिद्विज्ञानाद्युपदेशका अपि गौणमूलाः कल्पनासम्भृता आख्यायिकाश्च बह्व्य आम्नाताः, तत्तन्मन्त्राणां तत्तद्यागानुपयोगित्वं वर्णयितुं समासतस्तात्पर्यमन्वाख्यातुं वा व्याख्यानानि च कृतानि । ततश्च विध्यर्थवादाख्यानपूर्वक मादिमं मन्त्रभाष्यं ब्राह्मण मित्येव पर्यवस्यति ब्राह्मणलक्षणम् । अस्ति चात्र ग्रन्थे तल्लक्षणं समन्तादितीद मपि ब्राह्मणम्, नाम्ना चैतदैतरेयक मिति सिद्धम् ॥

(२)

अथातो विचार्य मस्ति कोऽस्य प्रवक्तेति ; महिदास इति ब्रूमः । तथा ह्यारण्यकम्— "एतद्ध स्म वै तद् विद्वानाह महिदास ऐतरेयः" इति (ऐ० आ० १, ८, २,) । छन्दोगब्राह्मणेऽप्येव मेव (५. १६, ७,) । तत्र "महिदासो नामतः, इतराया अपत्य मैतरेयः"-इति शाङ्करं भाष्यम् । अन्यच्च भाष्यभूमिकायामालेखि सायणेनैवम्— "प्रकृतस्य तु ब्राह्मणस्यैतरेयकत्वे सम्प्रदायविद एता माख्यायिका माचक्षते । 'कस्य चित् खलु महर्षेः बह्व्यः पत्न्यो विद्यन्ते स्म । तासां मध्ये कस्याश्चिदितरेति नामधेयम् । तस्या इतरायाः पुत्रो महिदासाख्यः कुमारः । तदीयस्य तु पितुर्भार्यान्तरपुत्रेष्वेव स्नेहातिशयो न तु महिदासे । ततः कस्याश्चिद् यज्ञसभायां स महिदास मवज्ञायान्यान् पुत्रान् स्वोत्सङ्गे स्थापया-

मास। तदानीं खिन्नवदनं महिदास मवगत्येतराख्या तन्माता स्वकीयकुलदेवतां भूमि मभिसस्मार। सा च भूमिदेवता दिव्य-मूर्त्तिधरा सती यज्ञसभाया मागत्य महिदासाय दिव्यं सिंहासनं दत्त्वा तत्रैन मुपवेश्य सर्वेष्वपि कुमारेषु पाण्डित्याधिक्य मगमय्यैतद्ब्राह्मणप्रतिभासनरूपं वरं ददौ। तदनुग्रहात् तस्य महिदासस्य मनसः 'अग्निर्वै देवाना मवमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)'-इत्यादिकं 'स्तृणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)'-इत्यन्तं चत्वारिंशदध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत्। तत ऊर्द्ध्वम् 'अथ महाव्रतम् (ऐ० आ० १. १. १.)'-इत्यादिकम् 'आचार्याः (ऐ० आ० २. ६. ८.)'-इत्यन्त मारण्यकव्रतरूपं च ब्राह्मण माविरभूत्'-इति"-इति। तथा चेतराशब्दात् "शुभ्रादिभ्यश्च (पा० ४. १. १२३.)"-इत्यपत्यार्थे ढकि सम्पाद्य मिदं रूप मैतरेय इति॥

अत्र केचिदनुमीयते, सोऽय मैतरेयः स्याद् दासीपुत्रः, अस्ति हि ब्राह्मणस्य ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्येति त्रिविधार्याणां तदितरस्य शूद्रस्यानार्यस्य च कन्यापरिणयेऽधिकारः; तथा क्षत्रियस्यापि क्षत्रिय-वैश्येति द्विविधयोरार्ययोः तदितरस्य शूद्रस्य चानार्यस्य कन्याग्रहणेऽधिकारः; एवं वैश्यस्यापि स्वजातीयाया आर्यायास्तदितराया अनार्यायाश्च कन्या-विवाहेऽधिकारः। तत्र सर्वेषा मेवार्यवर्णानां प्रथमं स्वजातीया-पाणिपीडन मेव विहितम्। किञ्च आर्यकन्याना मेवोद्वाहे यथाविधि वैदिकमन्त्रादीनां व्यवहारः समुचितः, तत एव हि तेषां पत्नीत्वम्; अत एवोक्तं भगवता महामुनिना पाणिनिनापि "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे"-इति (४. १. ३३.); इतरायास्त्वमन्त्रकं ग्रहणमात्रम् अपि भरणीयत्वहेतुकं भार्यात्व मिति विवेकः॥

एतच्च सर्वं भृगुप्रोक्तमनुसंहितादौ सुव्यक्तं विहितम्। तथाहि—

"सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः॥
शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृता।
ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः"-इति (३.)।

तथैवान्यत्र—"विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु, नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्, षडेतेऽपसदाः स्मृताः"-इति (१०.)।

"वर्णत्रयाणामिति षट् पुत्राः सवर्णापुत्रकार्यापेक्षया 'अपसदाः' निकृष्टाः" इति तत्र कुल्लूकः। एषामपसदत्वेऽपि द्विजत्वं न व्याहतम्। तत्र तत्रैव—(१०. ४१.)

"सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः"-इति।

"षट् पुत्राः द्विजधर्मिणः उपनेयाः"-इति च तत्र कुल्लूकः। पुनस्तत्रस्तत्रैव—"यस्माद् बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन्।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद् बीजं प्रशस्यते"-इति (१०.७२.)।

यदुक्तं "न ब्राह्मणक्षत्रिययोः ०-- ० शूद्रा भार्योपदिश्यते"-इत्यादिषट्श्लोक्या, तत्तु सवर्णानीतसवर्णापरम्, सवर्णाग्रे द्विजातीनामिति श्लोकेऽग्रपदस्वारस्यात्, अन्यथा पूर्वापरग्रन्थावरोधस्यापरिहार्यत्वात्, कुल्लूकभट्टेन तत्र तथैव व्याख्यातत्वाच्च। न चान्यथा धीवरीगर्भजस्य वेदव्यासस्य विप्रत्वमुपपद्यते, नापि "नाग्निं चित्वा रामामुपेयात्"-इति (तै० स० ५. ६. ८. ६.) निषेध-श्रुतिः सङ्गच्छते। तैत्तिरीयारण्यकेऽपि "संवत्सरं न मांसमश्नीयात्, न रामामुपेयात्, न मृन्मयेन पिबेत्, नास्य राम उच्छिष्टं पिबेत्, तेज एव तत् संश्यति"-इति (५. ८. ४६.)। एवमादौ 'रामा'-शब्दः शूद्रापरः; सर्वत्र तथैव व्याख्यातत्वात्। विशिष्यतोऽत्र नैरुक्तं द्रष्टव्यम्।

तथाहि— "रामा रमणायोपेयते, न धर्माय; कृष्णजातीया"—इति (१२. २. २.)। "रामा-इति शूद्रोच्यते"—इत्यादिस्तदीया दौर्गी वृत्तिश्चेह द्रष्टव्या। तदेवं सवर्णायाः पाणिपीडनानन्तर मसवर्णाना ग्रहणे न कोऽपि दोष इति सिद्धान्तः। अत एव "इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम"—इत्यैतरेयश्रुतेर्व्याख्यानावसरे सायण आह— "राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियः। तत्रोत्तमजातिर्महिषीति नाम, मध्यमजातिर्वावातेति, अधमजातेः परिवृक्तिरिति"—इति (३. २. ११.)। श्रुताश्चैतास्तैत्तिरीयेऽप्यश्वमेधकरणे (ब्रा० ३. ८. ४. ५.)। शतपथे तु "चतस्रो जाया उपक्लृप्ता भवन्ति, —महिषी, वावाता, परिवृक्ता, पालागली" इति (१२. ५. १. ८.) श्रुतम्॥

तदेव मेतद्ब्राह्मणप्रवक्तुरैतरेयनामव्युत्पत्तित एवेतरागर्भसम्भूतत्वसिद्धेः सायणाचार्यीयप्रवादप्रथितयज्ञसभार्त्तिपातित्वानुमानतश्च सिध्यत्येव दासीपुत्रत्वम्। तत एव महिदास इति दासान्त मभिधान मपि विश्रुतम्; तथा विद्वानित्येव विशेषणम्, न तु ऋषिरित्याचार्य इति वेति।

नन्वेव मार्याणा मार्यत्वप्रतिपादकाना मार्यधर्माणां यागादीनां विधायकस्यैतस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रवचनकर्तृत्वं कथ मनार्ये तत्र दासीपुत्रे सम्भवेन्नामेति चेत्, अत्र ब्रूमः। यागादिविधायक-ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रोक्तृत्वं तु किं तुच्छम्, मन्त्रद्रष्टृत्व मपि श्रूयते दासीपुत्रस्यापीति। तद्यथा श्रुतं तावदत्रैव कवषैलूषोपाख्यानम्— "ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्र मासत। ते कवष मैलूषं सोमादनयन्, दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्ये दीक्षिष्टेति। तं बहिर्धन्वोदवहन्नत्रैनं पिपासा हन्तु सरस्वत्या उदकं

मा पादिति । स बहिर्धन्वोदूढः पिपासया वित्त एतदपोनप्त्रीय मपश्यत्"–इत्यादि (२. ३. १.) । तदपोनप्त्रीयं सूक्तन्तु दाशतय्यां दशमे त्रिंशं द्रष्टव्यम् ॥

तत्त्वतस्तु पुरा खल्वार्यावर्ते ये नगरवासिनः सभ्यास्तेषा मार्यत्वम्, ये त्वविद्यावीतरागा अप्यरण्याश्रिता गिरिकन्दरादिवासिनो ऽसभ्यास्तेषा मनार्यत्व मित्येव जातिद्वयं पार्थक्येन वर्णनीय मासी ज्जन्मस्थानव्यवहारादिभेदतः । तथा ह्याथर्वणिकाः किल तज्जातिद्वय मवलम्ब्यैव माम्नायन्ते (१९. १. ८. १.)—

"प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु ।
प्रियं सर्वस्य पश्यत, — उत शूद्र उतार्ये"–इति ।

अहो प्रशस्तोऽयं तदानीन्तनः सार्वजनीनप्रीतिभावः ! तदेवं तदानीं यथा ज्ञानालोचनबलरक्षण-पणनव्यवहारहेतुभिरार्याणां ब्राह्मणादिजातिभेदाः प्रचलिताः, तथैवानार्याणा मपि आर्यानुगतत्वाननुगतत्वभेदात् द्वैविध्यं सम्पन्नम् । ये त्वनार्या अप्यार्याणा मानुगत्य मालम्बिरे, त एव दासाः तद्विपरीतास्तु दस्यव इति व्यपदिष्टाः । त एव च दासाः शूद्रा इति, दस्यवस्तु म्लेच्छा इति चाख्याताः । इत्थ मिह पञ्च जातयो निष्पन्नाः । एताश्च पञ्च जातयो मनुष्याणा मेवेति मनुष्यशब्दपर्यायत्व मासां पञ्चजन इति । तदेव मेषु पञ्चजनेषु कर्मादिभेदत एव ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्य इति त्रय आर्याः; दासो दस्युश्चेति द्वावनार्याविति स्थितम् ॥

अथ यद्यपि जातिर्जन्मेति पर्यायशब्दाविति जन्मानुसारि ण्येव जातिरित्येव सर्वसम्मतम्, सम्प्रति तदन्यथाकरणे जात्युच्छेदप्रसङ्गः स्यादिति सत्यम् ! तथापि कर्मतो जात्यन्तरमपि नासम्भवम्! । तदाहापस्तम्बः:— "धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्ण

मापद्यते जातिपरिवृत्तौ"-इति, "अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ"-इति च (२, ५, १०, ११)

मनुरप्याह— "शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम्।
क्षत्रियाज्जातमेवन्तु विद्याद् वैश्यात्तथैव च"-इति १०, ६५।
"जातो नार्य्यामनार्य्यायामार्य्यादार्य्यो भवेद् गुणैः"
-इति (१०, ६७) च मनूक्तमिह स्मर्त्तव्यम्॥

न च व्यवहारादिभिर्जातिपरिवर्त्तनमदृष्टचरं वक्तव्यम्। तत्रानार्यस्याप्यनार्यत्वनाशोऽभवदपीतिपूर्वीयसूक्तदर्शनसामर्थ्यादिति तु इदानीमेव प्रदर्शितम्; आर्यस्याप्यनार्यत्वलाभोऽपि समाम्नात इहैवैतरेयके। तथाहि — "तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः, पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः, पञ्चाशत् कनीयांसः, तद् ये ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरे, ताननु व्याजहारान्तान् वः प्रजा भक्षीष्टेति। त एतेऽन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः"-इति (७, ३, ६.)।

विश्वामित्रस्यास्य जन्मतः क्षत्रियत्वम्, वसिष्ठस्यर्षेर्धेनुप्रार्थनम्, तदलाभात् तत्कृतपुत्रनाशनम्, ततस्तपःप्रभावाद् ब्राह्मणत्वलाभ इति पौराणिकी कथापि स्यादत्रोपयोगित्वेनादरणीया, किन्तु सा नूनमामूलकल्पितैव;—न स महर्षिः कदाप्यासीदब्राह्मणः, नापि कदापि तेन वसिष्ठस्यर्षेर्धेनुप्रार्थनं कृतम्, न च तत्कृतपुत्रनाशस्तथाविधस्य महर्षेः कथमपि युज्यते, नैव स तपःप्रभावाद्ब्राह्मणत्वमापेति सर्वमिदमसङ्गतमनृतं वचः पौराणिकानाम्; वेदमूलकत्वाभावादंशशो वेदविरुद्धत्वाच्चेति वेदानुशीलिनां सुविदितमेवेति दिक्॥

प्रकृते तु यथा च मतौ[illegible]ष्टीयापाश्चभारतीयानां भारतवर्षात्-

सैनिकेषु विद्यमानत्वप्रवेशत्वेऽपि बङ्गदेशीयानां योग्यबलाद्यभावात् एव नास्ति प्रवेशाधिकारः, अस्ति तु व्यांग्फिरिङ्गीति बङ्गप्रसिद्धानां युरोपीयानाम्; तथैवामिश्रितार्यशोणितानामनार्याणां बुद्धि-माद्यादितोऽनुपयुक्ततयैवास्मच्छास्त्रेषु वेदग्रहणायोपनयनविधे-रभावोऽनुग्रह एव, विमिश्रार्यशोणितानां तु वेदव्याससदृशानां वेद-ग्रहणायोपनयनं केन वार्यत मिति स्फुटम्। मनुरप्याह—"बीज मेके प्रशंसन्ति क्षेत्र मन्ये मनीषिणः"-इत्यादि (१०.७०.)। "जातो नार्या मनार्यायां मार्यादार्यो भवेद् गुणैः"-इति च (१०.६७) गुणपक्षपातमात्रेण। शूद्रस्य वेदाधिकारे साक्षात् संहितावचन मपि प्रदर्शितं स्वामिदयानन्देन-(वा० सं० २६.२.)।

"यथेमां वाचं कल्याणी मावदानि जनेभ्यः।
ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय" इति।

तदेवं वेदविधेः पक्षपातदोषभाक्त्वं न कथ मपीति स्पष्टम्; स्पष्टञ्च दासानामनुपयुक्तमतीनां मन्वादिकर्तृकं वेदानधिकारित्व-विधानमनुग्रहार्थं मेवेति।

वेदाधिकारित्वानधिकारित्वप्रसङ्गादिहान्यदपि किञ्चिद् वक्तव्य मस्ति, तद्यथा—भारतवर्षीयाणा मस्माकं शास्त्रग्रन्थेषु यावन्तो विधिनिषेधा विहिताः, यानि च वर्णाश्रमधर्मशासनानि श्रुतानि स्मृतानि च, तैः खल्विमे वयं भारतवर्षीया एव शास्याः, न त्वन्य-देशीयाः; अत एवोक्तं मनुना—"अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुण-दोषौ च कर्मणाम्। चतुर्णा मपि वर्णाना माचारश्चैव शाश्वतः"-इति (१.१०७.)। एवञ्चास्मच्छास्त्रकृता ब्राह्मणादिजातिसञ्ज्ञा त्वस्माक मेव; भारतादन्यत्र ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णाः शूद्रश्चैकश्च नैव सन्तीति तत्रत्यानां ब्राह्मणादिशास्त्रमत्वेनार्यत्वं शूद्रत्वं-

नानार्थत्वं वा न किमपि सङ्गच्छते व्याख्यानानुसारतः । तदेव भिन्नखण्डादिदेशानां म्लेच्छदेशत्वम्, तद्देशीयानां म्लेच्छत्वञ्च न कथमपि सङ्गच्छत इति प्रणिधानेनालोच्यम् । म्लेच्छदेशाः किलात्र भारते विद्यन्त एव, म्लेच्छा अपि भारतीयेष्वेव केचन, म्लेच्छाचाराद्याचारविमुखाना मार्याणा मनार्याणाञ्च भारतीयाना मेव, न त्वन्यदेशीयानाम्; तत्तद्धर्मशास्त्रेषु म्लेच्छाम्लेच्छविज्ञानोपदेशाभावात् । सन्ति ह्यत्र चिरादेव म्लेच्छाः, म्लेच्छदेशाः, म्लेच्छानां म्लेच्छवाक्प्रयोगादिम्लेच्छाचारनिषेधाश्च । शतपथब्राह्मणे त्वसकृदेव श्रुतो म्लेच्छशब्दः (३. २. १. २३, २४.), पाणिनेर्धातुपाठे म्लेछ धातुः (भ्वा० प० २०५.), गणपाठे उञ्छादौ तत्पाठः (६. १. १६०.), कात्यायनस्य व्याकरणाध्ययनप्रयोजनाख्यानावसरे शतपथब्राह्मणमूलकं 'म्लेच्छा ह वा मा भूम'-इति कथनम्, पतञ्जलेः पस्पशायां तद्व्याख्यानम्, मीमांसादर्शने आर्यम्लेच्छाधिकरणम् (१. ३. ५.), मनौ म्लेच्छदेशलक्षणम् (२. २३.) म्लेच्छभाषादेशनिर्देशश्च (७. १४९; १०. ४५; १२. ४३.), महाभारते आदिपर्वणि पाण्डवानां वारणावतगमनप्रकरणे (१४५ अ०) युधिष्ठिरं प्रति विदुरस्य म्लेच्छभाषया गूढोपदेशदानञ्चेतत् सर्वं तन्निदर्शन मिति ।

तदित्थं महिदासस्य शूद्रागर्भजातत्वेऽपि ब्राह्मणग्रन्थप्रवचनशक्तिमत्त्वेन ब्राह्मणत्वं स्यात् सञ्जातं किं तत्र चित्र मित्यत्रैवोपरमामहे वय मिति ॥

एष हि महिदासोऽभूद् दीर्घजीवी, तच्छ्रूयते छान्दोग्यब्राह्मणे —"स ह षोडशं वर्षशत मजीवत्"-इति (५. १६. ७.)। षोडशाधिकशततमवर्षकालव्यापि जीवन मेव मनुष्याणां पूर्ण मायुः । अतएव

तत्रैव ततः प्रागिमान्यपि वचनान्याम्नातानि— "चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रातस्सवनम्" प्रथमं वयः, बाल्य मिति यावत् । ततः "चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम्" मध्यं वयः, यौवन मिति यावत् । तत उत्तरम् "अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनम्" अन्त्यं वयः, वार्धक्य मिति यावत् । एवं सङ्कलनया "प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति" ११६ आयुः पूर्णं सम्पद्यत इत्यर्थः । न चैवं "शतायुर्वै पुरुषः"-इति (ऐ० ब्रा० २. २. ७.) श्रुतिर्विरुध्येत ; द्विशतायुर्जीविनः पुरुषस्य वेदे लोके चादर्शनात् । अतएव शतपथे पूर्णायुर्मन्त्रव्याख्यानायैवं प्रोक्तम्—"शतं हिमाः (य० वा० सं० २. २७.)-इति, शतं वर्षाणि जीव्यास मित्येवैतदाह । तदप्येतद् प्रश्नाद्रियेत ? अपि हि भूयांसि शताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति"-इति १. ९. ३. १९ । [illegible] शताद् वर्षेभ्यः किञ्चिदधिक मपि तत्रैव गण्यत इति । एव मपि "द्वावर्षसहस्राणि [illegible] शतानि च । रामो राज्य मुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति"-इति महाकविवाल्मीकियुक्तं (रा० १. १. ९६.) अल्पकल्पनकल्पं न कदापि भवेन्मन्तव्यम् ; वेदविरोधादिति स्पष्टम् ॥

अनेनैव महिदासेन आरण्यकग्रन्थोऽप्येकः प्रोक्तः । स हि पञ्चधा विभक्तोऽधीयते । तत्र सायणाचार्येण प्रथम-द्वितीयतृतीयांशाना मेव तत्प्रोक्तत्वं स्वीकृतम् । तथा चैतरेयभाष्यभूमिकायाम्— "तस्य महिदासस्य मनसा 'अग्निर्वै देवाना मवमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)'-इत्यादिकं 'स्तृणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)'-इत्यन्तं चत्वारिंशदध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत ऊर्ध्व 'अथ महाव्रतम् (ऐ० आ० १. १. १.)'-इत्यादिकम् 'आचार्याः (ऐ० ३ आ० २. ६. ९.)'—इत्यन्त मारण्यकव्रतरूपञ्च ब्राह्मण माविरभूत्"-इत्युक्तम् ।

चतुर्थारण्यकविषये तूक्तम् 'महदिदं नवसङ्ख्याकानां ऋचां पुरीषपदानाञ्च प्रतिपादकं ग्रन्थजातं यद्यपि कर्म्मकाण्डे पठितुं युक्तम्, तथाप्यरण्य एवाध्येतव्य मित्यभिप्रेत्य चतुर्थारण्यकत्वेनात्र पठितम्' (ऐ० ४आ० १. १. १५.) इति। पञ्चमस्यारण्यकस्य त्वाश्वलायनकृतसूत्रत्व मेवाभाति तत्र। इत्थं प्रथमारण्यकत्रयस्य महिदासप्रोक्तत्वम्, चतुर्थस्य संहितान्तरात् सङ्गृह्य पठितत्वम्, पञ्चमारण्यकस्य तत्परभवत्वं च स्फुटम्। ऐतरेयोपनिषद्ग्रन्थस्त्वेतदारण्यकान्तर्गत एव; परं तत्राप्यस्ति मतान्तरता। इदानी मैतरेयोपनिषदिति प्रसिद्धः शाङ्करभाष्यादिसमन्वितो योऽयं ग्रन्थोऽधीयते सर्वत्र, ततोऽधिकतरं, सायणसम्मतः। तत्र ह्याचार्येण "एष पन्थाः (ऐ० २ आ० १. १. १.)"—इत्यादि, "आचार्याः—(ऐ० ३ आ० २. ६. ९.) इत्यन्तस्य त्रितयस्यारण्यकात्मकः सकल एव ग्रन्थ उपनिषदित्यादि ॥

सोऽयमेक एवैतरेयो महिदासो ब्राह्मणः पारशवो वा, विनाय ब्राह्मणत्व माप्यास्य चत्वारिंशदध्यायात्मकस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य तदुपनिषत्संस्थारण्यकत्रयस्य च बभूव प्रवक्तेति सिद्धम् ॥

---

(२)

अथ कुतत्य सः? को जनपदस्तस्यैतरेयस्य जन्मभूमिर्जननी वेति भावः। अत्र ब्रूमः। एष आर्यावर्त्त एव तज्जन्मभूरिति। तदेतदार्यावर्त्ताभिधानं न क्वचिदपि संहितायां ब्राह्मणे वा श्रुतमस्ति;

अन्यतिप्राचीनग्रन्थेषु पातञ्जले महाभाष्ये, विशेषतस्तु भगवद्गीतायां मनुसंहितायां ततो महाभारतादावपि च एतास्वकृपादिविश्रुतेय इति तन्नामप्रसिद्धिः। तत्रतत्रार्याणां वासनिबन्धन इव तन्नामेति आर्यनामैवार्यावर्त्तनाम्नो बीजमुपगम्यते।

आर्यशब्दस्तु ऋक्संहितादौ बहुत्र बहुधा श्रूयते, प्रतीयते च तत्र सर्वत्रैव तदानीं भिन्न पृथिव्यां श्रेष्ठजातिरेवार्यनामतः प्रसिद्धेति। तद्यथा— "विजानीह्यार्यान् ये च दस्यवो बर्हिष्मते रन्धया शासदव्रतान्" इति ऋ० सं० १. ५१. ८। "साह्याम दासमार्यं त्वया युजा सहस्कृतेन सहसा सहस्वता"— इति ऋ० सं० १०, ८३, १०। 'शूद्रार्यावसृज्येताम्' इति य० वा० सं० १४, ३०, ?कं०। "तयाहं सर्वं पश्यामि यश्च शूद्र उतार्यः" इति अथ० सं० ४, २०, ४मं०। "शूद्रार्यौ चर्मणि व्यायच्छेते" इति का० श्रौ० सू० ५. ५. १४। तैत्तिरीयसंहितायामपि आर्यशूद्रयोः संविवादः कलह आम्नातः (. . . ८)। निरुक्तेऽप्यार्यशब्दः— 'आयुधमार्यस्य राष्ट्रं भवति' इति ८. ५. ?। निरुक्तकारः खलु यास्कोऽप्यकुत्रार्यशब्दं व्यवहृतवान् जातिवचनम् "विकारमस्यार्येषु" इति (२, १, ४)। आर्यशब्दव्याख्यानप्रस्तावे मतं तस्यैवम् — 'आर्यः = ईश्वरपुत्रः'— इति (६. ५. ३.)। अस्ति च 'अर्य' इति पदं परिपठितं निघण्टौ (२, २२,) ईश्वरनामसु, तत एवापत्यार्थप्रत्यये सिद्धमार्यशब्दं इति भाष्यकं तन्निर्वचनम्। तदेव सङ्गच्छते, — *यथा महम्मदीया महम्मदं नाम स्वधर्मप्रवर्त्तकं साक्षादीश्वरदूतं मन्यन्ते, यथा वा क्रिस्तानाः स्वधर्मप्रचारकं ख्रीष्टं* साक्षादीश्वरात्मजं मन्यन्ते एवमेव पुराऽस्माकमपि पूर्वपुरुषा ऋष-

धर्त्त्वेन, बलवत्त्वेन, विद्वत्त्वेन, सत्यवादितादिसद्गुणसम्पन्नत्वेन, पवित्राचारत्वेन बहुगौरववन्त आसन्नित्येवेश्वरपुत्रा इत्यभवन् व्यपदिष्टास्तदेवास्माकमार्यनामनिदानमिति ।

महामुनिपाणिनिनाप्येकत्र आर्यशब्दोल्लेखः कृतः— "आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः (६, २, ५८)"-इति । त इमे आर्यास्तदानीं मादर्भविज्ञानादि- ब्रह्मविज्ञानान्तविभवा अतिसभ्या अप्यतिप्राचीनाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येति त्रिविधाः, दस्युदासेति द्विविधासभ्यशूद्रतोऽन्याः, ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा आसन्; ये खल्वद्य कालचक्रपरिभ्रमणनियमतो लुप्तकल्पवेदविज्ञानाः विलुप्तैकाग्रबला नष्टवीर्याश्चात्मवर्णाश्रमहीनाः सन्त एव मुमूर्षुदशापन्ना मुहुः श्वसन्तीत्येव जीविता इति । अथैव एव "आर्या आवर्त्तन्ते पुनः पुनरुद्भवन्तीत्यार्यावर्त्तः" इत्याह च मनुटीकायां कुल्लूकः (२, २२), 'आवर्त्तनं' पुनः पुनर्जन्मग्रहणमिति तदाशयः । अस्माकं तु अस्मात्स्वर्लोकादपि 'आर्याः' ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा मनुष्याः यत्र 'आ' आभिमुख्येन, प्रधानरूपेण, 'वर्त्तन्ते' तिष्ठन्ति, निवसन्तीति स एव भूभाग आर्यावर्त्तः । तदेवार्यावास एव आर्यावर्त्तः ।

स चार्यावासः पूर्वं तावत् हिमवत्पृष्ठस्य दक्षिणभागे सुवास्तुप्रदेशे पर्याप्तोऽभूदिति गम्यते। श्रूयते ऋक्संहितायाम्— "सुवास्त्वा अधि तुग्वनि"-इति (८, २०, ३७)। व्याख्यातश्चैष ऋगंशो यास्केन —"सुवास्तुर्नदी, तुग्व तीर्थं भवति, तूर्णमेतद्यायन्ति"-इति (४, २, ७)। वास्तुर्वासभूमिः, सा खलु यस्यास्तीरे सुष्ठ्वेव, सा नदी सुवास्तुर्नाम। तत्तीरस्थितो जनपदश्चाभवत् तन्नामतः सुवास्तुरेव। "सुवास्त्वादिभ्योऽण्"-इति (४, २, ७७) सूत्रदर्शनादव-

गम्यते विदितश्चायं प्रदेशः पाणिनेरपीति । कलिंगहाममहोदय-मतेऽस्य 'स्वात्'-इति 'सुवात'-इति वा प्रसिद्धा नद्येव सा सुवास्तुः । सुवास्तुवासकाले एव स्यादियमृक् समाम्नाता (५, ५३, ९) —

"मा वो रसानितभा कुभा क्रुमुर्मा वः सिन्धुर्नि रीरमत् ।
मा वः परिष्ठात् सरयुः पुरीषिण्यस्मे इत् सुम्नमस्तु वः"-इति ॥

अस्यार्थः ।—'अस्मे' अस्माकं प्रियम् 'अनितभा' अगतप्रभावा सर्वर्त्तुषु अतिप्रभावा* 'रसा' नदी 'वः' युष्मान् 'मा नि रीरमत्' अतिरमणस्य अत्यानन्दतो विहरणस्य बाधां जलप्लावनादिजन्यां मा कुर्यात् । 'कुभा' कुत्सितप्रभावा नदी च 'वः' 'मा नि रीरमत्' । 'क्रुमुः' नदी च 'वः मा नि रीरमत्' । 'सिन्धुः' क्रुमुसङ्गतः सिन्धु-नद्योऽपि 'मा वः नि रीरमत्' । ततः क्रुमुसङ्गतसिन्धुतः 'परिष्ठात्' परस्थिता 'पुरीषिणी' सदैव सजला 'सरयुः' नदी च 'वः' युष्माकम् 'सुम्नं' सुखम् 'इत्' एव 'अस्तु' ।

एतस्मादृङ्मन्त्रात् पूर्वतनार्यावासस्य तस्य चतुस्सीमनिर्देशोऽपि व्यज्यते । तथा च तस्मादुज्जिहानप्रदेशीयसुवास्तुनदीतीरस्थ-सुवास्तुजनपदात् बहुतरस्यातिप्रभावा रसा नद्येव तदुत्तरसीमा ; इदानीं काबुल् नदीति प्रसिद्धा हीनप्रभावा कुभैव स्यात् तत्पश्चिमसीमा ; तत्कालीनप्रदेशीया सरयुरेवासीत् तत्पूर्व-सीमा (न चायोध्योत्तरकोशलप्रदेशीया सरयूरुपपद्यते, कुभेत्यादि-साहचर्यात्, अर्वाचीने साहचर्येऽपि नियामकत्वं सत्यमेव ; अन्यथा हि रामलक्ष्मणाविति च जामदग्न्यरूपाग्रजयोरन्यतर-स्यापि बोधः स्यात्) ; अथ कुभाया नीचैः क्रुमुसिन्धुसङ्गम एव तद्दक्षिणसीमेति सम्पद्यते सुतराम् ।

यदा हि सुवास्तुतः पश्चिमस्यां दिश्यवस्थितो निषधपर्वतोऽप्य-

भूदार्य्यावासस्तदाप्ययं सुवास्तुप्रदेश एवासीत् तदीयपूर्वसीमेत्यपि गम्यतेऽपरमन्त्रेभ्यः। तथाहि सं० १, १०४ सूक्तं द्रष्टव्यम्। तत्र प्रथममन्त्रे "योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि" - इति श्रुत्या निषद-स्यार्य्याधिकृतत्वं गम्यते। अतएव शतपथेऽपि श्रुतम् — "नड़ो नैषिधः" - इत्यादि (२, ३, २, १, २.)। ततश्चतुर्थमन्त्र एषः —

"युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्रपूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः।
अञ्जसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते" - इति।

अस्यार्थः — 'उपरस्य' उपलस्य पर्वतस्य सम्बन्धीति यावत् 'नाभिः' प्रधानावासो योऽस्ति, तम् 'शूरः' विक्रान्तः 'आयोः राष्टिः' मनुष्यराजः कश्चनार्य्यः 'युयोप' रक्षति। तच्च नगरं काले काले 'पूर्वाभिः' प्राग्वहमानाभिर्नदीभिः 'प्रतिरते' प्लवमाना भवति, तत एवापदः स राजा तन्नगरं रक्षतीत्यभिप्रायः। काश्च ताः प्राक् प्रवहमाना नद्य इत्याह — "अञ्जसी"त्यादि। 'अञ्जसी' सुवास्तुतः ऐशान्यां दक्षिणाभिमुखी वहमाना, 'कुलिशी' सुवास्तुतो वायव्यां दक्षिणाभिमुख्येव वहमाना, 'वीरपत्नी' सुवास्तुत आग्नेय्यां दक्षिणाभिमुख्येव वहमाना, एतास्तिस्रो नद्यः 'पयो हिन्वानाः' सत्यः 'उदभिः' प्रवृद्धोदकैः 'भरन्ते' प्लावयन्ति, तं नाभिमिति।

ततः क्रमात्सुवास्तुतः प्राग्दक्षिणस्यामपि बहुदूरस्थां श्रीकण्ठ-शैलसमुद्भूतां अद्य पुन्याश्रमतलवाहिनीं जह्नावीं यावदार्य्यावासः सम्पन्नः। अत एवैषा ऋगाम्नाता (३, ५८, ६.) —

"पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जह्नाव्याम्" - इति।

जह्नावी जाह्नवीत्यनर्थान्तरमित्यस्माकम्। प्रसिद्धैषा नदी भागीरथ्याः शाखाविशेषेत्युत्तराखण्डेऽद्यापि। जाह्नवप्रदेशस्य पुराणौकस्त्वाम्नानमिदं नूनं व्यक्तिगतं न तु सार्वजनीनमिति

च वेदितव्यम्। जह्नावीतीरस्थो आङ्गवप्रदेश: स्वल्पयतनपाश्च-कोराया: प्राक्, सिन्धुत: प्रत्यक् कुनार् (वर्णु) प्रदेशतश्चोदक् स्थित इति विश्वकोषसम्पादको वसुदास:। एतच्च सुधासुमथिहितैवेयं जह्नावी इति स्वीकारेऽपि न न: क्षति:।

तत एव आर्याश्रम: सारस्वतप्रदेशेषु विस्तीर्ण:। इहैव बहव ऋङ्मन्त्रा: यजुर्मन्त्रा: सामगानमन्त्रा: आथर्वणमन्त्राश्च समाम्नाता:, यागविधयश्चात्रैव समुद्भूता: परिपुष्टा श्च; आर्यसाम्राज्यश्चेहैव प्रथमं विस्तृतम्। अतएव सर्ववैदिकग्रन्थेषु सरस्वतीमाहात्म्यादिकं बहुत्रैव श्रूयते। तथाऽश्वलायनशाखायाम्— १. ३. १०-१२ ; २. ३०. ८ ; ४१. १६ १८, ६. ६१ ; ७. ८५, १. २. ४ ६ ; ८.६. ४-६ ; १०. ७५. ५ इत्येवमादय: समालोच्या:। तद्देशस्य सारस्वतप्रदेशस्य यागभूमित्वेन प्रशंसा अप्यनेकत्र श्रूयते। तद्यथा (३. २३. ४.)

"नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नाम्।
दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि"—इति।

अस्यार्थ:।— 'इळायास्पदे' शस्यबहुले, अतएव 'पृथिव्या: वरे' उत्कृष्टप्रदेशे हे 'अग्ने' 'अह्नाम्' दिनानां सुदिनत्वे 'त्वा' त्वां 'आ' आभिमुख्येन 'निदधे' स्थापयामि। कथं स: शस्यबहुल: पृथिव्या वर: प्रदेश इत्याह— 'दृषद्वत्यां', 'आपयायां', 'सरस्वत्याम्' इति; दृषद्वतीतीरत आरभ्य सरस्वतीतीरं यावत् त्रिनदीतीरप्रदेश:, सर्व एव शस्यबहुल:। 'मानुषे' जनपदे तादृशे त्वं 'दिदीहि' दीप्यस्व। अत एवोक्तं मनुना— "सरस्वतीदृषद्वत्यो-र्देवनद्योर्यदन्तरम्। तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते"—

इति (२. १७.)। किमर्थं त्वां मिदध इत्याह—'अक्तां सुदिनत्वाय'—इति । जोदकालानां सुप्रभातीकर्त्तुमित्यर्थः ।

ततो यदा एष आर्यावर्त्तो बहुविस्तृतस्तदेव त्रिसप्तनदीभिः परिव्याप्त इति वर्णित मस्या ऋक्संहितायाम् । तथा चास्ति शाकलसंहितायां दशममण्डले नवतं मेकं सूक्तम्, तद्धि नदीस्तुतिपरमिति नदीस्तुदिति भाष्यते, ततस्तदानीन्तनार्यावर्त्तप्रधाननदीवर्णनञ्च लभ्यते । तस्येयं पञ्चमी ऋक्—(१०. ७५.)।

"इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया"—इति ।

अत्र श्रुता गङ्गा (१) नदी त्वस्मद्देशेऽतीव प्रसिद्धा । ततः पश्चिमस्था यमुना (२)। ततः पश्चिमस्था सरस्वती (३)। ततः पश्चिमस्था शुतुद्री (४), याच शतद्रुरित्युच्यते । ततः पश्चिमस्था परुष्णी, सैवेरावतीत्युक्ता यास्ककाले (निरु० ९. ३. ५.), एतर्हि त्वैरावतीति । ततः पश्चिमस्था असिक्नी, सैव चन्द्रभागेत्युच्यते । ततः पश्चिमस्था वितस्ता । ऐरावती, चन्द्रभागा, वितस्तेति तिसृणामासां नीचैः सम्मिलनतो याभूदतिप्रसारा मालवदेशीय-काश्यपपुरतः पश्चिमस्थां दक्षिणाभिमुखी महानदी, सैवेह मरुद्वृधेति पञ्चमी (५)। अपि तस्यैव काश्यपपुरतः प्राक्प्रवाहिता या शुतुद्री (शतद्रुः) पूर्व मिह वर्णिता, तस्या एव शतद्रोरुपरिष्टात् पश्चिमपार्श्वतः सङ्गता च प्राचीनतमा आर्जीकीया (६) ; उरुञ्जिरेत्यप्यस्याः प्राचीनतरं नाम, इय मेव विपाडित्युक्ता यास्ककाले (निरु० ९. ३. ५.), विपाशा-नामिका सेय मिदानीम् । ततोऽपि पश्चिमस्था सुषोमा (७), येयं तक्षशिलानामप्रदेशाभिमुखगामिनी सिन्धुसङ्गता । एता एव सप्त नद्यो यावद्भागेषु प्रवहन्ति, तावानेव

प्रदेश: सप्तनद इति सप्तसिन्धुरिति वा ख्यायते। सिन्धुश्चैव नदी-पर्याय:। तासु गङ्गायमुने विहाय या: पञ्च नद्यो यावत्सु भूभागेषु प्रवहमाना: सन्ति, स एव पञ्चनद इति, सारस्वतप्रदेश इति चेति सङ्क्षेप:। ऋक्संहिताया मन्त्र मेकं (३. २३. ४.) प्रदश्य यदिह वर्णितो ब्रह्मावर्त्तप्रदेश, तत: परस्तादेव एव प्रदेश: पुण्य भूरिति परिगण्यते। तथा हि मनुसंहितायाम्—

"कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चाला: शूरसेनका:।
एव ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तर:" -इति (२. १९.)॥

वर्णित एष सप्तनदप्रदेश: सिन्धो: पूर्वपारस्थ: ; एवं सिन्धो: पश्चिमपारस्थोऽपि विद्यतेऽपर: सप्तनदप्रदेश:। स चेदानी मार्या-वर्त्ताद् बहिर्भूतो ऽप्यासीत् पुरा ह्यार्यावर्त्तान्तर्गत:। अतएव संहि-ताया मित उत्तरं षष्ठ्या मृचि तत्स्थाना मपि सप्तानां नदीनां वर्णनं श्रूयते। तथाहि—

"तृष्टामया प्रथमं यातवे सजू: सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या।
त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहत्न्वा सरथं याभिरीयसे॥"

इत्यस्मिन् मन्त्रे तृष्टामा प्रथमा, सुसर्त्तु: द्वितीया, रसा तृतीया, श्वेती चतुर्थी, कुभा पञ्चमी, गोमती षष्ठी, मेहत्नुयुता क्रुमु: सप्तमी। इमा: सर्वा एव सप्त नद्यो मध्यहिमालयोत्पन्नस्य पूर्व पश्चिमाभिमुखगामिन: पश्चात् दक्षिणप्रवाहिन: समुद्रगस्य सिन्धु-नदस्य पश्चिमस्यां पूर्वदक्षिणाभिमुखं स्यन्दमाना: सम्यग्यमासत:। तत्रेदानीं चित्रलदेशत: प्राग् वहमाना पञ्चकोर् प्रदेशीया तत्रत्या नद्येव स्यात् 'तृष्टामा'; 'सुसर्त्तु' इति सुवास्तोर्नामान्तरम्, यदत्र स्यादित्युच्यते ; 'रसा' त्वियमपि पूर्ववर्णितैव (२२ पृ० १६ पं०) ; 'श्वेती' स्यादद्यतन-डेराइस्माइलखां-प्रदेशगतलवाहिनी अर्जुनी ;

'कुभा'=काबुल् ; 'क्रुमुः' वर्त्तु-प्रदेशवाहिनी कुरम् ; 'गोमती' सम्प्रति गोमलिति प्रसिद्धा। एताः द्रष्टामाद्याः नद्यः सप्तैव साक्षात् परम्परया वा सिन्धुसङ्गताः ॥

तदेवं चित्रलप्रदेशतः प्राक्, बेलुचिस्थानादितः ऊर्द्धं च यावत् पश्चिमोत्तरस्यां य आसीत् सुविस्तीर्णः पुरातन आर्यावर्त्तांशः स एव एव पश्चिम-सप्तनदप्रदेश इति वक्तुं युज्यते। किन्तु यथा पूर्वसप्तनदान्तर्गतः पञ्चनदप्रदेशस्तथैव पश्चिमसप्तनदान्तर्गतः (आफगान्) पञ्चकोरप्रदेशोऽपीति। अतो गान्धारस्यार्यावर्त्तान्तर्गतत्वं सुतरां सम्पन्नम्। ततः सङ्गच्छते "गन्धारीणा मिवाविका (ऋ० सं० १. १२६. ७.)"-इति संहितावचनम्, उपपद्यते च "नग्नजित् गान्धाराय (ऐ० ब्रा० ७. ५. ८.)"-इति ब्राह्मणवचनम्, तथा "साल्वेयगान्धारिभ्याञ्च (४. १. १६९.)"-इति पाणिनिवचनञ्च ; कुरुराजधृतराष्ट्रपत्नी दुर्योधनादिबहुपुत्रप्रसविनी गान्धारी तु भारतप्रसिद्धैव। वर्त्तुप्रभृतीना मायुधजीवित्वेन वर्णनञ्च पाणिनेर्द्रष्टव्यम् ॥

एतयोः पूर्वापरसप्तनदप्रदेशयोर्मध्ये मध्यहिमवत्समुद्भवोऽवाक् प्रवाहः समुद्रान्तः प्राचीनार्यावर्त्तद्विधाकरणतिप्रबलः सौमदण्ड इवैष सिन्धुर्नामैको नदोऽद्यापि राजते।

तस्यास्य सिन्धोरतिदूरपश्चिमस्या मप्युत्तरस्याञ्चान्यासां सप्तानां नदीनां विद्यमानतापि श्रूयते ; तदस्यैव नदीसुमूलस्य सप्तमाष्टम्योर्ऋचोः समालोच्यं सप्रणिधानम्। तास्वेका 'जर्णावती', स्यादेषा कैलाशनिम्नस्थोर्णाप्रदेशीया ; हिरण्मयी, वाजिनीवती, सीलमावतीत्येता अपि तिस्रः स्युरत्युत्तरस्था एव ; 'एनी' नदी तु निम्नबेलुचीस्ताने प्रसिद्धैव ; तथा चित्रा च चित्रलप्रदेशत आगत्य

कुभायां मिलिता ; 'सुषोमी' अपि स्यात् तत्समीपवाहिनीति सम्भाव्यते ।

एतदुक्तत्रिसप्तनद्यपेक्षया सिन्धोर्नदस्य प्राधान्यं च वर्णितं तत्रैव सूक्ते प्रथमम् । तद्यथा तत्सूक्तीयप्रथमर्चः परार्द्ध एषः—

"प्र सप्त-सप्त त्रेधा हि चक्रमुः प्र सृत्वरीणा मति सिन्धुरोजसा"

अस्यार्थः ।—'आपः' नद्यः 'सप्त सप्त' भूत्वा 'त्रेधा' त्रिधा त्रिश्रेण्यः सत्यः 'प्रचक्रमुः' प्रावहन् प्रवहन्ति, अस्मिन्नार्यावर्ते ; सिन्धोः पूर्वस्यां सप्त, पश्चिमस्यां सप्त, उत्तरस्याञ्च सप्तेति । तासां 'सृत्वरीणां' एकविंशतिसङ्ख्याकानां नदीनाम् 'ओजसा' बलेन 'अति' अतिशयितः एको नदः 'सिन्धुः' ।

तासामेव त्रिसप्तनदीनां पुत्र इव राजेव च सिन्धुर्वर्णितस्तत्रैव चतुर्थ्यां ऋचि—

"अभि त्वा सिन्धो शिशु मिन्न मातरो
वाश्रा अर्षन्ति पयसेव धेनवः ।
राजेव युध्वा नयसि त्व मित् सिचौ
यदासा मग्रं प्रवता मिनक्षसि" इति ।

अस्यार्थः ।—हे 'सिन्धो' ! 'मातरः शिशुं न (इव)' इमा नद्यः 'त्वा अभ्यर्षन्ति' त्वां पयः पाययितु मिवाभिमुखं गच्छन्ति, 'पयसा' युक्ताः 'वाश्राः धेनवः' सुशब्दकारिण्योऽचिरप्रसूता गाव इव च । 'त्वं' 'युध्वा' युद्धकारी 'राजा इव' इमौ पूर्वापर-नदीसप्तकौ 'सिचौ' सेनानिवेशाविव 'नयसि इत्' प्रेरयस्येव ; 'यत्' यतः 'आसां प्रवतां' प्रवहन्तीनां नदीनाम् 'अग्रम् इनक्षसि' अग्रगो भवसि, अत इति भावः ।

अन्यत्र चात्र संहितायां त्रिसप्तनदीनां श्रवण मस्ति। तद्यथा —"त्रिः सप्त सस्रा नद्यः"–इति ऋ० सं० १०. ६४. ८।

तत्त्वतस्त्वेतत्त्रिसप्तनदीपरिवृतः सिन्धुमध्य एवासीत् पूर्वकालिकः आर्यावर्त्तः। अत एवैतरेयके श्रुतम्—"यस्तेजो ब्रह्मवर्चस मिच्छेत्०–० प्राङ् स इयात्, योऽन्नाद्य मिच्छेत्०–० दक्षिणा स इयात्, यः सोमपीथ मिच्छेत्०–० उदङ् स इयात्"–इति (१. २. २.)। प्रागादिदिक्शब्दाश्च कञ्चिदवधि मपेक्षन्ते, कुतः प्रागित्याद्याकाङ्क्षायाः सर्वत्रोपजायमानत्वात्। तदत्र आर्यावर्त्तीयसिन्धुमध्य मेवावधिं मन्यामहे, तस्मात् सिन्धुतः प्रागित्यादिस्वीकारेणैव तेजस्त्वादिसिद्ध्युपपत्तेः। तथा च सिन्धोः प्राग्देशेषु सरस्वत्यादितीरभूमिषु यज्ञानुष्ठानबाहुल्यश्रुतेस्तेजस्त्वब्रह्मवर्चस्वयोर्लाभः समुपपद्यते; शतद्रुसङ्गमसिन्धुतो दक्षिणस्यां हिमप्राचुर्याभावात् तापप्राबल्यात् भवत्येव पक्वशस्योत्पत्तिः; सिन्धुतः पश्चिमस्या मरण्यप्राचुर्यात् तत्र पशुलाभः सम्भाव्य एव, शतद्रुसिन्धुसङ्गमादुत्तरस्या मतिशैत्यात् सोमस्य च शीतप्रभवत्वात् वल्लीसोमस्य लाभः, शारीरसोमस्य च वृद्धिर्भवेदेवेति। तादृश मतिप्राक्तनार्यावर्त्तस्यायं सिन्धुर्मेरुदण्ड इवासीदिति प्रतीयते। इत एव सकारादेर्हकाराद्युच्चारणकृद्भिः पाश्चात्यैरिदं भूखण्डं सिन्धुस्थान मिति वक्तव्ये हिन्दुस्थानित्युच्यते।

किञ्चात्र सिन्धुसङ्गतातिविक्रान्ता यासीन्नदी रसेति विश्रुता, द्वितीयनदीसप्तके तृतीयेति च वर्णिता, सैवासीत् तदानीन्तनार्यावासस्योत्तरसीमेति गम्यते। तथा ह्यनुक्रान्त मिदं शौनकाचार्येण—'किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनी मिन्द्रेण प्रहिता मयुग्भिः पणयो मितीयन्तः प्रोचुः, स

तान् युष्माभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे"—इति। तस्यैतस्येदं सायणकृतं भाष्यम्— "इन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु वलनाम्नोऽसुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवामन्वेषणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता। सा च महतीं नदीमुत्तीर्य वलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श। अथ तस्मिन्नवसरे पणय इदं ज्ञात्वा अवगच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संवाद मकुर्वन्। तत्र प्रथमतृतीयाद्या अयुजोऽन्त्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि,०--०, द्वितीयचतुर्थ्याद्या युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि"- इति। वस्तुतोऽत्र पणयः—वणिजः, सार्थवाहा इति यावत्; "पणिर्वणिग् भवतीति (२. ५. ३.) नैरुक्तात्। असुराः—बलवन्तः (निरु० ३. २. २.)। नूनमेते बहु आर्येतरा एव कुशान्ते। सरमा देवशुनी दिव्यगुणोपेतास्वामिका सुशिक्षिता कुक्कुरी; वलपुरीस्था गुहा तु नूनमार्यशासनाद्बहिःस्था; तथाऽनार्यैरपहृता आर्यगावः कुक्कुरीमन्धानेन पुनर्लब्धा इत्येतावत् सारम्, सर्वमन्यत् राजनैतिकं काव्यम्। तदिदं काव्यं ऋक्संहिताया दशमे मण्डले एकादशभिः ऋग्भिर्वर्णितम् (१०. १०८. १११.)। तत्रादिमैषा—

"किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः।
कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत् कथं रसाया अतरः पयांसि"
—इति।

तदित्थं ज्ञायते, या खलु पूर्वं सवात्मप्रदेशस्योत्तरसीमेति वर्णिता, सैवेयं प्रचुरोदका प्रभूतवेगा च नदी पुरासीदार्यानार्यदेशयोः सीमरूपेति।

सेयं 'रसा' ऋक्संहितायां बहुशो वर्णिता। तद्यथा ८, ४९, २—

"गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः"—इति।

यथा गिरेः' 'रसाः' नद्यः 'प्रपिन्विरे', 'अस्य पुरुभोजसः दत्राणि' तथैव प्रपिन्विरे इति तदर्थः। एतेनावगम्यते रसायाः कस्माच्चिद् गिरित एव समुद्भवः। अपि यथा सिन्धोः पूर्वप्रदेशीयसप्तनदीषु 'गङ्गा' एकापि, अन्यासामपि नदीनां निराबाधैवास्ति गङ्गेति प्रसिद्धिः; 'सरस्वती' एकापि प्राधान्याद् बह्वीनामप्यासां नदीनां वाचिका; तथैव सिन्धोः पश्चिमप्रदेशीयसप्तनदीषु एकापि 'रसा' बह्वीनामन्यासामपि नदीनां वाचिका भवति। किञ्च यथा गङ्गेति नदीनां साधारणं नाम, यथा च सरस्वतीत्यपि, तथैव रसेति च। अत एव निरुक्ते यथा गङ्गाशब्दस्य 'गङ्गा गमनात्'-इति निरुक्तिः कृता, यथा च सरस्वतीशब्दस्य 'सरस्वती' सर इत्युदकनाम; सर्तेस्तद्वती—इति निरुक्तिः कृता; तथैव रसाशब्दस्यापि 'रसा नदी, रसतेः शब्दकर्मणः'-इति कृतैव नदीसाधारणबोधिका निरुक्तिः। एवं सप्तेष्वमादिषु योगरूढ्यर्थः सर्वत्र विवक्षितः। निरुक्तकृतः प्रदर्शितरसानिरुक्तेस्तस्या नद्याः सदैव शब्दकारित्वञ्चावगम्यते। प्रदर्शितेऽत्र ऋङ्मन्त्रे 'रसाः'-इति बहुवचनश्रुतेस्तद्बहुत्वमपि गम्यते। तथा च यथा हिमवत्पृष्ठेषु बह्व्यो गङ्गाः सन्ति, यथा च सरय्वा अपि द्वित्वं सिद्धं पुरस्तादुररीकृतम्, तथैव रसाबहुत्वमपि स्वीकार्यम्। रसाद्वित्वन्तु नूनमङ्गीकार्यम्; प्रदर्शिते "तृष्टामया (१०. ७५. ६.)" -इति मन्त्रे तस्याः सिन्धुसङ्गतत्वस्य, "समुद्रं रसया सहाहुः (१०. ७२. ४.)"-इति मन्त्रे तस्याः समुद्रसङ्गतत्वस्य च स्फुटाव

गमात्। समुद्रसङ्गता तु सा पश्चात्तनार्यावर्त्ततो बहिर्गता, कोरा-सान्-राज्यान्तर्गता 'आर्गेस्ता'-प्रत्यवर्णिता, 'रंहा' इत्याह विश्वकोषकारः। तथा चेयं रसा तदानीन्तनार्यावासस्य पश्चिमसीमेति च स्यात् पूर्वदर्शित-देवशुनीपणिसंवाद एतद्विषयको वेति।

अंशुमत्याख्या नद्यप्येतदार्यावर्तीया एवेत्यत्र किमस्ति वक्तव्यम्। "अंशुमती" ऋ० मं० ८. ९६. १३, १४. १५ ऋचो द्रष्टव्याः। सेषा यमुनासङ्गता, दृषद्वतीतः प्राक् स्थिता। "अश्मन्वती" च ऋ० मं० १०. ५३. ८। एषा किल घर्घरातः प्रत्यक्, शतद्रुतो वस्तुप्राक्, उत्तरतोऽवाग् वहमाना, विनशनप्रदेशीया।

यदि च नदीपरपारगमनं श्रुतम्, तन्नूनं मध्यएशियातः समागतानां पूर्वतनार्याणां वच इति जर्मनादिपाश्चात्यविद्वान्तोऽनर्थको निर्मूलश्च; स्थानीयार्याणां वच एवेत्युक्त्यैव तथोपपत्तेः: किं बहुना अंशास्तम्भामहानुकर्षणीनेति सुधीभिर्विभाव्यम्। ऋ० मं० १. १०४. १, २, ३ ऋक्षु वर्णिता शिफा नाम नदी तु निषधदेशीयैव सम्भाव्यते। तत्प्रथमर्च्येव निषदनाम्नोल्लेखदर्शनात्। ऋ० मं० ६. २७. ६, ७ ऋग्द्वयस्थे 'हरियूपीया' 'यव्यावती' च नद्यौ आफगानस्थानीये एव सम्भाव्येते। तत्रच तत्रत्य 'हजारा'प्रदेशीया सम्प्रति हरिरूदित्युच्यमाना नद्येव स्यात् वैदिकहरियूपीयेति।

"पीवानं मेषमपचन्त वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन्।
द्वा धनुं बृहतीमप्स्वन्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता"-इति।

अस्मिन् मन्त्रे (ऋ० मं० १०. २७. १७.) अन्यत्र च यद् ध्वन्यते अक्षा इति, तदपि स्यात् आफगानस्तरत्र प्रवहमाना 'अक्षस्' नदीति च सुवचम्।

श्वेती नद्येव सम्प्रत्यर्जुनीत्युच्यत इत्युक्तं पुरस्तात् (पृ० २७

यं२४) ; सा हि श्वेतपर्वतान्निर्गतेत्येव तस्यास्तथा नाम सम्पन्नम् । आम्नातश्च शतपथे— "प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्याः"-इति १४. ६. ८. ८। ऋक्संहितायां नूनमेषैवाम्नाता "श्वेत्या त्या"-इति १०. ७५. ६। श्वेतयावरी नद्यपि स्यात् तच्छ्वेतगिरिप्रभवैव। यदिदं श्रूयते— "उत स्या श्वेतयावरी"-इत्यादि ८. २६. १८। अपि संहितायां सरयुनदी त्रिः श्रुता (४. ३०. १८ ; ५. ५३. ९ ; १०. ६४. ९.) तत्र सर्वत्रैव सिन्धुसङ्गता तत्रशिलानामनगरीतलवाहिन्येव गम्यते। अपि यच्छ्रूयते वाजसनेयिसंहितायाम्— "काम्पिल्यवासिनी"-इति (२३. १८.) सैषा काम्पिल्यनगरी प्रवराध्यायवचनात् दशार्णप्रदेशतः प्रागिति गम्यते, अद्यापि कम्पिलेत्येव प्रसिद्धा दक्षिणपाञ्चालस्था। साङ्काश्यनगर्यपि तत्रैवर्त्तेऽस्ति। बृहदारण्यकोक्तः कपिप्रदेशोऽपि (३. ३. १ ; ७. १. ६. ५. १.) तत्सन्निहित एव। निरुक्तोक्तः कपिष्ठलोऽप्यत्रैव (४. १४.)। अनतिप्राचीनपुराणेतिहासवर्णिता यक्षु-वक्षु-सीता-गौर्यादयस्तु आर्यपरिव्राजकविज्ञाता अपि नास्मत्पूर्वतनार्याणां निकेतनभूमयः। तत्वतो या पुनर्नद्यो हिमवत्पृष्ठोत्तरभागतः प्रवहमानाः प्राच्यप्रतीच्योदीच्यभूखण्डगताः, ताः सर्वा एवान्यदेशीया इति ध्रुवम् ; अपि यास्तु हिमवत्पृष्ठदक्षिणभागतः प्रवहमानाः प्रागपाग्भूखण्डगतास्ताः सर्वा अस्मद्देशीया एव ; बिन्दुसरोमानससरोरावणह्रदादयोऽप्यार्यपरिव्राजकपरिचिता अपि नास्मद्देशीयाः किं मत्र चिन्तनीय मस्ति। शर्यणावत्सरस्तु* नूनमार्यावर्त्तीयम्। तदाहुः शाट्यायनिनः— "शर्यणावद्ध वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्द्धे सरः स्यन्दते"-इति ऋ० सं० १. ८४. १४ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

पाणिनिसूत्रग्रथितं कापिशनगरं सम्प्रेतस्खविधावेव। तत्र मधुद्राक्षे च भवत इत्यष्टतरे, तत एव तदुदाहरणद्वयं दर्शितम् 'कापिशायनं मधु, कापिशायनी द्राक्षेति। श्रूयते चैष मन्त्रः (ऋ० मं० १०. ३४. १.)—

"प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति
प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो
विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान्"-इति।

'प्रावेपाः' सततकम्पनशीलफलाः, 'प्रवातेजाः' अपरवनस्पत्यादिशून्ये बहुवायुयुते प्रान्तरे जनिष्णवः 'इरिणे' इरानमानपारस्यदेशे 'वर्वृतानाः' अधिकतया वर्तमानाः 'बृहतः' विभीदकवृक्षाः 'मा' मां मादयन्ति। 'जागृविः' भक्षयितुर्जागरणहेतुः, 'विभीदकः' कोष्ठस्य मलस्य वायोश्च भेदनकारी, एवं 'मौजवतः' मूजवन्नामपर्वतोत्पन्नस्य सोमस्य 'भक्षः' भक्ष्यांशः 'इव' 'मह्यम्' 'अच्छान्' छदयति, मोहयतीति।

इरिण मित्यस्य यास्केन द्विविधा व्याख्या कृता—'इरिणं ऋणातेरपार्णं भवति, अपरता अस्मादोषधय इति वा'-इति (९. १. ७.)। तयोराद्योऽर्थं एवात्र उपपद्यते; तद्देशीयानां हि भारतीयानामिव पुत्रपौत्रादिष्वपि पितृपैतामहं ऋणं न सङ्क्रमत इति दर्शनात्। मूजवान् पर्वतस्तु कैलासगिरेः पश्चिमस्थोऽद्यापि राजते।

तदेव ऋक्संहिताकाले इरान्-नाम-जनपदस्य आर्यावर्तीयत्वं तथा मूजवतोऽपीति ध्यातव्यमिति।

अथर्वसंहितायाः पञ्चमकाण्डीयचतुर्दशाध्यायद्वाविंशतितमसूक्तस्य

तृतीयमन्त्रे परुषनामजनपदस्य, चतुर्थे महावृषप्रदेशस्य, पञ्चम-सप्तमयोः मूजवत्प्रदेशस्य बह्लिकदेशस्यापि, अष्टमे पुनर्महावृषमूज-वतोः, नवमे पुनरेव बह्लीकस्य, चतुर्दशे त्वन्तिमे अङ्ग-मगध-मूज-वद्-गन्धारीणां च श्रवण मस्ति ; पर मुक्ता इमे सर्व एव जनपदा-स्तदानी मासन्ननार्यवासा इत्येव गम्यते ; न ह्यन्यथेषु तक्म स्थापन मभीष्टं भवेदिति । तद्यथा तत्रतुर्थमन्त्र एषः—

"गन्धारिभ्यो मूजवद्भ्योऽङ्गेभ्यो मगधेभ्यः ।
प्रैष्यं जन मिव शेवधिं तक्मानं परिदद्मसि"—इति ।

न ह्यार्यवासस्थेषु तक्मस्थापन मिष्टं स्यादाथर्वणिकानाम् ।

नन्वेवं परुष (पेशावर) देशस्य, गान्धार (कन्दाहार) प्रदेशस्य, पूर्वमुक्त मार्यावर्तान्तर्गतत्वं किं न विरुध्येत ? अत्र ब्रूमः । तयो-रार्यावर्तान्तर्गतत्वेऽपि एतन्मन्त्रदृक् कालेऽनार्यवासत्वे कोऽस्ति बाध इति ; कालभेदात् सर्वसामञ्जस्यं भवेदेवेति । न चैव मप्यथर्व-संहिताया ऋक्संहितातो विभिन्नकालिकत्वं मन्तव्यं स्यात् ; मन्त्राणा मेव प्रकाशकालपार्थक्यस्वीकारात् तदुपपत्तेः । स्वीकृतश्चै-तदस्माभिर्निरुक्तालोचने (ठ पृ०) 'वस्तुत एक एव वेदः'—इत्यारभ्य (ठ पृ०) 'चत्वार एव वेदास्त्रयीशब्दवाच्याः'—इत्यन्तेन, पुनः (त पृ०) 'यास्केन'—इत्यारभ्य (त पृ०) 'पुरा तु बहुकाल मभि-व्याप्य बहुभिरू षिभिर्बहुभिरेवोद्वावचैरभिप्रायैः प्रणीता बहवो मन्त्राः'—इत्यन्तेन च ।

प्रदर्शितं मूजवन्नाम तु ऋक्संहितायां (१०, ३४. १) श्रूयते इति सत्यम् ! परं न तथापि मूजवत्पर्वतस्यार्यावासत्वं प्रतीयते, प्रतीयते तु तत्रत्यसोमाना मौत्कर्षमात्रम् । यच्चाथर्वणिका नाम्— "उदङ् जातो हिमवतः स प्राच्यां नीयसे जनम्"—इति

(५. ४. ८.), अस्मादपि तत्रत्यकुरुस्थौत्कर्षमात्रं गम्यते। सोमस्य।मार्याभिजनत्वन्तु ऐतरेयब्राह्मणेऽपि सुव्यक्तम्। एवं महावृषस्यापि सिद्धान्त: अत एव। श्वेतपर्वतादपि प्रतीच्यस्य वाह्लीकस्य तु यदार्यावासत्वं प्रतीयते "वाह्लीक: प्रातिपीय: शुश्राव"-इत्यादि (शत० ब्रा० १२. ३. ३.) श्रुतित:, तस्यापि कालभेदतो व्यवस्थैव स्वीकार्या; अपि वा तस्यार्याभिजनत्वे च न कमपि बाधं पश्याम:। अङ्गराज्यस्य चासीत् तदानी मनार्यत्व मेव; कुरुराजदुर्योधनकालत एव तस्याभवदार्यावर्तान्तर्गतत्वम्। मगधस्य त्वनार्यवासत्वेन निन्दा श्रूयते ऋक्संहिताया मपि।

तथाहि (ऋ० सं० ३. ५३. १४.)—

"किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो
नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम्"-इति।

निरुक्तकारेण चैतद्व्याख्याया मुक्तम्— "कीकटो नाम देशो ऽनार्यनिवास:"-इति (६. ६. ४.)। कीकट एव मगध:; अस्ति हि स्मृतिवचनम्—"कीकटेषु गया पुण्या, पुण्या नदी पुनःपुना। च्यवनस्याश्रमं पुण्यं पुण्यं राजगृहं वनम्"-इति, गयादयस्तु मगधराज्यान्तर्गता इति प्रसिद्ध मेवेति॥

तत्रत्यो हिमवत्पृष्ठमध्यस्थो मूजवान्नाम नगराजस्तु स्यादार्यवासोऽनार्यवासो वा, पर मासीत् पुरार्यावर्तोत्तरसीमेति तु मन्तव्य मेव। अत एव वाजसनेयिन: समामनन्ति— "एतत् ते रुद्रावसम्, तेन परो मूजवतोऽतीहि"-इति (सं० ३. ६१)। एतस्यैव यजुषो व्याख्यान मिदं शतपथे। तथाहि— "अवसेन वा अध्वानं यन्ति, तदेनं सावस मेवान्ववार्जति यत्र यत्रास्य चरणं, तदत्र ह वा अस्य परो मूजवतोऽतीहि"-

इति (२. ६. २. १७)। तदेव मत्र मन्त्रे रुद्रनामकमृत्यु-देवताया मूजवतः परपारे गमनप्रार्थनात आर्यावर्त्तत एव दूरगमनं प्रार्थितं गम्यते ॥

तदेव म ग्रतनपारस्थराज्यपश्चिमोत्तरस्थे शिग्रामाद्गनरतः प्राक्, प्रत्यगनुगङ्गप्रदेशात्, उदक् सिन्धुसागरसङ्गमात्, अवाक् च मूजवतश्चाय मार्यावासः आर्यावर्त्तो वा संहिताकालीन इति निश्चयते ॥

आर्यसाम्राज्यं तु इतोऽप्यन्यत्र च स्थित मित्यन्यदेतत्। तथाहि (ऋ॰ सं॰ ७. १८. १९.)—

"आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुषायत्।
अजासः शिग्रवो यक्षवश्च बलिं शीर्षाणि जभ्रुरश्व्यानि"—इति।

अस्यार्थः। — यः 'इन्द्रः' सम्राट् 'अत्र' राज्ये 'सर्वताता' सर्वकर्मसु 'भेदं' राजप्रजयोर्विचारादिवैलक्षण्यं 'प्रमुषायत्' प्रमुष्णाति प्रच्छन्नीकरोति, एवं क्लृप्तैव सर्वाः प्रजाः 'आवत्' अवति, तम् 'इन्द्रं' सम्राजं 'यमुनाः', 'तृत्सवः', 'अजासः', शिग्रवः', 'यक्षवः' 'च' यामुनप्रदेशादिवासिनः सामन्तराजानः 'अश्व्यानि' अश्वादिवाहितानि, 'शीर्षाणि' शीर्षतः प्रवाहितानि 'च' 'बलिम्' उपढौकनं 'जभ्रुः' प्रददुरिति।

अस्या ऋचि श्रुताः यामुनादयः सर्व एव जनपदाः तदानीन्तना-र्यावासतोऽप्यतनादस्मादार्यावर्त्ततश्च बहिर्भूता एव स्युः। अत्रो-भयत्रास्ति च किञ्चिद् विचार्यम्। गङ्गायाः प्रत्यक्पार्श्वस्थिता एषैव यमुना अस्या ऋचि श्रुता, उतान्येति ? अवगम्यते त्वन्यैव। शिग्रु-जनपदोऽपि आकन्दभागाप्रभवोर्ध्वगतादन्य एवेति। अपि वा आर्यावर्त्तीयावच्छेदौ तदानीं परदप्रदेशावेवेत्यपि किं चित्र मिति ॥

अथैतरेयकाले यदार्यावर्त्त मासीद् य इत्यायतनं, तदपि किञ्चिदवगम्यते तद्ग्रन्थत एव । तथाहि श्रूयतेऽभिषेकप्रकरणे —"प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः०—० दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्वतां राजानः०—० प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां राजानो येऽपाच्यानां०—० उदीच्यां दिशि ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्राः०—० ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः सवशोशीनराणां राज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते"-इति (८. ३. ३.) ।

अत्र, 'प्राच्यानां राजानः'-इति सामान्येन श्रवणादवगम्यते न तदानीं प्राच्यां दिशि प्रबलः कश्चिदासीन्नरपतिः, प्रत्युतासन् क्षुद्र-राजानो बहव इति । अत एव श्रुत मत्रैवान्यत्र "प्राच्यो वामता बहुलाविष्टाः"-इति (३. ४. ६.) । तदानीं प्रागुदेशीय-पार्वत्य-जनपदो य आसीदासंहिताकालात् प्रसिद्धः किरातनगरादिकः तत एव सोमक्रयीणां क्रयो विहितश्चाप्यैतरेयके—"प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजान मक्रीणन"-इति (१. ३. १.) । तदेवं पाणिन्यागमे हि येषां कान्यकुब्जाहिच्छत्रादीनां प्राच्यभूमौ विद्य-मानतोपलभ्यते, ऐतरेयकाले तु तेषां नगराणा मासीदना-विर्भाव एवेति ।

दक्षिणस्यां तदानी मासीदेकं सत्वद्राज्य मेव बलवत्तमम्, यदिदानीं छत्रपुरित्याख्यायते । तदेतत् "आदत्त यज्ञं काशीनां भरतः सत्वता मिव"-इति (शत० ब्रा० १३. ४. ५. २१.) गाथा-वचनश्रुतेरेतदैतरेयतोऽपि बहुप्राचीनतरं भरताधिकृतञ्चेति गम्यते । स्याद् दौष्यन्ति-भरतेन तत् स्थापित मिति तद्वंश्याधिप मिव भरता इत्येवोच्यन्ते, दृष्टश्चैतदैतरेयेऽपि भरताधिकृत मेवेति ।

अतएवेहान्यत्र श्रुतम्— "तस्मादप्येतर्हि भरताः सत्वनां वित्तिं प्रयन्ति"-इति (२. ४. १.)। अन्यच्च "तस्मादिदं भरतानां पशवः सायङ्गोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति"-इति (३. २. ६.)। अनयोः श्रुतिवचनयोः 'आयन्ति' 'प्रयन्ति'-इति वर्त्तमानकालिकप्रयोगदर्शनात्, 'इदम्'-इत्यङ्गुल्या निर्देशाच्चावगम्यतेऽनेनैतरेयेण स्वयमपि दृष्टं स्यात्साम्राज्यं भरतवंशीयशासनाश्रितमिति। तस्य च दौष्यन्तेर्भरतस्य राज्ञः कीर्त्तिकथा बहुप्राचीना इत्यैतरेयादिषु गाथेति व्यपदिष्टा। तद्यथैतरेये— "तदप्येते श्लोका अभिगीताः—

हिरण्येन परीवृतान् कृष्णाञ्छुक्लदतो मृगान्।
मष्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्त च।
भरतस्यैष दौष्यन्तेरग्निः साचीगुणे चितः।
यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बद्वशो गा विभेजिरे।
अष्टासप्ततिं भरतो दौष्यन्तिर्यमुनामनु।
गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान्।
त्रयस्त्रिंशच्छतं राजाश्वान् बध्वाय मेध्यान्।
दौष्यन्तिरत्यगाद्राज्ञो मायां मायवत्तरः।
महाकर्म भरतस्य न पूर्वे नापरे जनाः।
दिवं मर्त्य इव हस्ताभ्यां नोदापुः पञ्चमानवाः"

-इति (८. ४. ९.)।

शतपथेऽप्येवमेव श्रूयते प्रायः—"तदेतद् गाथयाभिगीतम्" -इत्यादि (१३. ५. ४. ११-१४.) द्रष्टव्यम्।

प्रतीच्यां दिशि तु एकमप्यासीत् सुमहद् राज्यं मध्याहृदुपर-भागे पर्वतपादस्थभूमिपाः 'नीच्याः' केचनाप्रसिद्धराजानस्तथा

दक्षिणभागीयप्रशाखाः केवलं, मध्यभागे स्वल्पभूमय एवेत्युक्त मिव नीचाना मधाचाना मिति। इहैवाप्यत्र श्रूयते "प्राचि दीर्घा-रण्यानि भवन्ति"-इति (२. ४. ६.), "प्रतीच्योऽप्यापो बहुलाः स्यन्दन्ते"-इति (१. २. १.) च।

उदीच्यां तु हिमवत्पृष्ठदण्डस्योत्तरे भागे आर्यावर्त्ताद् बहिर्विभ-भागावपि आर्यमित्रजनपदाविमौ उत्तरमद्रः उत्तरकुरुश्चेति श्रूयेते। एवं हि गम्यते— यथैव हिमवतो दक्षिणभूभागोऽय मार्यावर्त्तो मद्रदेश-कुरुदेशाभ्या मासीत्तदानीं द्विधा विभक्तः, तथैव हिमवत उत्तरभूभागश्च स मद्रदेश-कुरुदेशाभ्या मासीत् पुरा द्विधैव विभक्त इति। आर्यावर्त्तीयमद्रदेशादुत्तर इति उत्तरमद्र इत्युच्यते सः, आर्यावर्त्तीयकुरुदेशादुत्तर इति उत्तरकुरुश्चेति। आर्यावर्त्तीयप्रत्यन्तदेशेभ्यः परस्तात् ये देशा म्लेच्छदेशा वा सन्ति, न तेषु मन्वाद्युक्तार्यानार्यनामादिसम्बन्ध इत्युक्तं पुरस्तात् (१७ पृ० १६ पं०), तथा च तद्देशवासिना मार्यत्व मनार्यत्वं वा नैव विचार्य्य मस्ति; परमुत्तरकुरुदेशस्य नैसर्गिकसौन्दर्यस्वास्थ्यकरत्वा-दितः, तद्देशवासिनाञ्च शान्तिप्रियत्व-तपःपरायणत्वादिदैवस्वभाव-दर्शनात्, पुण्यमयत्वं देवक्षेत्रत्व मजेयत्वञ्च। तथाप्यैतरेयकम्— "देवक्षेत्रं वै तन्न वै तन्मर्त्यो जेतु मर्हति"-इति (८. ४. ९.)। तेषां शान्तिप्रियत्वादिस्वभाव एवाजेयत्वे हेतुः प्रथमः। तदुक्तं महाभारतीय-सभापर्वणि आर्जुनदिग्विजये—

"तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम्। ऋषिकुल्या-स्तथा सर्वान् ददर्श कुरुनन्दनः॥ × × × ॥ तत एवं महा-वीर्या महाकाया महाबलाः। द्वारपालाः समासाद्य हृष्टा वचन मब्रुवन्॥ पार्थ! नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथञ्चन। उपा-

६

वर्षं स्व कल्याण पर्य्याप्त मिद मच्युत ॥ × × × ॥ न चात्र किञ्चिज्जेतव्य मर्जुनात्र प्रदृश्यते । उत्तराः कुरवो ह्येते नात्र युद्धं प्रवर्त्तते ॥ × × × ॥ अथेह पुरुषव्याघ्र ! किञ्चिदन्य-च्चिकीर्षसि । तत् प्रब्रूहि करिष्यामो वचनात् तव भारत ॥ ततस्तानब्रवीद्राजन्नर्जुनः प्रहसन्निव । पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्म्मराजस्य धीमतः ॥ न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मन्यसे । युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करपण्यं प्रदीयताम् ॥ ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च । क्षौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते प्रददुः करम्"–इति २८ अ० ४–१६ श्लो० । तदिदं महानगरं सम्प्रति तोब्बदित्युच्यते, स्तोल्वत्रदिति तदर्थः ; एतद्देशीया हि प्रायशः स्थूलनासिकोदरजङ्घा भवन्ति ।

अस्ति चान्यः कुरुवर्षः ; स नूनं मेरुसन्निद्धः, 'शाक्तपितृवर्ग'-प्रभृति 'सुवीर्य्य'–देशान्तः, योऽय मद्यतन सेण्टपिटर्सबर्गादिसाइ-बीरियान्तः । तस्य स्वर्गत्वेन वर्णनञ्च महाभारतरामायणादौ बहुत्र । तद्यथा महाभारतीयानुशासनपर्वणि—"अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथ-वाप्यमरावतीम्"–इति (५४. १६) । पुनस्तत्रैव—"सर्वेषिकां सर्व-गुणोपपन्नां ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय । स्वाध्यायचारित्र-गुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुषूत्तरेषु"–इति (५७. ३३.) ।

अथ यदिह 'मध्यमायां दिशि'–इति, ततो गम्यते कुरुपञ्चा-लादयश्चत्वार एवैते प्रदेशा स्तदानी मासन् मध्यदेशाः, आर्य्या-वर्त्तस्य मध्यभूभागा इति यावत् । तत्र च यश्चतुर्थो वशो-देशः, स एव स्यात् महाभारतादिप्रसिद्धः 'शिविः' । किञ्च य एते 'ध्रुवायां प्रतिष्ठायाम्' इति द्वे पदे तद्विशेषणे श्रूयेते, ततो

ज्ञायते चात्रैव मध्यार्यावर्त्ते तदानीन्तनसम्राजां मासीद्राज-धानीति । एवञ्च कुरु-पञ्चाल-शिवि-सौवीरप्रदेशात्मकमध्यदेशात एवात्र प्राच्यादयो दिशोऽभीष्टा इत्यपि नानवगतम् ॥

तदेव मैतरेयकाले हिमवद्दक्षिणपार्श्वमिन्नस्थं किरातजाति निकेतनं किरातनगर मेवासीत् आर्यावर्त्तस्यास्य पूर्वप्रत्यन्त:, दक्षि-णस्यां भरतवंशीयाधिकृतं सत्वद्राज्य मप्यासीदार्यावर्त्तान्तर्गतम्, पश्चिमस्यां गिरिगिरिनदीग्रामसीमानां प्राचुर्यवर्णनात् गान्धार-देशादिभ्य: परस्तादप्यासीदार्यवास इति गम्यते, उत्तरस्यान्तूत्तर-कुरूणा मजेयत्वेन वर्णनात् ततोऽर्वागेवासीदार्यावर्त्तोत्तरसीमेति च प्रतीयत एवेति । एकत्र चात्र श्रुतम्— "त एतेऽन्ध्रा: पुण्ड्रा: शवरा: पुलिन्दा मूतिवा इत्युदन्त्या बहवो भवन्तीति" (७. ३. ६.) । तत्र 'एते'-इति इदंशब्दव्यवहारादैतरेयकालेऽप्यासन्निमा जातय इति, 'उदन्त्या:'-इत्युक्ते प्रत्यन्तवासिनोऽनार्या इति च गम्यते । तथाचैषां देशाना मनार्यभूत्वाभिधानादेषा मन्त:स्थिता: प्रदेशा एवासन् तदानी मार्यभूमय इति सुवचम् । अन्ध्रजातयोऽधुना दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धा, पुण्ड्र इति त्विदानीं 'दीनाजपुर'-इति प्रत्न-तत्त्वानुसन्धित्सवो वदन्ति, एवं शवरपुलिन्दमूतिवा: विन्ध्यगिरि-वासिनो म्लेच्छजातिविशेषास्त्वद्यापि प्राय: प्रसिद्धा एव । तदेवं न तदाप्येष आर्यावर्त्त: प्राच्या मतिविस्तृत इत्येवास्माकम् ॥

अथ श्रूयते ह्येतद् विदेघमाथवाख्यानं शतपथे १ का० ४ अ० १ ब्रा० १०-१८ क० "विदेघो ह माथवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे बभार ०—० स इमा: सर्वा नदीरति ददाह सदानीरेत्युत्तराद् गिरे-र्निर्धावति तां हैव नातिददाह, तां ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा न तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति । तत एतर्हि प्राचीनं बहवो

ब्राह्मणास्तदा चेदतर मिवास स्रावितर मिवास्वदित मग्निना वैश्वानरेणेति। तदु हैतर्हि क्षेत्रतर मिव ०—० सैषाप्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा, ते हि माथवाः ०—० स ह वै मुखान्निरपादीति"-इति। एतस्मादाख्यानात् व्यक्त मभिगम्यते, विदेहनाम-मैथिलजनपदस्यानतिप्राचीनार्यभूत्वम्। परं न तदापि दक्षिण-मगधस्यार्यावर्त्तत्वं सम्पन्नं मन्यामहे वयम्; अनतिप्राचीनपात-ञ्जलमहाभाष्यवर्णितार्यावर्त्तलक्षणतोऽपि दक्षिणमगधात् प्रत्यगेवा-र्यावर्त्तत्वप्रतीतेः। यदीह शतपथे (१२. ९. ३. ३.) "बाह्लिकः प्रातिपीय शुश्राव"-इति श्रवणात्, तदाप्यासीद् बाह्लीकस्यार्या-वर्त्तत्व मिति च स्वीकार्यम् ॥

पाणिन्यागमेऽपि आयुधजीविवाचिपर्श्वादिगणे पठितो बाह्लीकः (पा० सू० ५. ३. ११७.)। "कम्बोजाल्लुक्"-इति (पा० सू० ४. १. १७५.) कम्बोजग्रहणञ्च दृश्यते। तत्र सिन्ध्वादिगणेऽपि पठितः कम्बोजः (पा० सू० ४. ३. ९३.)। गणपाठोऽपि पाणिनिनैव कृत इति सिद्धान्तितं भगवता पतञ्जलिना (१. १. ३४)। महाभारतेऽपि वर्णितौ काम्बोजबाह्लीकौ (द्रो० प० ११७, १५५ अ०)।

अथ भगवता यास्केनापि "कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीय-भोजा वा ; कम्बलः कमनीयो भवति"-इति कम्बोजशब्दो निरुक्तः (२. १. ४.)। "प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु"-इत्याद्युक्त्वा तदुदाहरणाय प्रोक्तं चैतत्— "शवतिर्गतिकर्मा कम्बो-जेष्वेव भाष्यते ०—० विकार मस्यार्येषु भाषन्ते शव इति ; दाति-र्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्र मुदीच्येषु"-इति (२. १. ६, ४.)। पातञ्जले महाभाष्ये पस्पशाया मप्येव मेव।

अपि तत्र आर्यावर्त्तस्य चतुःसीमनिरूपणं [illegible]। तथाहि—"कः पुनरार्यावर्त्तः? प्रागादर्शात्, प्रत्यक् कालकवनात्, दक्षिणेन हिमवन्तम्, उत्तरेण पारियात्रम्"—इति २. ४. १० म० भा०। अत्राह तट्टीकाकारः कैयटः—"आदर्शादयः पर्वत-विशेषाः"—इत्येव। "जनपदतदवध्योश्च (पा० सू० ४. २. १२४.)"—इतिसूत्रस्योदाहरणभूतं यदिदं मादर्शक इति पदं [illegible], इतोऽपि ज्ञायते यत्त्वादर्शनामा कश्चित् सीमपर्वत इति। सोऽयम् आदर्शः स्यादञ्जनपर्वतः; तत्पदनिरुक्तिस्तथैवावगतेः। स चेदानीं सुलेमानित्युच्यते। स हि शतपथब्राह्मणमुक्तश्वेतगिरेरेव दक्षि-णांशः। एवञ्च पतञ्जलिकालेऽपि स एव श्वेतगिरिर्वादर्शो वार्या-वर्त्तस्य पश्चिमसीमेत्यनुमानमपि न स्यादसङ्गतम्। तदानीन्त-नार्यावर्त्तस्य पूर्वसीमभूतं कालकवनं तु स्यात् धर्मारण्यतः प्राग्-विद्यमानं दक्षिणमगधस्य प्रत्यक् स्थितं वक्सर-(बक्सर)-प्रदेशीयं ताड़कावनम्। पुरासीत् तद्धि कालयवनाश्रितम्; तत्प्रभृत्येव तस्य कालवनं कालकावनं चेति च नाम सम्पन्नम्। हरिवंशोल्लिखितस्य विष्णुपुराणोक्तस्य च (५. २३. ५.) तस्य कालयवनस्य मगध-राजजरासिन्धुमित्रत्वेन वर्णनात् कालवनमगधयोः सामीप्यानुमानं स्याच्च सङ्गतम्। अत एव प्राच्यमगधस्य अनार्यवासत्वेनोक्तेरपि तद्धेतस्य पतञ्जलेः सङ्गच्छते। तथाहि—"हम्मतिः सुराष्ट्रेषु, रंहतिः प्राच्यमगधेषु; गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते"—इति (म० भा० पस्पशा०)। तदेवं तदापि सौराष्ट्रजनपदस्य, तदे-दानीं पटनेत्यादिप्रसिद्धानां प्राच्यमगधीयकुसुमपुरादीनाञ्च आर्यावर्त्तसीमतो बहिः स्थितिरासीदित्यत्र च नास्ति संशयलेशो-ऽपीति।

अथात्र भगवान् मनुस्त्वाह—"आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात्। तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः" –इति (२, २२.)। 'तयोः गिर्योः' पूर्वापरान्तयोः हिमवद्विन्ध्ययोः। तदित्थं पूर्वापरसमुद्रव्याप्येव देशो मनोः सम्मतः। तत्र पूर्वः स्यात् सिन्धुसागरसङ्गमः, अपरस्तु गङ्गासागरसङ्गमः। स एष आर्यावर्त्तः ब्रह्मावर्त्तप्रदेशो ब्रह्मर्षिदेशो मध्यदेशो यज्ञिय देशश्चेति चतुर्विधत्वेन वर्णितस्तेन तत्प्रान्तभूमीनां म्लेच्छभूत्व मुररीकृतञ्च। तद्यथा—

"सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते॥
कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः॥
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः"–इति
(म० २अ० १७, १८, २१, २३श्लो०)।

अत्र हि ब्रह्मावर्त्त-ब्रह्मर्षि-मध्यदेशास्तु 'यज्ञियाः' यज्ञकार्यार्ह-भूमय एव, तत्र नास्ति विचारणा; निर्दिष्टेभ्य एभ्यो बहिरपि आर्यावर्त्तान्तर्गताः सिन्धुसौवीरकाश्यादयो देशा अपि यज्ञानुष्ठानार्ह-भूमय इति 'यज्ञियदेशाः' उच्यन्ते। एतस्मादार्यावर्त्ताद् बहिःस्थिताः "किराता यस्यान्ते, पश्चिमे यवनाः स्मृताः। आन्ध्रा दक्षिणतो वीर! तुरस्कास्त्वपि चोत्तरे"–इति (वा० पु० १३. ४०), एव-मादिकाः खोरासान-तुरस्क-पूर्वबङ्गोत्तरबङ्गान्ध्रप्रदेशादयोऽस्यार्या-वर्त्तस्य प्रान्तभूमयः सर्वाः एव म्लेच्छदेशाः; किञ्चार्यावर्त्तान्तर्गता

दक्षिणवङ्गाङ्गप्राच्यमगधादयोऽपि कृष्णसारमृगहीनत्वेनायज्ञियत्वात् म्लेच्छदेशा एव ।

तत्वतस्तु "तयोरेवान्तरं गिर्योः"-इति मनूक्तेः पूर्वस्यां यावदेव विन्ध्यगिरेः प्रसृतिस्तावदेव यज्ञिय आर्यावर्त्त स्वीकार्यः, ततो बहिरार्यावर्त्तत्वेऽपि न त्वस्ति यज्ञियत्व मिति म्लेच्छभूत्व मेव । अत एवाङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च गमननिषेधः सङ्गच्छते; सूचितश्चैतदत्र मनुनैव "एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः"-इति (२. २४.)। 'एतान्' ब्रह्मावर्त्तादीनित्यर्थः । तथैषु देशेषु पुरा नासन् ब्राह्मणा इति प्रवादोऽप्युपपद्येत । एतर्ह्यपि प्राच्यमगधेषु पटनाप्रभृतिषु, अङ्गप्रदेशेषु भागलपुरादिषु चान्यत आगताः शाकलद्वीपिब्राह्मणाः, तथा वङ्गेष्वत्र कान्यकुब्जादागता एव ब्राह्मणा राढि वारेन्द्र वैदिका इति ख्याता वसन्ति, कलिङ्गसौराष्ट्रीयैरपि तथैव ।

कलिङ्गप्रदेशागम्यत्वं तु पाणिनिसूत्रे तद्वार्त्तिकतद्भाष्येभ्यश्चावगम्यते । तथाहि— अस्ति पाणिनेरेकं सूत्रं "परोक्षे लिट्"-इति (३. २. ११५), अत्र चास्ति कात्यायनवार्त्तिक मिदम्— "अत्यन्तापह्नवे च"-इति, लिट् वक्तव्य इति शेषः, उदाहरणञ्चास्य दर्शितं पतञ्जलिना— "नो कलिङ्गान् जगाम"-इति विवृतं च तत् कैयटेन— "न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपह्नवो यावत् तद्देशगमनादेरपि"-इत्यादि । एष च कलिङ्गप्रदेशोऽस्याप्यार्यावर्त्तादहिरेव संस्थितो मेदिनीपुरादारभ्य तैलङ्गदेशान्तं यावद् विस्तृतः । पुरा आसीदयं मुत्कलिङ्ग मध्यकलिङ्ग-कलिङ्गेति त्रिधा विभक्त इति त्रिकलिङ्गनामा । तैलिङ्गनाम तु तत एव समुद्भूतम्, अप्युत्कलिङ्गत एवोत्कलनामप्रसिद्धिरित्याहुरैतिह्य-

सिकाः । अतएव श्रौते वर्णविचाराभावस्तद्दोषनिवृत्तये चोत्तरत्र समये केनचिदुत्कलखण्डप्रणयनञ्चेति सम्भाव्यते ।

अथामरसिंहोऽपि प्राच्योदीच्यमध्यम्लेच्छेति चतुर्विभक्त मार्यावर्त्तदेशसंस्थान मश्लोकयत् । तद्यथा—"आर्य्यावर्त्तः पुण्यभूमि-र्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः"—इति (२. १. ८.)। तत्र "शरावत्यास्तु योऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः । प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः" इति (२. १. ६, ७.)। प्राक्सहितो दक्षिणो देशः 'प्राग्दक्षिणः', एवं पश्चिमसहित उत्तरदेशः 'पश्चिमोत्तरः', अन्तं प्रति गतः 'प्रत्यन्तः' सीमान्तप्रदेशः ॥

अथात्र युरोपीयभ्रातरः केचन सम्प्रवदन्ते । श्रूयते हि ऋक्संहितायाम्—"अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे"—इति (१. ३०. ९.), तेनाधिगम्यते सारस्वतप्रदेशीयार्याणा मादिपुरुषाणां वास आसीत् पुरा क्वचिदन्यत्रैवेति । तच्चार्याणा मादिनिकेतन मस्यैवासिया-खण्डस्य मध्यभागस्थितयोर्बलुर्ताग्मुस्ताग्पर्वतयोः पश्चिमपार्श्व-गताधित्यका भूमिस्तत एव विकीर्णा वयं भारतीयाः पारसिकाः शर्म्मण्यादयश्च समभवामेति । अत्र ब्रूमः । भारतीयपारसीकशर्म्मण्यादीना मार्यमूलत्वेनैकजातिप्रभवत्वन्तु स्यात् स्वीकार्य्यम्, किन्त्वन्यद्वीपनिवेशिका वय मिति नैव मन्यामहे वयम्; स्वदेश-स्वत्वहान्यादिदोषत्रयप्रसङ्गात्, तेषां तन्मतपोषकप्रमाणहेतूना मतिदौर्बल्याच्च ।

ते त्रयो दोषाः प्रदर्श्यन्ते—नैष देशोऽस्माकं पैतृकोऽपि तु यथा-भवद्यवनाना मधिकृतोऽद्य चेंग्लण्डीयानाम्, तथैव पुराऽस्मत्पूर्वपुरुषै-रत्रत्याननार्यान् विजित्य बलाद् गृहीत इति । एतेनास्मिन्

देशेऽस्माकं मूलस्वत्वं कदापि नास्ति, प्रत्युत यथा पूर्वं यवनानां जयलब्धं स्वत्वं सम्प्रत्यद्य चाङ्गलण्डीयानाम्, तथैवैतद्देशाश्चाप्यपि अभूदित्येवेति प्रथमो दोषः । तदनु सम्प्रत्यत एवास्माकं यद्बुधादीना मिहौपनिवेशिकवासित्व मिति द्वितीयो दोषः । स्वार्थानुरोधतः स्वावासकण्टकभूताना मेतद्देशीयमूलस्वत्ववता मनार्याणा मुच्छेदन-श्चेति तृतीयः । यदि हि तेषां तन्मत मस्माक मृत मित्यभिमतं स्यात्, तर्ह्येते त्रयोऽपि दोषा गलेकुठारन्यायेन मन्तव्या एव स्युः । न च तथा । प्रत्युत दृश्यते हि न कश्चित् स्वावासभूमेश्चतुरङ्गुल-भूमिस्वत्व मपि त्यक्तु मुत्सहते, तद्य मितार्यावर्ते चिर मास्थिते-निवसन्तोऽपि तद्विरुद्धप्रबलप्रमाण मन्तरेण कथङ्कारं नाम पैतृकं स्वत्व मुत्सृजन्तोऽत्र दोषभावं भजामहे ? अपि राजशासनतोऽन्नाभा-वादितो विपुलाधिक्य मल्पधामन्याय्यनादितो वा ये केचनार्या अनार्याश्च स्वदेशाद्बहिर्भूता औपनिवेशिकत्व मापन्ना आपद्यन्ते वाद्यापि, अस्तु तेषां तथात्व मदोषाय ; अतथाविधाना मस्माकं विषये तेषां तथाविधजल्पनं कथं न नो हृदयं व्यथयेत् ? एवं दुर्बलाना मार्यानार्याणां प्राणादिसम्पीडनेनैवास्मत्पूर्वपुरुषा इह वासस्थान मालेभिर इत्यनृत मपि यद्यृतमितीत, तर्ह्येव तत्कलङ्कप्रवादः कथं न भवेद् दोषायेति च हृदयवद्भिः सुधीभिरेव विवेचनीयम् ॥

सन्ति चात्र तेषां तन्मतपोषका येऽष्टावनुमानहेतवो लिखिताः, न तेष्वेकोऽपि विचारसह इत्यस्माकम् । तद्यथा —

(१) 'एशियाखण्डतः प्रोषिता एवार्याः कालेन सर्वत्र यूरोप-खण्डादौ 'प्रभुः कृतवासत्वाः'-इत्येव मन्त्यकः प्रवादः, अतोऽव-गम्यते नून मासीदार्याणा मादिवासः प्रथम मेशियाखण्डमध्य-भाग एवेति तेषां तथाविधानुमानस्याद्यहेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः—

आगन्तु स प्रवादस्तेन किम्, तथा स्वीकारेऽपि न भवेदस्माकं भूस्वत्वनाशः, आर्यावर्त्तस्यास्य एशियाखण्डीयभूभागत्वात्; निरवसिताश्चास्माद् विश्वामित्रर्षिपुत्रादयः। तथाहि—"त एतेऽन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः"-इति (ऐ० ब्रा० ७. ३. ६.)। अतएव त्वग्दोषदुष्टा भर्त्तृपरित्यक्ता अत्रिसुता विदुष्यपालैव ग्रीकदेशीया अपेलो देवतेति सम्भाव्यते। तदत्र ऋ० सं० ८. ९१ सूक्तव्याख्यानपरं शाट्यायनब्राह्मणं द्रष्टव्यम्।

(२) भारतीयपारसिकग्रीकलण्डीयादीनां विभिन्नजातित्वेऽपि भाषासौसादृश्यं दरीदृश्यते, विशेषतः सर्वास्वेव भाषासु शीतर्त्तु-नामैकविध मेव प्रायः, तस्माच्चावगम्यते सर्वेषा मेवैषा मेकवंश-प्रभवत्वं शीतप्रधानवासित्वञ्चेति तेषां तादृशानुमानग्रहस्य द्वितीय-हेतुवर्णनम्। अत्र ब्रूमः—अस्त्वेषा मेकवंशप्रभवत्वम्, अपि स्वीकार्यञ्च स्यात् पुरासीदेषां सर्वेषा मेव हिमप्रधानैकदेशवासित्वञ्च, तेन किम्? शीतप्रधाने तस्मिन् सुमेरुप्रदेशे हि तेषां मुख्य-सर्वजातिमूलार्याणां वासस्वीकारेऽपि किं मेतन्नोपपद्यते? उप-पद्यत इति चेत् अलं कल्पनाकल्पितजल्पनयेति। अपि पार-सिकावेस्ताग्रन्थस्य 'वेन्दिदाद्'-प्रकरणीयाद्याध्याये 'हरख्वइति'-नामकस्यैकस्याभ्युदयशालिनो नगरस्य यद् वर्णनं दृश्यते, तन्नून मेतस्य सारस्वतप्रदेशस्यैव; 'सरस्वती'-शब्दस्यैव हि पारसिक-भाषायां 'हरख्वइति'-व्यवहारः सर्वसम्मतः, सिद्धान्तितश्च तथा ह्याग् महोदयेनापि (१८९२ खृ. सु. व्या. ५६-५८ पृ०)।

(३) तत्रैव 'अवस्ता'ग्रन्थस्य 'वेन्दिदाद्'-प्रकरणे देशवर्णनप्रसङ्गे 'ऐर्य्यनम्वैजो'-नामा कश्चिज्जनपदोऽपि वर्णितो दृश्यते। हिमर्त्तु-

प्रधानश्च स इति चोल्लिखितं तत्रैव। स एव जनपदः पारसि-
कानामादिवासस्थः स्यात्, स्वीक्रियते च तथा तैः पारसिकैः।
भारतीयपारसिकयोर्वैदिकमन्त्रसाम्यात् भाषासादृश्यात्, अग्नि-
पूजकत्वसाम्याच्चैकमूलप्रभवत्वं व्यज्यत एवेति सर्वमूलार्याणा मेषा-
वासभूमिः स्यात् स एव 'ऐर्यनम्वेजो' जनपद इति तत्र क्लृप्तीय-
हेतुवर्णनम्। अत्र ब्रूमः—अस्तु पारसिकाना मार्यवंशसमुत्पन्न-
त्वेनाक्लृप्तत्वम्, स्याच्च स्वीकार्यं तेषा मादिपुरुषाणा मैर्यनम्-
वेजोवासित्वम्; न तथाप्यस्माकं तद्देशमूलत्वं भवेदुररीकार्यम्;
राजाज्ञादिभिरन्यदेशतो विताड़ितानां तदादिपुरुषमात्राणां तथा-
त्वसम्भवात्। एकवंशप्रभवाना मपि हि पूर्वपुरुषाणां नानाहेतुतो
नानादेशवासित्वं सम्भवत्येव, सम्भवति च तत्र केषाञ्चित् स्वदेश-
वासित्व मपीति सुवच मेव। अपि वा राजतरङ्गिणीवर्णित
'आर्याणक' देश एव 'ऐर्यनम्वेजो'-इति पारसिकनामभागासीत्,
स च स्यात् केषाञ्चिदार्याणां वासभूमिः, पारसिकानाञ्चापि
तेभ्य एवोत्पत्तिः स्वीकार्येति सर्व मनवद्यम्। स च देशः
काश्मीरादुत्तरो हिमप्रधानोऽप्यार्यावर्त्तान्तर्गत एव। तथाहि
(रा० त० ४. १६७)—

"तुषारवर्षैर्बहुलैस्तमकाण्डनिपातिभिः।
आर्याणकाभिधे देशे विपन्नं कैश्चिदूचिरे"—इति।

वस्तुतस्तु ऐर्यनम्वेजोनाम नगरं नाद्य क्वचिदपि केनाप्युप-
लभ्यते, पुरा क्वासीत् तस्य विद्यमानत्वमपि नाद्य यावत् सुनिर्णी-
तम्; तदलं खपुष्पपर्यालोचनयेति।

(४) अस्ति चैव मपि प्रवादः—ग्रीक्रोमकजाति-पूर्वपुरुषाः
पूर्वोत्तरदेशतः प्रोषिता इताल्यादौ न्यवात्सुरिति। स एव प्रवाद-

स्तदैव सङ्गच्छेत, यदि नामाभियायखण्डस्य मध्यभूमिरेव तेषा माद्या-र्य्याणां निकेतनं मन्येतेति तत्र चतुर्थहेतुवर्णनम्। अत्र ब्रूमः— पूर्ववर्णितः सुवास्त्वादिप्रदेशोऽपीतात्यादिभ्यः किञ्चिदुत्तरगतपूर्व एवेति तत्प्रवादोपपत्तिः समानैवेति।

(५) हिमालयस्योत्तरभागस्य पवित्रतमत्वेन लोकातीतमहिमा-न्वितत्वेन स्वर्गरूपत्वेन चेदानीन्तनाना मार्य्याणां स्वीकारात् तादृश-स्थानस्थैतदादिपुरुषाणां वासः सम्भाव्यत इति तत्र पञ्चमहेतुवर्ण-नम्। अत्र ब्रूमः— हिमवद्दक्षिणभागस्था आर्याः तपस्साधनादिकं चिकीर्षवश्चिरमेव हिमवदुत्तरभागं गत्वा क्षतकृत्या भवन्ति, इत एव तस्य पवित्रतमत्वेन वर्णनम्; न त्वादिपितृवासनिबन्धन मिति। लोकातीतमहिमान्वितत्वन्तु तत्रत्यकुरूणा मजेयत्वादिश्रवणात एव। हिमवत्पृष्ठस्य स्वर्गरूपत्वं तु पौराणिकम्; उत्तरशब्दमात्र तद्वीजम्। "उत्तरः = उन्नततरो भवति, अधरः = अधो रः, अधो न धावतीत्यूर्ध्वगति' प्रतिषिद्धा"—इति यास्कः (निरु० २. ३. २.)। तथाचोर्द्ध्वतनप्रदेश एवोत्तरः। आर्य्यावर्त्तस्य यस्यां दिशि उन्नत ऊर्द्ध्वतनो हिमवान् पर्वतो विद्यते, सैव दिगुत्तरेति व्यपदिश्यते, ततो विपरीता अधरेति। अत एवैवं श्रूयते—"स उत्तरस्मादधरं समुद्र मपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि"-इति (ऋ० सं १०. ९८. ५.)। अत एव सूर्य्योऽप्युत्तर उच्यते। तथाच ऋक्संहितायां सम-ाम्नातम्—"विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः" इति (ऋ० सं० १०. ८६. १-२३.)। एवं मन्यतान्यत्र च बहुत्रैव।

(६) श्रूयते हि कौषीतकिब्राह्मणे "उदीच्यां दिशि प्रज्ञात-तरा वागुद्यते, उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुं, यो वा तत आगच्छति, तस्य वा शुश्रूषन्त इति ह स्माहैषा हि वाचो दिक्

तत्तत्तत्त्वप्रदर्शिनौ चैव मन्त्रः पुनर्जन्मविषयो न तूषसो दैर्घ्यमावेदति ; तत् पश्यत्वेतत्पूर्वमन्त्रावेतौ—

"पूर्वं देवा अपरेणानुपश्यञ्जन्मभिः । जन्मान्यवरैः पराणि ।

वेदानि देवा अयमस्मीति माम् ।

अहं हित्वा शरीरं जरसः परस्तात्"-इत्येकः,

अथापरः— "प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रम् । वाचं मनसि संभृताम् । हित्वा शरीरं जरसः परस्तात् । आ भूतिं भूतिं वयमश्नवामहै" -इत्यतस्तृतीय एवैष यः प्रदर्शितपूर्वः । तथा च पूर्वजन्मनि दृष्टा एवैमा उषस इत्येव तत्फलितार्थः सम्पद्यते । एवञ्च न कथमप्येष मन्त्रः सुमेरुप्रदेशीयोषसो बहुदिनव्यापित्वे प्रमाणं भवितुमर्हतीति स्फुटम् । किञ्च तत्रत्योषसो बहुदिनव्यापित्वे तत्रत्यानां कथं भेदधिगमस्तस्य मित्यपि विचार्यमेव ॥

यदप्युक्तं सूर्यस्य उषसश्च सुमेरौ दक्षिणोदयदर्शनादेव "पुनश्चरति दक्षिणायाः (ऋ० मं० ३.५८.१.)"-इति दक्षिणापुरस्त्वव्यपदेशोऽपीति । तदेतत् समग्रं प्रमाणमपि अज्ञमानस्य वच-मानवशावलम्बन मिथ्याकिञ्चित्करम् । उत्तरः—ऊर्ध्वस्थः सूर्यः, दक्षिणा—अधःस्था पृथिवी, इत्येव सर्वत्र ज्ञेयम् । सुमेरुवासिनां तु येयं दिगस्माकं पश्चिमा, सैव स्याद् दक्षिणा ; यस्यां दिशि सूर्योदयस्तस्या एव प्राक्त्वनियमात् । पुरः पुरस्तात्, प्राक्, पूर्वेत्यभिधार्थाः ; सूर्योदयास्तनिबन्धन एवात्र भवत्यस्माकं दिग्-व्यवहारः प्राक्पश्चगुदगवाग्विभागीति । श्रुतिसिद्धं (ऐ० ब्रा० १. ४. १.) युक्तिगम्यञ्चैतत् किं तेन स्वमतप्रतिपादनव्यग्रतया विस्मृतमपि वा हठैकपरतया अस्माकं चक्षुःषु धूलिमुष्टिप्रक्षेपायोद्युक्त इति सुज्ञायितुं शक्तिमिति विचारयन्तु धीमन्त एव ॥

अहो चित्र मिदम्! "सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान्" -इति कुमारसम्भवस्थं कोऽपि तेन स्वाभिमतप्रमाणत्वेनोपन्यस्तः, तत् किं मध्ययुगीयस्य "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः"-इतिवादिनः कालिदासस्यापि सुमेरुस्थत्वं मन्तव्यम्? तदिदं तदीय मष्टमं प्रमाण मत्यन्तमेव विस्मापयतीत्यत्र मौनावलम्बन मेव श्रेयः॥

"दीर्घतमा मामतेयः"-इत्येतदनुसारेण 'दीर्घतमाः'-इति सञ्ज्ञा नवम मपि स्वमतप्रमाण ममानि तेन। तदिदं तदीयं नवमं प्रमाणम्। वस्तुतो वेदार्थमीमांसकप्रयोजनस्य मीमांसादर्शनस्य मते दीर्घतमा इति हि प्रावाहणिरितिवत् कल्पितं नाम; यः खलु ममताप्रसूतः, स नूनं दीर्घतमास्तत्र कः सन्देहः। द्रष्टव्यश्चैष सिद्धान्तो मी० द० १.१, २८--३२ सूत्रभाष्ये॥

यदपि निर्णीतम्,— वैदिकमन्त्रेषु 'नवग्वाः'-इतिपदस्वारस्यात् नवमासात्मको वर्षः 'दशग्वाः'-इतिपदस्वारस्याद् दशमासात्मको वर्षश्च गम्यते, तादृशवर्षो नास्मत्प्रदेशेष्विति नूनं सुमेरुप्रदेशीय एव वर्षो वर्णित इति स्वीकार्य मित्य मपि सिध्यति तस्यार्यादिवासभूमित्वमिति। तदिदं दशमं प्रमाण मपि निर्बीज मेव। अत्र हि बह्व्यः पृच्छाः समुत्थीयन्ते। तद्यथा— सुमेरुप्रदेशे किमद्यापि नवमासात्मकोऽब्दः प्रचलितो विद्यते? उत दशमासात्मकः? आद्यश्चेत् दशग्वशब्दस्य का गतिः? द्वितीयश्चेदाद्यस्य का गतिः? उभयविधाब्दस्तत्राद्यापि भवतीति चेत्, कथं तयोरेकत्र समावेशः? यथास्मद्देशेष्वत्र भूभ्रमणजन्य मब्दपरिगणनं भवति, तथा तत्र तत् किन्निबन्धनम्? अस्मदब्द एव तेषा मेकदिनम्, तादृशकतिदिनात्मकः को मासः? तादृशकतिमासात्मकश्चाब्दः? तादृश-

प्लवनम्। तदेतत्पर्यालोचनया गम्यते— कदाप्येकदा पञ्चनद-जलप्लावनेऽस्मादेवार्यावर्तीयसमुद्रादुत्थितस्य जलौघस्य हिमालय-शृङ्गाधिरोहणम्, उपशान्ते च तदुपद्रवे ततः क्रमादभिसर्पणञ्चेति-वेत्यस्मन्मतानुकूलैवैषा श्रुतिरिति। अत एव 'अतिदुद्राव'-इति पदस्य 'अधिजगाम'-इत्यर्थः कृतस्तत्र भाष्यकृता हरिस्वामिना। वेदार्थनिर्णयायैव यास्कप्रणीते निरुक्ते त्वभिपूजितेऽर्थेऽतिशब्दो निर्णीतः— "अति सु इत्यभिपूजिते"-इति (१. १. ५.)। 'अतिधनः'-इति, 'सुब्राह्मणः' इति च तदुदाहरणद्वयम्। अति-शयोऽप्यर्थोऽप्यस्यान्तर्यास्कीयः। अत एव "अतिमृत्युमेति"-इत्यादौ (श्वेता० उ० ६. १५.) अतिशयोऽर्थ एव प्रतीयते, नोल्लङ्घनार्थः। "अतिरतिक्रमणे च"-इति पाणिनिसूत्रस्य (१. ४. ९५.) व्याख्यायां ह्याहैव ज्ञानेन्द्रसरस्वती— "अतिक्रमणमुचितादधिक-स्यानुष्ठानम्"-इति। अथ वा 'तुष्यतु दुर्जनः'-इति न्यायादते-रुल्लङ्घनार्थत्वस्वीकारेऽपि हिमालयोत्तरवासिनां तेषां दृश्यस्य हिमालयस्य उत्तरगिरित्वं कथं सम्भवेत्? अपि हिमालयोत्तर-प्रदेशेषु आसिया-मध्यभूखण्डेषु न कदाप्यासीत्समुद्रो नैवाद्यापि दृश्यते, तत् कथं शिरो नास्ति शिरोव्यथेतिवत् समपर्यायार्णवजल-स्फीतिवर्णनं सङ्गच्छतेति च विचार्यमेव। आसीत् पुरोदीच्या-मपि समुद्र इति चेद् वेदेषु प्रायः सर्वत्रैव समुद्रोल्लेखकाले तथाविधसमुद्रस्यानुल्लेखः कथङ्कारमुपयुज्यत इति च ध्येयमिति॥

एवं सुमेरुप्रदेशवासिनः खल्वस्मत्पूर्वपुरुषा इति बाह्य-सिद्धान्तोऽपि स्याद् भ्रान्तसिद्धान्त एव। तथाहि—

उत्तरमेरुप्रदेश एवास्मत्पूर्वपुरुषाणामार्याणामासीद् वासस्थभूमिरिति प्रमाणयितुं तैस्तु निःप्रमाणोऽपि वागाडम्बरो बहु-

पन्यस्तः; तत्र प्रमाणपरतन्त्राणां मौन मेव श्रेयः; ततो यानि तु श्रुतिवचनादीनि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि, तत्रेदं प्रथमं मन्यामहे वयम्— "अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा,

नक्तं ददृश्रे कुहचिद् दिवेयुः।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि,

विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति॥"–इति ऋ० १.२४.१०।

तत्रत्यतोऽस्यार्थः—'अमी' 'ये' 'ऋक्षाः' सप्तर्षयः 'उच्चा' उच्चैः शिरःप्रदेशे 'निहितासः' स्थापिताः, सृष्टिकर्त्रेति शेषः। ते 'नक्तं' रात्रौ 'ददृश्रे' दृश्यन्ते 'दिवा' 'कुहचित्' 'ईयुः' गच्छेयुः, न दृश्यन्त इति यावत्। 'चन्द्रमाः' अपि 'नक्तम्' एव 'विचाकशत्' प्रदीप्यमानः 'एति' दृश्यत इति भावः। तदेतद्दिवसादीनि 'वरुणस्य' राज्ञः 'अदब्धानि' कदाप्यविनाश्यानि 'व्रतानि' कर्माणि, धैर्याणीति। एवञ्च शिरःप्रदेशे सप्तर्षिमण्डलावस्थानं गम्यते, तच्च सुमेरावेवोपपद्यते; अत एतादृशमन्त्रद्रष्टृणा माध्यर्षीणा मासीत् पुरा तत्रैवावास इति तदभिप्रायः। वयन्तु ब्रूमः— यास्कमते ऋक्षा इति पदेनेह सर्वेषा मेव नक्षत्राणां ग्रहण मिष्टम् (नि० ३.२०); सर्वेषा मेव तेषां रात्रावेव द्योतमानत्वात् सुसङ्गच्छत एवात्र यास्कस्य तन्मतम्। अपि सुमेरुप्रदेशतो नक्षत्राणि उच्चैर्दृश्यमानानि, इतोऽपि उच्चैरेव दृश्यमानानि, कुमेरुतोऽपि तानि उच्चैरेव दृश्यमानानीति तेषा मुच्चैःस्थत्वं सर्वत्र प्रत्यक्षम्, किं सुमेरुत एव। न मूर्ध्नः पदेन म स्तकोपरि वर्तमानं मध्यमानं वा गम्यते। यच्चोक्तं शतपथब्राह्मणे (२.१.२.४.) ऋक्षशब्द सप्तर्षिवाचकोऽपि; तत्रापि न नः क्षतिः। "उत्तरम्, उत्ततरम्"–इत्यादि-मैत्रायणीवाक्यात् (२.७.२.) उत्तरदिङ्निबन्धन मेवोत्तरनामव्यपदेश

दृश्यमानत्वात् इत्येवं वेदस्य तेन सप्तर्षिपदेन उत्तरस्यामित्येवार्थः कल्प्यते; अतश्च तत् तत्रैव शतपथे तदनुपदम् – "उत्तरा हि सप्तर्षय उद्यन्ति"–इति। तदित्थं तत्प्रदर्शित एव मन्त्रस्तन्मतसमुच्छेदको भवितुमर्हति न वेति सुधीभिरेवाकलय्यम्।

वस्तुत एष मन्त्रो वरुणविज्ञानपरस्ततो वरुणकर्मपरिचायक एव प्रतीयते; तस्माद् वरुणपदार्थबोधाय विलीयत एवैतद्वालविजृम्भितं समन्तात्। तथाहि– "रात्रिर्वरुणः"–इतिश्रुतेः (ऐ० ब्रा० ४. २. ४.) वरुणस्य रात्रिदेवत्वम्; निघण्टौ द्वादशादित्यनामप्रक्रमे वरुणशब्दपाठात् सूर्यविशेषत्वम्; "येना पावक चक्षसा•—•पश्यन् जनानि सूर्य"–इतिस्वोदाहृतश्रुतिव्याख्यानेन भगवता यास्केन तदेव प्रतिपादितञ्च (१२. ३. ८.); एवं हि रात्रिकालिकोऽधःस्थः सूर्य एव वरुण इति प्रतिपद्यते। एवं वरुणार्थस्वीकारेणैवोपपद्यते वरुणराजकर्तृकः सप्तर्षिप्रभृतीनां चन्द्रमसश्च प्रकाशः। परं न चैतद् वचः सङ्गच्छते मेरुप्रदेशवासिनाम्; तत्र सूर्यविशेषस्य वरुणस्य तदधःस्थत्वेन चन्द्रमःप्रभृतीनां प्रकाशकत्वासम्भवात्, प्रत्युत आर्यावर्त्तवासिनामेव सङ्गच्छते; अतस्तत्प्रदर्शितोऽप्येष मन्त्रोऽस्मन्मतपोषक एवेति ध्रुवम्। एवमपि स्वमतप्रमाणतयास्योपन्यासो नूनं नूतनमतप्रकाशव्यग्रमानसस्य तस्य, सुदीर्घप्रान्तरमध्यापतितस्य क्षुत्तृट्-क्षामस्य कुरङ्गशावस्य मरीचिकादिग्भ्रम इवेति॥

तद्द्वितीयप्रमाणमप्येवमेव। तथाहि—

पञ्चैकमष्टादशकं सूर्यसुषाम सूक्तम् (ऋ० सं० १०. ८९.)। तस्य द्वितीयस्या ऋचः प्रथमार्द्ध एषः—

"स सूर्यः पर्युरू वरांस्येन्द्रो ववृत्याद्रथ्येव चक्रा"–इति।

इम मेव मन्त्रांश मवलम्ब्य सुमेरोराधाराधेयावासभूतत्वं प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन। तदुक्तम्—मस्तकोपरि रथचक्राकारेण नक्षत्राणां भ्रमणं तत्स्थाना मेव सम्भवतीति। वस्तुतस्तन्मन्त्रस्य व्याख्यानालोचनतो न तादृशतच्छायापि गम्यते; प्रत्युत तन्मतविपरीतं यत् सत्यं तदेव प्रमाणितं भवति। तद्यथा —'इन्द्रः' परमैश्वर्यादिगुणयुक्तः 'सः' 'सूर्यः' 'उरु' उरौ विस्तीर्णान्तरिक्षे 'वरांसि' पृथिव्यादिग्रहोपग्रहमण्डलानि 'आवहत्यात्' सदेव आवर्त्तयति। तत्र दृष्टान्तः—'रथ्या चक्रा इव' यथा अश्वः मध्यस्थः सन् रथसम्बन्धीनि चक्राणि भ्रामयति, चक्राणाः मितस्ततोविक्षिप्तपतनतो रक्षयति च तद्वदिति। एतेन मध्यस्थितसूर्याकर्षणशक्तितः सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणा मितस्ततोविक्षिप्तपतनराहित्यं भ्रमणञ्चेति विज्ञान मुपदिष्टं भवति। शालमतं तु तेषां मस्तकोपरि सूर्यस्याविद्यमानत्वादवकल्पत्वेन सूर्यस्य मध्यस्थितित्वं कथं सङ्गच्छेतेति पक्षपातशून्याः सुधिय एव विभावयन्तु; सुव्यक्त मपि श्रुत मन्त्ररूपेण सूर्यस्य स्थितिवर्णनं तदुक्तत्र—

"यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिर्
विष्वक् तस्तम्भ पृथिवी मुत द्याम्"—इति।

पदार्थः।—'यः' सूर्यः 'शचीभिः' आकर्षणक्रियाभिः 'पृथिवीम्' स्वनीचैःस्थितां भूमिम्, ग्रहमण्डलनिम्नार्द्धभागगता मिति भावः; 'उत' अपि 'द्याम्' स्वोर्द्ध्वैःस्थितां सुतरां द्युस्थाम्, ग्रहमण्डलोर्द्ध्वभागगता मिति भावः; 'विष्वक्' सर्वतः 'तस्तम्भ' स्तम्भन् वर्त्तते। तस्तम्भेति "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः"—इति सार्वकालिको लिट्। तादृशस्तम्भनेन ग्रहाणा मितस्ततः पतनजन्यं कक्षाच्यवनं वारितं भवति। अत्र दृष्टान्तः—"अक्षेणेव चक्रिया"—इति। 'चक्रिया'

...त्वमिश्चे, ... निन्बोइ प्राप्ती यथा 'मयेव' ... लोके, तद्वदिति ॥

तत्तृतीयप्रमाणन्तु स्वसिद्धान्ताघातमेव न सहते, किन्तुन: स्वक-सिद्धान्तावातम्। तथाहि— यदिदं श्रूयते सप्तविधसोमयागेषु अग्निष्टोमादिषु प्रातरनुवाकविधावैतरेयके— "प्रातर्वै स तं देवेभ्यो ऽब्रवीत्"–इत्यादि (२. २. ५.)। एतया श्रुत्या प्रातरनुवाक-पाठस्य प्रातरेव कालो व्यञ्जीकृत:। ततस्तदुत्तरत्र प्रातरनुवाकस्य संख्याविधौ श्रूयते— "सहस्र मनूच्यं स्वर्गकामस्य"–इत्यादि पक्षान्तरत्वेन। स एष: सहस्रर्चो पाठ: प्रातरुष:काले कथं निर्वाह्यितुं सम्भाव्येत? सुमेरुप्रदेशे तु सम्भाव्यते; तत्रोषसो मास-द्वयव्यापित्वात्। तदित्थं श्रुवसि सहस्रर्चानां पाठविधानं गमयत्ये-वाचार्याणां दीर्घोषसे सुमेरौ तदानीं मासीद् वास इति।

अत्र ब्रूम:– नैष: प्रातरनुवाकविधि: क्वचिदृक्संहितायां श्रुत:, अपि श्रूयते ब्राह्मणे ऽैतरेयके, तत् किमिदमैतरेयकमपि तत्रैव प्रोक्तम्? तथा स्वीकारे यदिदं श्रूयते ऽैतरेये— "ध्रुवायां मध्य-मायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजान:"–इत्यादि (३८पृ० ६पं०), तत् कथं सङ्गच्छेत? किञ्च यदि प्रातरनुवाक-पाठस्य कालो द्विमासात्मको मन्येत, तर्हि प्रातस्सवनमाध्यन्दिन-सवनतृतीयसवनानां काला: कीदृशा मन्तव्या:? संवत्सरसत्रकालश्च कीदृश:? इत्यादि च तेन निरूपणीय एव। अथापरम्, यदि दीर्घोषसे सुमेरावेव प्रातरनुवाकपाठसम्भव इति मन्येत, तर्हि युधिष्ठिरादिभिर्वाजिरावान्तैरार्यावर्तवासिभिरनुष्ठितेष्वश्वमेधादिषु सोमयागेषु प्रातरनुवाकानां पाठो न बभूवेति किं मन्तव्यम्?

अन्यच; यथा ...वार्षिकसत्रस्यासम्भवता मा... मीमांसायां

मधिकरण मारभ्य सिद्धान्तितम्, तथैवोषसि सहस्रसङ्ख्यकानामृचां पाठोऽसम्भव इति किं नात्र विचारित मित्यपि विचार्य्यमेवेति।

वस्तुतस्तु "महति रात्र्या अनूच्यः पुरा शकुनिवादात्"-इत्येव विधिः। 'रात्र्याः' पूर्वस्यौपवसथ्याख्यस्य दिनस्य अग्निष्टोमीयपश्वनुष्ठानयुक्तस्य या रात्रिः तस्या रात्रेः सम्बन्धिनि शेषे महति अवतिष्ठमाने सति प्रातरनुवाकाख्यानामृचां पाठ आरब्धव्यः, 'शकुनिवादात्' शकुनयः पक्षिणः, ते यस्मिन्नुषःकाले प्रबुध्य वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, ततः 'पुरा' पूर्व मेव तत्पाठः समाप्य इत्यर्थः। अत्राह सायणः—"एतदुक्तं भवति, यस्मिन् काले प्रारब्धः प्रातरनुवाकः तमसोपघातात् पुरैव समापयितुं शक्यः स्यात्, तदा प्रारब्धव्यः"-इति (२. २. ५.)। अवश्यपाठ्य-प्रातरनुवाकस्य सङ्ख्या त्वेकविंशतिरेव (ऐ० ब्रा० २. २. ६.); काम्यपाठ्यस्य तु शतादिका सहस्रान्ता। तदत्रावश्यपाठ्यानामृचां पाठस्तु प्रातरेव नूनं सम्पद्यत इति प्रातरनुवाकनाम-करण मुपपद्यत एव। काम्यपाठ्यानां शतादिसहस्रान्तानामृचां पाठस्तूषस्यसम्भव इत्येव "महति रात्र्या अनूच्यः"-इति विधिः। सहस्रप्रातरनुवाकीयासु ऋक्षु एकपदादीना मप्यस्ति विद्यमानता, न वाप्यस्तासां पाठे विशेषविलम्बश्च सम्भवति; अतो रात्र्या महति भागेऽवशिष्टे आरब्धः प्रातरनुवाकपाठः शकुनिवादात् पुरा समाप्यो भवेत्, किं तत्र चित्रम्? किञ्च सहस्रर्क्-पाठपक्षे "पुरा शकुनिवादात्"-इति नियमाभावश्च। अत एवेद मपि श्रुतं तत्र तदुत्तरम्—"अपरिमित मनूच्यम्"-इति (२. २. ७.)। "शतं सहस्र मित्यादि सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य मध्यरात्रादूर्द्ध मुपक्रम्य सूर्योदयात् प्राचीनकाले यावतीरनुवक्तुं

अग्निरस्मि तावतीरनुब्रूयात्"-इति तत्र सायणभाष्यम्। एतेन सहस्रानुवचनपक्षे परा अनुनिशादादिति नियमो परित्याज्य इति स्फुटम्। अप्यस्मा? 'शतं सहस्र मित्यादि सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य'-इत्यस्य स्थाने 'सहस्रं सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य'-इत्येव मन्तव्यम्; सहस्रपाठमात्रस्य छान्दसत्वाभ्यतया तत्रैवापरिमित-पाठव्यवस्थाया औचित्यादिति।

अस्ति चान्यच प्रातरनुवाकस्य सन्दिग्धपाठ्यत्वश्रुतिः— "उदित आदित्ये प्रातरनुवाक मनुब्रूयात्; सर्वं ह्येवैतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति"-इति (ऐ० ब्रा० ४. ३. ४.)। काम्ये बहुसङ्ख्याकर्चां पाठपक्षे एतदपि स्याच्छ्रवणम्; नित्यपाठ्यानां प्रातरनुवाकर्चां मत्वल्पसङ्ख्यात्वेन प्रातःपाठस्य वश्यंभावित्वात् प्रातरनुवाक इति नामधेयस्यान्वर्थतापि नानुपपन्नेति विचार्य मेतत् सुधीभिरिति॥

उषोदीर्घत्वशब्दपरं तदीयवचनं प्रमाण मन्यकिञ्चित्करम्। तथाहि— "स क्षपः परिषस्वजे"-इति (ऋ० सं० ८. ४१. ३.) मन्त्रे श्रुतं 'तस्य वेनीरनु व्रत मुषस्तिस्रो अवर्धयन्"-इति। तदिह उषस्त्रित्वश्रवणान दीर्घत्वं गम्यते, तच्च सुमेरावेव सङ्गच्छत इति तदीयम्। तत्त्वतस्त्विह वरुणविज्ञानोपदेशके मन्त्रे नोषस-स्त्रित्व मभिहितम्, प्रत्युत 'तस्य' वरुणस्य 'व्रतम्' कर्म 'अनु'-लक्ष्य 'उषः' कालः 'तिस्रः वेनीः' त्रिविधाः जरायुजाजरायुजो-द्भिज्जाः 'वेनीः' प्रजाः 'अवर्धयन्' वर्धयन्ति इत्येवोपदिष्टम्। अथ वान्यत्र च "प्रजा ह तिस्रो अत्याय मीयुः"-इत्यादौ (ऋ० सं० ८. १०१. १४.) प्रजानां त्रिविधत्वं श्रुत मेवेति द्रष्टव्यम्। 'अव-र्धयत् + नमन्ताम्-इतिपदद्वयसन्धिजन्यम् अवर्धयन्नमन्ता मिति रूपम्; अथवा व्यत्ययकृतं बहुवचनम्।

उषसो दीर्घत्वप्रमाणाय तेन यदिद मनुदाहृता— "चित्रामा यत् समया भवति"–इति (ऋ० १. ११३. १७.), सेषा उषोविज्ञान-सूत्रान्तर्गता उषसोऽनन्तत्वं वेदयति, न तु प्रादेशिकदीर्घत्वम्।

तथोषसः पञ्चविभागव्याख्यानेन दीर्घत्वं सूचयितुं यत् तैत्तिरीयानुवाकस्योद्धरणम् (सं० ७. २. २०.), तदपि निरर्थकम्; तादृशविभागस्यार्यावर्तेऽप्युपयोगित्वात्।

किञ्चेद मपि विवेच्यम्,— सुमेरुप्रदेशीयोषसो दीर्घत्वं किं मार्यावर्तवासिना मस्माकं दृष्ट्या प्रतिपाद्यते, उत तत्रत्याना मिति। तत्रत्याना मिति चेत्, तेन कथं सिध्येत् तत्रत्यार्याणां वासः? अथ तत्रत्यानां तादृशमन्त्रज्ञत्वं प्रमेय मिति चेत्, तदपि नोपपद्यते; दीर्घत्वं ह्यापेक्षिकं भवति, न हि तत् उषोऽन्तरदर्शन-विरहादपि सम्भवति! तत् कि मेतेन उषोदीर्घत्वप्रकाशकमन्त्रा-न्वेषणेनेति धीषणावता तेनैव स्वय मालोच्य मिति॥

यदिदं श्रूयते— "तानीदहानि बहुलान्यासन् या प्राचीन मुदिता सूर्यस्य"–इति (ऋ० सं० ७. ७६. ३.), तदितः उषसः कतिदिनव्यापित्वं गम्यते स्फुट मिति तेषा माचार्याणां सुमेरुवासित्वे पञ्चमं प्रमाण मित्याह। अस्माकं तु नात्र श्रुतौ किञ्चि-ज्ज्ञापित मर्थतत्त्वं प्रतीयते, प्रतीयते तु यज्ञा मानन्त्यम्; तदिहाप्येवमेषुधीमन्तो भूमिदेवा एव प्रमाणम्॥

उषःशब्दस्यानेकत्र बहुवचनान्तप्रयोगोऽप्यत्र यस्कं प्रमाणम्, तदिदं षष्ठं स्यात्। तद्यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे मन्त्रः—

"इमा एव ता उषसो याः प्रथमा व्यौच्छन्।
ता देव्यः कुर्वते पञ्चरूपा। शश्वतीर्नावपृज्यन्ति।
न गमन्त्यन्तम्"–इति (२. ४. ६. १४.)।

प्रज्ञाता"-इति (१. ७. ६.)। तदेवं कौषीतकिब्राह्मणग्रन्थ-प्रवक्तुराचार्यस्य हिमवद्दक्षिणखण्डस्थत्वेऽपि तदादिपुरुषाणां हिम-वदुत्तरखण्डवासित्वेनैवैषोत्तरदिक्स्तुतिः सङ्गच्छत इति तत्र पक्ष-हेतुवर्णनम्। अथ ब्रूमः — ऐतरेये च ब्राह्मणे समाम्नातैतदर्थिका स्तुतिः; ऐतरेयकाले कुरुपञ्चालशिविसौवीराणां मध्यदेशत्वं पूर्वं वर्णितम्। मध्यदेशापेक्षयोद्यानजनपदस्योत्तरत्वं सर्वैरभ्युपगन्तव्यमेव। एष एवोद्यानदेशो राजतरङ्गिण्यां सुव्वानक इत्युक्तः; तस्यास्य विद्यानिवासत्वेन स्तुतिरन्यत्रापि। स एष काश्मीर-सन्निहित उद्याननामजनपदोऽतिशो विद्यानिलय इति कथं धावेम हिमवतोऽप्युत्तरमिति।

(७) श्रूयते हि — "तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः"-इति (ऋ० सं० १. ६. ८४.) आशीर्मन्त्रः। एव मन्यान्योऽपि। तदत्र विवेचनीयम्, एवं हिमर्त्वोऽब्दपरिगणनं तु तत्रैवोपपद्येत, यत्र प्रदेशे हिमप्रपातस्यातिशय्यं विद्यते सदैव, नात्र तथोपलभ्यते; अपि त्वासियामध्यभूभागस्थो बलुतागकृताग्पर्वतयोरन्तराल-प्रदेशस्तु नूनं तादृश एवेति तत्रैवासीत् पुरार्याणा मादिवास इति प्रमाणयितुं प्रबलोऽयं हेतुः समर्थः। अत्र ब्रूमः— "यदि शिशिरर्तुवाचिहिमशब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् हिमशब्दस्याब्दवाचि-त्वेन व्यवहाराद्वा स्यादस्मत्पूर्वपुरुषाणां हिमर्तुप्रधानदेशवासित्वानु-मानम्, तर्हि शरदृतुवाचिशरच्छब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् शर-च्छब्दस्याब्दवाचित्वेन व्यवहाराद्वा किं न स्यात् तेषां शरदृतुप्रधान-देशवासित्वानुमानम् ? अस्ति तथापि श्रवणं बहुत्रैव। तद्यथा—

"तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वा मित्"-इति ऋ० सं० १. १२. ७२.।

"शतं मिन्नु शरदो अन्ति देवाः" इति ऋ० सं० १. १४. ६०.।

"शतं नो रास्व शरदो•——•ऽश्यामायूंषि"–ऋ० सं० २. ६. २७।
"पश्येम शतं शरदो जीवसे धाः"-इति ऋ० सं० ३. ३. ३५।
"यतिजीवाति शरदः शतम्"–इति च ऋ० सं० १०. ८५. ३९।

वस्तुतस्त्वार्याणां न कदापि हिमर्त्तुमात्रभोगीकत्व मासीत्, न च कदापि शरदृतुमात्रभोगीकत्वम्; अपि नाम "शरत्सु ता अस्या ओषधयो भवन्ति, शीर्णा आप इति वा"-इति यास्कोक्तेः (४. ४. ४.) शृणाति हिनस्ति प्राणिनः इति शरच्छब्दव्युत्पत्त्या शरदृतोरस्वास्थ्यकारित्व मासीदार्याचार्यसम्मत मिति तस्मात्तेरब्दात्मकत्व ममानि तैरिति प्रतीयते। सति चैवं तस्याब्दावयवत्वे, हिमर्त्तोरब्दावयवत्वं सुतरां सम्पन्नम्। अत एवाब्दगणनाप्रसङ्गे शरच्छब्दहिमशब्दयोरन्यतरस्य प्रयोगो बहुत्र श्रूयते वेदे, सङ्गच्छते च तयोः शब्दयोर्गौण्यावृत्त्याब्दवाचित्व मपीति।

(८) अपि श्रूयते— "उत्तरं गिरि मति दुद्राव"-इति (श० ब्रा० १. ८. १.)। 'उत्तरं गिरिं' हिमालयम् 'अति' अतिक्रम्य उपरि 'दुद्राव' द्रुतगमनं कृतवानिति च तत्सम्मतोऽर्थः। तदस्मादपि वचनात् हिमालय मुल्लङ्घ्य इहागमनं सुव्यक्त मिति तेषां तादृशानुमानेऽग्रमो हेतुः। अत्र ब्रूमः— तस्याः श्रुतेराद्यन्तपर्यालोचनया अतिशब्दार्थालोचनया चैतद्विपरीत एवार्थः प्रतीयते। तथाहि— "स औघ उत्थिते नाव मापेदे। तं स मत्स्य उपन्या पुप्लुवे। तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रति मुमोच। तेनैत मुत्तरं गिरि मतिदुद्राव। स होवाच। अपीपरं वै त्वा। वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व। तं तु त्वा मा गिरौ सन्त मुदक मन्तश्छैत्सीत्। यावद्यावदुदकं समवायात् तावत्तावदन्ववसर्पासीति। स ह तावत्तावदेवान्ववससर्प तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पणम्"-इति पूर्वं तच्छतपथ-

कालब्दस्थायि च तेषां जीवनम् ? श्रुतिसिद्धं शतायुष्ट्वञ्च तेषां कथ-ङ्कार मुपपद्यत इति ।

इदमपर मपि विवेच्य मस्ति,—यथा नवग्वा पदं नवमासात्मक-वर्षवाचकम्, दशग्वा पदं दशमासात्मकवर्षवाचकं चेति मन्यते, तथैव शतग्विपदं किं शतमासात्मकवर्षवाचकं मन्तव्यम ? श्रूयते तु शतग्विपद मपि ; तद्यथा—

"शनैश्चिदन्तो अद्रिवोऽश्वावन्तः शतग्विनः ।
विवक्षणा अनेहसः" इति ऋ० सं० ८.४५.११ ।

"आ न इन्द्रो शतग्विनम्"-इति च ऋ० सं० ८.६१.६ ।

वसुमत्स्येवमादिषु स्वमतपोषकत्वदर्शनं तस्य नूनं पाण्डु-रोगिणां सर्वत्र पीतदर्शन मिवैवेति मन्यामहे वयम् ॥

यत्तु निशाङ्कितं तेन,— वैदिकमन्त्रादिषु देवयानशब्दतः सूर्यस्य सुमेरुयान मुत्तरायण मवगम्यते, पितृयानशब्दतश्च सूर्यस्य कुमेरु-गमनं दक्षिणायनम् ; तथा च सुमेरुप्रदेशेषु देवयानेऽहः सम्पद्यते, पितृयाने च रात्रिरतो देवयानपितृयानशब्दान्वितमन्त्राणां तत्रैव रचना बभूवेति तत्रार्यादिवासस्येद मेकादशं प्रमाण मिति । एतच्च सर्वं स्यात् प्रेक्षावतां परीक्षणामर्ह मेव । तथैवम्,— मध्यभूभागत एव हि उत्तरायणदक्षिणायने परिदृश्येते, उत्तरदक्षिणकेन्द्रभू-वासिनां तु नैते समधिगम्ये ; नतु किमु देवयानपितृयानशब्दार्थतो दिवानिशीथादिसमुद्भावनादिविचारेणेति । यच्चोक्तं इदम्या एवमया देवयानपितृयानशब्दान्वितमन्त्रदृष्टारो बभूवुरिति स्वीया-र्थोऽपि देवयानार्थस्तु सुमेरुगमनमार्गः, सुमेरोश्च देवस्थानत्वकथन मार्यपूर्वपुरुषावासनिबन्धन-गौरवसूचक मिति, एतदप्यसङ्गतम् ; शतपथब्राह्मणादौ (१४.८.१.) देवयानपितृयानशब्दयोरपरार्थ-

प्रतीतेः, सुमेर्वादेर्देवस्थानत्वे स्वीकृतेऽपि तत्रास्मदादिपुरुषाणां वासस्य हेतूपलाभाभावाच्चेति स्वच्छधिया ध्यातव्यम् । वस्तुतस्तु 'देवाः' द्युस्थाः अग्निप्रभृतयो 'यान्ति' गच्छन्ति, येन मार्गेण, स एव भमण्डलादिभ्रमणमार्गो देवयानाख्यः ; तथा 'देवाः' द्युस्था रश्मयः पृथिव्यादौ गच्छन्ति, यैर्मार्गैस्तेषाञ्च सुतरां देवयानकत्वम् ; तैरेव मार्गैः पृथिव्यादिस्थानेश्वरान्तनिवासिनो विनिर्मुक्तस्थूलदेहा जीवा रश्मिभिराकृष्यमाणा द्युलोकं गच्छन्ति । तथैव पितृस्थानानां चन्द्रमण्डलादीनां भ्रमणमार्ग एव पितृयानम् : अपि अन्तरिक्षस्थं यमनामवायुविशेषाभिकृतं चन्द्रलोक मध्यं वा तत्सन्निहितं पितृलोकं त्यक्तस्थूलदेहा अचिरादिसहायाः गच्छन्ति येन, स एव मार्गः पितृयानाख्यः । तिलकोदाहृतमन्त्रास्त्वेवमेव बुध्यते । तत्र प्रथम एषः (ऋ० सं० १. १८३. ६.) --

"अतारिष्म तमसस्पार मस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।
एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्" इति ।

अस्यार्थः-- हे 'अश्विनौ' प्रातरुषःसमागमप्रथमसुदृश्यदेवौ ! 'देवयानैः पथिभिः' द्युस्थैः स्वमार्गैः 'इह' पृथिव्याम् 'आयातम्' आगम्यताम् । तथाचेह युवयोरुदयात् 'अस्य तमसः' रात्रिजन्यान्धकारस्य 'पारम्' पर्यन्तम् 'अतारिष्म' उत्तीर्णाः स्मः । 'वां प्रति' 'स्तोमः' कृतज्ञतासूचकं स्तोत्रम् अस्माभिः 'अधायि' । 'इषम्' अन्नम्, 'वृजनं' मनोबलम्, 'जीरदानुं' जरान्तव्यापिनं सुदीर्घ-जीवनञ्च 'विद्याम' लभेम, वय मिति । एवञ्चाश्विनोरुदयकाले जाग्रतः स्तोत्रगानं कुर्वतोऽन्नादीनि अवश्यम्भावीनीति समर्थजनैस्तथा कर्त्तव्य मित्युपदेशः फलितः ।

अथापरः ऋ० सं० १, २. १८ पूर्वार्द्धः —

"परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात्"--इति ।

अस्यार्थ:— हे 'मृत्यो !' 'तं' 'देवयानात् इतर: य: स्व:' पन्था:, 'तं' 'पन्थां' पन्थानम् 'अनु' लक्ष्य 'परेहि' इति । अत्र कल्पुर्ध्वमिश्रो वायुविशेष: आन्तरिक्षो मार्ग एव पितृयानाख्य-स्यास्य लक्षोय: । यथा भूस्थाना अग्नि: राजा, द्युस्थानां सूर्य:, तथैव मध्यस्थानां पितृणां कल्पुर्ध्वमिश्रो वायुरिति । यागजुषां स्वर्गगामिनां पितृणां मर्त्यादिभागस्थेन पितृयानमेव गमनम् ।

संहितायां मन्त्रान्तरेऽप्येवं श्रूयते । तद्यथा (१० २. ७.)—

"पथामनु प्रविद्वान् पितृयाणं द्युमदग्ने समिधानो वि भाहि"

हे 'अग्ने !' 'पितृयाणं विद्वान्' त्वं 'समिधान:' सन् 'द्युमत्' यथा स्यात् तथा 'प्रविभाहि' इति मन्त्रार्थ: । तेनाग्निमिश्रितानां पितृयानगामित्वम्, तदन्यानुमितयागानां तदभावेऽपि देहान्ते गतिरिति ध्वनितम् ॥

अतं च तैत्तिरीयब्राह्मणे—"एकं वा एतद् देवानामह: यत् संवत्सर:"-इति (३. ९. २२. १) । एतन्मूलकं मानवे-मन्वन्तवचनम् (१. ६७) -

"दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयो: पुन: ।

अहस्तत्रोदगयनं रात्रि: स्याद् दक्षिणायनम्" इति ।

तदेवमादिवचनानि सूपपन्नानि भवन्ति; न तत्र देवलोको मन्तव्य: । अत एव महाभारतेऽप्युक्तम् "उदीचीं दीपयन्नेव दिशं तिष्ठति वीर्यवान् । सर्वलोकप्रभाव: शिवो ब्रह्मविदां गति:"--इत्यादि: कथा न (१ ३ अ० १ श्लो०) । तानीमान्येव वचनान्यवलम्ब्य पद्मपुराणादेर्यानित्यत्वं सर्वसम्मतमिति प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन; तदस्माकमपि पुराणानां आम

आसीदित्यत एव देवनिलयत्वेन स मेरुर्वर्णित इति सिद्धान्तितं निराबाध मिवेति। अहो बत! तथैव सिद्धान्तोऽपि दरिद्राणां मनोरथ इवैव प्रतिभात्यस्माकम्। न हि सूत्युषस्य देवाना मित्यस्य सुमेरुवासिनः मित्यर्थावगतौ किञ्चिन्मान मस्ति; अस्ति च ततोऽन्यत्र। मनुसंहितायान्तु अस्मत्संवत्सरकालमितं भवति देवाना महरित्युल्लिखित मिति न सत्यम्, परं न तत्र सुमेरोर्गन्धोऽ प्यस्तीत्यपि नासत्यम्। एवं महाभारतादौ सुमेरुवासिनां देवत्वं वर्णित मिति च सत्यम्, पर मिहापि न तेषां देवानां मासस्व- यंनवत्सरमानान्यभिहितानी अपि नासत्यम्। आतस्तानि तु सुमेरु- प्रदेशीयदेवशब्दगाथानां नानि च भवन्ति कथमतानि? आयुःपरिमाणञ्च तेषां तदब्दमानतो भवति कीदृश मित्यपि ज्ञेय मेव। अप्येवं "शतायुर्वं पुरुषः"-इत्यादिश्रुतिसिद्धं शतायुष्ट्वं तत्प्रदेशवासिनां तद्देशीयाब्दमानेनैव भवति चेत् कथं न तत्र श्रुतिविरोधः सम्पद्यते? वेदेषु हि यच्छ्रूयते मानवानां पूर्णायुः शतवर्षाणीति, तन्नून मस्मद्देशीयाब्दमानतः एवेति मत मेवैतच्चिन्त्य मेव। किञ्च यथा सुमेरुप्रदेशेषु "दैवे रात्र्यहनी वर्षम्"-इति मनुवचन मुपपद्यते, तथैव कुमेरावपि किं नोपपद्यते इत्यपि विचार्य मेव! विचारितेषु चैतेषु सुमेरोरार्यादिवासनिर्णयाय तेन प्रदर्शितं प्रमाणपारायणं कुतो न जलमध्यगतलवणवद् विलीयतेत्यपि ध्येयम्।

वस्तुतो महाभारतादौ यद् वर्णितं सुमेरोर्देवलोकत्वम्, तत्त्वाधिविक मित्यस्माभिर्मन्यत एव। यथेह सौरजगति भूलोकान्तरिक्षलोकद्युलोकविभागास्तथैवास्मच्छरीरेऽपि मन्यन्त एव शास्त्रविद्भिरध्यात्मदेशीयैः। एव मन्निवायुप्रभृतिज्योतिषां प्रधानतो

भूरादीनि स्थानानीति स्वीकारकारिणोऽपि वयं किमेवम् [illegible] किं तेषां विद्यमानता न स्वीकुर्महे? भुवि तेषा मस्तित्वस्य कथा तु दूरे आस्ताम्, भौमपदार्थेषु स्पर्शीरादिषु च सर्वत्रैव तेषां [illegible]मेव देवानां सत्ता स्वीकुर्महे एव। तदेवं यथास्य सौरजगत ऊर्ध्वभागे स्वर्गस्थितिः स्वीक्रियते, तथैवास्यां पृथिव्या मपि वङ्गादिदेशत ऊर्ध्वस्थाः काश्मीरादयो वङ्गादिदेशीयानां स्वर्गाः, तत ऊर्ध्वस्थाः कैलास-गन्धमादन-रावणह्रद-मानससरोवरादयः काश्मीरीयादीना मपि स्वर्गाः, ततोऽपि ऊर्ध्वस्थाः सुमेरुप्रदेशाः भारत-[illegible]वर्गादयश्च रावणह्रदादिवासिना मपि स्वर्गाः, तेभ्योऽप्यूर्ध्वतनः सुमेरुप्रदेशस्तु सर्वभूवासिनां स्वर्ग एवेत्यत्र कः संशयः। अपि हि पृथिव्या उत्तरकेन्द्रस्योपरिभागे ध्रुवस्य संस्थानदर्शनात् [illegible] भागस्योर्ध्वत्वम्, तत एव तस्योत्तर इति [illegible] सर्वैर्वैदिकसम्मतः। अत एव महाभारते [illegible] [illegible], अपाच्यां यमनिलयश्च, एव [illegible]। [illegible] प्रदेशस्य तस्य स्वीकारेऽप्यापेक्षिकदेवनिकेतनत्वे न [illegible] आर्यावास इति ध्रुवम्॥

यदपि स्वमतपोषिकेत्युक्ता [illegible] युक्ता, तदपि तथैव। पश्यतु तावत् [illegible] मन्त्रः "समानो अध्वा स्वस्रोः" इति [illegible] श्रुतश्चात्र 'सुमेके'-इति पदम्; [illegible] व्याख्यायां 'संवत्सरे दक्षिणायने रात्रेर्वृत्तिः, उत्तरायणे [illegible]' इत्या [illegible]. मया चैषा पङ्क्तिस्तत्र स्वकीयटीप्पन्यां प्रकाशि[illegible] [illegible]देशवासिना मेव दक्षिणायने प्रसरति रात्रिः, उत्तरायणे [illegible] [illegible]न मिति तद्वर्णनपरैवैषा ऋगित्याह स श्रीमान् [illegible]।

तत्त्वतस्त्वे तदार्यावर्त्तीययोरेवाहोरात्रमानयोर्वर्द्धनकालप्रकाशने एव तस्याः पङ्क्तेस्तात्पर्यम् ; दक्षिणायने हि वर्द्धत एवेह रात्रिमानम् , तथोत्तरायणे च दिवामान मिति। किञ्चात्रैव मन्त्रे यच्छ्रूयते 'समानो अध्वा स्वस्रोः'-इति, भगिनीरूपयोः रात्र्युषसोः सञ्चर-मार्गः एक एव, येनाकाशमार्गेणोषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपीति तदर्थः। तदेव मिदं स्वप्नदृष्टाश्रुतपूर्वरत्नोद्धरणाय वेदाविस्तादि-जलधिप्लवमानस्याग्रहीनस्य तस्य कुशकाशावलम्बनं सर्वथा निरर्थकमेव भवितव्यं तत्रास्ति किमु शोच्य मिति दिक् ॥

अथैवम् "अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे (१. ३०. ९.)"— इत्यादि-श्रुतिगम्य मार्याणां प्रत्नौकस्त्वं कतमस्य प्रदेशस्य स्यान्मन्तव्य मिति चेत्, अत्रोत्तरन्तु "स चार्य्यावासः पूर्वं तावत् हिमवत्पृष्ठस्य दक्षिण-भागे सुवास्तुप्रदेशे एवासीत्"-इत्यादिनोक्त मिवैव द्रष्टव्यम् (२२पृ० १८पं०)। अपि "अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे"-इत्युक्त्यवलम्बनमात्रेण किं सर्वेषा मेवार्याणा मादिवासोऽन्यत्र क्वचिदासीदित्यनुमानं स्यात सङ्गतम्, किमु स्यात् तस्मात्तद्दृष्टुरेवेति च विवेच्यम्।

श्रूयते ह्येवम् (ऋ० सं०. ३. ५८. ६.)—

"पुराण मोकः सख्यं शिवं वां
युवोर्नरा द्रविणं जह्नाव्याम्।
पुनः कृण्वानाः सख्या शिवानि
मध्वा मदेम सह नू समानाः"-इति।

एतस्य मन्त्रस्य द्रष्टुः शुनःशेपस्य पूर्वावास आसीद् जाह्नव्याः कूले जह्नूनामाधिपत्ये (ऐ० ब्रा० ७. ३. ६.) जह्नुमुन्याश्रम-कान्तारे ; तत एव हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितः तं क्रीत्वा सारस्वतप्रदेशं आनीतवान्। तदाख्यान मिहैव (७. ३. १—६.) श्रुतम्।

गङ्गोत्तदाश्रमारभ्यं तथापि जाह्नवप्रदेश इति गङ्गाप्रभवे हिम-
वत्पृष्ठे प्रसिद्धम्। तत एव जाह्नवप्रदेशात् गङ्गायाः प्रवाहगम-
नाद् गङ्गायाश्चापरं नाम जाह्नवीति। तदित्थम् "जह्नु
प्रजस्यौकसो ध्रुवे"—इति श्रुतिः सिद्धान्तपक्षेऽपि सुसङ्गच्छत एव।

अपिवा हिमवत्पृष्ठस्थौकोनामनदीतीरभूमय एव प्रजौकसः;
तत्र चासीत् केषाञ्चिदार्याणां पुरा वास इत्यपि सुवच मिति॥

इदानीं सैषार्यावर्त्तभूमिः पश्चिमत उत्तरतश्च क्रमात् सङ्कुचिता,
दक्षिणस्यामाय: पूर्ववदेव, पूर्वस्यान्तु कुरुक्षिङ्गतैत्कुत्कल-राढ़-
गौड़-वङ्ग-नरक-प्रदेशा अप्यद्यार्यावर्त्तान्तर्गताः पुण्यभूमय एव
गण्यन्ते; अतोऽत्यवाङ्गाद्याश्चात्र युरोपादीनां म्लेच्छदेशत्वं मत्वा
तत्र गन्तुं न ह्यद्यैनोत्सहन्ते! कालो हि बलवत्तर इति॥

अथ प्रकृत मनुसरामः। एतस्मिन्नेवार्यावर्त्तेऽस्यैतरेयस्यासीद् वास
इति स्वीकृतेऽपि, तदानीन्तनार्यावर्त्तस्वरूपेऽभिज्ञातेऽपि, कतम-
स्मिन् प्रदेशे स उवासेति निर्णयोऽसम्भव इव प्रतिभात्यस्माकम्;
वक्ष्यमाणप्रकारेणास्य पाणिनिशास्त्रादिभ्योऽतिप्राचीनत्वनिर्णयात्।
एव मपि तत्र कृतेऽतियत्नेऽवगम्यते स्यादैरावतीतटसन्निहिते क्वचित्
प्रदेश इति। श्रुतं ह्यत्रैकत्र ऐरावतीपारदृष्टान्तः—"यथा सैरावतीं
नावं पारकामाः समारोहेयुः"—इति (६.४.५.)। इह 'सा' इति
द्वितीयैकवचनस्य सौ रूपम्, ता मित्यर्थः। सायणेन तु सैरावती
मित्येकं पदं नाव मित्यस्य विशेषणं कृतम्, समुद्र मित्यध्याहृतञ्च।
तन्न रोचतेऽस्माकम्; अकृतेऽध्याहारेऽपि सम्भवेऽर्थेऽध्याहारस्या-
नौचित्यात्, समुद्रस्यैवं सर्वदैव नावा तरणं सर्वदेशीयानां सर्वेषा
मनुपलम्भाद् दृष्टान्तयोग्यत्वाभावाच्चेति। सैषा नदी संहिताकाले
परुष्णीति प्रसिद्धासीत्, तदुक्तं निरुक्तकारेण "इमं मे गङ्गे"—इति

मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे "इरावतीं परुष्णीमाहुः"-इति (९. २६. ५.)। तद्देव मन्त्रैवार्यावर्त्ते इरावत्या नद्याः सन्निधौ कस्मिंश्चि-ज्जनपदे स विरराज महिदास ऐतरेय इति सिद्धम् ॥

---

(४)

अथ कः कालोऽस्यैतरेयस्येति विचार्यम्। श्रूयते हि ऋक्संहितायां चतुर्दशर्चं सूक्त मिदम्— "प्रैते वदन्तु प्र वयं वदामः"-इति (१० ९४. १—१४.)। तदिदं सर्वचरुनामजनपदे अर्बुदनामर्षिणा दृष्टम्। तदाहैतरेयः— "देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुः, ते ह पाप्मानं नापजघ्निरे। तान् होवाचार्बुदः काद्रवेयः सर्पऋषिर्मन्त्रकृत्"-इति (६. १. १.)। तस्मिन् सर्वचरौ अर्बुदोदासर्पणी, नामैका प्रपदासीत्। प्रपद्=जलप्रपातो निर्झरो वा। ऐतरेयकालेऽपि सा प्रपदासीत् प्रसिद्धा। तदुक्तं तत्र तदुत्तरम्— "तत्राप्येतर्ह्यर्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति"-इति। सैषा प्रपत् यास्ककालात् पुरैवाभवद् विलुप्तेति गम्यते, अन्यथा तदानीमपि तन्नाम निरुच्येत तेन, यथा विपाशः। तथाहि— "आर्जीकीये मृणोह्या सुषोमया" -इति (ऋ० सं० १०. ७५. ६.) ऋगंशव्याख्यावसरे निरुक्तं तेन— "आर्जीकीयां विपाडित्याहु०—०पूर्व मासीदुरुञ्जिरा"-इति (निरु० ९. ३. ५.)। तदेवम्— यास्कसमये या नदी विपाडिति प्रसिद्धा, सैवासीत् तत्पूर्वकाले आर्जीकीया, ततः पुरा उरुञ्जिरेति च व्यक्तम्। एवमेकस्या एव नद्याः कालभेदात् त्रिधा

प्रसिद्धिर्दर्शिता ; नात्र तथा ऽर्बुदोदासर्पिण्याख्यानादिकं नामा-दिकं [illegible] ; इत एव गम्यते ततः पुरैव सा विद्युता, विभिन्न[illegible]ऽपरिचेया वाभूदिति। तथा चाय मैतरेयो निरुक्त-कृतोऽस्माद् यास्कात् पूर्वतनः। उपलभ्यते चैत ऐतरेयतोऽपि बहूनि वचनान्युद्धृतानि यास्केनेति। तद्यथा— "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्निति ह विज्ञा-यते"—इति निरु० ८. २. ७। एतत्स्थानात मैतरेये ३. १. ८।

भगवता पाणिनिमुनिना यथाय मितराशब्दः शुभ्रादिगणे पठित (४. १. ११२.), यतः सम्पद्यते इतराया अपत्यं पुमानैतरेय इति ; गणकारश्च पाणिनिरेवेति ध्वनितं पूर्वापरावरेतिसूत्रभाष्ये ; अतोऽवगम्यते अय मैतरेयः पाणिनितोऽपि पूर्वतन इति। अपि नडादिगणे (पा० सू० ४. १. ९९.) आश्वलायनशब्द-मूलस्य अश्वलशब्दस्य पाठाच्चावगम्यते तदेव ; आश्वलायनाचार्य पूर्वतनइतिसिद्धान्तात्। सूचितञ्चैतत् "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिक-बह्वृचनटाञ्ञ्यः"—इति (पा० ४. ३. १२९.)। अनेनैव सूत्रेण छन्दोगानां धर्म्मो आम्नायो वेत्यर्थे सिध्यति छान्दोग्य मिति पदम् ; तथा च छान्दोग्यात् परभवत्वं पाणिनेर्नूनं मन्तव्यम् ; श्रूयते च तत्र छान्दोग्ये "तद्धिस्माह महीदास ऐतरेयः"—इति (३. १६. ७.)। इतोऽप्यसन्दिग्ध मस्य पाणिनिपूर्वजत्वम्।

कथञ्चिदाश्वलायनोऽपि नून मेतस्मादैतरेयात् परतनः ; तत्र तत्र ऐतरेयनामश्रुतेः। तद्यथा — "अन्तरेण हविषी विष्णु-मुपांश्वैतरेयिणः"—इति आश्व० श्रौ० सू० १. २. १२; पुनः २. १. ३, १७; १. ११ इत्यादीनि च।

[illegible] शिशिराश्वलायनात्तस्य; पूर्व-

चाय मैतरेयः पूर्वतनः ; दृढीभूतमस्माकं तत्रादर्शनात् । तदिद मनुपदं प्रतिपादयिष्यामः शाखाविचारप्रसङ्गे ।

एतेन यत् सिद्धान्तितं केनचित् पाश्चात्येन विदुषा—"इहैतरेये 'पारिक्षितस्य जनमेजयस्य'-इति (७. ५. १.)-श्रवणात् स्यादय मैतरेयो जनमेजयाख्य राज्ञः परभवः"-इति, तन्नून मपास्तम् । वस्तुत एतन्नामश्रुतित एव अर्जुनपौत्रस्य परिक्षिन्नाम बभूव, बभूव च तथा तत्पुत्रनाम जनमेजय इत्येव स्यात् सर्वसामञ्जस्य मिति ।

अथ यदत्र श्रूयते (३. ४. ५.)—

"तदेषाभियज्ञगाथा गीयते—

यदस्य पूर्व मपरं तदस्य यद्वस्यापरं तद्वस्य पूर्वम् ।

अहेरिव सर्पणं शाकलस्य न विजानन्ति यतरत् परस्तादिति" -इति । तदेतेनास्य शाकलाचार्यात् परभवत्वं स्पष्टम् । एष च शाकलः शकलस्यानन्तरापत्यं नूनम् ; गोत्रे तु "गर्गादिभ्यो यञ् (पा० ४. १. १०५)"-इत्येतेनैव भाव्यम् , तथाच सम्पद्यते शकलस्य गोत्रापत्यं पुमान् शाकल्य इति । मुद्रिते ऐतरेयारण्यकभाष्ये (३. २. १.) यद् दृश्यते 'शकलस्य पुत्रः शाकल्यः'-इति, तद्व्यात् गोत्रविवक्षयैव ; अनन्तरापत्यविवक्षया यञोऽप्रवृत्तेः । अपि वा मुद्राशोधकप्रमादत एव तत्र तथा पाठः सम्पन्नः ; 'शकलस्य पौत्रः'-इति, 'शाकलस्य पुत्रः'-इति, 'शाकलस्य गोत्रः'-इति वा स्यात् तत्रत्यपाठो विशुद्धः । ये तु शाकल्यशिष्याः शिशिरादयः, ते चासन् शाकला एवोच्यमानाः ; छात्रेऽपि विवक्षिते "गोत्रे लुगचि"-इति (पा० ४. १. ८९.) गोत्रप्रत्ययस्य यञो लुग्विधानात् । परं नात्र यज्ञगाथायां तेषा मन्यतमस्य [illegible] ; [illegible] ऐतरेयतोऽतिप्राचीनगाथायाम्

इतरेभ्योऽनन्तरभवस्य शाकल्यस्य नामधेय मिति । तेषां [illegible]-
भवत्वं त्विहैवोपरिष्टादुपपादयिष्यामः ।

"अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्"–इति (४. १. १६२.) पाणि-
न्युपदेशात् शकलस्य गोत्रापत्यत्वं तु शकलपौत्रस्य, शकलप्रपौत्रस्य,
शकला त्ततमाधिकपुरुषस्य च स्वीकार्य मेव ; तदेवं शकलगोत्र
इति विवक्षिताः सर्वे एव पुरुषाः शाकल्य इत्याख्याता भवन्ति ।
अत एव ऋक्प्रातिशाख्ये 'शाकल्यस्य'–इत्येतस्मादुल्लिखितः प्रसि-
द्धस्य पदकारस्यैव शाकल्यस्य बोधः स्यादिति क्वचित् 'स्थविरस्य
शाकल्यस्य'–इत्युक्तम् (१अ० २प० ८व०), क्वचित् (१. ४. १.)
'शाकल्यपितुः'–इत्युक्तम्, क्वचिन्निर्विशेषणश्च 'व्याडिशाकल्य-
गार्ग्याः'–इति (३. १. ३.)। तदत्र व्याडिशाकल्यगार्ग्या इत्य-
त्राभिप्रसिद्धस्य पदकारस्य शाकल्यस्य ग्रहणं भवति, शाकल्यपिते-
त्युक्तया चास्यैव ग्रहण मिष्यते, स्थविरविशेषणविशिष्टस्तु ततोऽपि
प्राचीनः कश्चिद् बुध्यते । एवं यत् श्रूयते शतपथब्राह्मणे— "अथ
हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति"–इत्यादि
(१४. ६. ९. १.), सोऽयं याज्ञवल्क्यसमसामयिकः शाकल्योऽन्य
एव । अद्यप्रचलितायाः शाकलान्यतमाया आश्वलायन्याः शाखायाः
प्रवक्तुराश्वलायनस्याचार्यश्चाभवदपरः शाकल्यः । त इमे सर्वे एव
शाकल्याः प्रदर्शितगाथाख्यातशाकल्यात् परतनाः प्रतीयन्ते ।

तत्र स्थविरात् शाकल्यात्, विशेषणशून्यात् शाकल्याच्च नून
मयं परभवः ; एतदारण्यके तदुभयोरेव नामश्रवणात् । तथाहि—
"अथ शाकल्यस्य"–इत्यादि ३आ० १अ० २ख०, ततः "प्राची [illegible]
इति स्थविरः शाकल्यः ३आ० २अ० १ख०"–इति । किञ्चास्मिन्नार-
ण्यके (३. १. ३.) श्रूयते— "पृथिव्यायतनं निर्भुजम्, दिवा-

यतनं प्रतृणम्, अन्तरेणायतन मुभय मन्तरेण"-इति, ततस्तन्नि-र्भुजादिस्वरूपबोधनाय च श्रुत मिदम्— "यद्धि सन्धिं विवर्त्तयति, तन्निर्भुजस्य रूपम्; अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति, तत् प्रतृ-णस्य; अथ उ एवोभय मन्तरेणोभयं व्याप्तं भवति"-इति। 'निर्भुज-शब्दः संहितावाची, प्रतृणशब्दः पदवाची, उभयमन्तरेणेत्यनेन क्रमो विवक्षितः'-इति चाह तद्भाष्ये सायणः। तदेवं पदपाठप्रादु-र्भावात् क्रमपाठप्रादुर्भावाच्च परतनोऽयं मत्र कोऽस्ति संशयः। पदकारस्त्वेकः शाकल्य एव। तथाहि "वने न वायो"-इति निगम-व्याख्यानावसरे निर्णीत मिदं भगवता यास्केन— "वेति च य इति च चकार शाकल्यः"-इत्यादि (६. ५. ५.)। क्रमप्रवक्ता त्वभवद् 'बाभ्रव्यः'। तथाहि बह्वृक्प्रातिशाख्यम् — "इति प्र बाभ्रव्य उवाच च क्रमम्"-इति (२अ० ५प० ६व० २श्लो०)।

तदित्थ मेष महिदास ऐतरेयोऽप्यप्रचलितशाखाप्रवक्तुः शाक लाश्वलायनस्याचार्यात् शाकल्यात् प्राक्तनोऽपि पदसंहिताप्रवक्तुः शाकल्यात् परतन इति सिद्धम्॥

---

(५)

अथेदानीं विचार्यं मस्ति, कीदृशाभ्यासन् तदानीन्तनाचार-व्यवहारविज्ञानानीति। तत्र प्रथमं तावत् तेषा माचारानालोचयितुं प्रवृत्ता वयं बहूना माचारपार्थक्यानां मूलं जातिपार्थक्य मुपल-भामहे, अतस्तज्जातिपार्थक्य मेव प्रथमं समासतो वर्णयामः—

यथा गोत्वोष्ट्रत्वमनुष्यत्वादयो जातयो निसर्गजा इति आकृति-ग्राह्या भवन्ति, न तथा ब्राह्मणत्वादयः ; ब्राह्मणत्वादयस्तु सामाजिकानाम् ऐहिकाभ्युदयिककार्यव्यवहारसौकर्याभ्युन्नति-सिद्ध्यर्थाः पूर्वं गुणकर्मानुसारतः पूर्वसामाजिकैः कल्पिताः। तदेतदिहापि श्रुतम्— "देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्पमाना अनु मनुष्यविशः कल्पन्त इति"-इत्यादि १. २. ३.। तथा चाध्ययन मध्यापनं यजनं शंसनं स्तवन मुद्गानं ब्रह्मण्यं मन्त्रणादान मुपदेशदानादिकञ्चेति मुख्यानि मुखकर्माणि च येषां समाजेषूपलभ्यन्ते, तेषा मेव ब्राह्मणजातिः कल्पिता। क्षत्रियादीना मप्येवं बलादिप्रकाशकबाह्वादिभिरौपम्यं तज्जातिकल्पनाबीजम्। तदेव श्रुत मृक्संहितायाम् १०. ९०. १२—

"ब्राह्मणोऽस्य मुख मासीद् बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत"-इति।

एवञ्च प्राचीनतमजातिविभागाः श्रेणिविभागा एव गम्यन्ते। अत एव देवतिर्यङ्कृत्विक्छन्दःस्तोममन्त्राणा मपि सर्वेषां जाति-विभागाः समाम्नाताः। तद्यथा देवानाम्—

"ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः"-इति तै० सं० २. २. ९. १।

एवमादिषु ब्रह्मशब्दार्थो ब्राह्मणः ; तथाहि—

"ब्रह्म हि ब्राह्मणः"-इति च श० ब्रा० ५. १. १. ११।

"अग्ने ! महाँ असि ब्राह्मण ! भारत !"-इति तै० ब्रा० ३. ५. ३।

अन्यत्राप्यत्र च— "ब्रह्म ह्यग्निः"-इति श० ब्रा० १. ५. १. ११।

"ब्रह्म वै बृहस्पतिः"-इति श० ब्रा० ३. ९. १. ११.।

"तच्छ्रेयोरूप मत्यसृजत क्षत्रं, यान्येतानि क्षत्राणि ; इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति०—० [illegible]

असृजत, यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते ; वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति०—०स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम्”-इति श० ब्रा० १४. ४. २. २३, २४, २५ ।

तिरश्चां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वा अजः”, “क्षत्रं वा अश्वः”, “वैश्य च शूद्रश्चानु रासभः”

-इत्यादि श० ब्रा० ६. ४. ४. १२—१५ ।

उद्भिदां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै पलाशः”-इति श० ब्रा० १. १. १. ४ ।

“क्षत्रं वा एतदोषधीनां यद् दूर्वा ; क्षत्रं राजन्यः” ऐ० ८. २. ४ ।

स्तोममन्त्राणां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै स्तोमानां त्रिवृत्, क्षत्रं पञ्चदशः,०—०

विशः सप्तदशः, शौद्रो वर्ण एकविंशः”-इति ऐ० ८. १. ४ ।

त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशाः सामवेदीयस्तोममन्त्राः ।

छन्दसां जातिविभागो यथा—

“गायत्रच्छन्दसा (ब्राह्मणः)”, “त्रिष्टुभच्छन्दसा (क्षत्रियः)”

-इत्यादिरन्यो द्रष्टव्यः ऐ० ७. ४. ५, ६ ।

तैत्तिरीयसंहितायामप्येवमेव स्तोमदेवताच्छन्दःसाममनुष्य-पशूनां श्रेणीविभाग आम्नातो द्रष्टव्यः (७. १. ६—९.)। ततश्च, त्रिवृत्स्तोम-अग्निदेव-गायत्रीच्छन्दो-रथन्तरसाम-ब्राह्मणमनुष्य-छाग-पशूनां मुख्यत्वेनैकश्रेणीत्वम्, पञ्चदशस्तोम-इन्द्रदेव-त्रिष्टुप्छन्दो-बृहत्साम-राजन्यमनुष्य-मेषपशूनां बलवत्त्वेनैकश्रेणीत्वम्, सप्तदश-स्तोम-विश्वेदेवदेव-जगतीच्छन्दो-वैरूपसाम-वैश्यमनुष्य-गोपशूनां बहु-त्वेनान्नाद्यत्वेन चैकश्रेणीत्वम्, एकविंशस्तोम-अनुष्टुप्छन्दो-वैराजसाम-शूद्रमनुष्य-वाजिपशूनां पादोपजीवित्वेनैकश्रेणीत्वञ्चेति

[illegible]युक्तम् । एतु च स्त्रीमन्त्र[illegible]ण्वा पादोपजीवित [illegible] गुणतत्वाद् बोध्य मिति ।

तदेवं यद्यपि गुणकर्मानुसारतो ब्राह्मणाद्या जातयः [illegible] इति स्पष्टम्, तथापि पशुवृक्षमनुष्येषु सम्प्रति ता जन्मानुसारिण्य एव मन्यमाना भवन्ति । यथा मिष्टान्नबीजतो मिष्टान्नाणा मेव फलनं प्रायो नैसर्गिकम्, तथैव ब्राह्मणजीवादिस्त्रीजातानां ब्राह्मणादित्व मवश्यम्भावीत्येव तत्र हेतुः । एव मपि यथा क्षेत्रादिदोषतो वस्तुगुणान्यथाभावोऽपि दृश्यते, तथैव ब्राह्मणाजीरसजाता अप्यब्राह्मणादयो भवन्तीत्यपि नादृष्टचरम् । अत एव "जातो नार्या मनार्यायाम्"-इत्याद्यपि स्मृतं मन्वादिभिः, इह चोद्धृतं तत् पुरस्तात् (१७ पृ० ८पं०) ।

अथ तेषां ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां स्वभावादय इहैतरेये यथा वर्णितास्त एवेह क्रमात् प्रदर्श्यन्ते । तत्र स्वभावाः—

ब्राह्मणानाम्— आदायित्वम्, आपायित्वम्, अवसायित्वम्, यथाकामप्रयाप्यत्वञ्चेति चत्वारो धर्मा विशेषतो लक्षिताः । 'आदायी' आदानं ग्रहणम्, प्रतिग्रहादिना जीविकादीना मादानकारी । 'आपायी' अपायस्त्यागः, दानादिना धनादीनां त्यागकारी । 'अवसायी' अवसाय सिद्धान्तः, विद्याबलेन सर्वतत्त्वानां निश्चयकारी । 'यथाकामप्रयाप्य' प्रयाणं युद्धाय प्रस्थानम्, तत्र राजादिभिः सेनानायकत्वादिना प्रेर्यः 'प्रयाप्यः', काम मनतिक्रम्य यथाकामम्, स्वकामनानुरूप मिति यावत्; तदेवं राज्यरक्षार्थं युद्धाय प्रयाण मिच्छेच्चेत् राज्ञा प्रेषणीयो 'यथाकामप्रयाप्यः' । तदेतदिह ७. ५. १ द्रष्टव्यम् । क्षत्रियाणान्तु— [illegible] [illegible], [illegible]पकारित्वम्, नैजस्त्वम्, [illegible]

वर्णनीयम्। वैश्यानां खलु—अन्यस्य बलिकृत्त्वम्, अन्यस्य आद्यत्वम्, यथाकाममध्येयत्वञ्चेति त्रीणि लिङ्गानि। शूद्राणां हि—अन्यस्य प्रेष्यत्वम्, कामोत्थाप्यत्वम्, यथाकामवध्यत्वञ्चेति च वर्णितं तत्रैव (७. ५. ५. ६.)। अथ भक्ष्याः—

ब्राह्मणानां बलकारो भक्ष्यः सोमो निर्णीतः, क्षत्रियाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षफलानि बलहेतुभक्ष्याणि निर्णीतानि, तथा वैश्यानां दध्येवैकं बलकरं भक्ष्यं सूचितम्, शूद्राणां त्वाप एव भक्षिताः सम्यग् बलकरा भवन्तीति च तत्र ७. ५. ३—६। अपरमपि—"एता वै प्रजा हुतादा यद् ब्राह्मणा अथैता अहुतादा यद्राजन्यो वैश्यः शूद्र इति"—इति ७. ४. १। अथायुधानि—

"एतानि वै ब्राह्मणस्यायुधानि यद्यज्ञायुधानि; अथैतानि—क्षत्रस्यायुधानि—यदश्वो रथः कवच इषु धन्व"—इति च तत्रैव। तानि च यज्ञायुधान्यन्यत्र परिगणितानि—"स्फ्यश्च कपालानि च, अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च, कृष्णाजिनं च शम्या च, उलूखलं च मुसलं च, दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि"—इति तै० सं० १. ६. ८. २, ३।

तदानीं मासीदपि क्षत्रियतोऽपि भूयस्त्वं ब्राह्मणानाम्। तद्यथा—"भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति"—इति ७. ३. ३.।

शूद्राणां ब्राह्मणपङ्क्तावुपवेशनमप्यासीद्दोषावहम्। तथाहि—"दास्याः पुत्रः कितवो ऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षिष्टेति"—इत्यादि (२. ३. १.) समालोच्यम्। यज्ञकार्येषु गोदोहनादिष्वपि तेषां निषिद्धोऽधिकारः, तथा च तैत्तिरीयकम्—"शूद्र एव न दुह्यात्, असतो वा एष सम्भूतो यच्छूद्रः। अहविरेव तदित्याहुर्यच्छूद्रो दोग्धीति"—इति (ब्रा० १. २. ३.)। अत एव

तेषा मयज्ञियत्वम्। यज्ञे दीक्षितस्य देवभाव माषन्नस्य च मानस्य तैश्चायज्ञियैः सह वाक्यालापोऽपि निषिद्धः शतपथश्रुतौ—
"स वै न सर्वेणेव संवदेत ; देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते, स देवतानामेको भवति ; न वै देवाः सर्वेणेव संवदन्ते,—ब्राह्मणेन वैव, राजन्येन वा, वैश्येन वा [संवदन्ते] ; ते हि यज्ञियाः"-इत्यादिना (३. १. १. १०.)। शूद्राणां सामीप्य मप्यासीत्तदानीं क्लेशायेत्याम्नातम्—"तेभ्यो वै देवा अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात्"-इति ३. १. ६। अत्र देवा इति सत्यवादित्वादिनासदेवत्वानां ग्रहण मिष्टम्, मनुष्यशब्देन चानृतभाषणादिमनुष्यधर्मवतां मूर्खाणां शूद्राणा मित्येव। तदिदं शूद्राणा मयज्ञियत्वम्, मूर्खाणां सामीप्यायोग्यत्वञ्चातिमूर्खत्वकदाचारत्वकदाचारत्वकदाकारत्वादिनिबन्धन मेव ; नान्यथा तान् प्रति कृतदुर्व्यवहारस्य प्रायश्चित्तशासनं विहितं श्रूयेत। तत्र यथा य० वा० सं० २०. १७, १—

"यच्छूद्रे यदर्ये यदेनश्चकृमा वयं
यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावयजन मसि"-इति।

शूद्राणा मुपकृत्यर्थं यथायोग्यज्ञानोपदेशविधिश्च विहितो ऽत्र संहितायाम् २६. २. १—

"यथेमां वाचं कल्याणी मावदानि जनेभ्यः।
ब्रह्मराजन्याभ्याꣳ शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय"-इति।

चतुर्णा मेव वर्णानां हितप्रार्थने साम्यञ्च श्रुतं बहुत्र।
तद्यथा तत्रैव यजुःसंहितायाम् १८. ४८. १—

"रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु, रुचं राजसु नस्कृधि।
रुचं विश्येषु शूद्रेषु, मयि धेहि रुचा रुचम्"-इति।

आथर्वणिका अप्यामनन्त्येव मेव १९. ७. ८—

"प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत, उत शूद्र उतार्य्ये"—इति ।

चतुर्णां वर्णानां माह्वानप्रयोगपार्थक्य मपि श्रुत मन्यत्र—

"तानि वा एतानि चत्वारि वाचः,— एहीति ब्राह्मणस्य, आगह्याद्रवेति वैश्यस्य राजन्यबन्धोश्च, आधावेति शूद्रस्य"-इति श० ब्रा० १, १. ४. १२ ।

वाग्व्यवहारविषये त्वासीदिह बहूपदेशः । तद्यथा— "वाक् तु सरस्वती" (३. १. १.), "वाग्वै सरस्वती" (३. १. २.), "वाग्वै सरस्वती" (३. ३. १३.) "वाचो वाव तौ स्तनौ, सत्यानृते वाव तौ" (४. १. १.), "कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्, सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः" (१. १. ६.), "विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्" (५. २. ८.), "एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः, तस्मादाचक्षाण माहुरद्राक्षीरिति, स यद्यदर्श मित्याहाथास्य श्रद्दधति ; यद्यु वै स्वयं पश्यति न बहूनाञ्च नान्येषां श्रद्दधाति" (१. १. ६.), "अवत्येनं सत्यं नैन मनृतं हिनस्ति" (४. १. १.), "विचक्षणवतीं वाचं वदेत्" (१. १. ६.), "असुर्या ह वा इतरा गिरः" (३. ५. ५.), "मनसा वा इषिता वाग् वदति, यां ह्यन्यमना वाचं वदति असुर्या वै सा वागदेवजुष्टा" (२. १. ५ ; ४. ३.), "यां वै दृप्तो वदति, या मुन्मत्तः, सा वै राक्षसी वाक्" (२. १. ७.), "वाक् च मनश्च वर्त्तन्यौ ; वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्त्तते ; पूर्वं वै वागदो मनः" (५. ५. ८.), "श्रद्धा पत्नी, सत्यं यजमानः, श्रद्धा सत्यं तदित्युत्तमं मिथुनम् ; श्रद्धया सत्येन मिथुनेन स्वर्गांल्लोकान् जयति" (७. २. ६.),

“प्रायच्छ तु इति कर्मेव: [illegible] तिष्ठते प्रकृतं आसीत् [illegible] कृष्णायसं [illegible] तमापतीति मेऽन्तर्वेदि मांसिषतीति” (५. १. [illegible]) “सोऽब्रवीत् सर्वं तुभ्यमेव ददामि य एव सत्यं [illegible] तस्मादेवं विदुषा सत्यमेव वदितव्यम्”–इति (५. ३. ८.) [illegible] [illegible] नीन्तनन्यायभावितिविदेवकप्रसिद्धा ननु का भाषा, प्राकृती वा, यावनिकी वा ? इत्यत्र प्रकृतचिन्तनीयम् ; [illegible] पन्थेषु, [illegible] न्यायमीमांसावेदान्तादिषु, [illegible] नीतिहासपुराणतन्त्रवैद्यकज्योतिषसङ्गीतकाव्यादिषु वा क्वचिदपि तथाविधवाग्जालाच्छन्नोच्चकहेतुनिवेशप्रवेशाप्रतीतेः ।

विवाहबन्धन मपि तेषा मासीदुचितत्वेनाभिप्रेतम् । अत एवेवं श्रूयते— “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति”–इति, “ऋण मस्मिन्संनयत्यमृतत्वञ्च गच्छति । पिता, पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्”–इति च ७. ३. १ । पिता एव पत्नीगर्भं प्रविश्य पुत्ररूपेण पुनः प्रजायते इति च तत्रैव । तथाहि— “पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते”–इति । तदेव मुत्पादिते पुत्रे वंशपरम्परा अच्छिन्नैव सम्पादिता भवतीति तेषा मभिप्रायः ।

तत्र क्षत्रियाणां वैश्यशूद्रस्त्रीभ्यः पुत्रजन्मनस्तु का कथा, ब्राह्मणस्त्रीतः पुत्रोऽप्यासीदनीप्सितः । तथाहि— “ब्राह्मणस्त्रियां प्रजायां मा जनिषत”–इत्यादि (७. ५. १.) द्रष्टव्यम् । वैश्यशूद्रस्त्रीतः पुत्रोत्पत्तिरपि तत्रैवाम्नाता ।

[illegible] [illegible] तदभिन्नायां वा जायायां [illegible] मपि [illegible] मासीद् दोषावहम् , ततश्च [illegible]

पुंसः क्रमाद् युगपद्वा बहुविवाहो नैवासीदसामाजिकः। तदुक्त मिह— "यद्वि ह वा अपि बह्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथुनम्"–इति (३. ५. ३.)। इतोऽपि व्यक्त माम्नातम्— "एकस्य बह्वो जाया भवन्ति"–इति (३. २. १२.)। अपि नासीच्च तदानी मपि जीवत्पतिकायाः स्त्रियाः पत्यन्तरग्रहणाचारः। तदप्युक्तं तत उत्तरम्— "नैकस्यै बहवः सह पतयः"–इति। अत्र सहग्रहश्रुतेर्मृतपतिकायास्त्यक्तपतिकाया वा पत्यन्तरग्रहणं न तदानीन्तनाचारविरुद्ध मित्यपि गम्यत एव। किन्तु तथाविधविधवावेदनन्त्वासीन्नीचजातिष्वेव प्रचलित मिति च पुराणेतिहासाद्याख्यानतोऽवगम्यते, तच्चिदानी मपि वर्त्तत एवेत्यस्माकम्। स्वयम्वरसभायां समागतेषु कन्यापाणिग्रहणार्थिषु पणजयकारिणे कन्यादानप्रथाप्यासीच्चलितैव। तदाह— "प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्; तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छंस्तस्या एतत् सहस्रं वहतु मन्वाकरोद्, यदेतदाश्विन मित्याचक्षते" –इति (४. २. १.)। तदानीन्तनस्त्रीणा मप्यासीदसाधारणपाण्डित्यम्। तदग्निहोत्रकालनिर्णायकाख्यायिकायाम्—"कुमारी गन्धर्वगृहीता वक्ता स्मः"–इत्यादि (५. ५. ४.)।

तदानी मपि स्नुषा श्वशुराल्लज्जते स्मैवार्याणाम्। तथाहि— "स्नुषा श्वशुराल्लज्जमाना निलीयमानैति"–इति (३. २. ११.)। अपि तदाप्यार्याणां सोदर्य्याणा मपि भगिनीनां भ्रातृजायानुगतत्व मेवासीत्। तदाम्नात मिह यथा— "समानोदर्या स्वसा ऽन्योदर्यायै जायाया अनुजीविनी जीवति"–इति (३. ३. १३.)। तदेवं सोदर्य्याया अपि स्वसुरनात्मीयत्व मन्यकुलतो लब्धाया अपि जायाया आत्मीयत्वं पारम्पर्य्यागत मेवेति स्यात् स्वीकार्यम्।

अत्राग्निहोत्रस्य त्वतिकर्त्तव्यतया अपत्नीकस्यापि तत्कर्त्तव्यता प्रतिपादिता। तथाच—"तदाहुर्वाचापत्नीको ऽग्निहोत्रम्"—इत्यादि (७. २. ९.)। तस्य ह्यग्निहोत्रस्य दृष्ट महदृष्ट फलं तैरधिगतम्; अत एव तैर्नित्याग्निहोत्रिभिः सद्भिः सदैव स्वस्व-गृहेषु अग्निरक्षणं कर्त्तव्य मिति सिद्धान्तितम्। तदिदं श्रूयते—"मनुषो दुरोणे"—इति (ऋ० सं० १०. १११. १.), व्याख्यातश्चैतद् यास्केन 'मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे (८. २. २.)'—इति। हिमानीवासिनां तेषां प्राचीनार्याणां हिमपातजनितभयनिवा-रणाय स्वस्वगृहेष्वग्निरक्षणं नून मासीत् सुखावहम्; श्रुतं ह्येवम्—"अग्निर्हिमस्य भेषजम्"—इति (वा० सं० २३. १०.)। तत्र चाग्नौ विविधसुगन्ध्यादिद्रव्यदानविधानञ्च श्रुत मस्ति। तद्यथा—"कुणपाय मिव ह्येतद् यज्ञे क्रियते यत् पैतुदारवाः परिधयो गुग्गुलूर्णास्तुकाः सुगन्धितेजनानीति"—इति (१. ५. २.)। तैत्तिरीये त्वत्र आख्यायिकाख्यान मपि सं० ६. २. ८ द्रष्टव्यम्। तैः सुगन्ध्यादिभिः गृहजातवायुदोषोऽपि प्रशमितो भवतीति च दृष्टम्। यदग्नौ आज्या-ग्निरपयःपयस्यासान्नाय्यचरुपुरोडाशसोमाद्याहुतयः प्रदीयन्ते ततस्त-द्वाष्पप्रसूता वृष्टिधारास्तत्तद्गुणयुक्ता भवन्त्येवेति तज्जातौषध्यादीनां भक्षणतः स्वस्थाज्यादिसाराहार एव सम्पद्यतेऽन्नाक मिति च दृष्ट मेव। अदृष्टं तु स्वर्गादि, श्रुतिमानगम्यम्। तदेवं दृष्टादृष्टफल-सिद्ध्यर्थ मेवासीत् तेषां नित्याग्निहोत्रानुष्ठान मिति प्रतीयते स्फुटम्।

अग्निहोत्रानुष्ठानाय प्रातःस्नानस्य कर्त्तव्यता चात्र सूचिता। तथाहि—"य आहिताग्निर्यदि प्रातरस्नातोऽग्निहोत्रं जुहुयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति"—इत्यादि ७. २. ८। तत्रैव चाश्वयी-ग्यानिष्ट्वा नवान्नप्राशने, पाकयात्रे नष्टे, पवित्रनाशे, हिरण्येऽनुहिष्टे

अपहृते च, जीवत्यपि कस्मिंश्चिदाशौचे स मृत इति श्रुते, जायायाः स्व-गोर्वा यमसन्तानजननेऽपि प्रायश्चित्तं विहितम्। तथा तत्रैव सूतकान्नप्राशनकारिणा मपि प्रायश्चित्तं विहितम्। यथा-विहितहोमादिरूपप्रायश्चित्तत एव तथाविधपापानां भवति सङ्क्षय इति च तत्र तत्र सुव्यक्तम्। अग्निहोत्राद्यनुष्ठानाय ततः प्राक् स्नानं तु विहितम्, न पुनः किञ्चिद् भोजनं तु निषिद्धम्; प्रत्युत किञ्चिद् भुक्त्वैव कर्माणि कुर्वीतेत्येवेहान्यत्र ध्वनितम्। तथाहि— "घृतं प्राश्य शंसेद् यथा ह वा इदं मनो वा रथो वाक्तो वर्त्तत एवं हैवाक्तो वर्त्तते"–इति ४. २. १।

मृतस्य शरीरालाभे पर्णशरीरदाहोऽप्यासीत्तदानी मपि व्यवस्थितः। तदाह— "यदि शरीराणि न विद्येरन्, पर्णशरः षष्टिस्त्रीणि च शतान्याहृत्य तेषां पुरुषरूपक मिव कृत्वा तस्मिंस्तामावृतं कुर्युः। अथैनाञ्छरीरैराहृतैः संस्पर्श्योद्वासयेयुः; अध्यर्द्धशतं काये, सक्थिनी द्विपञ्चाशे च विंशे, चोरू द्विपञ्चाशे, शेषन्तु शिरस्युपरि दध्यात्"–इति ७. २. १।

तदानीन्तनार्याणां देवपितृमानुषार्च्चनपरताप्यासीत्, तदभावे 'अनद्धापुरुषः'–इतिनिन्दाभाजनत्वं तेषा मवश्यम्भाव्येव। तदाह— "कोऽनद्धापुरुषः? इति, न देवान्, न पितॄन्, न मनुष्यान्"–इति (७. २. ८.)। अत्रार्च्चतीति पदन्तु शेषयितव्यम्। स्फुट मेतच्छत-पथे— "एष ह वा अनद्धापुरुषो यो न देवानर्च्चति, न पितॄन्, न मनुष्यान्"–इति (६. ३. १. १४.)। 'अद्धा'–इति सत्यनाम (निघ० ३. १०. ४.), अनद्धा = असत्यः, तथा चानद्धापुरुषोऽसत्य-पुरुषः। एवं हि यः पुरुषो देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च नार्च्चति, 'अजा-गलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम्'–इति भावः। तदेवं तादृशपुरु-

तस्य निन्दावादः सम्भवः। तदत्र समासतो देवादीनेव पूर्वं निरूपयामः।—

देवाः। निघण्टौ द्युस्थानभाजनेषु 'देवाः'-इति षड्विंशं पदम्। ततो गम्यते द्युलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम्। 'देवाः रश्मय उच्यन्ते'-इति तत्रार्थो देवराजः। महामुनियास्केनापि निरुक्ते देवा इत्यस्यैष एवार्थ उल्लिखितः— "रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते"-इति (१३. १. १०.)। यास्कप्रदर्शित मुदाहरण मेव च देवराजेन प्रदर्शितम्— "देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयताम् (ऋ० मं० १, ८९, २.)"-इति, निघ० ५, ६, २६। निरु० १२, ४, ५; १३, १, ११ द्रष्टव्यम्। पार्थिवस्याग्नेर्माध्यमिकस्य च विद्युतोऽपि रश्मिजन्यत्वेन, उत्तमाग्नेः सूर्यस्य तु रश्मिजनकत्वेन जन्यजनकयो-रभेदात् रश्म्यभिन्नत्वम्। किञ्चास्त्येषां प्रथममध्यमोत्तमानां त्रयाणा मेवाग्नीनां रश्मिवत्त्वम्; "त्रयः केशिनः"-इत्यस्य व्याख्यान मुव्यक्त मुक्तञ्चैतद् यास्केन— "केशा रश्मयः, तैस्तद्वान् भवति०—० आदित्य माह, अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते, धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमः"-इति (निरु० १२, ३, ६, ७, ८.)। एषा मेव त्रयाणां भक्तिसाहचर्यादितो बहवो देवा आम्नायन्ते। तदपि व्यक्त मुक्तं यास्काचार्येण— "तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः०—० तासां महाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति"-इत्यादि ७, २, १; ३, १०। "यो देवः सा देवता"-इति च निरु० ७, ४, २। विवरिष्यामश्चैतद्दैवोपाख्यप्रकरणे।

पितरः। निघण्टौ अन्तरिक्षस्थानभाजनेषु 'पितरः'-इति द्वादशं पदम्। ततो गम्यते अन्तरिक्षलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम्। "पिता, 'पाता वा पालयिता वा'-इत्यादिना (निरु०

४. ३. ५.) व्याख्यातः ; जस्"–इति तद्भाष्ये देवराजः। महामुनि-यास्केन हि— "पितरो व्याख्यातास्तेषा मेषा भवति"–इत्युक्त्वैव "उदीरता मवर उत् परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः। असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु"–इत्येषा ऋक् इह (सं० १०. १५. १.) उदाहृता। व्याख्याता चैवम्— "उदीरता मवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्पादिनस्तेऽसुं ये प्राण मन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु"- इति (निरु० ११. २. ६.)।

तथाच तस्या ऋच एषोऽर्थः सम्पद्यते— "हवेषु" 'ह्वानेषु' अस्मदाह्वानेषु सत्सु "ते" 'पितरः' पितृगणाः "नः" अस्मान् "अवन्तु" 'आगच्छन्तु'। ते कीदृशाः ? इत्याह— "ये" "असुं" 'प्राणम्' "ईयुः" 'अन्वीयुः' प्राप्तवन्तः, पूर्वं प्राणान्विता आसन्निति यावत्। तत्र जीवितकाले "अवृकाः" 'अनमित्राः' सर्वत्र सर्वदैव साधुव्यवहारतः अमित्रशून्याः, "ऋतज्ञाः" 'सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा' कर्त्तृतया कारयितृतया वा यज्ञानुष्ठानविदः, "सोम्यासः" 'सोम्याः—सोमसम्पादिनः' च आसन्निति। ते च कतिविधाः ? इत्याह—"अवरे", "परासः" 'परे', "मध्यमाः" चेति त्रिविधाः। तत्र, 'परे' द्युस्थानसञ्चारिणः, "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते"--इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. १, २.) वर्णिता देवयानमार्गेण सूर्यलोकं गताः; 'मध्यमाः' द्यावापृथिव्योरन्तरेण स्थायिनः "य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्त मित्युपासते"–इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ३-६.) वर्णिताः पितृयानमार्गेण चन्द्रलोकं गताः; 'अवरे' भूपृष्ठस्थानसञ्चारिणः, "अथैतयोः पथोर्न कतरेण च"–इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ८.) वर्णिताः पृथिव्या

मेव निरन्तरावर्त्तिनः। तदेषां त्रिविधानां पितॄणां मध्ये येऽवरास्तेषां मग्रामभागीणां मसकृदावर्त्तित्वेन क्वचिदपि दीर्घकालस्थिति-सम्भावनाभावात् न पितृलोकस्थत्वम्; ये परास्तेषां मध्यनावर्त्ति-त्वश्रुतेस्तथात्व मेव; ये तु मध्यमाश्चन्द्रलोकं पितृलोकं वा गता-स्तेषा मेव स्वस्थानस्थत्वेन प्राधान्य मिष्टम्। अतएव अन्तरिक्षस्थाने-ष्वेव पठितं पितर इति पदम्। यास्कमुनिनाप्युक्तम्—"माध्यमिको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते"—इति (११. २. ५, ६.)। 'स हि तेषां राजेति'—इति च तत्र दौर्गी वृत्तिः। "परे-यिवांसं प्रवतो महीरनु"—इत्यादिसूक्तद्वये (ऋ० सं० १०. १४, १५.) यमस्य पितृराट्त्वं पितॄणां स्वरूपञ्च सुव्यक्तम्।

तत्रतस्तु अन्नरससाहाय्येन स्वजनकदेहे प्रविष्टो जीवो रेतो-ऽन्तःस्थः प्रथमगर्भः सम्पद्यते; यदैव तद्रेतो योनौ सिक्तं भवति, तदैव तस्य प्रथमं जन्म। ततस्तद्रेतो मातृयोनौ द्वितीयगर्भा-कारेण परिणतं भवति; भूमिष्ठे हि तस्मिन् गर्भे पुरुषस्य द्वितीयं जन्मेति मन्तव्यम्। ततो मृते च यत् पित्राद्यन्यतमं शरीरं लभते, तदेव तस्य तृतीयं गर्भरूपम्; ततः पित्राद्यन्यतमलोक-प्राप्तिरेव तत्तृतीयं जन्मेति मन्यते। तदाहुरैतरेयिणः—"अप-क्रामन्तु गर्भिण्यः। पुरुषे ह वा अय मादितो गर्भो भवति, यदे-तद् रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूत मात्मन्येवात्मानं बिभर्त्ति, तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनं जनयति; तदस्य प्रथमं जन्म। तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति, यथा स्वमङ्गन्तथा तस्मादेनां न हिनस्ति, सास्यै-त मात्मान मत्र गतं भावयति, सा भावयित्री भावयितव्या भवति, तं स्त्री गर्भं बिभर्त्ति, सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति, स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयति एषां लोकानां

सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकाः; तदस्य द्वितीयं जन्म। सो ऽस्यायं आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते; अथास्याय मितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति, स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते; तदस्य तृतीयं जन्म"—इति (२ भा० ५. १.)। शतपथे तु मृत्युप्रकारो मृतस्य तस्य पित्रादिदेहलाभश्चाम्नातः परिव्यक्तम्। तथाहि— "स यत्रायᳫं शारीर आत्माबल्यं नीत्य सम्मोह मिव न्येत्यथैन मेते प्राणा अभिसमायन्ति, स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदय मेवान्ववक्रामति। स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्य्यावर्त्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः। तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य स्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राण मनूत्क्रामन्तᳫं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति, सञ्ज्ञान मेवान्ववक्रामति, स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति; तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च। तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वात्मान मुपसᳫंहरत्येव मेवायं पुरुष इदᳫं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वात्मान मुपसᳫंहरति। तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रा मुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरᳫं रूपं तनुत एव मेवायं इदᳫं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरᳫं रूपं तनुते, पित्र्यं वा गान्धर्वं वा, ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा, दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः"—इति १४. ७. २. १—५.। अत्र पित्र्यं गान्धर्वस्य मिथो गुणकर्मादितः किञ्चिद्भेदयुक्त मन्तरिच-

लोकगं रूपम्; ब्राह्मं प्राजापत्यं च तथा मिथः सामान्यमैद्युलं द्युलोकगं रूपम्; एवं दैवं मानुषञ्च विद्वद्विद्वद्भेदभिन्न मिहत्यं रूपम्। इत्थ मपि छान्दोग्याद्युक्तं पितृणां गतिवैविध्यम्, उदीरतामितिमन्त्राम्नातपितृवैविध्यञ्चोपपन्नं भवति। तदेवं यास्क-व्याख्यातस्योदीरतामितिमन्त्रस्थस्य 'असुं य ईयुः'—इत्यंशस्य पितृगा-द्यनतमदेहगतं प्राणं ये अन्वीयुरित्येवार्थः सुष्ठुतर इत्यस्माकम्। पिण्डपितृयज्ञप्रकरणादौ च (य० वा० २. २०—३४.; श० ब्रा० २. ४. ४. १—२४.; तै० ब्रा० १. ३. १०, २. ६. ३.) पितृगण-स्वरूपं पर्यालोच्यम्। पितृलोक मपि निर्णेष्याम इहैवान्यप्रकरणे।

मनुष्याः। ऐतरेये त्वित्थं तच्छब्दनिर्वचन मेवं प्रोक्तम्—"मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति०—०तस्मादुषं सन्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण"—इति (३. ३. ९.)। "मनुष्याः कस्मात्? मत्वा कर्म्माणि सीव्यन्ति, मनस्यमानेन सृष्टाः, मनस्यतिः पुनर्मनस्वी-भावे; मनोरपत्यम्, मनुषो वा"—इति त्वाह यास्कः (निरु० ३. २. १.)। "मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च"—इति च पा० ४. १. १६१ सूत्रम्। 'समुदायार्थौ जातिः; मानुषः मनुष्यः'—इति तत्र दीक्षितः। तत्रास्मत्सु "षडर्घ्या भवन्ति,—आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजा विवाह्यः प्रियोऽतिथिरिति"—इति गो० गृ० सू० ४. १०। मातृपित्राचार्य्याणां पूजनीयत्वं तु तैत्तिरीय-(शा० ७. ११.)-मन्वादि-(२. २२५.)-प्रसिद्धम्॥

शतपथब्राह्मणे त्वेषां देवपितृमनुष्याणा मेकत्रैव विशेषपरिचय आम्नात उपासनाप्रकारश्च। तथाहि—"ततो देवाः; यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन्। तानब्रवीत्—यज्ञो वोऽन्नम्, अमृतत्वं वः, ऊर्ग् वः, सूर्यो वो ज्योतिरिति। अथैनं पितरः;

प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदन् । तानब्रवीत्— मासि मासि वोऽशनम्, स्वधा वः, मनोजवो वः, चन्द्रमा वो ज्योतिरिति । अथैनं मनुष्याः; प्रावृता उपस्थं कृत्वोपासीदन् । तानब्रवीत्— सायम्प्रातर्वोऽशनम्, प्रजा वो, मृत्युर्वो, ऽग्निर्वो ज्योतिरिति"–इति (२. ४. २. १, २, ३.) ।

एषा मेव देवपितृमनुष्याणामर्चनं कर्त्तव्यत्वेनैतरेये समाम्नातम् "एष ह वा अनवापुरुष इत्यादिना । तत्र हि अग्निहोत्रादिभिः श्रौतैः, वैश्वदेवादिभिश्च गृह्यैर्देवाना मर्चनं सम्पद्यते; पिण्डपितृयज्ञादिभिः श्रौतैः स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारैः श्राद्धयाग्नजलादिप्रदानात्मकश्राद्धादिभिश्च पितृणा मर्चनं सम्पद्यते; निष्कपटविनीतभावप्रदर्शनाज्ञापालनससमादरपक्षापक्षाद्याहारादिप्रदानैर्मनुष्याणा मर्चनं सम्पद्यते ।

अतिथिसत्कारविषये गाथाप्येकाम्नाता— "तद्ध यददो गाथा भवति,— अनेनस मेनसा सो ऽभिशस्ताद्वेनस्वतो वापहरादेनः । एकातिथि मप सायं रुणद्धि बिसानि स्तेनो अपहरति"–इति ५. ५. ५ । गाथैषा नैतद्ब्राह्मणप्रवक्तुः कल्पिता; अपि तु बहुप्राचीना, अनेनात्र स्मृतेत्येव । तदाह तद्भाष्ये सायणः— 'पुरा कदाचित् सप्तर्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो बिसस्तैन्यलक्षण मपवादं प्राप्य तत्परिहारार्थं ऋषीणा मग्रे शपथं चकार, तदीयशपथोक्तिरूपेयं गाथा'–इति । तच्छपथस्वरूपञ्च तत्र तेनैवैवं व्याख्यातम्— 'बिसानि पद्ममूलानि, तेषा मपहर्त्ता (एवं) प्रत्यवायपरम्परां प्राप्नोतु;— पापरहिते पुरुषे बिसस्तैन्य मपवादं कृतवतो यः प्रत्यवायः, पापिनः पुरुषस्य सम्बन्धि पापं स्वीकुर्वतो यः प्रत्यवायः, सायङ्काले गृहं समागच्छत एकातिथेर्वैदेयिकस्यारोधने

य: प्रत्यवाय:, सेयं प्रत्यवायपरम्परा विलक्षीण्ये सति मम भूयादित्येवं शपथ:'-इति। अस्माकं त्वस्या गाथाया अनुत्तरोऽर्थान्तर: प्रतिभाति। तद्यथा— य: कश्चित् 'अनेनसम्' अपापम् आरोप्यमाणपापशून्यं जनम्, 'एनसा' आरोप्यमाणेन पापेन 'अभिशस्तात्' निन्देत्, 'स:' निन्दक: 'एनस्वत:' स्वभावजातपापिन: तस्य निन्दितस्य यत् कि मपि स्वभावजम् 'एन:' पापम् अस्ति, तदेव 'अपहरात्' अपहरणं कुर्यात्। सन्ति हि सर्वेषा मेव मानवानां स्वभावजानि पापानि। तदप्याम्नातमेव— "व्यतिषक्त इव वै पुरुष: पाप्मना"-इति (४. १. ४.)। इत्थं गाथापूर्वार्द्धेन वृथापवादकीर्त्तनं निषिद्धम्, अथापरार्द्धेनातिथिविमुखीकरणं निषिध्यते— य: कश्चिद् 'सायं' काले समागतम् 'एकातिथिं' सर्वातिथिलक्षणसम्पन्नमत एव प्रधानातिथिम्, एकसङ्ख्यामात्र मतिथिं वा 'अपरुणद्धि' स्वागतासनान्नपानादिक मदत्त्वा विमुखीकरोति, 'स:' 'स्तेन:' चौर: सन् 'बिसानि' मृणालानि, तन्तूतानीव सूक्ष्मतन्तुरूपाणि तदतिथिशरीरस्थानि स्नायुनामजीवनहेत्वङ्गबन्धनानि 'अपजहार' तज्जीवनापहरणपातकभाग् भवतीति।

अहोऽतिथिसत्कारायासीत् तदाऽघ्न्याघातश्च प्रचलित:। तत एव सोमे राजन्यागते या आतिथ्येष्टिर्विहिता, तत्र पशुघातानुकल्पश्च विहित:— "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगते, ऽन्यस्मिन् वार्हति उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एव मेवास्मा एतत् क्षदन्ते, यदग्निं मन्थन्ति ; अग्निर्हि देवानां पशु:"-इति (१. ३. ४.)। अघ्न्युष:शब्दस्य गोपार्थतानिर्णयाय साम्नात मेवम्— "एतर्हि गव्यं मीमांसमाना: पृच्छन्ति, सन्ति तत्रोपाह: इति"-इति (४. ४. ५.)। सायणकृत मेवैतद्व्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

मांसभक्षणविधिस्त्वाम्नात इहान्यत्रापि। तथाहि— "नाग्नीषोमीयस्य पशोरश्नीयात्०—० तत्तन्नादृत्यम्०—० तस्याशितव्यञ्चैव लीप्सितव्यञ्च"–इति (२. १. ३.)। अमेध्यमांसभक्षणे दोषो मेध्यमांसभक्षणेऽदोषस्त्वाम्नातः। तथाहि— "एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाश्नीयात्"–इति २. १. ८.। 'एते' पुरुषकिम्पुरुषगौरगवयोष्ट्रशरभा इति षट् अमेध्याः, अश्वगोऽव्यजपृथिवीभवाः पञ्च मेध्या भक्षणीया इति विवेकः। पृथिवीभवत्वेनेह व्रीह्यादीनां ग्रहण मिष्टम्। अतएव श्रुतम्— "स वा एष पशुरेवालभ्यते यत् पुरोडाशः"–इत्यादि २. १. ९.। तत्राप्यजमांसस्यासीद् बहुप्रचलन मिति च प्रतीयते। तथाहि— "एष एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजः"–इति च तत्रैव। वृथापशुवात निन्दाप्यस्ति— "अथ येऽतोऽन्यथा सेडगा वा पापकृतो वा पशुं विमथ्नीरंस्तादृक्तत्"–इति ७. १. १। स एष पशुहिंसाव्यवहारः खलु यद्यप्यस्मभ्यं न रोचते, तथाप्युदाहृतवाक्याना मवैदिकत्व मसथार्थत्वं वेदविरुद्धत्वं वा यावन्न प्रतीयते, तावदेवमादिषु "आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत (१. ५. २.)"–इति निरुक्तवचन मेव शरणं मन्यामहे वयम्।

अतिथिसत्कार इवेहान्योऽन्योऽप्युपदेशो लभ्यते। तद्यथा— "अभिह्वेषते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्" इति (६. २. ५.)। एतेन स्थानविशेषे द्रव्यविशेषस्य दानक्षिप्रता विहिता। "अप्रसूतः करोत्यकृतं तदकृत मकरिति वै निन्दन्ति"–इति (२. ५. ६.)। एतेन सर्वेष्वेव विद्यार्थिकार्मसु गुर्वाद्यनुज्ञा स्वाम्यनुज्ञा वा ग्रहणीयेत्युपदिष्टम्।

आसीच्च तदानीं मार्त्विज्यप्राशस्त्यम्, अयाज्ययाजननिषेधश्च।

तदाह— "यशसा वा एषोऽभ्येति, य आर्त्विज्येन । तं यः प्रतिरुन्ध्येद्, यशः स प्रतिरुन्ध्येद्; तस्मान्न प्रत्यरौत्सीदिति । यदि त्वस्मादपोज्जिगांसेद्, यज्ञेनास्मादपोदियात् । यदि त्वयाज्यः स्वय मपोदितं तस्मात्"–इति ६. ४. ८ । तदेव मार्त्विज्याय आहृतस्य तत्त्यागो दोषाय भवति, त्यागायोपदेशो बाधनं वापि दोषायैव । यदि तु स्वयं यष्टु मिच्छुः स्यादन्यत्र हृतो वा भवेत्, तर्हि परार्त्विज्य-त्यागो न दोषाय । एव मयाज्ययाजनं च न कर्त्तव्यम् । पापपुरुष-याजनस्य निषेधस्त्विहान्यत्राप्याम्नातः— "न पापः पुरुषो याज्यः" –इति (४. ४. ३.) । अपि यथा पापपुरुषाणा मयाज्यत्वं विहितम्, तथैवार्त्विज्याय पापपुरुषाणां वरण मपि निषिद्धम्— "पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तार आसते ऽपूतायै वाचो वदितारो यच्छ्यापर्णा इमानुत्थापयतेमेऽन्तर्वेदि मासिषतेति" –इति ७. ५. १ । अपरत्र चेह लोभाद्याहतचित्तानां तेजःशून्यानाम्, मात्सर्यादि-पूर्णानां च तमःप्रकृतीनाम्, पापानुष्ठातॄणां दुर्मतीनामार्त्विज्याय वरणं निषिद्धम् । तथाहि— "त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते,— जग्धं गीर्णं वान्तं०—०स एतेषां त्रयाणां आशां नेयात्" –इति ३. ५. २ । यः खलु धनलोभादार्त्विज्यं कामयमानः कथ मपि यजमानं तत्कर्मकारयितार मपरं वा चाटुवृत्त्यादिभिस्तोषयन्नार्त्विज्यं लभते, तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म 'जग्धं' भक्षितं, मुखमध्ये प्रविष्ट मिव दूषितं भवति यो हि समाजाधिपत्येन ग्रामप्रभुत्वेन वापरेण केनापि वा हेतुना यजमानादेर्भीति मुत्पाद्यन्नार्त्विज्यं लभते, तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म 'गीर्णं' गिलितं, गलाधःकृत मिव दूषितं भवति । यस्तु विद्वानपि पापकर्मा भवति, तत्कृतं यत् किञ्चन कर्म तत् सर्वं 'वान्तं' उद्गीर्णं, छर्दित मिव घृण्यं भवति देवानाम् । तदेवं-

त्रिधानां त्रिविधाना मृत्विजां वरणाय यजमानो मनसि आशा मपि न कुर्यादिति। मूर्खस्यार्त्विज्यदूषणमप्ययं मिहाम्नायापि— "त ऋत्विजो यजमानं कर्त्वं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति य मनेवं-विदो याजयन्ति"-इति ८, २, ७।

अथ व्यवहारः।— राज्ञां पुरोहितस्यावश्यकता चात्र बहुधा प्रख्यापिता। तद्यथा— "न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्न मदन्ति, तस्माद्राजा यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरो दधीत, देवा मेऽन्न मदन्त्विति"-इति ८, ५, १। इत्थं ब्राह्मणजातेरेव पौरोहित्य मिति च ज्ञापितम्। एतद्वचनोपक्रमे व्यक्तञ्चाम्नातम् "ब्राह्मणः पुरोहितः"-इति। राजन्यवैश्ययोः पुरोहितार्षेयेण दीक्षावेदनञ्च विहितम्— "पुरोहितस्यार्षेयेण दीक्षा मावेदयेयुः, पुरोहितस्या-र्षेयेण प्रवरं प्रवृणीरन्"-इति (७, ४, ७.)। इतो वैश्यानाम मपि पुरोहितापेक्षा सूचिता। बुद्धिमत्समाना मार्याणां पुरो-हितविधेः कथा तु दूरे आस्ताम्, जडाना मपि पृथिव्यादीनां पुरोहिताः सन्तीति च कथितम्— "अग्निर्वाव पुरोहितः पृथिवी पुरोधाता, वायुर्वाव पुरोहितो ऽन्तरिक्षः पुरोधाता, आदित्यो वाव पुरोहितो द्यौः पुरोधाता; एष वै पुरोहितो य एवं वेद, अथ स तिरोहितो य एवं न वेद"-इति ८, ५, ४। तदेवं यथा पृथि-व्यादिष्वग्न्यादीनां प्राधान्यम्, तथैव यजमानश्रेष्ठेषु पुरोहितानां प्राधान्यं ध्वनितम्, विहितञ्च पुरोहिताना मेतद्विज्ञानवत्त्वम्; ब्राह्मणाना मपि येषां पृथिव्यादिनिष्ठाग्न्यादिपुरोहितत्वविज्ञान मविदितम्, तादृशा मविदुषां पौरोहित्यं सुतरां निषिद्धम्। तस्यै-तस्यैतदुपसंहारवचनम्— "यो ह वै त्रीन् पुरोहितान् वेद, स ब्राह्मणः पुरोहितः"-इति। एतेन च वचनेन वेदविदा मेव

ब्राह्मणानां पौरोहित्यं व्यवस्थापितम् । "अयुव मार्वक्ष राष्ट्रं भवति, नैनं पुरायुषः प्राणो जहाति, आजरसं जीवति, सर्व मायुरेति, न पुनर्म्रियते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः (८. ५. १.)"—इत्यादिना पुरोहितानां यजमानमङ्गलकारित्वं बहुधैव प्रपञ्चितम् । "तदप्येतदृषिणोक्तम्"—इत्युपक्रम्य संहितामन्त्रत्रयप्रमाणेनाप्येतदेव (ऋ० मं० ४. ५०. ७, ८, ९.) दृढीकृतम् (८. ५. १.) । तत्रैव—"बृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितः, त मन्वन्ये मनुष्यराज्ञां पुरोहिताः । बृहस्पतिं यः सुभृतं बिभर्त्तीति यदाह, पुरोहितं यं सुभृतं बिभर्त्तीत्येव तदाह"—इत्यादि द्रष्टव्यम् । बृहस्पतिशब्देनात्र सूर्यो निरुक्तादिप्रसिद्धः । स यथा वाय्वादिदेवानां पुरोहितः पुरःस्थितः, प्राधान्यभागुपकारी च ; मनुष्येष्वपि राजपुरोहितास्तथैव भवेयुः । तदत्र संहितावचन मपि प्रमाण मित्याह— "बृहस्पतिं यः सुभृतं बिभर्त्ति (४. ५०. ७.) । "अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिः"—इत्यादिना (८. ५. १.) पुरोहितानां कोपनत्वं संवर्ण्य, यजमानानां तदुपशमने यत्नस्य कर्त्तव्यता चात्र विहिता । तदेतत्सर्व मालोच्य प्रतीयते,— तदानीन्तनराजपुरोहितानामसाधारणसम्मानभाक्त्वं, राजसु राजगृहेषु च प्राबल्यं विशेषशक्तिप्रसारित्वञ्चासीदिति । अपि तेषा मद्यतनपुरोहितानामिव कर्मकारयितृत्वं तत्तत्कर्ममन्त्रपाठयितृत्वं च न क्वापीह गम्यते, न वा क्वचिदिह ब्राह्मणस्य पुरोहितापेक्षा श्रूयत इति च सुधीभिरालोच्य मेव ॥

कर्मकारयितृभ्यो दक्षिणादानस्यातिकर्त्तव्यता चासीत् तदानीमपि । तदाह— "दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यल्पिकापि"—इति ६. ५. ९ । केनापि हेतुना सा परित्यक्ता चेन्न पुनर्ग्रहणीया,

केनापि प्रकारेणागतापि सा आपद्यमनुभावाय कस्मैचन प्रदे-येति चेदेव । तथाहि— "न निहस्तदक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्" -इति, "यदि त्वेनां प्रतिगृह्णीयात्, अप्रियायैनां भ्रातृव्याय दद्यात्"-इति च ६. ५. ८। यशोलिप्साप्यासीत्तदातिप्रबला। तदाह— "यम् ब्राह्मण मनूचानं यशो नर्च्छेदिति ह स्माहारण्यं परेत्य दर्भस्तम्बानुदग्रथ्य दक्षिणतो ब्रह्माण मुपवेश्य चतुर्होतॄन् व्याचक्षीत"-इति ५. ४. ४। कस्मिंश्चिद् दानादिकर्मणि स्व-श्रेष्ठताभिमानस्य पापहेतुत्वञ्चाभिमतं तेषाम्। तत एवैव माम्ना-तम्— "यो वै भवति, यः श्रेष्ठता मश्नुते स किल्विषं भवति" इति १. ३. २।

आम्नातञ्चेह हस्त्यश्वगवादिधनदानप्रशंसागाथाभिगानम्। तथाहि दौष्मन्तिभरतस्य (८. ४. ८.)—

"हिरण्येन परीवृतान् कृष्णाञ्छुक्लदतो मृगान्।
मष्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्त च"-इत्यादि।

इह श्रुतस्य मृगशब्दस्य हस्तिपरव्याख्यानं सायणीयम्; अन्य-तत् तथैव मन्तव्यम्, परं तत्कृतं बद्धशब्दस्य वृन्दसञ्ज्ञापरत्वं तु नास्मभ्यं रोचते; तादृशदानं ह्यत्याधिक मित्यसम्भवमिति।

आत्रेयाङ्गराजदानगाथाश्लोकेषु दासीदानं च श्रुतम्— "दासी-सहस्राणि ददामि ते"-इति (८. ४. ८.)। एतेन तदानीं मासीदार्यावर्त्तेऽत्र च मनुष्याणा मपि हस्त्यश्वादीना मिव क्रय-विक्रयदानप्रथेति स्पष्टम्। अत एव शौनःशेपाख्यानेऽपि श्रुतम्— "तस्य ह शतं दत्त्वा स त मादाय सोऽरण्याद् ग्राम मेयाय" इति (७. ३. ३.)। 'तस्य' तस्मै शुनःशेपपित्रे सौयवसयेऽजीगर्त्ताय 'सः' हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितः 'शतं' बहु, शतसङ्ख्याकं वा मुद्रात्मकं

धनं 'दत्त्वा' 'तम्' शुनःशेपम् आदायेत्याद्यर्थः । निरुक्ते (३. १. ४.) तु "स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः ; पुंसोऽपी-त्येके ; शौनःशेपे दर्शनात्"-इत्युक्तम् ।

एवं पुत्रेषु पितुः स्वेच्छाजनितोऽन्यान्यविधोऽत्याचारोऽप्यासीत् तदानीं सुदुर्वारः । तद्यथा (७. ३. ५.)—

"अथ विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास,—

मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः

ये के भ्रातरः स्थ नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्व मिति"-इति ।

एव मन्यत्रान्यदपि —"ऐतशो ह वै मुनिरग्नेरायुर्ददर्श ;०—० सोऽब्रवीत् पुत्रान्, पुत्रका अग्नेरायुरदर्शं तदभिलपिष्यामि, यत् किञ्च वदामि तन्मे मा परिगातेति०—० । तस्याभ्याग्नेरैतशायन एत्याकाले ऽभिहाय मुख मप्यगृह्णादृप्तनः पितेति ; तं होवा-चापेह्यलसोऽभूर्यो मे वाच मवधीः०—० पापिष्ठां ते प्रजां करोमि यो मेम मसक्था इति"-इति ६. ५. ७ ।

पुत्राणां पितृदायभाक्त्व मपीह सूचितम् । तद्यथा — "नाभा-नेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्सोऽब्रवीदेत्य किं मह्य मभाक्तेति"-इत्याद्याख्यानं (५. २. ८.) द्रष्टव्यम् ।

वाणिज्याद्यर्थं समुद्रयानारोहणपूर्वकं महासमुद्रे परिप्लवनं चासीत् तदानीं सुप्रचलितम् । अतएव तद्दृष्टान्तयाम्नात एवम्— "यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेवं हैव ते प्रप्लवन्ते, ये संवत्सरं वा द्वादशाहं वा ऽऽसते"-इति ६. ४. ५ । वनदस्युना मप्युपद्रव आसीत्तदानी मिति चात्र सूचितम् । तद्यथा— "निषादा वा सेलगा वा पाप-कृतो वा वित्तवन्तं पुरुष मरण्ये गृहीत्वा कर्त्त मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति"-इति ८. २. ७ । एवं नागरिकग्रन्थिच्छेदकाना

मपि दृष्टान्तविधया समुल्लेखोऽत्र श्रुतः— "त ऋत्विजो यजमानं कर्त्तं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति"–इति ८. २. ७ ।

आसीत्तदानीं चौर्य्यं मपि तन्निन्दा च । तद्यथा सायणमते— पुरा कदाचित् सप्तर्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो बिसस्तैन्यलक्षण मपवादं प्राप्य तत्परिहारार्थं ऋषीणा मग्रे शपथं चकार, तदीयशपथो निरूपेयं गाथा— "अनेनम मेनसा सोऽभिशस्तादेनस्वतो वापहरा देनः । एकातिथि मप सायं रुणद्धि, बिसानि स्तेनो अप सो जहार" –इति (५. ५. ५.) । सायणमते गाथयैतया ऋषापवादकारिणां साय मतिथिप्रत्याख्यातॄणां स्तेनकारिणाञ्च पापविशत्वं स्थापितम् ।

एकराट् सार्वभौमोऽप्यासीत्तदानीं संविज्ञातः । तत्स्वरूप- निर्णयोऽत्रैवम्— "अयं समन्तपर्य्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वायुषः आन्तादापरार्द्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराडिति"–इति ८. ४. १ । तथाविधसार्वभौमनरपतेः सर्वेभ्यो मित्रराजेभ्य उप- ढौकनग्रहणञ्चेहाम्नातम्— "सर्वे हैव महाराजा आसुरादित्य इव; ह स्म श्रियां प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहन्ते" –इति ७. ५. ८ । 'सर्वे' च ते इमे— कावषेयः तुरः, साहदेव्यः सोमकः, सार्ञ्जयः सहदेवः, दैवावृधो बभ्रुः, वैदर्भो भीमः, गान्धारो नग्नजित्, अरिन्दम इति विश्रुतः जानकिः क्रतुवित्, पैजवनः सुदासेत्यष्टावैतरेयपूर्वपूर्वजाः सार्वभौमा बभूवु रिति च तदुपक्रमग्रन्थतः प्रतीयते ।

महाराजस्य प्रियतमभार्य्यायाः सन्निधौ प्रजाना मावेदनप्रथा- प्यासीत् तदानीम् ; अत एव इन्द्रस्य प्रियायै वावातायै देवानां स्वाभिप्रायज्ञापनम् , तस्याश्च इन्द्रं ज्ञापयामीति प्रतिश्रुत्यादिकथा श्रूयते चात्र —"ते देवा अब्रुवन्नियं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता

प्रासेहा नाम, यस्या मेवेच्छामहा इति । तथेति तस्या मैच्छन्त । सैनानब्रवीत्,— प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति''-इति ३. २. ११ ।

राजभ्रातॄणां राजसहचरणव्यवहारश्चासीत् । तत एवैव माम्नातम्— "ऋतवो वै सोमस्य राज्ञो राजभ्रातरो यथा मनुष्यस्य, तैरेवैनं तत्सहागमयति''-इति १. ३. २ ।

राजधानीपरिरक्षणाय तदभितः प्राकारनिर्म्माणप्रथाप्यासीत्तदानीम् । तदाह— "देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त, ते वा असुरा इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वत''-इत्यादि १, ४. ६ । 'पुरोऽकुर्वत, प्राकारवेष्टितानि नगराणि कृतवन्तः'-इति तत्र सायणः । एतदाख्यायिकाया मसुरैः सहोपस्थिते सङ्ग्रामे असुरेभ्यस्त्रिपुररक्षणार्थं मयोरजतसुवर्णमयप्राकारा निर्मिता दैवैरिति सूचितम् । असुरोपद्रवतो यज्ञरक्षार्थं मभितोऽग्निप्राकारनिर्म्माणञ्च देवैः कृत मिति च श्रुत मेतस्या माख्यायिकायाम्—"देवा वै यज्ञ मतन्वत०—०अग्निमयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्त''-इति २. २. १ । प्रबलतरैः शत्रुभिराक्रान्ते राज्ये तद्रक्षणाय तदानीन्तनप्रजाना मपि परस्परं मन्त्रणाकरणम्, स्वत एव योधप्रवृत्तिः, परस्पर मैकमत्याय प्रतिज्ञाकरणम्, राजरक्षिरक्षितगृहादौ पुत्रकलत्रादीन् संस्थाप्य युद्धाय प्रयाणञ्चेति सर्व मिदं १. ४. ७ द्रष्टव्यम् । नियतस्थानादिरूपसामकौशलतो रक्तपात मन्तरेण स्वकार्यसिद्धिश्चाप्याहृतासीत् तदानीम् (१. ५. १.) । परस्परैकमत्यस्थितये शपथपूर्विका प्रतिज्ञापद्धतिश्च तदानीन्तनी प्रशंसनीया । तथाहीयं प्रतिज्ञानं हि तानूनप्त्र मिति सर्ववेदेषु विश्रुतम् । तदिदम् ऐ० ब्रा० १. ४. ७, श० ब्रा० ३. ४. २, तै० सं० १. २. ११, ६. २, २-६ श्रुतिवाक्येषु विस्तृतं द्रष्टव्यम् । "न तानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्यम्" इति

चेह (१. ४. ७.) तदुपसंहारः। 'सतानूनप्त्रिणि' सहशपथकारिणी न द्रोग्धव्य मिति तदर्थः। शतपथे चैवम्—३. ४. ४. ८।

सैनापत्यनिर्णयः, तस्य च सेनापतेर्भागशः शत्रुसेनाक्रमणोपायश्चेह वर्णितः— "स त्रिश्रेणिर्भूत्वा त्र्यनीकोऽसुरान् युद्ध मुप प्रायद् विजयाय"-इत्यादि (३. ४. १.)। युद्धकाले राजसाहाय्यकारिणां प्रजानां सामन्तानाञ्च प्रसादलाभकथाप्यस्त्यत्र — "सोऽवेदिमे वै किल मे सचिवा इमे माऽकामयन्त हन्तेमानस्मिन्नुक्थ आभजा इति, तानेतस्मिन्नुक्थ आभजत्" इति ३. २. ८। युद्धजयानन्तरं राज्ञो मर्यादाविशेषः सूचिता ; तदत्र "इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा" -इत्याद्याख्यायिका द्रष्टव्या (३. २. १०.)। पराजितानामन्तर्हस्तीनानि धनानि समुद्रतीरे प्रोथितानि भवन्ति स्मेत्यपीह श्रुतम् (५. २. ६.)। हस्तमुष्टिमध्ये एव गोपनीयं यद् बहुमूल्यं रत्नादिकं धनम्, तदेवान्तर्हस्तीनम्। तथा च तदाप्यासीदेव बहुमूल्यहीरकादीनां व्यवहार इति चास्मात् प्रतीयते स्फुटम्॥

प्रायः सर्वसभ्यदेशेषु विद्यमान एष उपविमोकव्यवहारोऽप्यासीत् तदानीम्। तथा चाम्नायते — "अश्वैर्वानडुद्भिर्वान्यैर्वाश्रान्ततरैरश्रान्ततरैरुपविमोकं यान्ति"-इति ४. ४. ५। तदिदं श्रुत मुपविमोकस्वरूप मद्यतन मिवैव। दूराध्वगमने एवेदृशोपविमोकस्यावश्यकता चाम्नाता — "दीर्घाध्व उपविमोकं यायात्"-इति (६. ४. ७.)।

स्कन्धतो भारवहनाय वीवधस्य व्यवहार आसीत्तदानी मिति च प्रतीयते— "बृहत्पृष्ठं सवीवधताये"-इत्येवमादिश्रुतेः (८. १. १.)। 'उभयतः शिक्यद्वयेन जलकुम्भद्वयं वोढुं यः काष्ठविशेषः पुरुषाणां संघे ध्रियते, स वीवध इत्युच्यते'-इति तत्र सायणः।

'विविधवीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते'-इति सि० कौ० (पा० सू० ४. ४, १७.)। वीवधदण्डस्तु प्रायेण वंशस्यैव भवति, ततः स इह तेजनीति श्रुतम्—"तेजन्या उभयतोऽन्तयोरप्रस्रंसाय बर्सौ नह्यति"-इति (१. २. ५.)। सूच्या स्यूतानां सभ्यजनोचिताङ्गरक्षादीनाञ्चासीत्तदापि व्यवहारः। श्रुतं ह्येतत्— "सूच्या वासः सन्दधदियात्"-इति (३. २. ७.)।

एवं तदानीमपि कर्मठत्वं श्रमकारित्वमुद्योगित्वञ्चैवासीत् प्रशंसनीयम्, अलसस्य श्रमकातरस्योद्योगहीनस्य त्वासीन्निन्दनीयतैव। तत एवैव मिह (७. ३. ३.) श्लोकपञ्चक माम्नातम्—

"नानाश्रान्ताय श्रीरस्ति, इति रोहित शुश्रुम।
पापो नृषद्वरो जनः, इन्द्र इच्चरतः सखा ॥ १ ॥
पुष्पिण्यौ चरतो जङ्घे, भूष्णुरात्मा फलेग्रहिः।
शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः, श्रमेण प्रपथे हताः ॥ २ ॥
आस्ते भग आसीनस्य, ऊर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः।
शेते निपद्यमानस्य, चराति चरतो भगः ॥ ३ ॥
कलिः शयानो भवति, सञ्जिहानस्तु द्वापरः।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति, कृतं सम्पद्यते चरन् ॥ ४ ॥
चरन् वै मधु विन्दति, चरन् स्वादु मुदुम्बरम्।
सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं, यो न तन्द्रयते चरन् ॥ ५ ॥"-इति।

यद्यप्येते गाथारूपाः श्लोका अनेनैतरेयेणेह प्रसङ्गत उद्धृता इति नैतरेयकालिकास्तथाप्यैतरेयकालेऽप्येवंविधोपदेशाना मासीदेवादर-इत्यपि प्रतीयत एव। एषा मर्थास्तु सुगमाः, तथापि प्रथमचतुर्थयोः किञ्चिद् ब्रूमः।— यथा घोटकादयो मनुष्याणां वहनं कुर्वन्तीति मनुष्यवाहा उच्यन्ते, तथैवास्मच्छरीरस्थो लोहित एवाग्निं

शारीरतापं वहतीत्यग्निवाहत्वेन व्यपदिष्टो भवति वेदे (निघ० १, १५, २.); लोहित एव रोहितो वैदिकः। स च सूर्यचन्द्रोदयजात इति वाहोरात्रजन्य इति वा हारिश्चन्द्रीयो हारिश्चन्द्रीय इतीहाख्यातः; रसहरणात् हरिः = सूर्य इति हि सर्ववेदप्रसिद्धः। तथाचाग्निवाहनरूपशोणितधारिणः सर्वानेव पुरुषान् सम्मुखी कृत्विदमुपदेश मिति फलितम्। नानेति। हे 'रोहित !' 'इति' वयं 'शुश्रुम',— 'अनाश्रान्ताय' आभिमुख्येन श्रान्त आश्रान्तः, तद्विपरीतोऽनाश्रान्तोऽलसस्तस्मै 'श्रीः नास्ति'। अथवा नानाविधकार्येषु श्रान्तो नानाश्रान्तस्तस्मै श्रीरस्तिति। 'वरः' तपःकर्मविद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि 'जनः' 'नृषत्' नरि सीदन्, व्यक्तिविशेषाश्रितः सन् 'पापः' भवति। 'चरतः' भ्रमणकारिणः पुरुषस्य गिरिगिरिनदीग्रामसीमादिसङ्कटेषु च सर्वत्रैव 'इन्द्रः' अनुपमैश्वर्यवान् ईश्वरः 'इत्' एव 'सखा' विद्यते। यः किल नगरे स्वगृहे च रक्षकः, स एव अरण्यान्यादावपीति अर्थात्स्वैराय भ्रमणशीलस्य कोऽस्ति चिन्ताविषय इति भावः। कलिरिति। सर्वविधकर्त्तव्यकर्मसु 'शयानः' शय्यागतः, अलस इति यावत्। एतदेव कलिलक्षणम्। तदेवं कलियुगे धर्मार्थकाममोक्षाद्यर्जनकर्मसु आलस्यबाहुल्यं भवतीति निष्पन्नम्, निष्पन्नञ्च यस्मिन् कस्मिन् वा युगे यदेवालस्यपरतया कर्त्तव्यानुष्ठानावहेलनं कृतं भवेत्, तदेवेदानीं कल्याश्रितः कल्याश्रयो वाहमिति ज्ञेय मिति। 'सञ्जिहानः' शय्यां, शयनभावं वा त्यक्त्वा प्रवृत्तस्तत्रैवोपविष्टः। 'उत्तिष्ठन्' शय्यां शयनभावं वा परित्यज्यान्यत्र, शय्याया मेव वा दण्डायमानः। 'चरन्' अनलसः कर्म्म कुर्व्वं। इत्य मिह प्रसङ्गतश्चतुर्युगलक्षण मुपदिष्टम्।

मनुसंहितायां मध्येवमेव युगलक्षणं संस्मृतम् ८अ० १०२श्लो०—

"कलिः प्रसुप्तो भवति, स जाग्रद् द्वापरं युगम्।
कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता, विचरंस्तु कृतं युगम्"-इति।

तथैतदपि प्रतीयते— कलिरेवाद्यं युगम्, द्वापरं द्वितीयम्, त्रेता तृतीयम्, चतुर्थन्तु कृत मिति। द्वापरत्रेतेतिनामान्तर्गत-द्वित्रिशब्दतश्चैव मेव लभ्यते। प्रकृतिनियमोऽप्यत्रानुकूलः; न हि कश्चित् कुमारः स्वल्पेऽब्दैव तारुण्यं यौवनं चोल्लङ्घ्य वृद्धायते, नापि हि कश्चित् शयानोऽसञ्जिहानोऽनुत्तिष्ठंश्च स्यात् कार्यकुशल इति। एवं हि कलियुगानन्तरं कृतयुगागमनप्रतीक्षणं भवेन्निसर्गव्यापारा-नुकूलवेदार्थानभिज्ञाना मेव। तत्त्वतस्तु कलियुगानन्तरं द्वापरागम-नम्, ततो त्रेतागमनम्, ततः कृतागमनम्; चक्रवद्भ्राम्यमाणे-ऽस्मिन् जगति पुनः त्रेतागमनम्, ततो द्वापरागमनम्, ततश्च पुनः कलेः प्रादुर्भाव इत्येव वैदिकम्, क्रमोन्नतिक्रमावनति-विज्ञानसम्मतञ्च। क्रमोन्नतिपक्षस्तु प्रदर्शितयुगश्लोकस्तुतितः सुव्यक्त एव, क्रमावनतिश्च तत्राऽऽयात् किन्न मत्वा स्यादित्यत एतद्विपरीतं मतं वेदविरुद्ध मित्यश्रद्धेय मेवार्य्याणाम्। अपरमपि,—यथा वत्सरे सर्वर्त्तुसमावो "वर्षा वै सर्व ऋतवः"-इत्युपक्रम्य वर्णितः शतपथे—"यदेव पुरस्ताद् वाति, तद् वसन्तस्य रूपम्; यत् स्तनयति, तद् ग्रीष्मस्य; यद् वर्षति, तद् वर्षाणाम्; यद् विद्योतते, तच्छरदः; यद् वृष्टादुद्गृह्णाति, तद्धेमन्तस्य"-इति (२. २. १. ७.), तथैव सर्वयुगधर्म्माणां प्रतियुगाश्रितत्वस्वीकारेऽपि न नो हानिरिति॥

अथ तदानीन्तनविज्ञानानि। तत्र,

पृथिव्या गतिहेतुविज्ञानम्, द्यावापृथिवीसम्बन्धविज्ञानम्, वृष्टिहेतुविज्ञानम्, उदकाना मतिक्रामद्भावाभावहेतुविज्ञानम्,

द्यावापृथिव्योरुभयोरेव प्रतिष्ठात्वविज्ञानञ्च यथा—"असौ वै लोक इमं लोकमभिपर्यावर्त्तते ततो वै द्यावापृथिवी अभवतां न द्यावान्तरिक्षान्नान्तरिक्षाद्भूमिः"-इति ४. ४. ५। 'असौ' द्युलोकः सूर्यलोक इति यावत्, 'इमं' भूलोकम् 'अभिपर्यावर्त्तते' सदैव अभितः परितश्च 'आवर्त्तते' भ्रामयति। 'ततः' तस्मात् 'वै' एव 'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्यौ परस्परसम्बद्धे 'अभवताम्'। 'अन्तरिक्षात्' व्यवधानात् 'द्यावा' द्युलोकः 'न' भूमितो विच्छिन्नः, तथा 'भूमिः' अपि तस्मात् 'अन्तरिक्षात्' व्यवधानात् 'न' विच्छिन्नः। अतोऽत्रानुपद सूक्तम् "इमौ वै लोकौ सहास्ताम्, तौ व्यैताम्"-इत्युपपन्नम्। 'इमौ लोकौ' 'सहास्तां वै' परस्परसम्बद्धावेव विद्येते, 'तौ' लोकौ 'व्यैताम्' विवाहसम्बन्धयुक्तौ स्त्रीपुरुषाविव। एतयोः सम्बन्धज्ञापकहेतुश्चैवं निर्दिष्ट इहैव—"नावर्षन् न समतपत् ते पञ्चजना न समजानत"-इति। एतेन विज्ञायते द्युपर्यायः सूर्य एवात्र वृष्टिहेतुस्तापहेतुश्चेति। 'पञ्चजनाः' ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या इति त्रिविधा आर्याः, दस्युदासाविति द्विविधावनार्याविति च पञ्चविधा मनुष्याः। तादृशविवाहस्य पुरोहिताः 'देवाः' रश्मय एवेमे इत्याह—"तौ देवाः समनयंस्तौ संयन्तावेतं देवविवाहं व्यवहेताम्"-इति। कार्योऽयं एषः। तत्रैवं विवाहितयोस्तयोः स्त्रीपुरुषयोर्मिथः प्रीतिहेतुं निगमयति—"धूमेनैवेयममूं जिन्वति, वृष्ट्यासाविमाम्"-इति ४. ४. १। 'धूमेन' रसहेतुवाष्परूपेणेत्यर्थः। संहितायामप्येवमाम्नातम् (१. १६४. ५१.)—

"समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः" इति

'अहभिः' रश्मिभिः आकृष्टम् 'एतत् उदकम्' 'उच्चैति'

ऊर्द्ध्वं मागच्छति, 'अव च' नीचैरपि आगच्छतीत्येव । अत एव 'पर्जन्याः' मेघाः 'भूमिं' 'जिन्वन्ति' प्रीणयन्ति, 'अग्नयः' अग्निजन्यानि धूमोद्भूतवाष्पाणि 'दिवं जिन्वन्ति' । अस्मादेव हेतोरुदकस्य ह्रासवृद्धिराहित्यं चिरं तुल्य मित्याह 'समा-नम्'-इति । अन्यथोदकस्योर्द्ध्वगमनाभावे क्रमादतिवृष्टिरेव स्यात्, तथा नीचैस्तत्पातमन्तरा क्रमात् समुद्रोऽपि शुष्येदिति वृष्टिनिदानविज्ञानमुदकसमत्वविज्ञानञ्च । एतयोः प्रतिष्ठारूपत्व माम्नातं यथा— "द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे ; इय मेवेह प्रतिष्ठा असावमुत्र"-इति ३. २. ५ । 'इह' भूलोके, 'इयम्' पृथिवी 'प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठानम्, 'अमुत्र' द्युलोके 'असौ' सूर्यः, प्रतिष्ठेत्येव तदर्थः । इत्थं द्युलोकभूलोकयोरुभयोरेवास्मत्प्रतिष्ठाहेतुत्वं च विज्ञापितम् ।

अथ पृथिवीभ्रमणविज्ञानम्, सूर्योदयास्तमयविज्ञानम्, अहोरात्रविज्ञानञ्च यथा— "स वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति । तं यदस्त मेतीति मन्यन्ते, अह्न एव तदन्त मित्वा-थात्मानं विपर्य्यस्यते ; रात्रीमेवावस्तात् कुरुतेऽहः परस्तात् । अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्त मित्वाथात्मानं विपर्य्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचन निम्रोचति, न ह वै कदाचन निम्रोचति"-इति ३. ४. ६ । तदेतस्मादाम्नायात् सूर्य्यकर्तृकं पृथिव्या भ्रामणादिकं विस्पष्ट मवगम्यते । एव मेवान्यत्रापि श्रूयते । तद्यथाथर्वणिकानां गोपथे— "एतत् सुभास्तर मिव भवति,— स वा एष न कदाच-नास्त मयति, नोदयति । तद्यदेनं पश्चादस्त मयतीति मन्यन्ते, अह्न एव तदन्तं गत्वाथात्मानं विपर्य्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कृणुते

रात्रीं परस्तात्। स वा एष न कदाचनास्तमयति, नोदयति। तद्यदेनं पुरस्तादुदयतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्तं गत्वाथात्मानं विपर्यस्यते ; रात्रि मेवाधस्तात् कृणुते, अहः परस्तात्। स वा एष न कदाचनास्त मयति, नोदयति ; न ह वै कदाचन निम्लोचति" --इति (२. ४. १०.)। छान्दोग्येऽपि ब्राह्मणे एव मेव सूर्यस्यो- दयास्तमयाभाव आम्नातः, विशेषतोऽसहायस्य तस्य मध्यस्थत्वं गतिराहित्य मपि। तथाहि— "नैवोदेता नास्त मेता, एकल एव मध्ये स्थाता। तदेष श्लोकः—

'न वै तत्र निम्लोचति नोदियाय कदाचन।

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणा' इति।

न ह वा अस्मा उदेति, निम्लोचति" -इति (५. ११. १-३.)। अत्र स्थातेति पदं गतिनिवृत्त्यर्थस्य स्थाधातोरिति सूर्यस्यामुत्र गत्यभावः सुबोधित। अध्यात्मपक्षेऽप्येषा श्रुतिर्भवति व्याख्येया।

अथ देवताविज्ञानं यथा— "परोक्षप्रिया इव हि देवाः"- इति ३. ३. ८। "न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्तुर्ऋतोर्गृहे वसतीत्याहुः"-इति ५. २. ४। "सत्यसंहिता वै देवाः"--इति च १. १. ६। व्याख्यातव्याश्चेमाः श्रुतयः सप्तमे प्रकरणे।

अथ सूर्यविज्ञानं यथा— "तेषु हि वा एष एतदध्याहित- स्तपति"-इति ४. ३. ४। 'तेषु' पूर्वोक्तेषु षट्सु लोकेषु 'अधि' मध्ये 'आहितः' परमेश्वरेण स्थापितः 'एषः' सूर्यः 'एतत्' सर्वं जगत् 'तपति' इत्यर्थः। तदेव मेषां पृथिव्यादिशनैश्चरान्तानां सर्वेषा मेव लोकानां मध्यस्थित एष सूर्यः, सर्वेषा मेषां तापकश्चेति विज्ञायते। चन्द्रस्य पृथिव्युपग्रहत्वेन न पृथिवीतः पार्थक्य मिष्ट मत एव ग्रहाणां लोकानां वा षट्त्व मभ्याहृतम्। सर्वेषाञ्च

लोकानां शिरसा मुपर्य्येव दृश्यते सूर्यं इत्यतस्तस्य सर्वत उत्तरत्व मपि विज्ञायते । तद्यथा— "स वा एष उत्तरो ऽस्मात् सर्वस्माद् भूताद् भविष्यतः, सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च"—इति ४. ३. ४ । "उत्तरः=उद्गततरो भवति"—इति यास्कः (निरु० २. ३. २.) । "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः"—इति त्वसकृत् समाम्नातं दाशतय्या मपि (१०. ८६. १–२३.) । इन्द्रस्तु तत्र सर्वत्रैव सूर्यः । सूर्यकर्तृकं पृथिव्या धारणं तु ऋचि यजुषि च "दाधर्थ पृथिवी मभितो मयूखैः (७. ९९. ३ ; ५. १६.)"—इत्यादिभिर्मन्त्रैराम्नात मेव । 'अमतिः (निघ० ४९)'—इतिपदनिर्वचनप्रसङ्गे (६. ३. ३.) यास्केन ह्येष निगमः प्रदर्शितः—

"अभि त्यं देवꣳ सवितार मोण्योः कविक्रतु
मर्चामि सत्यसवꣳ रत्नधा मभि प्रियं मतिम् ।
ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि
हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः ॥"

—इति सा० सं० छ० आ० ५. २. ३. ८ ;— य० वा० सं० ५. २५. १, २ ;— तै० सं० १. २. ६. २ ;— अथ० सं० १४. १, २ । 'अमतिशब्देनात्मप्रकाशगत मादित्यस्य विज्ञान मुच्यते ; स हि प्रकाशसतत्त्व एव नान्यत्प्रकाशान्तर मपेक्षत इत्युपपत्तिः'—इति तत्र दुर्गाचार्यः । सूर्यस्य तापहेतुत्वेन जीवनहेतुत्वञ्चान्यत्र श्रुतम्— "प्राणं तदादित्येन समिन्धे, तस्मादयमुष्णः प्राणः ;०—० सर्वं तदात्मान मादित्येन समिन्धे, तस्मादयं सर्व एवात्मोष्णः । तदेतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञानम्— उष्ण एव जीविष्यञ्छीतो मरिष्यन्निति"—इति श० ब्रा० ८. ७. २. ११ । 'सूर्यो नो', 'उदु त्यं', 'चित्र'—इत्येवमादीनि सौरसूक्तान्यपीहालोच्यानि ।

अथ चन्द्रविज्ञानं यथा— "एतद्वै देवसोमं यच्चन्द्रमाः"-इति ७. २. १० । देवेन सूर्येण, देवैः सूर्यरश्मिभिर्वा पेयः सोमो देवसोमः । 'योऽयं चन्द्रमा अस्ति, एतदेव 'सोमं' देवाना मपेक्षितं सोमद्रव्यसदृशं वस्तु'-इत्यर्थः कृतोऽत्र सायणाचार्येण । "एकया प्रतिधा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० स० ८. ७७. ४.)"-इतिमन्त्रस्य व्याख्यानाय प्रोक्त मिदं यास्कमुनिना— "एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः, तथा एता-श्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति, रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति" --इति (५. २. ६.) । "य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति"-इत्यपि तत्रैव निगमः । तं पूर्वपक्षे आप्याययन्तीति च प्रमाणितं तत्र "यथा देवा अंशु माप्याययन्ति"-इतीतिनिगमप्रदर्शनेन । निगमा-वेतौ तैत्तिरीयसंहितायाम् (२. ४. १४. २.), अथर्वसंहितायां (७. ७. ३. ११.) च पाठभेदतः समाम्नातौ ; तत्त्वतस्त्विमावृग्वे-दीयावेव विलुप्तशाखीयावित्यस्माकम् । अन्यत्र चोक्तम् — "सोऽस्यान्नं तेन न क्षियते, य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति"-इति (निरु० ३, भा० १८८५०) । 'यम्' 'अक्षितिं' सोमम् 'अक्षितयः' रश्मयः 'पिबन्ति', 'सः' सोमः 'अस्य' सूर्यस्य 'अन्नम्' भक्ष्यम्, 'तेन' अन्नेन 'न क्षियते' नोपक्षीयते, सूर्य इति तदर्थः । शत पथेऽपि — "सोमो राजा देवाना मन्नं यच्चन्द्रमाः"-इति (२. ३. ४. ७.) । तैत्तिरीयब्राह्मणे च— "सोमो वै चन्द्रमा एष ह वै साक्षात् सोमं भक्षयन्ति"-इति (३. ४. १०) । "अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते, तदेतेनोपेक्षितव्यम् ,आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति"-इति च निरु० २. ˆ. २ । "अत्रा ह गोरमन्वत

नाम सहुरपीयम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे"-इति (ऋ० सं० १. ८४. १५.) मन्त्रवाद मानम् । अत एव गां सुषुम्णनामसूर्यरश्मिं धारयतीति गन्धर्वश्चन्द्रमा उच्यते । तत एवोक्त मिदं यास्केन— "सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः (वा० सं० १८. ४०.) इत्यपि निगमो भवति ; सोऽपि गौरुच्यते"-इति २. २. २ । अत्र चन्द्रमसि यः कलङ्को दृश्यते, स खलु देवयजनस्यास्य कर्मभूमेर्मर्त्यलोकस्य छायापातसम्भूत इति चाम्नात मैतरेयेण— "एतद्वा इय मनुष्या देवयजन मदधाद् यदेतच्चन्द्रमसि कृष्ण मिव"-इति ४. ४. ५ ।

अथ वायुविज्ञानं यथा — "वायुः प्राणः"-इति ३. १. २, "सवितृप्रसूतो ह्येष एतत् पवते"-इति १. २. १, "वायुर्वै यन्ता, वायुना हीदं यत मन्तरिक्षं न समृच्छति"-इति च २. ५. ८ । वायोः सवितृप्रसूतत्वे पुरस्ताद् व्याख्यातः (५ पृ०) "इषे त्वोर्जे त्वा"-इति निगमश्च द्रष्टव्यः ।

अथाग्निविज्ञानं यथा— "अग्निर्वै देवाना मवमः"-इति १. १. १ । "अग्निर्वै परिचिदग्निर्हीमाः प्रजाः परिचेति, अग्निं हीमाः प्रजाः परिश्रियन्ति"-इति ६. ५. ६ । अत्रैव 'पारिचितीः शंसति' -इति तिसृणा मृचां शंसनं विहितम् ; ताः सर्वा एवाग्नि-विज्ञानपराः । "अग्नेर्वा एतास्तन्वो यद्देता देवताः (३. १. ४.)" -इत्यादिग्रन्थश्चाग्निविज्ञानपर एव । "अग्निर्वै शर्म्माणि अद्यान्नि यच्छति, अग्नि मेव तत् कल्पयति, अग्नि मप्येति"-इति २. ५. ८, "आग्नेय्यो ह्योषधयः (१, २. १.)"-इत्येवमादयस्तेषामालोच्याः ।

अथाब्विज्ञानं यथा— "अङ्गिरभिषिञ्चन्ति ; रेतो वा आपः, सरेतस मेवैनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति"-इति (१. १. ३.), "अमृतं वा एतदभिमृशति यदापः"-इति (८. ४. ६.) "आपो वरुणस्य

पत्नय आसन्, ता अग्नि मभ्यध्यायन्, ताः समभवन्, तस्य रेतः परापतत्, तद्धिरण्य मभवत्"–इत्यादि चान्यत्र (तै० ब्रा० १. १. ३. ८.)। श्रुता चैषा ऋक् संहितायाम् (१. २३. २०.) –

"अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा।

अग्निञ्च विश्वशम्भुव मापश्च विश्वभेषजीः"–इति।

इतो ज्ञायते सोमाग्निभागसम्मिलनेन जातं जल मिति। तथा तैत्तिरीयारण्यकेऽपि–"आपो ज्योतिरसोऽमृतम्"–इति (१०. २७.)। इतश्चावगम्यते,– अप्सु ज्योतिर्भागो रसभागश्चेत्युभौ विद्येते, अमृतत्वञ्चास्तीति। यत्तु चेत्, पाश्चात्यविज्ञानत एवैवं लभ्यते, तदेतदिह तद् दृष्ट्वैव कल्प्यत इति; अत ब्रूमः,– इत्थ मेव भवति सर्वत्र सर्वविधान्तर्हितवस्तूना मुपलम्भः;– कालप्रभावतो भूगर्भेऽन्तर्हितानां हर्म्यवल्मीकरिकारपञ्जरमुद्रादीनां लाभोऽप्येव मेवानुसन्धानतो भवति; न हि तथा लब्धान् पदार्थान् मृषाकर्तुं कोऽपि शक्नोति; तथैव आदिविज्ञानानि यानि तमः-कालप्रभावादितो ऽनुपलब्धिङ्गतानि क्रमात् तेषां सर्वेषा मेकस्य वा कस्य चित् कथ मपि सन्धान माप्य यदि कश्चित्तदाविष्करणे मनो निवेशयेत्, स श्रुतकल्पनाज्ञदिति कथ मग्राह्यवचनो भवेदिति। तद्यथा, भ्राम्यमानेऽस्मिन्नुन्नत्यवनतिकरे कालचक्रे अद्य या पाश्चात्यविज्ञानप्रभावजा विद्युत्क्रिया दृश्यते, आयास्यति हि तमःकाले सैषा भविष्यत्येवान्तर्हिता; पुनः प्रकाशकाले समुपस्थिते कश्चित् कथ मप्येतदनुसन्धान मुपगत्यास्याविष्कारं कर्तुं मेषिष्यति चेत्, स किं कल्पनाज्ञदिति वाच्यो भविष्यतीति ते पाश्चात्यविज्ञानविद एव विचारयन्तु। "अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम्"–इति च स्पष्टम् (तै० आ० ६. ८.)। "अपां रसस्य यो

रसः"–(तै० सं० १.१२.२.)–इत्यादयश्च श्रुतयोऽत्रालोचनीयाः। अपामपादिति ज्योतिर्नाम तन्निरुक्त्यादिकञ्च पर्य्यालोच्यम् (निघ० ५.४.११ ; निरु० १०.२.५, ६.) । पुरातनाग्नो ज्योतिःप्रकाशोऽप्यृक्संहितायां श्रुतः । तद्यथा— "आदित् प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि"–इति ८.६.३० ।

विष्णुविज्ञानं यथा— "विष्णुः परमः"–इति १.१.१ । विष्णोस्त्रिविक्रमणादिकं च स्पष्ट माम्नातं शतपथे— १.९.३.७-१२ । इदं विष्णुर्विचक्रमे०—० व्यस्कभ्नाद्रोदसी । विष्णारेते दाधार पृथिवी मभितो मयूखैः"–इति च तै० सं० १.२.१३.२ । स एव विष्णुः सूर्य एव । विष्णुविवरणन्त्विह पुनः सप्तमे प्रकरणे विशेषतो वर्णयितव्य मस्तीतीहालं पल्लवितेन ।

अथ गर्भादिविज्ञानं यथा— "पराञ्चो गर्भा धीयन्ते, पराञ्चः सम्भवन्ति ;०—० मध्ये गर्भा धृताः०—० अमुतोऽर्वाञ्चो गर्भाः प्रजायन्ते"–इति (३.१.१०.) । "रेतस्तत् सिक्तं विकरोति ; सिक्तिर्वा अग्रेऽथ विकृतिः०—० रेतस्तद् विकृतं प्रजनयति ; विकृतिर्वा अग्रेऽथ जातिः"–इति (२.५.७.) । "न्यूनं वै रेतः सिक्तं मध्यं स्त्रियै प्राप्य स्थविष्ठं भवति"–इति (६.३.१.) । "यथा गर्भो योन्या मन्तरेवं सम्भवञ्छेते, न वै सकृदेवाग्रे सर्वः सम्भवति, एकैकं वा अङ्गं सम्भवतः सम्भवति"–इति (६.५.५.) । षड्विधो वै पुरुषः षडङ्ग आत्मान मेव तत् षड्विधं षडङ्गं विकरोति" –इति (२.५.७.) । "चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति" –इति (३.१.२.) । "ज्यायान्सन् गर्भः कनीयांसं सन्तं योनिं न हिनस्ति"–इति (५.२.१०) । "मुक्ता गर्भा जरायो र्जायन्ते०—० सहैवोल्वेन कुमारो जायते"–इति (१.१.३.) ।

“मुष्टी वै कृत्वा गर्भो ऽन्तः शेते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते” -इति (१. १. ३.)। “कुमारं जातं संवदन्ते प्रतिधारयति वै ग्रीवा अथो शिर इति”-इति (३. १. २.)। “कुमारं जातं संवदन्त उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति”-इति (३. १. २.)। “कुमारो जातः पश्वेव प्रचरति”-इति (३. १. २.)। “कुमारं जातं जघन्या वागाविशति”-इति (३. १. २.)। अथाप्यस्यै-वारण्यके— “पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति, यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्त्ति ; तद् यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति”-इति (२. ५. १.)। अत्रैवास्मे मृतानां जन्तूनामातिवाहिकदेहधारणं पुनर्जन्मविज्ञानञ्चाम्नातम्-- “अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते”-इति। आतिवाहिकदेहधारणन्त्वन्यत्रापि सुव्यक्तम्— “तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरति”-इत्यादि श० ब्रा० १४. ७. २. ४ द्रष्टव्यम्।

अथ शारीरादिविज्ञानं यथा— “रेतः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति”-इति (३. १. २.)। “ऊर्ध्वाः पुरुषस्य भूयांसः प्राणाः” -इति (६. ३. ५.)। “प्राणास्त इमेऽवाञ्चो रेतस्यो मूत्र्यः पुरीष्य इति”-इति, “प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति, तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम्, प्राणमेवास्मिंस्तद्दधाति”-इति (१. ४. ३.)। “पुरा नाभ्या अपि शसो वपामुत्खिदात्”-इत्यादीनि वचनानि च (२. १. ६.) शारीरतत्त्वबोधकानि। “मुखतो वै प्रजा अन्नमदन्ति०—० मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनोति”-इति (५. १. ३.)। “एकं सन्तं बहुधा”-इति (२. ४. ८.)। “अन्तरं मर्त्यः कर्णाम्०—० येन वाणीमिका येन पश्यति”-इति, “अन्तरं कर्णस्य येनैव शृणोति”

–इति, "अन्तरं नासिकयोः येनैव गन्धान् विजानाति"–इति, "अन्तरं मुखस्य जिह्वा-तालु-दन्ताः० —० येनैव वाचं व्याकरोति, येन स्वादु चास्वादु च विजानाति"–इति च (५. ४. ३.)। "पाङ्क्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ् मांस मस्थि मज्जा"–इति (२. २. ४.) "षड्विधो वै पुरुषः"–इत्यादि च (२. ५. ७.)।

अथ खाद्यविज्ञानं यथा— "अमृतं वा एतदस्मिंल्लोके यदापः" –इति (८. ४. ६.), "रेतो वा आपः"–इति (१. १. १.), "आज्यं वै देवानां सुरभि, घृतं मनुष्याणाम् , आयुतं पितॄणां, नवनीतं गर्भाणाम्"–इति (१. १. ३.), "इन्द्रियं वा एतस्मिंल्लोके यद् दधि'–इति (८. ४. ६.), तेजो वा एतद् घृतम्" –इति (८. ४. ६.), "यद् घृतं तत् स्त्रियै [स्त्रियाः] पयो ये तण्डुलास्ते पुंसः"–इति (१. १. १.)। "रसो वा एष ओषधिवनस्पतिषु यन्मधु"–इति (८. ४. ६.), "स वा एष पशुरेवालभ्यते यत् पुरोडाशः"–इत्यादि च (२. १. ८.)। बिसाना मपि खाद्यत्वं तदासीत् प्रशस्तम्। तदिदं ५. ५. ५ द्रष्टव्यम्। 'बिसानि=पद्ममूलानि'–इति तद्भाष्ये सायणः। अस्मन्मतेतु मृणालानीति विशेषः। अन्यत्र पयोविकाराणां दशानां खाद्याना मपि नामान्याम्नातानि— "गौर्वै प्रतिधुक् , तस्यै शृतं, तस्यै शरः, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतञ्चन, तस्यै नवनीतं, तस्यै घृतं, तस्या आमिक्षा, तस्यै वाजिनम्"–इति श० ब्रा० ३. ३. ३।

अथ भेषजविज्ञानं यथा— "तेजो वा एतदक्ष्योर्यदाञ्जनम्"–इति १. १. ३। "ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यं,०—० मृत्युर्वै तमश्छाया, तेनैव तज्ज्योतिषा मृत्युं तमश्छायां तरति"–इति ७. २. ११। चौषधार्थं तत्प्रयोगविधिरप्यन्यत्राम्नातः— "हिरण्याद् घृतं निष्पिबति,

आयुर्वै घृत ममृतण्ँ हिरण्यम्, अमृतादेवायुर्निष्पिबति शतमानं भवति"--इति तै० सं० २. ३. ११. ८। अत्राह तत्सूत्रकारः— "खादिरं पात्रं चतुःस्रक्ति प्रयुनक्ति सौवर्णस्य प्रवर्त्तं शतमानस्य कृतम्"--इति, "ध्रुवां खादिरं सादयित्वा तस्मिन् प्रवर्त्त मवदधाति" --इति च तत्रैव। 'प्रवर्त्तः कर्णाभरणं कुण्डलम्'–इति, 'शतमानं पञ्चपलपरिमितम्'–इति, 'मानशब्दो गुञ्जावीजं ब्रूते'--इति च तत्रैव सा० भा०। ब्राह्मणस्य भैषज्यनिषेधोऽप्यन्यत्र— "ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम्; अपूतो ह्येषोऽमेध्यो यो भिषक्"--इति तै० सं० ६. ४. ९. २। भेषजकरणकाले ब्राह्मणस्य तत्रोपवेशनमपि विहितम्— "उदपात्र मुपनिधाय, ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य भेषजं कुर्यात्"–इति च तत्रैव (४.)। भेषज्यस्य विधानमपि विहितं तत्रैव— "अग्नौ तृतीयम्, अप्सु तृतीयम्, ब्राह्मणे तृतीयम्"–इति।

अथ कालविज्ञानम्— "उषस्यागताया मरुणा मिवैव प्रभात्युषसो रूपम्"--इति ४. २. ३। "तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव"-इति ४. १. ५। "द्वादशमासाः संवत्सरः"–इति १. १. १। "त्रयोदशो मासो नानुविद्यते"--इत्यादि ३. १. १। "पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन, तावान्संवत्सरः"--इति १. १. १। "पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य, यद्यु षडेवर्त्तवः"–इति तु शतपथे ४. ५. ५. १२। "त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य"–इति च तत्रैव १४. १. १. २८। "त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि" --इति २. २. ७, "सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः"--इति च २. २. ७।

अथ दिग्विज्ञानं यथा — "मयैव (आदित्येनैव) प्राचीं दिशं

प्रज्ञानाथाग्निना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीची मिति। ०—० पुर उदेति पश्चास्त मेति०—०, दक्षिणतोऽस्य ओषधयः पच्यमाना आयन्त्याग्नेय्यो ह्योषधयः०—०, प्रतीच्यो ह्यापो बह्व्यः स्यन्दन्ते, सौम्या ह्यापः०—०, उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते, सवितृप्रसूतो ह्येष एतत् पवते"—इति १. २. १।

अथ देशप्रकृतिविज्ञानं यथा—"उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते"—इति, दक्षिणतोऽस्य ओषधयः पच्यमाना आयन्ति" —इति, "प्रतीच्योऽस्यापो बह्व्यः स्यन्दन्ते"—इति च १. २. १। प्रत्यञ्चि दीर्घारण्यानि भवन्ति"—इति ३. ४. ६। प्राच्यो ग्रामता बहुलाविष्टा"—इति ३. ४. ६.। प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजान मक्रीणन्"—इति च १. ३. १।

अथ शिल्पविज्ञानं यथा—"देवशिल्पान्येतेषां वै शिल्पाना मनुकृती ह शिल्प मधिगम्यते,— हस्ती कंसो हिरण्य मश्वतरी-रथः शिल्प मिति"—इति १. ३. ५, २. १. २। अथान्यत्रापि— "यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्"—इति (शत० ब्रा० ३. २. १. ५.), "एतच्छिल्प मेष वर्णः"—इत्यादि च तत्रैव (१. १. ४. ३.)। तैत्तिरीयब्राह्मणाम्नातमन्त्रयोस्त्वन्यविध मपि (२. ७. १५. २, ३. ३. २. १.) "दिवः शिल्प मवततम्"—इत्यादि. "येभिः शिल्पैः पप्रथाना मदृंहत्"—इत्यादि चेति।

अथ शब्दार्थविज्ञानं यथा—"यद्वै देवानां नेति तदेषा मो म्"—इति ६. ५. १। शतपथेऽप्येवम्—"यद्वै नेत्यृचि, ओ मिति तत्"—इति १. १. १. ३०। एतदुदाहरण मेवेदं गम्यते— "गौतम ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थ ? इति, पृथिवी मेव राजन्निति होवाच, ओम् इति होवाच"—इति १०. ६. १. ४। पुनस्तत्रैव

तत उभयं देवसङ्ख्यानिर्णयप्रसङ्गे — ११. ६. ३. ४। "ओ३मित्यृचः प्रतिगर एवं तथेति गाथायाः; ओ मिति वै दैवं तथेति मानुषम्"–इति ऐतरेये (७. ३. ६.)। "तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति, तानेकधा समभरत्, तदेतदो मिति"–इति, "ओ मिति वै स्वर्गो लोकः, ओ मित्यसौ, योऽसौ तपति"–इति, "ओ मिति प्रणौति"–इति चात्रैव (५. ५. ७.)। "ये वा अनूचानास्ते कवयः"–इति २. १. २, "ये वै ते न ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति"–इति च ६. ४. ४। "विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस"–इति ६. ४. ४। "हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृह्णाति; यशो वै हिरण्यम्"–इति च ७. ३. ६। शतपथ-तैत्तिरीययोस्त्वितोऽधिकतरं शब्दार्थविज्ञानं द्रष्टव्यम्।

इहोदाहृतेभ्योऽन्यान्यपि बहून्याचारव्यवहारविज्ञानवचनानीहोपलभ्यन्ते, तानि चालोचनयोग्यानीत्यकथित मपि सिद्धम्॥

---

(६)

अथैतद् विचार्य मस्ति, कस्याः शाखाया इद मैतरेयकं ब्राह्मण मिति। तत्रादौ शाखापदार्थो निरूपणीयः, ततः कति शाखा ऋग्वेदस्य ?, किन्नामिका चास्य प्रचलितेय मिति निर्णेतव्यम्, तत्रैव लुप्तालुप्तविचारणा चेति।

अस्ति बहुषु पुराणेषु शाखाकथा वर्णिता, तत्र च विष्णुभागवतयोर्विशेषेण। तद्यथा ऋक्शाखानिर्णयप्रसङ्गे —

[illegible]

"बिभेद प्रथमं विप्र पैल ऋग्वेदपादपम् ।
इन्द्रप्रमतये प्रादात् बाष्कलाय च संहिते ॥
चतुर्धा स बिभेदाथ बाष्कलिर्निजसंहिताम् ।
बोध्यादिभ्यो ददौ तास्तु शिष्येभ्यः स महामुनिः ॥
बोध्याग्निमाठरौ तद्वद् याज्ञवल्क्यपराशरौ ।
प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगृहुर्मुने ॥
इन्द्रप्रमतिरेकां तु संहितां स्वसुतं ततः ।
माण्डुकेयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत् तदा ॥
तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यान् क्रमाद् ययौ ।
वेदमित्रस्तु शाकल्यः संहितां ता मधीतवान् ॥
चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
तस्य शिष्यास्तु ये पञ्च तेषां नामानि वै शृणु ॥
मुद्गलो गालवश्चैव वात्स्यः शालीय एव च ।
शिशिरः पञ्चमश्चासीत् मैत्रेय सुमहामुनिः ॥
संहितात्रितयं चक्रे शाकपूणिरथेतरम् ।
निरुक्त मकरोत् तद्वत् बलाकश्च महामतिः ॥
निरुक्तश्चतुर्थोऽभूद् वेदवेदाङ्गपारगः ।
इत्येताः प्रतिशाखाभ्योऽप्यनुशाखा द्विजोत्तम ॥
बाष्कलिश्चापरस्तिस्त्रः संहिताः कृतवान् द्विज ।
शिष्यः कालायनिर्गार्ग्यस्तृतीयश्च कथाजवः ।
इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता यैः प्रकीर्त्तिताः ॥"

—इति वि० पु० ३. ४. १६-२५ ।

अथ भागवते १ स्क० ४ अ० २३ श्लो०—

"त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ।

शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥"—इति ।
पुनस्तत्रैवान्यत्र ऋक्शाखावर्णनप्रसङ्गे १२ स्क० ६ अ०—
"पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः ।
वाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥
चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ।
पराशरायाग्निमाठरायेन्द्रप्रमितिरात्मवान् ॥
अध्यापयत् संहितां स्वां माण्डुकेय मृषिं कविम् ।
तच्छिष्यो देवमित्रश्च सौभार्य्यादिभ्य ऊचिवान् ॥
शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् ।
वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥
जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
बालाकपैङ्गवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥
वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहिताम् ।
चक्रे वालायनिर्भज्यः काशारश्चैव तां दधौ ॥
बह्वृचाः संहिता ह्येता एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।
श्रुत्वैतं छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥"—इति ।

इत्थं नु गम्यते वेदांशा इति, शाखा इति चाभिन्नार्थे पदे । एवं हि यथा भागवतोऽयं द्वादशभिः स्कन्धैर्विभक्तः, पुनस्ते स्कन्धाश्च बहुभिरध्यायैर्विभक्ताः, तद्वेव एको वेदः प्रथमं चतुर्धा विभक्तः, पुनस्ते चत्वारो भागाश्च बहुधा विभक्ताः; स एवैकको भागभागः शाखेति व्यपदिश्यत इति । तथा च यथा भागवतीय-प्रत्यध्यायस्य पाठो भिन्नो विषयश्च विभिन्न एव, एवं प्रतिशाखं मन्त्राम्नायोऽपि भिन्न उपदेशाश्च विभिन्ना एव; किञ्च यथा भागवतस्य कस्मिंश्चिदप्येकस्मिन्नध्यायेऽधीते न त्वेकस्यापि स्कन्धस्याध्ययनं सम्पद्यते,

तथैव कस्या मप्येकस्यां शाखाया मधीतायां नैवैकस्य वेदस्याध्ययनं भवेत् सम्पाद्य मिति। आह चैतत् समासतः कूर्मपुराणे—

"एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा।
शाखानान्तु शतेनाथ यजुर्वेद मथाकरोत्।
सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदनः।
अथर्वाण मथो वेदं बिभेद नवकेन तु।
भेदैरष्टादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः"—इति १. ५१।

एवञ्च यथा पुराणानि एकव्यक्तिकृतानि अष्टादशसङ्ख्याकानि, तथैव वेदशाखाः सर्वा अप्येकव्यक्तिनैव वेदानां खण्डखण्डीकरणेन सम्पादिता मिथः पार्थक्य मापन्ना इत्येवाभिमतं तेषाम्। अत एवोक्तं वाङ्ग-तर्कवाचस्पतिना स्वकृते वाचस्पत्ये— "शाखा वेदैकदेशे"—इति, "चरणो वेदैकदेशे शाखापरपर्याये; 'गोत्र' च चरणैः सह' महाभाष्य-का०"—इति च। वाङ्ग-विश्वकोषकारादयोऽप्येतच्चरणानुचरा एव। तथाच वेदपरिच्छेदविशेषो वेदांशः शाखापदार्थो निष्पद्यते, बहूना मनधिगतवेदानां तत्वतो ब्रह्मबन्धूना मेव मेव विश्वासश्च।

तदेवं पुराणवर्णितं शाखाविभागमतं प्रेक्षावतां वेदविदुषां स्यादुपेक्षणीयम्; आप्तवचनानुमानप्रत्यक्षतस्तथाऽप्रतीतेः।

तथाहि— आम्नात मिदं कौषीतक्यारण्यके वंशब्राह्मणे— "अथ वंशो नमो ब्रह्मणे नम आचार्येभ्यो०—१ गुणाख्याच्छाङ्खायनादस्माभिरधीतं, गुणाख्यः शाङ्खायनः कहोलात्"—इत्यादि (१४ अ०)। एतस्यैव कहोलशिष्य-शाङ्खायनस्याध्ययनभेदादितः सञ्जाता शाङ्खायनी शाखा; सेय मृक्शाखास्वतीव प्रसिद्धा। अहो! अस्या नामापि न स्मृतं विष्णुभागवतपुराणयोरिति

स्फुट मितरासवचनानैक्यम् । यच्चोक्तं कौर्मे वैयासिक्य एव सर्वाः शाखा इति, तदप्येतत्सकलवचनविरुद्धम् ।

अपरथाप्यास्रवचनविरोध उपलभ्यते यथा— अस्ति शौनकीया अनुवाकानुक्रमणी, तत्र शाकलबाष्कलशाखयोः प्रथममण्डलगत-क्रमपार्थक्यप्रदर्शनायोक्तम्—

"गौतमादौशिजः कुत्सः परुच्छेपादृषिः परः ।

कुत्साद्दीर्घतमा इत्येष तु बाष्कलकः क्रमः"—इति (२१.)।

"अत्र बाष्कलकेऽयं विशेष आद्यमण्डले आह,— उपप्रयन्तो नासत्याभ्याम् अग्निं होतारम् इमं स्तोमं वेदिषद इति बाष्कलकः क्रमः; उपप्रयन्त इमं स्तोमं नासत्याभ्याम् अग्निं होतारं वेदिषद इति शाकलकः क्रम इत्यर्थः। अथैव सूक्तान्तरमण्डलान्तरके न क्रमविपर्ययः"—इति तट्टीका षड्गुरुशिष्यकृता । एवं हि शाकलबाष्कलयोः क्वचित् क्वचित्कल्पपाठक्रमान्यत्वेऽपि पार्थक्यत्वं सुव्यक्तम् ।

किं बहुना, सकलमुनिवेदव्यासप्रणीत इति यः प्रसिद्धश्चरण-व्यूहाख्यः स्वल्पो ग्रन्थः, तत्राप्युक्तम्— "तेषा मध्यायाश्चतुःषष्टिः"-इत्यादि शाखापरिच्छेदादीना मैकविध्यम्; 'तथा माश्वलायनादि-शाखानां समानाध्ययनं सूचयति'—इति हि तद्व्याख्यानम् । तदेवं ब्रह्मविष्ण्वादिपुराणानां शाखाभेदप्रकरणे मास्तवचनानैक्यविरोधा-क्लिष्टो जलबुद्बुदस्यमपिवोदवत् विलीयन्त इति सुतरा मभ्युपेयम् ।

सन्ति च प्रदर्शितशौनकीयानुक्रमतद्विरोधप्रमापकानि स्मृतिवच-नानि । तद्यथा— "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः"-इत्यस्ति (२. १६५.) मनुशासनम्; नहीदं कृत्स्नाध्ययनं तदर्थे सकलशाखसामवेदिना मेकस्मिन्नायुषि कथङ्कारं भवेत् सम्भाव्यम्? विहितञ्च तद-ध्ययनं द्वादशस्वेवाब्देषु तत्रैव— "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रै-

वैदिकं व्रतम्"-इति (३. १.)। विष्णुगौतमयाज्ञवल्क्यादिस्मृति-ष्वपि प्रतिवेदं द्वादशाब्दं ब्रह्मचर्यं विहितम्। "वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्। अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत्" -इत्येवमादीनि वचनानि च (म० ३. २.) द्रष्टव्यानि। तस्मात् पौराणिकः शाखाभेदो मन्वादिमतविरुद्ध इत्यनुमानञ्च नासङ्गतम्।

अत्रापि संशयश्चेत्, कस्याप्येकस्य वेदस्य कतमयोरपि द्वयोः शाखयोराद्यन्तपाठदर्शनादेव स विलेयः, विलीयेत च तदा 'वेदाश्च शाखाः' इति पौराणिकं मतं सूर्योदये यथान्धकारम्; प्रत्यक्ष-दृश्यं ह्येतत्।

वस्तुतोऽतिप्राचीनकाले लिपेरभावात् लिखितपाठकस्य निन्दा-श्रवणाद्वा वेदानां लिखितपाठ्यत्वाभावादासीदानुश्रविकत्वम्; ततः कालभेददेशभेदव्यक्तिभेदादिभिरध्ययनक्रमोच्चारणादिभेदात् क्रमभेदाः पाठभेदाश्च सम्भवाः, तत एवैकैकस्य वेदस्य बहुनामतो बह्व्यः संहिताः प्रसिद्धिङ्गताः, तासु मन्त्रपाठन्यूनातिरिक्तता च किञ्चित् सञ्जाता; आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् तत्तद्देश-कालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोगभेदाश्चाभवन्ननिवार्याः; तत एव ब्राह्मणबाहुल्यं कल्पबाहुल्यञ्च सुतरां सम्भवम्। इद-मेव शाखाभेदनिदानम्। तदित्थमेकैकस्य वेदस्य बहुशाखत्वेऽपि एकैकस्याः शाखाया अध्ययनत एव भवेदधीत एवैकैको वेदः; सर्वास्वेव शाखासु मूलसंहितैक्यदर्शनात्; किञ्चित्पाठन्यूनातिरिक्तेन, किञ्चित्पाठक्रमोच्चारणभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिभेदादिना च न ह्येवाभवत् वास्तविकः संहिताभेदः।

अतोऽत्र त्वेवमेवावधार्यम्— एष किल वेदशाखाभेदो न लोककर्तृकः, न च ब्रह्मविष्णुपुराणाद्युक्तभेदवत्, नापि प्रथमाद्य

ध्यायभेदतुल्य: ; प्रत्युत भिन्नकालदेशव्यक्तिलिखितानां मेकपङ्क्तीयानां बहुतरादर्शपुस्तकानां मवश्यम्भाविन एव पाठभेदादिभावाः, तथाभूतपाठभेदादिहेतुक एवेति । एव मपि यजुषः कतिपयशाखाभिः कतिपयशाखानां महानस्ति प्रभेदः, अत एव तयोर्द्विविधयोः शाखासमूहयोः शुक्लकृष्णत्वेऽमंसत प्राचीनाः । तथा च माध्यन्दिन्यादीनां यजुःशाखानां शुक्लयजुरिति समाख्या, तैत्तिरीयादीनान्तु कृष्णयजुरिति । द्विशाखासद्वयभेदकारणन्तु बहुक्तिवेद्य मित्यल मिह प्रसङ्गकीर्त्तनाडम्बरेणेति ।

तत्त्वतो न हि वेदशाखा, वृक्षशाखेव ; नापि नदीशाखेव ; प्रत्युताध्येतृभेदात् सम्प्रदायभेदजन्याध्ययनविशेषरूपैव ; अत एव शिष्यशाखापरम्परेति वचन मद्यापीह भारते प्रसिद्धम् । चरणशब्दोऽपीह न तु पादार्थत्वमूलको भागार्थः, अपि त्वाचरणार्थः ; सन्ति हि शाखास्वनुष्ठानाचरणभेद इति शाखावचनः । तदुक्तं "गोत्रञ्च चरणैः सह"—इत्यस्य (पा० सू० ६. १. ६३.) व्याख्याने कैयटेन— 'चरणशब्दोऽध्ययनवचनः इह तूपचारादध्येतृषु वर्त्तते' —इति । 'शाखाध्येतृवाची च जातिकार्यं लभते । कठी, बह्वृची' —इति च तत्सूत्रीयसिद्धान्तकौमुदी । 'चरणः शाखाध्येता०—० कठेन प्रोक्त मधीयाना वा कठी'—इत्येव तद्व्याख्या तत्त्वबोधिनी । "अनुवादे चरणानाम् (पा० सू० २. ४. ३.)"—इत्यस्य व्याख्यायां नागेशोऽप्याह— 'चरणशब्दोऽत्र शाखाध्येतृपरः'—इति । 'शाखाध्येतृवाचिना मित्यर्थः'—इति च तत्त्वबोधिनी । "चरणे ब्रह्मचारिणि"—इत्यस्य (पा० सू० ६. ३. ८६.) व्याख्याने व्यक्त माह दीक्षितः —"चरणः= शाखा"—इति । 'तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात्, तस्य तस्य च अध्येतृभेदात् वेदभेदं व्रत-

भेदस्य परिकल्पना बोध्यन्ते'–इति च तत्र शेखरः। "चरणाद्धर्मा-म्नाययोः"–इत्यस्य (पा० सू० ४. ३. १२०. वा० ११.) व्याख्यायां "कठानां धर्म्म आम्नायो वा काठकम् , पैप्पलादक मिति"–इत्याह पतञ्जलिः। 'आम्नायः सम्प्रदायः'–इति च तत्र नागेशः।

एवं हि 'चरण' वेदैकदेशे' –इति वाचस्पत्युक्तं नूनं भ्रमविजृ-म्भितम्, तद्वत्तरत्र तल्लिखितं 'गोत्रञ्च चरणैः सह, महाभाष्य-का०' –इति तत्प्रमाणसूचनञ्च तथैव ; तत्र भाष्ये 'गोत्रञ्च चरणानि च' –इत्येतावत एवोल्लेखदर्शनात्। पातञ्जलमूलिकैव सा वाचस्पत्युक्ति-रिति भ्रमाद् वाङ्गविश्वकोषप्रणेत्रादयोऽप्यत्राभवन् विमुग्धाः ॥

तदत्र पुनरपि ब्रूमोऽध्ययनादिभेद एव शाखाभेदनिदानं न तु ग्रन्थभेद इति। अत एव एकैकवेदस्यानेकशाखत्वेऽपि तात्त्विकभेदा-भावात् श्रीमत्सायणाचार्यस्यैकैकशाखाव्याख्यानेनैव सर्ववेदभाष्य-कर्त्तृत्वं प्रसिद्धम् ; किञ्चैव मपि कृष्णयजुः-शुक्लयजुः-शाखासमूहयो-र्विशेषपार्थक्यस्यास्तित्वादेव कृष्णयजुस्तैत्तिरीयशाखां व्याख्यायापि न स कृत्स्नयजुर्व्याख्याने कृतकृत्यम्मन्य इति शुक्लयजुःकाण्वशाखा मपि व्याख्यातवान्। तथा एकशाखाध्ययनेनैवैकवेदाध्ययनं सम्पद्यत इत्येव "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः" -इत्यादीनि मन्वादिवचनानि च सङ्गच्छन्ते। वेदशब्दस्य शाखापरत्वव्याख्यानञ्चप्रमाणिकम्।

एवञ्च यदुक्तं विष्णुपुराणभागवतयोः 'त्रिभेद प्रथमं', 'बोध्यादिभ्यो ददौ तास्तु', 'चतुर्धा व्यस्य बोध्याय'— इत्येवमादि, तत्सर्वं नूनं शाखापदार्थज्ञानविहीनत्वावेदक मेव ; विशेषतः कूर्मपुराणोक्ता शाखाना मष्टादशपुराणतुल्यता तु वर्वर्त्ति सर्वोपरीति ॥

अहो बत ! वेदवैदिकमतप्रचारार्थोत्सर्गीकृतजीवनेनाद्यतन-सर्वार्यवर्यैणासमच्छ्रद्धाभाजनेनाचार्यदयानन्दस्वामिनापि शाखानां

वेदव्याख्यानरूपत्वेन वेदभिन्नत्वं पुराणानुरूपमिथोभेदवत्त्वञ्च मन्त्रैवालेखि स्वकृतवेदभाष्यभूमिकायाम्— "एकादशशतानि सप्तविंशतिश्च वेदशाखा वेदव्याख्याना अपि वेदानुकूलतयैव प्रमाणमर्हन्ति"—इति (२८१ पृ०)। शोच्यते तेन लिपिसविधौ नूनं पौराणिकी शाखाभेदकथाप्यपास्तेति मन्यामहे वयम्। यदुक्तं कालञ्जले पञ्चमाध्यायाम्— "एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, एकशत मध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, नवधाथर्वणो वेदः"—इति। तदेतत्सङ्कलनशैवोक्तं स्यादिदं परिगणन मेकादशशतानीत्यादि, परं तत्रापि किञ्चित्पार्थक्यम्प्रतीयते। अस्तु तत्तथैव, परं मन्ये। व्याख्यानग्रन्थानविचारे, यत्र वयं मास्म मध्यस्थाः, विशेषतो वादिप्रतिवादिवचसा मनुलेखनेऽह मेक एवोभयपक्षतो नियुक्तः, तत्र तेनैव स्वामिनोक्तम्—'सहस्रवर्त्मा सामवेद इत्यस्य सहस्रं गीत्युपाया इति भावः" —इति। वस्तुतः सामवेदस्य गीतिकौशलबहुत्वादेव बहुशाखत्वम्, शाखासङ्ख्या तु त्रयोदशैवेत्यस्माक मपि सम्मत मेव। हन्त! का नाम संहिता शाखेतिव्यपदेशशून्या तेन महात्मनोररीकृता, यस्याः मूलवेदत्वं मत्वा शाखेतिप्रसिद्धाना मन्यासां तद्व्याख्यानग्रन्थत्वं मङ्गव्यमवेदिति त्वस्माक मज्ञेय मेव। तदत्र सम्भाव्यते,— विभिन्नमन्त्रब्राह्मणयोस्तत एव वाक्य इति प्रथितयोस्तैत्तिरीयशाखीयसंहिताब्राह्मणग्रन्थयोः विशेषतस्तदारण्यकग्रन्थीयनिखिलखिलकाण्डदर्शनादेव तस्याशेषशेमुषीसम्पन्नस्यापि स्वामिन एवं भ्रमः सञ्जात इति। अपि वा शाखातत्त्वानभिज्ञेन केनचित्साहाय्येन तत्रैवं स्याद् विनिवेशित मिति॥

अथ ऋग्वेदशाखासङ्ख्यानिर्णयाय यतमानाश्च प्रथमं तयोरेव विष्णुभागवतयोः पुराणयोः प्राविशाम, परं तत्रोभयत्र मिथोऽनैक्यं

चरणव्यूहादिशाखावर्णनकदुर्गम्यविरोधश्च संलक्ष्याभीष्टसाधनेऽक्षत-कार्यास्ततः पर्यन्ते वाक्यपठितं पातञ्जलवचनमेवेहावलम्बामहे। तच्चेदम्— "एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्"-इति। षड्गुरुशिष्येण च वेदार्थदीपिकाया भूमिकायामेतद्विषयाणि कतिचित् पद्यान्युद्धृतानि, तत्र दृश्यते चैतत्— "एकविंशत्यध्वयुक्तं ऋग्वेदमृषयो विदुः"-इति। आह च तत्र तद्व्याख्यायाम्— 'अध्वा, गतिः, शाखा इति पर्यायाः'-इति। कौर्म्येऽप्येवम्। इतः सुनिर्णीतमृग्वेदस्य शाखा एकविंशतिरिति।

तदेकविंशतिशाखानां सर्वासामेवाभिधानानि त्वद्यानिर्णेयानीव ; यावतीनां यथा-यथावगम्यन्ते, तावतीनामेव तथा-तथा व्यक्तीकर्त्तुं यतामहे।—

अस्ति प्राचीनोऽष्टविकृतिविवृतिनामा लक्षणग्रन्थो महामुनि-व्याडिकृतः। तस्य प्रथमवल्लीगतचतुर्थश्लोक एषः— "शैशिरीये समाम्नाये व्याडिनैव महर्षिणा। जटाद्या विकृतीरष्टौ लक्ष्यन्ते नातिविस्तरम्"-इति। अस्य व्याख्यानावसरे तट्टीकाकृता कतिचिदितिहासश्लोका उपन्यस्ताः, तमितिहासमुपगत्य व्याख्यायि च व्याख्यातव्यश्लोकगत एवकारः। तथाहि— "एवकारस्य किम्प्रयोजनम्? अत्रोच्यते इतिहासः—

'शाकल्यस्य शतं शिष्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः।
पञ्च तेषां गृहस्थास्ते धर्मिष्ठाश्च कुटुम्बिनः।
शिशिरो बाष्कलः साङ्ख्यो वात्स्यश्चैवाश्वलायनः।
पञ्चैते शाकलाः शिष्याः शाखाभेदप्रवर्त्तकाः।'-इत्यादि।

ततश्च शिशिरबाष्कलसाङ्ख्यवात्स्याश्वलायनप्रवर्त्तितासु शाकल-शाखासु शौनकाचार्याणां मते जटाद्यष्टविकृतिलक्षणस्य व्याडि-

प्रणीतस्येष्टत्वात् न माण्डूकेयप्रोक्तस्य जटालक्षणस्येत्येवाभिप्रायार्थं एवकारः''–इति। अस्ति सूत्रं पाणिनीयम्— "गोत्रे लुगचि (४. १. ८९.)'–इति, तेन हि प्राग्दीव्यतोऽणि विवक्षितेऽत्र गोत्रप्रत्ययस्याणो लुग् कृतं भवति ; तथाच सम्पद्यन्ते शाकल्यस्य शिष्याः शिशिरादयः पञ्चेमे शाकलाः। तेषां शाकलानां माम्नायाः= सम्प्रदायाः= शाखा वा पञ्चैव "शाकलाद्वा (४. ३. १२८.)''–इतिपाणिनीयशासनात् शाकलाः शाकलकाश्चोच्यन्ते। तदेव ऋग्वेदस्य शैशिरीया, बाष्कला, साङ्ख्या, वात्स्या, आश्वलायनीति पञ्च शाखानामानि विज्ञायन्ते, भवति चासां सर्वासा मेव शाकलशाखेति नामैक्य मपि। अपि यदुक्त मनुवाकानुक्रमस्योपक्रमे—

"ऋग्वेदे शैशिरीयायां संहितायां यथाक्रमम्।
प्रमाण मनुवाकानां सूक्तैः शृणुत शाकलाः''–इति।

अत्र शाकला इति सम्बोधनश्रवणाच्चावगम्यते, तासां पञ्चशाकलशाखाना मेकतमां शैशिरीया मेवावलम्ब्य क्रियमाणाप्येषानुक्रमणी पञ्चाना मेव शाकलानां हिताय सम्पाद्येति।

अस्ति चात्र मतान्तरता ;— शाकल्यस्य शिष्यः अतएव शाकल इत्येव प्रसिद्ध आसीत् कश्चन एक आचार्यः, तेनाध्यापिता ये पञ्च शिष्याः शिशिरादयः, तेषां पञ्चानां पञ्च शिष्यसम्प्रदाया एव शैशिरीयादयः पञ्च शाखाः सम्पन्नाः, तैः पञ्चभिरधीतानां देशकालपात्रभेदतोऽध्ययनशैलीक्रमोच्चारणभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनाधिक्याच्च पञ्चधात्व मापन्नानां पञ्चानां संहितानां शाकलप्रोक्तत्वेनैव शाकलशाखात्वम्। तथा च प्रदर्शितविकृतिवल्लीटीकाकृदुपन्यस्तः 'शाकल्यस्य शतं शिष्याः'–इति पाठः स्यात् प्रामादिकः, तत्र 'शाकलस्य शतं शिष्याः'–इति निर्यकारपाठेनैव भवितव्य मिति। अतएवोक्त

महामुनिश्चाड्गिना स्वविकृतिवल्ल्यारम्भे— "नत्वादौ शौनकाचार्यं गुरुं वेदमहानिधिम् । ०—० । नमामि शाकलाचार्यं शाकल्यं स्थविरं तथा"—इति । अत्र शौनकस्य गुरुत्वम्, शाकल्यस्य तु परमगुरुत्वं व्याख्यातं तट्टीकायाम् ।

तदित्थं शाकल्येनाध्यापिता शाकलेनाध्यापिता वा एकैव एषा ऋक्संहिता देशकालपात्रभेदतः शिशिरादिपञ्चाचार्यकृताध्यापनशैलीपाठक्रमोच्चारणानुष्ठानभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनाधिक्याच्च पञ्चविधत्वं गता, शैशिरीयादिपञ्चनामभिः शाकलैकनाम्ना च प्रसिद्धापीति सर्वं निरवद्यम् ।

शाखानिर्णायके चरणव्यूहे तूक्तम्—"ऋग्वेदस्य × × शाखाः पञ्च भवन्ति ; आश्वलायनी, शाङ्खायनी, शाकला, बाष्कला, माण्डूकेया चेति"—इति । इहोक्ता आश्वलायनी तु पूर्वोपात्तातोऽभिन्नैव ; शाङ्खायनी स्यात् पूर्वोल्लिखिता साङ्ख्या शाङ्ख्या वेति चरणव्यूहटीकाकृन्महिदासमतन्तु नूनं प्रामादिकम् ; प्रमापयिष्यामो ह्यनुपदं शाङ्खायन्या अशाकलत्वम् । तत्त्वतः शाङ्खायनी नाम शाखा पूर्वप्रदर्शितशैशिरीयादिभ्यः पञ्चभ्यो विभिन्ना षष्ठेव । शाकलेति शैशिरीयाया ग्रहणं मन्तव्यम् ; तस्याः शाकलाद्यत्वेन तथाव्यवहारोपपत्तेः । तद्यथा सामवेदीयार्चिकग्रन्थयोरुभयोरपि छन्दोमयत्वसाम्येऽपि पूर्वस्यैव छन्द इति व्यवहारः, उत्तरस्य तूत्तरेति । अन्यथात्र बाष्कलायाः आश्वलायन्याश्च शाकलेयेव ग्रहणसिद्धे पुनर्ग्रहणस्यापार्थता कथं वार्येत । बाष्कलापि पूर्वपरिचितैव । माण्डूकेया लिङ्गाधिका पूर्वोपात्ताभिः शैशिरीयादिभिः पञ्चभिः अत्रोपात्तया शाङ्खायन्या च परिगणनया सप्तमी सम्पद्यते । इत्थं ऋग्वेदस्य सप्तशाखानामाख्या गम्यन्ते, गम्यते च चरणव्यूहकाले शाकलानां

पञ्चानां साङ्ख्या वाष्कला चेति द्वे शाखे विलुप्ते, शाङ्खायनी माण्डूकेया चेति द्वे शाकले तदाऽपि विलुप्ते इति । एवञ्च तदानी मिलो-पास्ता आश्वलायन्यादयः पञ्चैव शाखाः सम्प्रचलिता आसन् । अन्यास्तु षोडश विलोपं गता इति ख्यातमन्तव्यम् ।

देवीपुराणे तु त्रिश्रेणीनां तिसृणां वा शाखाना मुल्लेखो दृश्यते । तथाहि तत्र सप्तमेऽध्याये—

"शाखास्तु त्रिविधा भूप ! शाकला यास्कमण्डुकाः"–इति ।

तत्र शाकलास्तु खुः पूर्वप्रदर्शितनामान एव शैशिरीयाद्याः पञ्च, मण्डुका अपि खुर्माण्डूकेयाद्याः कतिचिदस्माभिरज्ञातसर्वनामिकाः, यास्कशाखा तु ख्यातवीना निरुक्तकर्तुर्यास्काच्च परभवा अथवा यास्कगोत्रीयेन केनचित् प्रोक्ता निरुक्तकर्तुर्यास्कपूर्वतनैव, स्याच्च सा भूयिष्ठबाहुल्याद् बहुसङ्ख्याकापीति सम्प्रति सम्पूर्णतमसाच्छन्नैवेत्यत्र नास्माकं वाक् प्रसरति । 'शाकलयास्कमण्डुकाः'–इति पाठे त्रिविधेत्यस्य यदि तिस्र इति भावार्थः स्यात् , यथा 'एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्'–इति (पा० म० भा० १आ०), तर्हि शाकलेति सम्प्रति प्रचलितायाग्रहणं न दोषावहम् , मण्डुकेति माण्डूकेय्या एव ग्रहणं भवेत् स्वीकार्यम् , अनन्यविदिता यास्कशाखैवात्राधिकेति । एवं हि पूर्वकीर्त्तितसप्तनामभिरेतदनन्यविदितयास्कनाम्नः सङ्कलनया अष्टशाखानामानि परिज्ञातानि भवन्ति ।

अस्ति चाश्वलायनीयगृह्ये तर्पणप्रकरणे—'जानन्ति-बाहवि-गार्ग्य-गौतम-शाकल्य-बाभ्रव्य-माण्डव्य-माण्डूकेयाः'–इति माण्डूकेयगणोल्लेखः । 'कहोलं कौषीतकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं शाङ्खायनम्'–इति च शाङ्खायनगणोल्लेखः । 'ऐतरेयं महैतरेयं शाकलं बाष्कलं सौजातिं महीदवाहिं सौजामिं शौनकं आश्वलायनम्'

-इति चाश्वलायनगणोल्लेखः। तदुक्तं चरणव्यूहटीकायां महिदासेन—'आनन्दिनाश्वीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तो माण्डूकेयगणः, + + + शाङ्खायन इत्यन्तः शाङ्खायनगणः, ऐतरेय इत्यारभ्य 'आश्वलायनान्त आश्वलायनगणः'-इति। इत्थ मृग्वेदस्य प्रधानास्त्रिस्र एव शाखाः पर्यवसिताः, तासा मेव स्युरनुशाखा इतराः सा एव मूलशाखाः अनुलक्ष्य देवीपुराणे "शाखास्तु त्रिविधा भूप! शाकलयास्कमण्डुकाः"-इत्युक्तम् (१२०पृ०)। तत्रा यास्कस्थाने शाङ्खेति पठितव्यम्, तस्य शाङ्खायनस्यैवैकदेशत्वस्य मन्तव्यम्, यास्कपाठस्तु स्याल्लिपिकरपाण्डित्यमूलकः। तदेवं देवीपुराणे तदानीम्प्रचलिताप्रचलितानां सर्वासा मेव ऋक्शाखानामग्रहणं सम्यक मित्यपि वक्तुं शक्यते।

अस्मन्मते तु शाकला माण्डूकेया चेत्येत एव द्वे प्राचीनतमे शाखे; ऐतरेयारण्यके एतयोरेव द्वयोराचार्यनाम्नोराम्नानदर्शनात् अपि शाङ्खायनी स्यान्माण्डूकेयानुशाखा माण्डूकेयभेदेवेति। एत एव द्वे ऽध्येतृभेदात् पाठादिभेदत एकविंशतित्व मापन्ना। तत्र चेदानीं माण्डूकेयानां शाङ्खायन्येवैका लुप्तावशिष्टा, शाकलानां माश्वलायनीति। अत एवाग्निपुराणे एतयोरेव द्वयोः शाखयोर्नामनिर्देशो विद्यते (२७१ अ० २ श्लो०)—

'भेदः शाङ्खायनश्चैक आश्वलायनो द्वितीयः'-इति।

अथाप्येत एव द्वे शाखे विद्येते। तत्र चाद्या शाङ्खायनी, तस्या आरण्यकपुस्तकानि बहून्युपलभ्यन्ते, संहितायास्त्वेक मपि सम्पूर्णं पुस्तकं सुदुर्लभम्। अथवास्माभिरद्यापि न दृष्ट मित्येव मुच्यम्। यच्चात्र आस्मायितिकसमित्यधिकृतगवर्णमेण्टपुस्तकालये दृश्यतेऽभिहितं खण्डितं पुस्तक मेकम्, तच्चाष्टमाष्टका-

नूनं मनाश्वलायनीयम्; तदन्ते बृहद्देवतायामनुवर्णितानां हन्त्रा-गादिमहानाम्न्यन्तसूक्तानां विद्यमानत्वात्; बृहद्देवताया अशाकली-यत्वनिर्णयात्। द्वितीयाष्टकोऽपि स्यादनाश्वलायन्याः; तदन्ता-ध्याये द्वादशवर्गादनन्तर मेको वर्ग आश्वलायनीतोऽधिक आम्नात इत्येव तस्यानाश्वलायनीत्वप्रतीतेः। उद्धृता चैतदीयैका ऋक् निरुक्ते (८. १. ५.) निगमत्वेनेति नास्ति च तद्वर्गस्य खैलि-कत्व मतः शाखान्तरीयत्व मेवोररीकर्त्तव्यम्। परन्त्वेतत्पुस्त-कस्य तयोरेव द्वितीयाष्टमाष्टकयोः षोडशाना मेवाध्यायानां पुष्पि-कासु 'महानाम्नीशाखायाम्'-इत्यादि लिखित मस्ति, परं नाम्ना-म्नाति च काचिन्महानाम्नीशाखा; अतः किलेय मेव महानाम्न्यन्ता महानाम्नीति च व्यपदिष्टा शाखा, स्याच्छाङ्खायनीति सम्भाव्यते।

अष्टविकृतिविवृतौ पञ्चानां शाकलानां मन्यतमा यैका साङ्ख्येति ज्ञायते, सैव साङ्खायनी शाङ्खायनी वेति मन्यते चरणव्यूह-व्याख्यानकृन्महिदासः, तथा च सम्पद्यते शाङ्खायन्या अपि शाकलत्वम्। तदिदं नादरणीयम्; श्रुतिविरोधात्। श्रूयते हि कौषीतक्यारण्यके (१४ अ०)— "शाङ्खायनः कहोलात् कौषी-तकेः", विद्याजन्माप्तवानिति तच्छेषः। तदेवं श्रुतिसिद्धस्य कौषीतकिवंश्यस्य शाङ्खायनस्य शाकल्यशिष्यत्वं कथन्नामोपपद्येतेति। न च साङ्खायनी नाम काचिच्छाखा मन्तव्या; तत्रैवारण्यकेऽसकृ-च्छाङ्खायनीनामश्रुतेः। नापि महानाम्न्यन्तायाः शाङ्खायन्याः शैशिरीयादिशाकलशाखापाठसाम्य मुपपद्यते; "ऋग्वेदाध्यो द्वादशकोऽनुवाकः"-इत्याद्यनुवाकानुक्रमण्युक्तेः। एव मन्यनुक्रम-ण्यादिभ्यश्चास्या अशाकलत्वं प्रतीयत एव। अत एव सत्स्वपि शाकलीयदेवतानुक्रमण्यादिग्रन्थेषु शाङ्खायन्यर्थ मेव बृहद्देवतानाम-

ग्रन्थोऽप्यमायीत्यस्याच मभिमतम्। अत एव शाङ्खायनीयानां सञ्ज्ञानसूक्तीयानां पञ्चाना मृचा मपि देवतानिरूपण मेव कृत बृहद्देवतायाम् (८अ० ८३श्लो०)—

"उशना वरुणश्चेन्द्रश्चाग्निश्च सविता स्तुताः।
सञ्ज्ञानप्रथमस्यान्तु द्वितीयस्या मथाश्विनौ।
तृतीया चोत्तमे च द्वे आशिषोऽभिवदन्ति ताः"—इति।

तदेतत् पञ्चर्चं सञ्ज्ञानसूक्तं शाकलासु तैत्तिरीयादिषु नाम्नातम्, अत एव सायणाचार्येणापि न व्याख्यातम्, अध्यापकस्याक्षमूलरेणैकस्मिन्नादर्शे दृष्ट मपि खैलिक मित्युपेक्षितञ्च (ऋ०वे० ६भा० पाठ० ३२पृ०)। वस्तुतो न चैतत् खैलिकम्; तैत्तिरीयाथर्वणयोर्ऋक्समाम्नानात् (तै० सं० २. ४. ४ ६ ; २. ६. १०. ३ ; तै० ब्रा० ३. ५. ११. १ ; तै० आर० १. ८. ७ ; अथ० सं० ७. ४२. १ ; ३. ८. ६.), निरुक्तेऽप्येतत्पञ्चम्या ऋचो निगमत्वेन ग्रहणाच्च। तथाहि— "अथापि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते, 'तच्छंयोरावृणीमहे × × ×'—इत्यपि निगमो भवति"—इति (४. ३. ५.)। सैषा ऋक् सञ्ज्ञानसूक्तस्य पञ्चमी दृश्यते। तदेतत् सञ्ज्ञानं नाम शाङ्खायन्या उपान्त्यं सूक्तम्, एतदनन्तर मेव तत्राम्नातं महानाम्नीसूक्तम्। अत एव शाङ्खायनसूत्रेऽस्य सूक्तस्य प्रतीकग्रहणेनैव विधानं कृतम्। तथाहि— "सञ्ज्ञान मुशनावददिति सूक्तं जपेदन्विति (३. ६. ३.)। इत इद मपि सम्भाव्यते—मूलरदृष्टं तदादर्शपुस्तकं पुस्तकांशो वा स्यात् शाङ्खायनसंहिताया इति।

बाष्कलशाखाया मप्यस्ति सञ्ज्ञानसूक्तम्, परं तत् न पञ्चर्चम्, प्रत्युत पञ्चदशर्चम्; अपि नोपान्त्यम्, प्रत्युतान्त्य मित्यवगन्तव्यम्। बाष्कला तु शाकलाना मेवान्यतमा, शाकलशाखासंहितासु

महानाम्नीसूक्तं नाम्नात मित्यत एवैतरेयारण्यके तत् समाम्नातम्; शाङ्खायनसंहितायास्तु महानाम्नीसूक्ताम्नानेनैव समाप्तिरिति तत्पूर्वोम्नातस्य सञ्ज्ञानसूक्तस्य संहितोपान्त्यत्व मेत देव बाष्कलशाङ्खायनसंहितयोः सञ्ज्ञानसूक्तसङ्ख्यावस्थानयोः पार्थक्य मिति ।

अथाग्निपुराणोक्ता द्वितीया आश्वलायनी तु शाकलाना मन्यतमेत्युक्तं पुरस्तात्, परिचाययिष्यामश्च ता मुपरिष्टादिति ॥

अथ शाकलाना माद्या शैशिरीया दशमण्डलात्मिकेत्यतो 'दाशतयी'-इति व्यपदिश्यते तदुक्त मनुवाकानुक्रमण्याम्—

"पञ्चाशीतिर्दाशतयेऽनुवाका दृष्टाः पुराणैऋषिभिर्महात्मभिः । यस्तानृग्विद् वेद चैवाप्यधीते स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत्"-इति ।

"दाशतये दशमण्डलयोगिनि वेदे । 'सङ्ख्याया अवयवे तयप् (पा० ५.२. ४२.), ततः स्वार्थे अण्"-इति तद्व्याख्याने षड्गुरुशिष्यः । तदत्र मण्डलविभागे प्रतिमण्डल मनुवाकविभागो विद्यते, प्रत्यनुवाकञ्च सूक्तविभागः । तत्तदनुवाकसूक्तसङ्ख्या तत्र ३२—३६-श्लोकेषु निरूपिता । तथा चैवं सम्पद्यते—

म०	१,	२,	३,	४,	५,	६,	७,	८,	९,	१० ।	
अनु०	२४	—४	—४	—५	—६	—६	—६	—१०	—७	—१२	=८५ ।
सू०	१९१	—४३	—६२	—५८	—८७	—७५	—१०४	—९२	—११४	—१९१	=१०१७ ।

ज्ञायते चैतेन वालखिल्यानां सूक्तानां शैशिरीये समाम्नानं नाङ्गीकृत मिति । तानि च सूक्तानि एकादश सन्ति, तैषा मपीह परिगणने १०२८ स्युरिति श्रष्टम् ।

यद्यपि सा शैशिरीया सम्प्रति नोपलभ्यते । पर मुपलभ्यते तु सर्वा एव शौनकीयानुक्रमण्यः शैशिरीया मवलम्ब्यैव कृता इति । तथाह्यनुवाकानुक्रमण्या उपक्रमे— "ऋग्वेदे शैशिरीयायाम्"-

इति उपसंहारे च— "तान् पारणे शाकले मैत्रिरीये"-इत्युक्तम्।

सायणीय ऋग्भाष्यस्य ता म[illegible] कृत' स्यात्; तत्रापि शैशिरीयायां वालखिल्यसूक्ताना मव्या[illegible]त्। अत एव ऐतरेयभाष्ये तेषां वालखिल्यानां क्वचित् खिलत्वेन, क्वचित् ग्रन्थान्तरीयत्वेन, क्वचिच्छाखान्तरीयत्वेन वर्णन मुपपद्यते सायणस्येति। तथाहि— "खिलेषु समाम्नातम्"-इति ६. ४. ९, "वालखिल्याख्ये ग्रन्थे समाम्नाताः"-इति ६. ५. २, "तानि वालखिल्यनामके ग्रन्थे समाम्नायन्ते"-इति ६. ४. ८, "सोऽयं प्रगाथः शाखान्तरे द्रष्टव्यः"-इति ३. २. ५। तदिदं वालखिल्यानां खिलत्वं नून मसङ्गतम्; तेषां पदपाठश्रवणात्; न हि खिलानां पदपाठः कृतः शाकल्येन;— अधीयतेऽध्याप्यते मुद्रितो मुद्र्यते च वालखिल्यानां मपि पदपाठः सर्वत्र। तदाह चरणव्यूहभाष्यकृन्महिदासोऽपि— 'यस्य मन्त्रस्य पदाभावस्तस्य खैलिकत्वं सिद्धम्'-इति। ग्रन्थान्तरत्व मपि न सङ्गच्छते; सर्वेषा मेव वेदानां संहिता त्वेकैकवेति कः सम्भवेत्ततोऽन्यो ग्रन्थ इति। शाखान्तरीयत्वकथनेन चाभिगम्यतेऽप्रचलितैव माश्वलायनी शाखा नैव दृष्टा सायणेन, अपि तद्देशीया मन्या मेव शाखा मवलम्ब्य भाष्य मारचितम्, तस्यां तु शाखायां वालखिल्य माम्नात मिति तद्व्याख्य शाखान्तरीयत्व मभ्युगन्तव्य मेवेति।

वालखिल्यैकादशसूक्तेषु दशदशादिक्रमादशीत्यृचोऽधीयन्ते यथा— १–११ सू० १०–१०–१०–१०–८–८–५–५–४–३–७ = ८० ऋचः।

तदाह सर्वानुक्रमण्याम्— "अभि प्र दश प्रस्कण्वं प्रागाथं तत्, प्र सुश्रुतं पुष्टिगुः, यथा मनौ श्रुष्टिगुः, यथा मनावायुः, उपमं त्वाष्ट्रो मेध्यः, एतत्ते मातरिश्वा नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः, भूरीत् पञ्च कृशः प्रस्कण्वस्य दानस्तुतिर्गायत्र्यं तृतीयापञ्चम्यावनु-

ष्टुभौ, प्रति ते वृषभोऽन्याग्निसौरी पङ्क्तिः, युवं देवा चतुष्कं मैत्र आश्विनं त्रैष्टुभम्, ०— [redacted]नि वां सप्त सुपर्णं ऐन्द्रावरुणं जागतम्"--इति ४४, ४८.—[redacted]नुक्रमणीकारकात्यायनेनैव सूक्तत्वाद्यस्य वालखिल्यकाण्डस्य खैलिकत्वं विध्वस्तम्; न हि कस्यचिदपि खिलस्य ऋष्याद्यनुक्रमणं कृतं तेन, किञ्च पञ्चमाष्टकीयचतुर्थाध्यायीयत्वेनैव तत्र ग्रहणादस्याश्वलायनशाखीयत्वं व्यक्तम्, व्यक्तञ्च तदनुक्रमणिकाया अप्याश्वलायनशाखीयत्व मिति ।

ऐतरेयब्राह्मणे त्वेषा मेकादशसूक्तानां प्रथमतोऽष्टाना मेव वालखिल्यनाम्ना विधान माम्नातम्, अन्यस्य तु सौपर्णं मिति (६. ४. ८, ९.)। इत्थ मपि ज्ञायते, तासां वालखिल्यानां सायणोक्तं खिलत्वं नून मवास्तवम्; नापि ग्रन्थान्तरतादरणीया, न हि ग्रन्थान्तरीयर्चां प्रतीकेन नाममात्रेण वा ग्रहणं युज्यतेऽत्रैतरेयके; शाखान्तरीयत्वं च वक्तुं नात्र शक्यते, सति हि तस्मिन् प्रपञ्चेव विधानं क्रियेतैतरेयेणेति। तथाप्यस्य शाखान्तरीयत्वेनोपन्यासाद्भाष्यस्यैवास्य शाखान्तरीयत्वं प्रतिपन्नम्; न ह्याश्वलायन्यां वालखिल्याध्ययनं पश्यतोऽपि तद्भाष्यकारस्योक्तरूपप्रलापवचनानि सम्भाव्यन्ते ।

एव मपि सायणाचार्येणावलम्बिता शैशिरीया, अन्या वा काचिच्छाकलशाखा स्यादाश्वलायन्यनुरूपैव प्रायः सर्वत इत्यत्र च न भवति संशयः; नान्यथात्र सायणीयभाष्ये सर्वानुक्रमणीवचनानि यथायथं सङ्गच्छेयुरिति ।

अथ *द्वितीया*, बाष्कला । एतस्या अपि परिचयः शौनकीयानुक्रमण्यादिभ्योऽवगम्यते चैवम्— "उप प्र यन्तो (१. ७४.)"– "नासत्याभ्याम् (१. ११६.)"– "अग्निं होतारम् (१. १२७.)"– "इमं स्तोमम् (१. ९४.)"– "वेदिषदे (१. १४०.)"–इत्येष

क्रमो बाष्कलस्य प्रथममण्डले निदर्शितः । एव मपरमण्डलेष्वपि बोध्यम् । तद्यथा— "स्वादोरभक्षि (८, ४२.)"–इतिसूक्तादनन्तरम् "अभि प्र वः सुराधसम् (८, ४९.)"–"प्रसुश्रुतम् (८, ५०.) –इति सूक्तद्वय माम्नाय "अग्न आ याह्यग्निभिः (८, ६०.)"–इत्याम्नातम् । एवं "गौर्धयति"–इत्यनुवाको दशसूक्तात्मकः शैशिरीयायाम्, पञ्चदशसूक्तात्मको बाष्कलायाम् । तथाच "गौर्धयति"–इतिसूक्तादनन्तरं "यथा मनौ सांवरणौ (८, ५०.)", "यथा मनौ विवस्वति (८, ५२.)", "उपमन्त्वा (८, ५३.)", "एतत्त इन्द्र (८, ५३, ९.)", "भूरीदिन्द्रस्य (८, ५४.)"–इति पञ्चसूक्तान्याम्नाय "आ त्वा गिरो रथीरिव (८, ९५, १)"–इत्याम्नातम् । एव मन्त्ये च मण्डले— "संसमित् (१०, १९१.)" इतिसूक्तादनन्तरम् "सञ्ज्ञान मुशनावदत्"–इत्यादि, "तच्छंयोरावृणीमहे"–इत्यन्तं चतुर्वर्गात्मकं पञ्चदशर्च मेकसूक्त मधिकं बाष्कलायाम् । तदेवं "समानी वः (१, १९१, ४.)" इति शैशिरीयाया अन्तिमा ऋक्, "तच्छंयोः"–इति तु बाष्कलाया इति भेदः ।

तास्त्वेताः पञ्चदशर्चः—

"सञ्ज्ञान मुशना वदत् सञ्ज्ञानं वरुणो वदत् ।
सञ्ज्ञान मिन्द्रश्चाग्निश्च सञ्ज्ञानं सविता वदत् ॥ १ ॥
सञ्ज्ञानं नः स्वेभ्यः सञ्ज्ञान मरणेभ्यः ।
सञ्ज्ञान मश्विना युव मिहास्मासु नियच्छताम् ॥ २ ॥
यत् कक्षीवान् संवननः पुत्रो अङ्गिरसां भवेत् ।
तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सम्प्रियांस मजीजनन् ॥ ३ ॥
सं वो मनांसि जानतां समाकूतिर्मनामसि ।
असौ यो विमना जनस्तं समावर्त्तयामसि ॥ ४ ॥ १वर्गः ॥

नैर्ऋत्यं येनादरणं परिवर्म तु यद्दविः ।
तेनामित्राणां बाहून् हविषा शोषयामसि ॥ ५ ॥
परिवर्माण्येषा मिन्द्रः पूषा च संस्रुतः ।
तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूळ्हानामिन्द्रो हन्तु वरं वरम् ॥ ६ ॥
एषु नह्यवृषाजिनं हरिणस्य भियं यथा ।
पराऽमित्राऽ ऐषत्ववाची गौरुपेजतु ॥ ७ ॥ २ वर्ग: ॥
प्राध्वराणाम्पते वसो होतर्वरेण्य क्रतो । तुभ्यं गायत्र मुच्यते ॥ ८ ॥
गोकामो अन्नकामः प्रजाकाम उत कश्यपः ।
भूतं भविष्यत् प्रस्तौति वहु ब्रह्मैक मक्षरम् ॥ ९ ॥
यदक्षरं भूतकृतो विश्वे देवा उपासते ।
महर्षि मस्य गोप्तारं जमदग्नि मकुर्वत ॥ १० ॥
जमदग्निराप्यायते छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः ॥ ११ ॥
राज्ञः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावता ।
शिवा नः प्रदिशो दिशः सत्या नः प्रदिशो दिशः ॥ १२ ॥ ३ वर्ग: ॥
अदो यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परो गुहा ।
तदृषिः कश्यपः स्तौति सत्यं ब्रह्म चराचरम् ॥ १३ ॥
त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुष मगस्त्यस्य त्र्यायुषम् ।
यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुषम् ॥ १४ ॥
तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।
दैवीः स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ॥ १५ ॥ ४ वर्ग: ॥"–इति ।

अथ तृतीया शाङ्खा, चतुर्थी बाष्क्या । त एते सम्प्रति न क्वाप्युपलभ्येते, अतएवैतयोः कोऽपि संवादोऽस्माभिर्न ज्ञायत इत्येव सत्यम् । अथवा विष्णुभागवतपुराणयोर्योक्ता मौद्गलीति, सैव स्यात् शाङ्खेति ; तयोः पुराणयोः 'शाङ्खा'–इत्यस्य स्थाने 'मौद्गली'–इत्यस्य

पाठप्रतीतिः सम्भाव्यते सायणाचार्यस्य मुद्गल इति गोत्रनामेति। अध्यापकम्याक्समूलरेण च ऋग्वेदस्य तृतीयभागभूमिकायां १३ पृष्ठेऽलेखि एतत्— "फिट्स् एड्वार्ड् हल् महोदयः काशीतोऽलिखदिदम् (१५--१--५५.)— 'सायणाचार्यकृतभाष्यस्य मूलमादर्शपुस्तकं यदासीद् लण्डनस्थेण्डियापुस्तकालये मुद्गलभाष्यं नाम, तत्र प्रथमाद्यास्त्रयोऽष्टकाश्चतुर्थाष्टकस्याद्याध्यायाश्च त्रयः सन्ति, सन्ति चान्यानि कतिचित् पत्राणि प्रथमसप्तमाष्टकयोः। तदीय-प्रथमाष्टकस्य यावानंशः पाठयोग्यः, तावन्त मेव यथालिपि भवन्तं दर्शयामि। लिखितं चैतत् पुस्तकं १४७× संवत्समायाम्' –इति"–इति। तदेतत् पुस्तकं मौद्गल्याः शाखाया एव सायण-भाष्य मिति सुव्यक्तम् ; परं नास्ति सायणस्य मुद्रितभाष्यादन्यद् भाष्य मिति शाकलानां पञ्चशाखानां मौद्गली मेवावलम्ब्य तेना-कारीदं भाष्य मिति सम्पद्यते सुतराम्। तथा चैषा मौद्गली दश-तयी अपि स्वीकार्यम् ; सायणीयभाष्ये वालखिल्यमन्त्राणां व्याख्या-नादर्शनात्, अष्टतय्यां हि वालखिल्याना मवश्यभावित्वं स्यादि-त्युक्तम्। सेयं मौद्गली शाखा सायणाचार्यसमये सायणाचार्यदेशे आसीत् सुप्रचलितेत्येना मेवावलम्ब्य तेनैतत् भाष्यं कृत मिति चोपपद्यते। अद्य च स्यात् तद्देशे मौद्गल्या एव शाखाया विद्यमानतेति च नासम्भवम्। अपि नाम शाकलानां पञ्चाना मेव प्रायो ग्रन्थपरिच्छेदसाम्यात्, क्रम-पाठादौ चात्यल्पतारतम्यात्, सर्वपुस्तकपुष्पिकासु नामोल्लेखादर्शनाच्चैवं नामविभ्रमोऽनिवार्य एवेति मौद्गल्या आश्वलायनीत्वेन आश्वलायन्याश्च मौद्गलीत्वेन ग्रहणं सुसम्भाव्य मेवेति।

अथ शाकलानां पञ्चमी, आश्वलायनी नाम। इयमेवाश्वलादनी

शाखा शाकलानां पञ्चानां लुप्तावशिष्टा, अद्यापि सर्वत्राध्ययनाध्यापनैः सुप्रचलिता विद्यते। प्रवाद एवात्र प्रथमं प्रमाणम् ; सर्वत्रैव हि दाक्षिणात्यादिष्वेषा आश्वलायनीत्येव प्रोच्यते। प्रदर्शिताग्निपुराणवचने शाकलाना मस्या एवैकस्या ग्रहण मत्र द्वितीयं मानम् ; न हि तदानी मप्यासीत् काचिदन्या शाकलेति। गौडराज-लक्ष्मणसेन-प्रदत्तेष्वनधिककालिकेषु ताम्रफलकेषु च "आश्वलायनशाखाध्यायिने"--इत्युत्कीर्णं दृश्यत इतीह तृतीयं प्रमाणम्। स्कन्दपुराणान्तर्गतश्रीमालखण्डनामग्रन्थस्य सप्ततितमेऽध्याये ऋग्वेदस्येय मेवैकाश्वलायनी शाखा बहुवार मुपन्यस्ता दृश्यते। तद्यथा— "तत्र आश्वलायनी शाखा ऋग्वेदस्य, यजुर्वेदस्य माध्यन्दिनी, सामवेदस्य कौथुमी, अथर्ववेदस्य स्वान्तरायणीति ; ऋग्वेदस्याश्वलायनसूत्रम् , यजुर्वेदस्य कात्यायनम्, सामवेदस्य लाट्यायनम् , अथर्ववेदस्यार्वटकश्चेति"-इति। तदित्थं गुर्जरीयश्रीमालप्रदेशे बहुदिनत एव ऋग्वेदस्यैषाश्वलायनी शाखैवैकास्ति प्रचलितेत्यपि मानं भवेदिह चतुर्थम्। तस्मादेतर्हि सर्वत्राधीयमाना, मुद्रिता चेयं शाखा नून माश्वलायनीत्येव मन्तव्यम्।

सेय माश्वलायनी तत्त्वतोऽष्टतय्येव ; सर्वेष्वेवैतत्पुस्तकेषु अष्टकाध्यायवर्गनामत्रिविधपरिच्छेदानां प्राधान्यदर्शनात्। एतदीयदेवतर्षिच्छन्दोनिर्णयाय कात्यायनेन या "सर्वानुक्रमणी" प्रणीता, तत्रापि अष्टकाध्यायवर्गविभागानुसृता विभागा एव दृश्यन्ते। अत एवेह षष्ठाष्टकीय-चतुर्थाध्यायस्य चतुर्दशाद्यष्टादशवर्गात्मकं वालखिल्यं श्रूयते ; न हि दाशतय्यां वालखिल्यानां मस्तिताभ्युपगम्यते सायणाचार्येणेति तु प्रतिपादितं पुरस्तादेव (१३४ पृ०)। एव मपि शाकलाश्वलशाखायाः शैशिरीयाया दशतयीत्वप्रतीतिः , एत-

त्पूर्वतनायाः शाकल्यसंहितायाश्च ऐतरेयेण यास्कादिना च दाशतयी-त्वेन ग्रहणात्, शौनकोक्तानुवाकानुक्रमण्यादौ च दशतयीत्वख्या-दपातिशयदर्शनात्, सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण च दाशतयी-मेव साङ्ख्यापरपर्यायां शैशली मन्यां वा काञ्चिद् शाकलशाखा-मनुसृत्य ऋक्संहिताया भाष्यं कृत मिति दशतय्यष्टतयोः सम्मिलनाच्च दशतयीत्वानुकूला मण्डलानुवाकसूक्तेतितिविधपरि-च्छेदा अपीह लेखकादिभिः सूचिता यथायथं सर्वत्रैवेति ॥

अथ पञ्चस्वेव शाकलशाखासु अध्यायादिपरिगणनं त्वेकविध-मेव मन्यते प्रायः। अत एवैव माण्डानुवाकानुक्रमणीकारः—

"अध्यायानां चतुष्षष्टिर्मण्डलानि दशैव तु।

वर्गाणान्तु सहस्रे द्वे सङ्ख्याते च षडुत्तरे।

सहस्र मेतत्सूक्तानां निश्चितं खैलिकैर्विना।

दश सप्त च पञ्चान्ते (सङ्ख्यातं वै पदक्रमम्)।"–इति।

तदेतत् सर्वं वालखिल्यवर्जनेनात्र गणनातोऽप्युपपद्यते। ऋक्-सङ्ख्यायास्तु शाखापार्थक्यात् पार्थक्यं स्वीकार्य मेव, पर मस्या मेकस्या माश्वलायन्या मपि मतवैभिन्न मुपलभ्यते यथा—

अनुवाकानुक्रमण्याम् १०५८० ऋचां स्वीकारः, तदुक्तम् —

"ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च।

ऋचा मशीतिः पादश्च पारणं सम्प्रकीर्त्तितम्"–इति।

छन्दःसङ्ख्यायान्तु १०४०२ ऋचां स्वीकारः, तदुक्तम्—

"एवं दशसहस्राणि शतानान्तु चतुष्टम्।

ऋचां द्व्यधिक माख्यात मृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः"–इति।

मुद्रितसर्वानुक्रमण्या भूमिकायां १०४४२ ऋचां स्वीकारः।

अनुक्रमणीविवरणकृज्जगन्नाथेन त्वृक्सङ्ख्या १०४५९ स्वीकृता।

आचार्यस्वामिदयानन्दसरस्वतिना तु "दशसहस्राणि पञ्चशतानि एकोननवतिश्च (१०५८९) ऋचोऽऽम्नाता इति निर्धारितम्। अस्मत्परिगणनयात्वाश्वलायनसंहितायाम् १०५२२ ऋचो दृश्यन्ते। एवं ऋक्सङ्ख्याया मतपार्थक्ये निदानानि त्वेवमवगम्यन्तेऽस्माभिः— अनुवाकानुक्रमणी नूनं शैशिरीय-शाखायाः! नास्ति च तत्र बालखिल्यानां ऋचां माम्नानम्, तथापि तत्र वालखिल्यभिन्नाः सपादाः १०५८० ऋचः परिगणिताः। अस्मत्परिगणनया त्वत्र वालखिल्यसहिताः १०५२२ ऋचः सन्ति, वालखिल्यानां ऋचां सङ्ख्या तु ८०; तथा चात्र आश्वलायनसंहितायां वालखिल्यातिरिक्तानां ऋचां सङ्ख्या १०४४२ सम्पन्ना। तदित्थं शैशिरीयायामित आश्वलायनीतोऽधिकाः १३८ ऋचोऽधीता इत्येव निश्चीयते।

छन्दःसङ्ख्योल्लिखितोक्तसर्वसङ्कलनसङ्ख्या तु स्वोक्तप्रतिच्छन्दस्सङ्ख्यातोऽपि विरुद्धैव प्रतीयते। तथया तत्र चोक्तं श्लोकैः— गायत्र्यः २४५१, उष्णिहः ३४१, अनुष्टुभः ८५५, बृहत्यः १८१, पङ्क्तयः ३१२, त्रिष्टुभः ४२५३, जगत्यः १३४८, अतिजगत्यः १७, शक्वर्यः ९, अतिशक्वर्यः ९, अष्टयः ६, अत्यष्टयः ८४, धृत्यौ २, अतिधृतिः १, द्विपदाः १७, एकपदाः ६, बार्हतप्रगाथाः १९४, ककुप्प्रगाथाः ५५, महाबार्हतप्रगाथः १। तदेवं तदुक्तप्रतिच्छन्दस्सङ्ख्यानां सङ्कलनया १०१४२ ऋचः स्युः, पूर्वप्रदर्शिततच्छ्लोकातस्तु गम्यन्ते १०४०२। तदत्र प्रायः सर्वत्रैव सङ्कलनाभ्रमोऽस्माभिर्ग्रन्थदृष्ट्या प्रमाणित एव।

मुद्रितसर्वानुक्रमणीभूमिकायां यत् १०४४२ इति लिखितम्, तदस्या वालखिल्यव्यतिरिक्तायाः आश्वलायन्या इति तु सुव्यक्तम्।

जगन्नाथपण्डितोक्ता ऋक्सङ्ख्या तु नित्यद्विपदार्द्धर्चादिभेदकृता। चरणव्यूहटीकाकारमहिदासस्यमता च सैव। तथाचोक्तं तेन—

"वालखिल्यसहिता सर्वानुक्रमणीमन्त्ररूपर्क्संख्या उच्यते,—द्विपञ्चाशदधिकपञ्चशतदशसहस्राणीति (१०५५२)। एतत्संख्या नित्यद्विपदानैमित्तिकद्विपदासहितोक्ता। हवनाध्ययनाभ्यां समाना सा नित्यद्विपदा,०—०, हवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिकद्विपदा"-इत्यादि। नित्यद्विपदादिनिर्णयस्तु उपलेखग्रन्थालोचनतः सम्पाद्यः। उपलेखापि नैवाश्वलायन्याः सम्बध्यते; तत्र नित्यैकपदाः पञ्चेत्याश्वलायनीविरुद्धपरिगणनादर्शनात्; गण्यन्ते ह्याश्वलायन्यामेकपदाः षडिति। एव महर्च्चादिष्वपि द्रष्टव्यम्।

स्वाम्युक्तपरिगणनेऽपि सङ्कलनभ्रमः प्रतीयते।

तत्त्वतस्त्वाश्वलायन्यां शाखायां माश्वलायनसंहितायां वा अष्टादशशतेषु अशीतिर्वालखिल्यर्चः सन्ति, तद्वालखिल्यसहिताः १०५२२ ऋचः स्युरिति त्वस्माभिः सुनिश्चितमिति॥

अथासां शाखानां कतमामवलम्ब्येदमैतरेयकं प्रोक्तमिति विचारस्यैतर्हि प्रक्रान्तोऽवसरः समुपस्थितः। दृश्यते हि ब्राह्मणग्रन्थेष्वेषा शैली,— यां शाखामवलम्ब्याम्नायते यद् ब्राह्मणम्, तत्संहितायां ये मन्त्रा आम्नाताः, तेषां प्रतीकग्रहणमात्रेण नामग्रहणमात्रेण वा विधानम्; ये मन्त्रा विधातव्या अप्यन्यशाखीया इति तत्संहितायां न दृश्यन्ते, तेषान्तु पपठ्य विधानमिति। तत्र प्रतीकमात्रेण यथा— "त्वमग्ने सप्रथा असि, सोम यास्ते मयोभुव इत्याज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये"-इति ऐ० ब्रा० १. १. ४। आम्नातौ चैतौ मन्त्रावाश्वलायन्या मस्माम् ५. १३. ४. पुनः १. ९१. ९। नामग्रहणमात्रेण यथा— "सुकीर्त्तिं शंसति"-इति, पुनस्तदुत्तरत्र, "वृषाकपिं शंसति"-इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ३। सुकीर्त्तिर्नाम सप्तकं सूक्तम्, वृषाकपिर्नाम त्रयोदशर्चं सूक्तमित्था-

श्वलायन्याम् १०. १२१ ; १०. ८६ । अनाम्नातायाः प्रपञ्च विधानं यथा— "यस्माद् भीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि । पशून् नः सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीळ्हुष इति तामुत्थापयेत्"-इति ऐ० ब्रा० ५. ५. २ । न चैषा ऋगिहाश्वलायन्या माम्नाता ।

तदेव मिद मैतरेयक मेतदाश्वलायन्या ब्राह्मण मिति वक्तुं युज्येत, यदि नामैतद्व्यतिक्रमोऽप्यत्र न प्रतीयेत ! प्रतीयते त्वेतद्-व्यतिक्रमोऽपि । तद्यथेहानाम्नातानामपि मन्त्राणां प्रतीकग्रहण-मात्रेण विधानम्— "अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्, अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः"-इति ऐ० ब्रा० १. १. ४, तथा "सावीर्हि देव प्रथमाय पित्र इति सावित्री मन्वाह"-इति १. ५. ४ । नैते मन्त्रा इहाश्व-लायन्या माम्नाताः । तद्यदेतस्या आश्वलायन्या एतद् ब्राह्मणं स्यात्, तर्ह्येषां मन्त्राणां नूनं प्रपञ्च विधानं दृश्येत । एव मिहा-नाम्नातानामपि मन्त्राणां नामग्रहणमात्रेण विधान मस्ति यथा— "तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता यजन्ति"-इति ऐ० ब्रा० ३. ५. १ । ता एतास्तिस्रः सामिधेन्य ऋचोऽत्राश्वलायन्यां न दृश्यन्ते । तथात्राश्वलायन्या माम्नातानामपि प्रपञ्च विधानं कृत मैतरेयेण । तद्यथा— "इन्द्राग्नी आगतं सुतं, गीर्भिर्नभो वरेण्यम्, अस्य पातं धियेषितेत्यैन्द्राग्न मध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति"-इति ऐ० ब्रा० ७. २. ७ । आम्नातैवैषा आश्वलायन्याम् ३. १२. १ ।

अस्ति च ऋक्परिशिष्टो नामैको ग्रन्थः । तदीयर्क्ष्मन्त्रा अपि कियन्तेऽत्र ब्राह्मणे नामग्रहणमात्रेण विहिताः श्रूयन्ते । तद्यथा— "प्रवह्लिकाः शंसति", "आजिज्ञासेन्याः शंसति", "अतिवादं शंसति"-इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ७ । परिशिष्टग्रन्थीयश्रुतमन्त्रेभ्यो-

ऽभ्यधिकमन्त्राणां विधानञ्चेह श्रूयते यथा — "आहनस्याः शंसति ०—० ता दश शंसति"—इति ६. ५. १०। ऋक्परिशिष्टे आहनस्यानामृचोऽष्टावेव श्रूयन्ते, इह तु दशानां विधानमाम्नातम्।

तस्मादेतद् ब्राह्मणं नाश्वलायन्याः सम्भाव्यते, सम्भाव्यते तु यस्यां शाखायां प्रतीकतो मामतो वा एतद्ब्राह्मणविहितानां सर्वासामेवर्चामस्ति विद्यमानता, नास्ति चेह पठितानाम्, अपि चेह विहिता ऋक्परिशिष्टग्रन्थीयाश्चर्चो यथावत् समाम्नाताः, तस्याः शाखाया एवेदं स्यादिति। तथाविधा कतमेति प्रश्नस्योत्तरं तु विलुप्तपूर्वशाखाकालिकानामद्यतनानामस्माकं नैव सुकरम्, तथाप्यत्र यावच्छक्यं प्रयतिते गम्यते,— शाकल्यशिष्येण शाकलाचार्येण या संहिताधीताध्यापिता च, यामधीत्यैव शिशिरादयः शाखाकर्तारोऽभवन्, शिशिरबाष्कलसाङ्ख्यवात्स्याश्वलायनाधीता, अद्यत्वप्रचलितशाकलाश्वलायनशाखातः पूर्वतना, सैव शाखा स्यादस्यैतरेयब्राह्मणस्यावलम्बनमिति। अत एवैतरेयारण्यकभाष्ये "त्रयं त्वेव न एतत् प्रोक्तम्"-इत्येतस्य व्याख्यानमेवमुक्तं सायणाचार्येण — "नः अस्मान् (महिदासादिकान्) शिष्यान् प्रति शाकल्येन प्राणजपरूपमित्यादि त्रयमेव प्रोक्तम्, न तु मांसमित्यादिकं चतुर्थम्"-इति (३. २. २.)। इत्थमस्य ब्राह्मणस्य शैशिरीयादिभ्यः पञ्चभ्यः प्राक्तनत्वेऽपि शाकलशाखोपयोगित्वमप्याहतं स्पष्टम्। तस्मात् शैशिरीयाद्याश्वलायन्यन्तानां पञ्चानामेव शाखानामिदमेकं ब्राह्मणमैतरेयकं नामेति च सिद्धम्॥

———

(७)

अथेदानीं विचार्यमस्ति कोऽस्य विषय इति। यज्ञ एवास्य विषय इति ब्रूमः ; प्रायः सर्वेषामेव ब्राह्मणग्रन्थानां तत्रैव प्रवृत्तेः। यज्ञस्वरूपञ्चैवं निरूपितं भगवता कात्यायनेन— "यज्ञं व्याख्यास्यामः। द्रव्यं देवता त्यागः"—इति (श्रौ० सू० १. २. १, २.)। यज्ञस्वरूपं कथयिष्याम इति प्रथमसूत्रार्थः। 'द्रव्यं' पुरोडाश-चरु-सान्नाय्य-पशु-सोमादिकम्, 'देवता' अग्निविष्णुसोमेन्द्रादिकाः, देवतामुद्दिश्य पुरोडाशादिद्रव्यस्य यः 'त्यागः' उत्सर्गः, स यज्ञः। तत्र "तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते। देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परम्परम्"—इत्याद्युर्याज्ञिकाः। तद्धितेन देवतासङ्गतिर्यथेह—"अष्टाकपाल आग्नेयः, त्रिकपालो वैष्णवः"—इति १. १. १। चतुर्थ्या देवतासङ्गतिर्यथेह— "अग्नये प्रणीयमानाय"—इत्यादि १. ५. २, "सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणाय"—इत्यादि च १. ३. २। मन्त्रवर्णेन देवतासङ्गतिर्यथेह प्रयाजयागेषु (१. ३. ६.)। तदत्र द्रव्याणि प्रसिद्धानि, मन्त्रलक्षणानि निरुक्तालोचने प्रदर्शितानि, देवतास्वरूपाणि त्विहैवानुपदं यथामति बोधयिष्यामः॥

अथ यागलक्षणभेदादीनप्यत्र किञ्चित् सूचयामः। स एव यागः प्रक्षेपाधिको होम उच्यते। "देवतायै सङ्कल्पितस्य वह्नौ प्रक्षेपो होमः"—इति हि तल्लक्षणं साम्प्रदायिकम्। आह चात्र कात्यायनः— "यजतिजुहोतीनां को विशेषः ? तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनुवाक्यावन्तो यजतयः, उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः"—इति (१. २. ५, ६, ७.)। तदेवं यागस्य द्वैविध्यम्। द्विविधमपि चैतद् यागकर्म प्रधानाङ्गभेदात् पुनर्द्वि-

विधम् । तद्यथा— ये च यागा यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यैः दर्शपूर्णमाससंयोगेनोत्पन्नाः, ते दर्शपूर्णमासशब्दवाच्याः । तेषा मेव "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत"-इति फलसाधनत्वेन विधा-नात् प्रधानत्वम् , तत्प्रकरणपठित मितरत् सर्वं मन्वन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तं तदङ्गजातम् ; फलश्रुतिशून्याः प्रयाजादियागाः पूर्वाघारादिहोमाश्च तत्प्रकरणपठितास्तदुपकारका इति तदङ्गभाजना एव । तदुक्त मापस्तम्बर्षिणा यज्ञपरिभाषायाम्— "आग्नेयोऽष्टा-कपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल उपांशुयाजश्च पौर्णमास्यां प्रधा-नानि, तदङ्ग मितरे होमाः"-इति ७१, ७८ सूत्रे । "सहाङ्गं प्रधा-नम्"-इति (८६ सू०) च तत्रैव प्रधानलक्षणम् ।

ते यागाः पुनस्त्रिविधाः ; इष्टि-होत्र-सोमभेदात् । दर्शपूर्ण-मासादय इष्टयः, अग्न्याधेयाग्निहोत्रादयो होत्राः, अग्निष्टोमा त्यग्निष्टोमादयः सोमाः । ते पुनस्त्रिसप्तकाः ; हवि-पाक-सोम-संस्थाभेदात् । तत्र अग्न्याधेयः, अग्निहोत्रम् , दर्शः, पौर्णमासः, आग्रयणम् , चातुर्मास्यम् , पशुबन्धश्चेति सप्त हविःसंस्थाः । सायं-होमः, प्रातर्होमः, स्थालीपाकः, नवयज्ञः, वैश्वदेवः , पितृयज्ञः , अष्टकेति सप्त पाकसंस्थाः । अग्निष्टोमः , अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, आप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः । त एव सोमयागाः पुनरेकाहाहीनसत्रभेदात् त्रिविधा भवन्ति । एतद्भिन्नता अप्यन्ये बहवः सन्ति काम्ययागाः । तद्यथेष्टयः— आयुष्कामेष्टिः, पुत्रेष्टिः, पवित्रेष्टिः, वर्षकामेष्टिः, प्राजापत्येष्टिः, वैश्वानरेष्टिः, नवशस्येष्टिः, ऋत्वेष्टि गोष्पतीष्टिः एवमादयः । गोमेधाश्वमेधादयस्तु पशुयागा उच्यन्ते, ते तु सोमान्तर्गताः सौत्रामणी यागोऽपि सोमविकार एव ।

अस्ति चैषु यागेषु प्रकृतिविकृतिभेदः। यस्मिन् यागेऽपरविधिनिरपेक्षाणां सर्वेषा मेव कर्मणा मुपदेशः श्रुतः, स एव प्रकृतियागः; प्रकृतिवच्च विकृतिः कर्त्तव्या भवति। अत्राह आपस्तम्बः— "दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिः, अग्नीषोमीयस्य च पशोः, स सवनीयस्य, सवनीय ऐकादशिनानाम्, ऐकादशिनः पशुगणानाम्, वैश्वदेवं वरुणप्रघास-साकमेध-शुनासीरीयाणाम्, वैश्वदेविक एककपाल एककपालानाम्, वैश्वदेव्यामिक्षाभिक्षाणाम्, ०—०, अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृतिः, द्वादशाहो ऽहर्गणानाम्, गवामयनं सांवत्सरिकाणाम्, निकायिनस्तु प्रथमः"—इति (य० प० सू० ११६—१४४ सूत्राणि)। एषु सर्वेष्वेव सूत्रेषु प्रकृतिरित्यनुवर्त्तत इति बोध्यम्॥

देवता। सर्वेष्वेतेषु यागेष्वङ्गयागेषु च यत्र कुत्रचित् यस्य कस्यचित् द्रव्यादेः प्रार्थनीयफलदानसामर्थ्य मारोपयन् यां कां च स्तुतिं करोति, तत्स्तुतिमन्त्रस्य मेव देवता, तादृशस्तुतिमन्त्रप्रधान. स च यागस्तद्देवतो मन्यते। तदाह निरुक्तकारो भगवान् यास्कः— "यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्दैवतः स मन्त्रो भवति"—इति (निरु० ७.१.१.), "यो देवः सा देवता"—इति च (७.४.२.)। "देवो दानाद्वा, दीपनाद्वा, द्योतनाद्वा, द्युस्थानो भवतीति वा"—इति देवशब्दनिर्वचनञ्च तत्रैव। तदेव मिन्द्रवाय्वादीना मचेतनानां हव्यादिदानहेतुकम्, याजावररराजादीनां चेतनानां चार्थादिदानहेतुकं देवत्वम्; अश्वादिजीवाना मजीवानाञ्च ग्रावादीनां दीप्तिहेतुकं देवत्वम्; अग्निचन्द्रनक्षत्रादीनां ब्रह्मवर्चस्विनां विदुषाञ्च द्योतनहेतुकं देवत्वम्; सूर्यसूर्यकरादीनां तल्लोकस्थानां तारकादीनाञ्च द्युस्थत्व-

निबन्धनं देवत्वम् ; यत्र लोकोत्तरे सर्वे एवैते गुणा उपपद्यन्ते, तस्य देवत्वस्य तु कैव कथा। तदेवं मानवकल्पनयाऽन्तानां सर्वेषा मेव पदार्थानां देवत्व मुपगम्यते। वस्तुतस्तु सति दानादिगुणवत्त्व मिद मेक मेव देवत्वलक्षणं स्वीकार्य मिति कृत्वा तु सूर्येन्द्राग्न्यादि लेन्द्रप्रभृतीनां मूलतो द्युस्थानाना मेव पदार्थानां मुख्यं देवत्वम्, तत्तत्स्थानभक्तिसाहचर्येणत्वन्येषां भुवादिलोकानां तत्स्थाना मश्व-सोमौषध्यादीना मपीत्येव विशेषः।

अन्यच्चोक्तं यास्केन— "तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः। अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः" इति (७. २. १.), "तासां (तिसृणां देवतानां) भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः। अथैतान्यग्निभक्तीनि — अयं लोकः ... ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने"-इत्यादि (७. २. १. ...)। तानि च प्रथमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामानि निघण्टावाम्नातानि "अश्व. शकुनि. मण्डूकाः" इत्यादीनि (५. २. १. ३. ...) त्रिंशत् द्रष्टव्यानि। व्याख्यातास्ता देवता निरुक्ते यथाक्रमं सोदाहरणम्— "अथ यानि पृथिव्यायतनानि सूक्तानि ..., तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः। तेषा मश्वः प्रथमागामी भवति" इत्यादिना (९. १ ...)। एवम् "अथैतानीन्द्रभक्तीनि— अन्तरिक्षलोकः ... ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने" इत्यादि ... (... २. ...)। मध्यमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामानि च तानि च निघण्टौ— "श्येनः सोमः चन्द्रमाः" इत्यादीनि षट्त्रिंशत् (५. ५. १— ३६.)। व्याख्याताश्च ता अपि देवता निरुक्ते ससमोदाहरणम्— "श्येनो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति" इत्यादिना (११. १—५०.)। एवम् "अथैतान्यादित्यभक्तीनि - असौ लोकः ... ये च देव

गणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने"–इत्यादि चोक्तं तत उत्तरम् (७. ३. ४.)। उत्तमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामान्यपि तत्रैव निघण्टौ— "अश्विनौ उषाः सूर्या" इत्यादीनि एकत्रिंशत्पदान्याम्नातानि (५. ६. १—३१.)। व्याख्यातास्च ता अपि देवता निरुक्ते समन्त्रोदाहरण मेव— "अथातो द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः"–इत्यादिना (१२. १—३६.)। तदेवं प्रधानतो देवतात्रित्वेऽपि स्थानभक्त्यादितो तद्बहुत्वं च न विरुद्धम्। तत एवेद मुक्तं तत्र तेनैव— "तासां (तिसृणां देवताना) माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि"–इति (७. २. १.)। भागो विभागो भक्तिरित्येकार्थाः। महाभागस्य भावो माहाभाग्यम्। तच्च माहाभाग्यम् एकस्थानभाक्त्वेन, एकस्मिन् मन्त्रे साहचर्यतयाम्नातत्वेन, एककर्मभाक्त्वेन, एकवाच्यभाक्त्वेन च भवति। तस्मान्माहाभाग्यादेव देवबहुत्वं स्वीकार्यमिति तदर्थः। तदित्थ मात्रह्मस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषा मेव पदार्थानां पारिभाषिकं देवत्व मभ्युगत्यैव "यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति"–इत्युक्त (निरु० ७, १, १.) मिति फलितम्। तस्मात् वैदिकमन्त्रेषु स्तुता एव पदार्थाः सम्मन्त्रतः स्तुतिकाले एव च देवत्वेन स्तुत्या भवन्ति; नान्ये नाप्यन्यत्वेत्येव याज्ञिकसिद्धान्तः। अत एव ते मन्त्रमयी देवतेत्येव स्वीकुर्वन्तीति च प्रवादः।

तत्रापि प्रधानतस्त्रयस्त्रिंशदेव देवताः सर्वसंहितासु परिगणय्य दर्शिताः। तद्यथा— "ये त्रिंशति त्रयस्परो देवासो बर्हिरासदन्। विदन्नह द्वितासनन्"–इति ऋ० सं० ८. २८. १। "त्रयस्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्"–इति

वा० सं० १४. ३१। "यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा। निधिं तमद्य को वेद यं देवा अभिरक्षथ" इति अथ० सं० १०. २३. ४. २३। ब्राह्मणेषु च प्रायः सर्वत्रैवमेव।

तथा चास्मिंश्च ब्राह्मणे देवानां त्रयस्त्रिंशत्संख्याकत्वं असकृदाम्नातम्। तद्यथा — "त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च" इति (३. २. ११.)। एवमप्येतदतिरिक्ता अपि देवताः समाम्नाताः। तद्यथैवैव प्रायणीयेष्ट्यारम्भे (१. २. १.)— "पथ्यां यजति", "अग्निं यजति", "सोमं यजति", "सवितारं यजति", "उत्तमामदितिं यजति" इति। तदत्राग्निभिन्नाः सर्वा एव तास्त्रयस्त्रिंशद्गणोऽतिरिक्ताः श्रुताः; अथ सवितुरादित्यविशेषत्वेन त्रयस्त्रिंशान्तःपातित्वस्वीकारेऽप्यन्यासां तिसृणां तदतिरिक्तत्वमपरिहार्यम्। अत एव निघण्टौ दैवते काण्डे वस्वादिभिन्ना अपि बह्व्यो देवता आम्नाताः। प्रदर्शितत्रयस्त्रिंशद्गणनन्तु सोमप-परमित्येव। तदाहैवैतरेये— "त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपाः। अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्च; एते देवाः सोमपाः। एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः; एतेऽसोमपाः पशुभाजनाः। सोमेन सोमपान् प्रीणाति, पशुनाऽसोमपान्" इति २. २. ८। एवं शतपथादिष्वपि द्रष्टव्यम्।

तदत्र पूर्वं सोमपानां त्रयस्त्रिंशत्संख्यानां देवानां परिचयाय किञ्चिद् यतामहे। — 'वसवः'-इति पदं निघण्टौ रश्मिनामसु पठितम् (१. ५. १०.), पुनः द्युस्थानदेवनामसु च (५. ६. २८.)। निरुक्तकारस्त्वस्य वसुशब्दस्य निर्वचनादिकमेवमकार्षीत्— "वसवः। यद् विवसते सर्वम्। अग्निर्वसुभिर्वासव इति

समाख्या ; तस्मात् पृथिवीस्थाना:"-इत्यादि , "इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या ; तस्मान्मध्यमस्थाना:"-इत्यादि , "वसवः— आदित्यरश्मयः, विवासनात् ; तस्माद् द्युस्थाना:"-इत्यादि च (१२. ४. ७, ८, ६.) । तदेवं निरुक्तमते पार्थिवाग्निशिखाः, वैद्युताग्निप्रभाः, उत्तमाग्निरश्मयश्चेति तमोविवासनहेतवस्त्रिस्थानास्त्रिविधा वसवो निर्णीताः, तत्रतत्र तत्तन्निगममन्त्राम्नानप्रदर्शनादिभ्यः । तदेतत् सर्वं तत्तन्निरुक्तग्रन्थत एवावगन्तव्यम् । शतपथश्रुतितोऽपि वसूनां त्रिस्थानत्वादिक मेवावगम्यते, परं तत्त्वपरयैव । तथाहि— "कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च, वायुश्चान्तरिक्षञ्च, आदित्यश्च द्यौश्च, चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः ; एतेषु हीदं सर्वं वसुहित मेते हीदं सर्वं वासयन्ते ; तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते तस्माद् वसव इति"-इति (१४. ५. ७. ४.) । एव मपि "स गायत्री मेवाग्नये वसुभ्यः प्रातस्सवनेऽभजत्" -इत्यादिश्रुतिषु (ऐ० ब्रा० ३. २. २.) वसूनां गायत्रीच्छन्दोभागित्वकल्पनात् , अग्निना सहाम्नानात् , प्रातस्सवनदेवत्वेनोपन्यासाच्च पार्थिवं स्थान मेव प्रधानं बुध्यते । तैत्तिरीयारण्यके तु वसूनां पार्थिवाग्निस्वरूपत्व मष्ट माम्नातम्— "अग्निश्च जातवेदाश्च सहोजा अजिरा: प्रभुः । वैश्वानरो नर्यपाश्च पङ्क्तिराधाश्च सप्तमः । विसर्पेवाष्टमोऽग्नीना मेतेऽष्टौ वसवः क्षितौ"-इति (१. ६. १.) । स्यादेवम् "अप्येते उत्तरे (मध्यमोत्तमे) ज्योतिषी अग्नी उच्येते"-इति (७. ४. १.) निरुक्तसिद्धान्तात् अग्निविशेषाणां वसुदेवानां त्रिस्थानत्व मप्यव्याहतम् । तत्त्वतस्त्वष्टौ वसवोऽष्टविधा अग्नय इत्येव सारम् ।

'रुद्राः'-इति पदं निघण्टौ माध्यमिकदेवनामसु पठितम् (५. ५, ६.) । तदुक्तं चैषा मन्तरिक्षस्थत्वेन वायुभक्तित्व मवगम्यते ।

तन्निर्वचनादिकन्त्वेव मवादि यास्केन — "रुद्रो रौतीति सतो रोरूयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा। यदरुदत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्व मिति काठकम्। यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्व मिति हारिद्रविकम्" -इत्यादि (१०. १. ५.)। एतेन च रुद्राणां वायुविशेषत्व मेव प्रतीयते। ततस्तेनैव तदुत्तरमुक्तेन "अग्निरपि रुद्र उच्यते" -इत्यादिना (१०. १. ७.) रुद्रस्याग्निविशेषत्वे निर्णीतेऽपि माध्यमिकत्वाद् वायुभक्तित्वं न विरुद्धम्; विद्युदग्नेर्हि माध्यमिकत्वात्, तस्माद् वायुसभागत्वं च सुव्यक्तम्। ऐतरेयेऽप्यत्र "(सः) त्रिष्टुभ मिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने (व्यभजत्)" -इति श्रुतौ (३. २. ३.) रुद्राणां त्रिष्टुप्छन्दोभागित्वकल्पनात्, इन्द्रेण सहाम्नानात्, माध्यन्दिनसवनदेवत्वेनोपव्याख्यानाच्चान्तरिक्षस्थानत्व मेव बुध्यते। शतपथेऽपि रुद्रा वायुविशेषा एव विज्ञाताः, परं त्वन्यथैव। तद्यथा— "कतमे रुद्रा इति, दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति; तद्यद्रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति (१४. ५प्र. ७. ५)। अथाच तैत्तिरीयारण्यकम्— "अथ वायोरेकादश ।०··०। प्रभ्राजमाना व्यवदाता याश्च वासुकि-वैद्युताः। रजताः परुषाः श्यामाः कपिला अतिलोहिताः। ऊर्ध्वा अवपतन्ताश्च वैद्युत इत्येकादश" -इति (१. ८. ४.)। तदित्थं विद्युत्संश्लिष्टाः स्फूर्जथुनिदानरूपा आन्तरिक्ष्या वायुविशेषाः तथाविधवायुसंश्लिष्टा विद्युदग्नयो वा रुद्राः, स्फूर्जथुश्च तेषां रोदन मिति निश्चितम्।

'आदित्याः'-इति पदं निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु पठितम् (५. ६. २४.)। तथा चैषां द्युस्थत्वेन सूर्यभक्तित्व मवगम्यते। तन्निर्वचनादिकन्त्वेव मवादि यास्केन— "आदित्यः कस्मात् ? आदत्ते

रसान्, आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासा इति वा, अदितेः पुत्र इति वा"–इति (२. ४. १.), "अथातो द्युस्थाना देवगणास्तेषा मादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति"–इत्यादि च (१२. ४. १.)। तदेतेन तेषा मादित्यानां सूर्यविशेषत्वं द्युस्थानत्वं चावगम्यते। "आदित्येभ्यस्तृतीयसवने"–इत्यादिश्च (३. २. २.) अत्र ऐतरेय-श्रुतिः; तदेतत्तृतीयसवनभाक्त्वेन चादित्यानां द्युस्थानत्व मेव बुध्यते। श्रूयतेऽप्येवं शतपथे— "कतम आदित्या इति, द्वादश मासाः संवत्सरस्यैत आदित्याः; एते हीदं सर्वं माददाना यन्ति। तद्यदिदं सर्वं माददाना यन्ति, तस्मादादित्या इति"–इति (१४. ५प्र० ७. ६.)। तदित्थ मादित्यापरपर्यायसूर्यकृतमासरूपकालाना मप्यादित्यत्वम्, सौरत्वेन च तेषां द्युस्थानत्व मपि सुवचम्।

गुरुचरणैस्त्विह— 'निरुक्ते व्याख्याताः सवित्रादयो द्वादश सूर्यविशेषा एवादित्याः'–इत्युपदिष्टम्। तथाच १२. २. ३ख०—

"सविता, ०—० तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्ण-रश्मिर्भवति"–इत्याद्युक्तः प्रथम आदित्यः।

"भगः, तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्"–इत्याद्युक्तो द्वितीयः।

"सूर्यः, सर्त्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा"–इत्याद्युक्तस्तृतीयः। 'स पुनरयं भगकालात् ऋतः सूर्यो भवति'–इति तत्र दौर्गी वृत्तिः।

"अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति, तत् पूषा भवति"–इत्याद्युक्त-श्चतुर्थः। 'आपूर्यस्तेजसा'–इति तद्वृत्तिः।

"अथ यद् विषितो भवति, तद् विष्णुर्भवति"–इत्याद्युक्तः पञ्चमः।

"विश्वानरः [प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि ७. ६. १.]"–इत्याद्युक्तः षष्ठः।

"वरुणः [वृणोतीति सतः १०. १. ३.]"–इत्याद्युक्तः सप्तमः।

"केशी, केशाः रश्मयस्तद्वान्"–इत्याद्युक्तोऽष्टमः।

"अथ यद्रश्मिभिरभिकम्पयन्नेति"–इत्याद्युक्तो द्वादशषष्ठः ।
'वर्षिता चावश्यायानां कम्पनश्च भूतानाम्'–इति तद्वृत्तिः ।
"यमः [यच्छतीति सतः १०. २. ६.]"–इत्याद्युक्तो दशमः ।
"अजएकपाद्, अजनः एकः पादः ; एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वैकोऽस्य पाद इति वा"–इत्याद्युक्त एकादशः ।
"अजयैकपाद्"–इति च तत्र तत्र उत्तरम् ।
'समुद्रः [समुद्रवन्त्यस्मिन् भूतानि २. ३. १.]"–इत्याद्युक्तो द्वादशः ।

तदित्थं द्वादशमासकाला द्वादशविधसूर्या वा द्वादश आदित्या गम्यन्ते । अभिधानभेदात् कर्मभेदाच्च देवताभेदो नैवतादिभ्यात एव । अतएव एकस्यैव तेजसोऽग्निविद्युत्सूर्येति त्रित्वम्, अग्नेरप्यवान्तरे: अग्निः, जातवेदाः, द्रविणोदाः, वैश्वानरः इति चत्वार्यभिधानानि पृथक्देवतात्वेनाम्नातानि (निघ० ५. १. ७.) । उक्तञ्चेदं निरुक्ते स्फुटम्— कर्मपृथक्त्वात्० —० पृथगपि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानानि"–इत्यादि ७. २. १ द्रष्टव्यम् ।

अदितेः पुत्रा इति आदित्याः श्रुतिपरिचिताः सप्ताष्टौ, तथाहि ऋ० सं० २. २७. १, य० वा० सं० ३४. ५४—
"इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद् राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।
शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः"–इति ।

अत्र 'तुविजातः'–इत्यस्य 'बहुजातश्च धाता'–इत्यर्थः कृतो यास्केन (१२. ४. २.) । तदेव सप्ता ऋचि सप्तादित्यनामानि श्रुतानि ; अष्टमस्त्वादित्यो मार्त्तण्डनामा । स चान्यत्र श्रुतः । तद्यथा ऋ०सं० १०. ७२. ८—
"सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत् पूर्व्यं युगम् ।
प्रजायै मृत्यवे त्वत् पुनर्मार्त्ताण्ड माभरत्"–इति ।

उपपद्यते चैवम् "अष्टौ पुत्रासो अदितेः"–इति (ऋ०सं०, १०. ७२. ८.) श्रुतिश्च। "अदितिरन्तरिक्षम्"–इत्यैतरेयकम् (३. ३. ७.)। "अदितिरदीना देवमाता"–इत्यादि च नैरुक्तम् (४. ४. २, ३.)। त एतेऽष्टावादित्या आन्तरिक्ष्या इत्येषां मातोपश्लोग इति च ध्येयम्॥

अथ प्रदर्शितैतरेयश्रुतिसमाम्नानक्रमतः प्रजापतिं निरूपयामः— 'प्रजापतिः'–इति पदं निघण्टावन्तरिक्षस्थानेष्वाम्नातम् (५. ४. २८.)। "प्रजापतिः, प्रजानां पाता वा पालयिता वा" –इत्याह यास्कः (निरु० १०. ४. ५.)। "प्रजापतिर्वा इद मेक एवाग्र आस, सोऽकामयत प्रजायेय भूयान्त्स्या मिति"–इत्यादि च ऐ. आ. २. ५. १। तदित्थं परमेश्वर एव प्रजापतिरभिगम्यते। कालवाच्यपि प्रजापतिशब्दः श्रूयते— "संवत्सरः प्रजापतिः; सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता"–इति च तत्रैव (२. ५. ७.)। "प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः"–इति (य. वा. सं. ३१. १९.) श्रुतेः जीवोऽपि प्रजापतिर्गम्यते। "यः (प्रजापतिः) देवेभ्य आतपति" –इत्यादि च तत्रैव (३१. २०.), "प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्"–इत्याद्यैतरेयकम् (४. २. १.), प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यध्यायत्, तद्दिव मित्यन्य आहुः उषस मित्यन्ये"–इत्यादि च तत्रैव (३. ३. ९.)। एवमाद्याम्नायेभ्यः सूर्योऽपि प्रजापतिरवगम्यते। "एष वै प्रजापतिर्यदग्निः"–इति तु तैत्तिरीयकम् (ब्रा० १. १. ५. ५.)। "प्रजापतिर्हि वाक्" –इति च तत्र तदुत्तरम् (१. ३. ४. ५.)। "रूपं वै प्रजापतिः" –इति, "नाम वै प्रजापतिः"–इति च तत्रैव (२. २. ७. १.)। "यज्ञो वै प्रजापतिः"–इति च तै० ब्रा० १. ३. १०. १०। अत-

पथब्राह्मणे "कतमः प्रजापतिः"-इत्याशङ्क्य "यज्ञः प्रजापतिः" -इति समाहितम् (११. ५प्र. ७.)। तैत्तिरीयसंहितायान्तु "मन एव हि प्रजापतिः"-इति (६. ६. १०. १.) मनसोऽपि प्रजापतित्व माम्नातम्। "प्रजापतिः स्यात् वायुराकाश आदित्यो वा"-इति चाह मीमांसासूत्रभाष्ये शबरः (१. २. १०.)। तदित्थं प्रजापतिशब्दो बह्वर्थः। अत एवाम्नात मिदम्— "अपरिमितो वै प्रजापतिः"-इति (६. १. २.)। शतपथे ऽप्येवं श्रुतम्— "सर्वं वा इदं प्रजापतिर्यदिमे लोका यदिदं किञ्च"-इति (५. १. ३. ११.)। एव मपि "दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः (ऋ. सं. ४. ५३. २.) -इत्याद्याम्नानप्राबल्यात् आदित्य एव मुख्यः प्रजापतिरित्यस्माकम्॥

अथैतरेये सोमप-देवानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यापूरको वषट्कारः श्रुतः। "वौषडिति वषट्कारः"-इत्याहाश्वलायनः (श्रौ॰ सू॰) १. ५. १२। "उच्चैस्तरां वा वषट्कारः"-इति च पा॰ सू॰ १. २. ३३। "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते"-इत्याह यास्कः (निरु॰ ८. २. ७.)। श्रुतश्चैतद् वचन मैतरेये। तथाहि— "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन् साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति"-इति ३. १. ८। तदित्थं वौषडिति उच्चैर्ध्वनिरेव वषट्कारो देव इति सुवचम्। यत्त्वाम्नातं शतपथे — "प्राणो वै वषट्कारः"-इति (४. २. १. २९.) तत्तु स्यादौपचारिकम्; उच्चैर्ध्वनिः प्राणभृता बलवता मेव भवतीति॥

शतपथब्राह्मणे हि वस्वादिषु त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यातेषु देवेषु वषट्कारो न श्रूयते, श्रूयते त्विन्द्रपरः। तथाहि— "अष्टौ वसव एका-

दश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशत्, इन्द्रश्च प्रजापतिश्च त्रय-स्त्रिंशौ"–इति ११. ६. ३. ५। तत्रैवोत्तरत्र (१४. ५प्र० ७.)— "कतम इन्द्रः?"–इत्याशङ्क्य "स्तनयित्नुरेवेन्द्रः"–इति सिद्धान्तितम्। अत्र स्तनयित्नुहेतुर्मेघचालको वायुरेवार्थो बोध्यः। तथा तत्रैव तत उत्तरं श्रुतम्— "कतमः स्तनयित्नुः?"–इति प्रश्नपूर्वकम् "अशनिरिति"–इति। अत्राप्यशनिहेतुः स्तनयित्नु-रित्येवार्थः प्रतीयते। यास्काचार्येण त्विन्द्रशब्दो बहुधा निरुक्तो बह्वदाहृतश्च (४. ५. ७. २.); ततोऽपि मेघचालको वायुरेवेन्द्र इति प्रधानतोऽवगम्यते, परमेश्वरात्मादित्यकालाद्यर्थाश्च गम्यन्ते यथाप्रकरणम्। तदेतत्सर्वं मत्सत्कृतायां नैरुक्तदेवतसूच्यां सूचितम्, तन्निर्वचनादिकन्त्विहाप्यनुपदं दर्शयिष्यामः॥

अपि शतपथे ब्राह्मणे (४. २. ७. २.) सोमपदेवेषु द्यावा-पृथिव्योर्द्वाविंशत्त्ववत्रयस्त्रिंशत्त्वे अभ्युपगम्य, तेषा मुत्पादकस्य प्रजा-पतेश्चतुस्त्रिंशत्त्वमाम्नातम्। तथाहि— "अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव द्यावापृथिव्यौ त्रयस्त्रिंशौ; त्रयस्त्रिं-शद्वै देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः"–इति॥

अथासोमपानाम्।— तत्र प्रयाजदेवानां परिचयाय ऐतरे-योक्तं "समिधो यजति"–इत्यादिक मेवेष्टम् (२. १. ४.)। तैत्ति-रीयेऽप्येवम्— समिधः, तनूनपात् नराशंसो वा, इडः, बर्हिः, दुरः, उषासानक्ता, दैव्याहोतारा, तिस्रो देव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाकृतयः,— इत्येवैकादशविधाः (ब्रा० ३. ६. २.)। प्रधानस्य यागस्य प्रमुखे या एकादश आहुतयो ह्रयन्ते, ता एव प्रयाजाहुतयः प्रयाजयागा वा उच्यन्ते। तन्मन्त्राणां देवाप्रीणनहेतुत्वात् वेदेषु आप्रीरिति व्यपदेशः। ते त्वाप्रियो यद्यप्याम्नाताः सर्वत्र द्वादश,

समिदादयः प्रयाजदेवता अपि द्वादशैव स्तुताः, तथापि तत्र द्वितीयतृतीययोर्वैकल्पिकत्वेन विधानादेकस्यैवेतरेकादशैव पर्यवसन्ना भवन्ति। तदेतत् सर्वं सर्वब्राह्मणेषु विस्तृतम्, भगवता यास्केन च स्पष्टीकृतम् (८. ३. ७.)। समिदादिव्याख्यानञ्च निरुक्तादौ सुव्यक्तम्, यथा— "इध्मः (समिधः) समिन्धनात्०—० यज्ञेध्म इति कात्थक्यः", "तनूनपात् आज्यं भवति", "नराशंसो यज्ञः", "इडः०—० ईडितव्यः (यज्ञियाग्निः)", "बर्हिः परिबर्हणात् (कुशः)", "द्वारः (दुरः)०—० गृहद्वारः", "उषासानक्ता = उषाश्च नक्ता च; उषा व्याख्याता (रात्रेःपरः कालः), नक्तेति रात्रिनाम", "दैव्याहोतारा = दैव्यौ होतारौ; अयञ्चाग्निरसौ च मध्यमः", "तिस्रो देव्यः ('इडा', 'भारती', 'सरस्वती')", "त्वष्टा = माध्यमिकः (रूपकृत्)", "वनस्पतिः = यूपः", "स्वाहाकृतयः, स्वाहेत्येतत् सु + आहेति वा, स्वा वागाहेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा"-इति (८. २. १—८. ३. ५.)। "दैव्याहोतारा = नेष्टापोतारौ"-इति तै० ब्रा० ३. ६. १३. ६। 'दैव्यहोतृशब्दवाच्यौ षष्ठानुयाजदेवस्य द्वौ देवौ'-इत्यादि तत्र सा० भा०। तथाच तत्सामयिकौ द्वावृत्विजौ। तद्वैव मिध्मादयः स्वाहाकृत्यन्ताः सर्व एवैमे पदार्था यज्ञसम्बन्धित्वात् देवत्वेन स्तुता इत्येव ब्राह्मणकृता माशयः फलितः॥

एवं प्रधानयागस्य पश्चाद् या एकादश आहुतयो हूयन्ते, ता एवानुयाजाहुतयोऽनुयाजयागा वा उच्यन्ते। तासा मेकादशाना माहुतीनां देवा ऐतरेये न स्तुतास्तैत्तिरीयके तूपलभ्यन्ते। तद्यथा— "बर्हिः, द्वारः, उषासानक्ता, जोष्ट्री, ऊर्जाहुती, दैव्याहोतारा, तिस्रो देव्यः, नराशंसः, वनस्पतिः, बर्हिः, स्विष्टकृत्,—

इति तै० ब्रा० ३. ६. १२. १४। अत्र बर्हिषो द्विरुपादानं किञ्चिद्-विशेषाभिप्रायम्, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

उपयाजदेवाना मपि परिचयस्तैत्तिरीयत एवावगम्यते। तद्यथा—"समुद्रः, अन्तरिक्षम्, सविता, अहोरात्रे, मित्रावरुणौ, सोमः, यज्ञः, छन्दांसि, द्यावापृथिव्यौ, दिव्यं नभः, वैश्वानरः,–इति (तै० सं० १. ३. १.; ६. ४. १, ६—१६.) ॥

एवञ्च सोमपासोमपदेवानां समुदितानां संख्या चतुष्षष्टिः पञ्चषष्टिर्वा गम्यते। इतोऽतिरिक्ता अपि सन्ति ये पारिभाषिका देवास्तेषां परिगणन मसम्भव मेव। तदेवं देवाना मसङ्ख्येयत्वेऽपि दाशतय्यां प्रधानतया अग्निवाय्विन्द्रसूर्याणां स्तुत्यादिदर्शनात् त एव चत्वारो देवा मुख्या गण्यन्ते; तत्रापीन्द्रस्य प्रायो वायुविशेषत्वेनो-पगमात् देवतात्रित्व मेव सम्पद्यते। तदाह यास्कः—"तिस्रो देवता इति नैरुक्ताः;— "अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्त-रिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः"–इति (७. २. १.)। तदेव मत्र पृथिव्या मग्निरेव मुख्यो देवः, जलादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, अश्वादयश्चेतना इध्मादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः। अन्तरिक्षे वायुर्वेन्द्रो वा मुख्यो देवः, पर्जन्यादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, श्येनादयोऽन्तरिक्षचराश्चेतना वागादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः। द्युलोकेऽप्येवं सूर्यो मुख्यः, अश्विप्रभृतयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, पारिभाषिकदेवास्तु तत्र नैव सन्तीति गम्यते; ब्राह्मणग्रन्थेषु तत्र-त्यानां तथाविधाना मनुल्लेखादिति ॥

तदत्र पारिभाषिकदेवत्व मापन्नाना मश्वशकुन्यादीनाञ्चे-तनानाम्, अपीध्मवागादीना मचेतनानाञ्च देवशरीरवत्त्वं कलत्रा-पत्यादिमत्त्वं रागद्वेषादियुक्तत्वञ्च नास्तीति तु लाङ्गलस्कन्ध-पांशुल-

चाक्षुषैर्लौकिकैरप्यभिगन्तुं शक्यते, मुख्यदेवानामग्न्यादीनां तु तत्तदस्तित्वमपि वेति संशयः स्यादस्माकमवेदविदुषाम् ; पौराणिका एव चैतादृशसंशयस्योत्थापकाः । वस्तुतो यथा पारिभाषिकदेवानां प्रत्यक्षदृष्टानां सर्वत्र सर्वैर्व्यवहार्याणां मित्रादीनां देवशरीराद्यभाववत्त्वेऽपि देवत्वं भवत्येवोररीकार्यम्, मुख्यानामग्न्यादीनामपि देवानां नूनं तथैव ; यास्कोक्ततत्तन्नामनिर्वचनस्थाननिर्देशकर्मनिरूपणोपस्थितवर्णनेभ्यस्तथैव प्रतीतेः, ब्राह्मणविहिताग्निप्रणयनादीनां सर्वेषामुपपत्तेः, तत्तन्मन्त्रेष्वपि तादृशार्थप्रतिपादकवर्णनश्रुतेः, सोदाहरणदेवलक्षणान्यतमश्रुतितोऽपि तथैवावगतेः, दृष्टेष्वेतेष्वेव तत्पक्षे च देवकार्यफले अदृष्टविग्रहादिकल्पनानामाविलत्वाच्चेति ।

तदत्र प्रथममग्न्यादिदेवानां नामनिर्वचनादिकं दर्शयामः—

"अग्निः कस्मात् ? अग्रणीर्भवति, अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते"-इत्याद्यग्निनिर्वचनानि (निरु० ७. ४. १.)। एष भौतिकोऽग्निरेव यज्ञेषु प्रणीयमानो दृश्यते, न त्वप्रत्यक्षः कश्चिच्छ्मश्रुलचतुर्वदनो रक्तवर्णः पुरुषः ; प्रत्यक्षगम्यं ह्येतत् ।

"अग्निः पृथिवीस्थानः"-इति (निरु० ७. २. १.) तत्स्थाननिर्देशः । एष भौतिकोऽग्निरेवात्र पार्थिवेषु तृणाद्यश्मशरीरेषु सर्वत्रैव विद्यते; विज्ञानगम्यं ह्येतत्। अस्ति चैष मन्त्रलिङ्गं यथा—

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।
देवेभिर्मानुषे जने"-इति ऋ० सं० (६. १६. १.)।

हे 'अग्ने !' 'विश्वेषां यज्ञानां' 'होता' 'त्वम्' 'देवेभिः' देवैः सूर्यरश्मिभिः 'मानुषे जने' मर्त्यलोकेऽत्र 'हितः' सर्वपदार्थेष्वन्तर्निहित इति तदर्थः । तदेतस्मान्मन्त्रवर्णादेव एष सोऽग्निः प्रतीयते ;

न ह्यग्निलोकस्थस्य कस्यचित् मनुष्यादिवद्दियहादिमत: परोक्षस्याग्ने: रश्मिभि: पृथिव्यां स्थापनं युज्यते। इयं पृथिव्येवाग्निलोक इति चेदिष्ट मेवेदं वचोऽस्माक मपि, परं तस्य पार्थिवस्य पौराणिकरूपादिमत्त्वेऽप्रत्यक्षता कथं सम्भवेनाम ? न हि कश्चित् पार्थिव: पदार्थ: पार्थिवैरिन्द्रियैर्भवेदनुपलभ्य:। तदस्मात् स्थाननिरूपणाच्च प्रतीयतेऽस्यैव पार्थिवस्य भौतिकस्याग्नेर्देवत्व मिष्टम्, न त्वपर: क्वापि कश्चिदप्यस्त्यग्निश्चतुर्मुखो हंसारूढो देव इति।

"अथास्य कर्म,— वहनञ्च हविषा मावाहनञ्च देवानां ; यच्च किञ्चिद् दार्ष्टिविषयक मग्निकर्मैव तत्"-इति निरु० ७. ३. १। तदिद मग्नेर्हविर्वहन मग्निसात्कृतहविषां धूमवाष्पाकारैरन्तरिक्षादिचारित्वेन सम्पद्यते। तदेतच्छ्रूयते—'अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टि:"-इति शत० ५. ३. ५. १७। तथात्र ऐतरेयेऽपि २. ५. ८। स्मर्यते च— "अग्नौ प्रास्ताहुति: सम्यगादित्य मुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं तत: प्रजा:" -इति (म० सं० ३. ७६.)। तदेवं यज्ञेषु पार्थिवेऽस्मिन्नेवाग्नौ चाहूयमानं बलकर माज्यचरुसोमामिक्षादि हव्यं सर्व मेव भस्मीभूय पूर्वं वाष्पाकारेणोपरि गच्छति, तदेव वृष्टं पुनरिहागत्य ओषध्यात्मना परिणत्यास्मच्छरीरादीनां विशेषतो बलं सम्पादयते। तच्च बलम्, तत्तदाहारजन्यबलतोऽपि प्रबलम्; यथा सोमिश्रोम्याथिकौषधानां दशतमिकेभ्य: शततमिकानाम्, तत्रापि त्रिंशत्क्रमादिभ्योऽपि शतादिक्रमाणाम्। इत्थेदानीं तादृशज्योतिष्टोमादियज्ञाभावात्, कालप्रभावेण देशदोषेण च साक्षात् तादृशाहारविरहाच्चास्माकं पूर्वपूर्वपुरुषेभ्य: क्रमात् प्रकृतिदौर्बल्यं प्रत्यक्ष मेव। अत एवोक्त मिहैवैतरेये— "यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते

य एवं विद्वान् होता भवति"-इति (१. २. ३.)। 'जनानां समूहो जनता, तत्सुखायैव यज्ञो भवति, यस्मिन् यज्ञेऽमुना प्रकारेण विद्वान् संस्कृतद्रव्याणां होमं करोति'-इति तदर्थः। तदेतद्वविर्वहनं कर्म चास्यैव पार्थिवस्याग्नेः प्रत्यक्ष मिति।

अत तेनैव भगवता तदुत्पत्तिवर्णनं चैवम्— "विज्ञानगावेते उत्तरे ज्योतिषी (विद्युत्सूर्यरूपे), वैश्वानरोऽयं यत् ताभ्यां जायते। कथं त्वय मेताभ्यां जायत इति। यत्र वैद्युतः शरण मभिहन्ति, यावदनुपात्तो भवति, मध्यमधर्मैव तावद् भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमनः ; उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः। अथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त आदित्ये कांसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय मसंस्पर्शयन् धारयति, तत् प्रदीप्यते, सोऽय मेव सम्पद्यते" इति (निरु० ७. ६. ६, ७.)। एवंविधाग्निजन्मवर्णन मस्मिन्नेव भौतिके ज्वलनात्मकेऽग्नावुपपद्यते, नान्यत्रेत्यपि स्पष्टम्।

अथास्मिंश्च ब्राह्मणेऽग्निप्रणयनीयाना मृचां विधान मेव माम्नातम्— "अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः"-इत्यादि (२.५.४.)। अत्र एष एव प्रत्यक्षः पार्थिवोऽग्निः प्रणीयते, न कश्चनापरो विद्युदादिमानप्रत्यक्ष इत्यपि प्रत्यक्षगम्यम्।

किञ्चैवा मग्निप्रणयनीयमन्त्राणा मर्थप्रकारोऽप्य मेव प्रतीयते। तद्यथा तत्रैव विहितस्तत्प्रथमो मन्त्र एषः—

"प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम्।

हव्या नो वक्षदानुषक्"-इति (ऋ० सं० १०. १७६. २.)।

हे ऋत्विजः ! 'देवं' द्योतमानं प्रज्वलित मिति यावत्, 'जातवेदसम्' अग्निं 'देव्या' द्योतमानया 'धिया' प्रज्ञया 'प्रभरत'

प्रकर्षेण हरत, प्रणीयत ; प्रज्वलितस्याग्नेः सावधानतया प्रणयनं कुरुतेत्यर्थः । तस्मिन्नग्निप्रणयनकाले हस्ताङ्गुल्यादीनां दाहो यथा न स्यात्, नापि तस्याग्नेरधःपतनं निर्वाणादिकं वा भवेदित्येतदर्थमेवेह 'देव्या धिया'-इति तत्प्रणयनकर्तुः सावधानतायाः उपदेशः। सोऽग्निरत्र किमर्थ माहरणीय इत्याह— स हि 'आनुषक्' बह्वङ्गाररूपत उपर्युपरि स्थितः सन् 'नः हव्या' अस्मद्दत्तानि हव्यानि 'वक्षत्' वहतु, यक्ष्यमाणानिन्द्रादिदेवान् प्रतीति । 'धीः'-इति प्रज्ञानामसु पठितम् (निघ० ३. ८. ७.)। 'भरत' इति "हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य"-इति (पा० ८.२. ३२सू० १वा०) हस्य भत्वे रूपम् । "आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति"-इति निरु० ६. ३, ५ । 'अनुषक्त मुपर्युपरि लग्न मित्यर्थः'-इति च निघण्टुभाष्ये देवराजः (४. २. ५६.)। उपर्युपरिलग्नता अस्मिन्नेव प्रत्यक्षदृश्ये प्रज्वलिताङ्गाररूपेऽग्नावुपपद्यते, नान्यत्रेति च व्यक्तमेव ।

सोदाहरणादेवलक्षणान्यतमश्रुतिश्चैषा—

"न हि देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति ; नर्तुर्ऋतौ"-इति ऐ० ब्रा० ५. २. ४ । न हि ग्रीष्मः शीतकाले, नापि शीतो ग्रीष्मकाले वसतीति तदाशयः । तदयमृतुदेवः कालविशेष एव प्रत्यक्षत उपलभ्यो नाप्रत्यक्षो विग्रहादिवान् कश्चनेत्यत्रास्ति किं विचार्यम् ।

कर्मफलदानार्थञ्च नास्ति देवानां विग्रहादिमत्त्वस्यापेक्षा ; कर्माण्येव हि स्वयं फलदायकानि भवन्तीति याज्ञिकसिद्धान्तात् । अचेतने ऽसंस्कृते दैवतविग्रहाद्यभाववति द्वेषप्रीतिकामशोधादिशून्येऽपि चाग्नावग्नौ हुतदानस्य फलं तद्दहनं कथं वार्यते, केन वा न ऽङ्गीक्रियते ? केन वा दृष्टं पूजिता माता गौर्वा,

पर्जितोऽग्निरि त्याचार्यः पिता वा अस्य सर्वस्याभीष्टं वाचयतीति। तत्र सर्वथैवेश्वरो मूल मिति मतेऽपि तुल्य मुत्तरम्। तथाच प्रत्यक्षगम्या इमे भौतिका एवाग्न्यादयो वैदिककार्येषु सर्वत्र देवतात्वेन प्रशस्ता इति सत्यम्; प्रत्यक्षत एवोपपन्ने कार्यफले अप्रत्यक्षहेतुकल्पनानौचित्यात्।

तदेवं नामनिर्वचनतः, स्थाननिर्देशतः, कर्मनिरूपणतः, स्तुतिवर्णनतः, ब्राह्मणविनियोगतः, सविशेषितमन्त्रार्थतः, देवलक्षणोदाहरणश्रुतितः, प्रत्यक्षदृष्टभौतिकादेवाग्न्यादेर्मन्त्राशंसितफलोपपत्तेश्च निर्णीत मेतत्, - अय मेव पार्थिवो भौतिकोऽग्निः सर्वत्र यज्ञेषु देव इति गृह्यते; नान्यः कश्चन कुत्रचित्कार्गसि कूर्मक्षीरचर्षे स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः खपुष्पकृतशेखरो वन्ध्यासुतः पौराणिकमानसोद्यानविहारी व्यक्तिविशेष इति॥

एव मिन्द्रोऽपि भौतिकः पदार्थविशेष एव, नान्यः कश्चन विग्रहादिमान् चेतनः। तथाहि— "इन्द्रः इरां दृणातीति वा, इरां ददातीति वा"—इत्यादीनि तन्निर्वचनानि (निरु० १०. १. ८.)। इरेत्यन्नपर्यायः; निघण्टावन्ननामसु तत्पाठात् (२. ७. ११.)। 'वर्षक्लेदित मङ्कुरं बीजं भिनत्ति, त मिन्द्रकारितम्: सोऽय मिरादारः सन् इन्द्रः'- इति, 'यो वर्षद्वारेणान्नं इरा मन्नं ददाति, सोऽय मिराद इरादाता इन्द्रः' -इति च तत्र व्याख्यानं देवराजीयम्। तथाच वर्षहेतुः कश्चित् पदार्थ इन्द्र इति ज्ञायते। "वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः"-इति निरुक्तोक्तेरस्यान्तरिक्ष मेव स्थानं वायुस्वरूपत्वञ्चेतीन्द्रशब्दस्य वायुपर्यायत्व मपि प्रतीयते। वायूनां वृष्टिकारित्वेनान्नजलहेतुत्वन्तु बहुत्रैव श्रूयते, तदत्र "इषे त्वोर्जे त्वा" -इतिमन्त्रस्य शतपथब्राह्मणे वायवस्थेतिपदव्याख्यान मिदं पूर्वं

प्रदर्शित मेव (६ पृ०)। तैत्तिरीयाम्नाये च तद् व्यक्ततरं द्रष्टव्यम्— "वायुर्वै हव्यं प्रदापयिता"—इति (ब्रा० १.७.१.१.)। "वायुर्वेन्द्रो वा"—इति निरुक्ते (७.२.१.) इन्द्रशब्दस्य वायुपर्यायत्वे प्रतीतेऽपि तयोर्मिथो विभिन्नदैवत्व मपि न विरुध्यते ; याज्ञिकमते वाच्याभेदेऽप्यभिधानपार्थक्याद्देवतान्यत्वस्वीकारात्। ते हि यावन्त्यभिधानानि वैदिकमन्त्रेष्वार्थपत्यत्वेनाभीष्टानि, तानि सर्वाण्येव दैवतपार्थक्यनिदानानीति स्वीकुर्वन्त्येव। अतएवाग्निपर्यायाणा मग्निजातवेदोवैश्वानरादीनां पृथग्दैवत्वम्, वायुपर्यायाणां वायुवातमरुदादीनाञ्च विभिन्नदैवत्वम्, सूर्यपर्यायाणां सूर्यसवितृभगविष्णुप्रभृतीनाञ्च पार्थक्यं भवत्युपगन्तव्यम्। कर्मपृथक्त्वाच्च देवपार्थक्य मुररीकुर्वन्त्येव ते। तदप्याह तत्रैव यास्कः— "अपि वा कर्मपृथक्त्वाद् ; यथा— होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि" —इत्यादि (७.२.१.)। तत्त्वतो यथा प्राणापानयोर्भेदस्तथैवेन्द्रवाय्वोरपि। अत एवैवं श्रूयते— "यदैन्द्रवायवं शंसति, प्राणापानावेवास्य तत् संस्करोति"—इति (ऐ० ब्रा० ३.१.२.)। अध्यस्य वायुविशेषस्येन्द्रस्य कर्माण्येवं निरूपितानि — "अथास्य (इन्द्रस्य) कर्म— रसानुप्रदानं, वृत्रवधः, या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्"—इति (निरु० ७.२.२.)। वृत्रवधोपाख्यानञ्चैतदुपमामूलकं कविकल्पित मिति च प्रोक्तं स्वयं तेन यास्केन— "तत् को वृत्रः? मेघ इति। ०—०। अपाञ्च ज्योतिषाञ्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति" —इति निरु० २.५.२। तदिदं पश्यन्तु तावच्छब्दार्थतत्त्वविदः सर्व मेव पौराणिकं वृत्रवधोपाख्यानं वातेन कदलीवन मिव हतं न वेति।

अस्येन्द्रस्य सम्यक् प्रत्यायनाय प्रथमं तावदेव निगमोऽस्मदर्शि यास्केन (ऋ० सं० ५. ३२. १.)—

"अदर्दरुत्समसृजो विखानि त्व मर्णवान् बद्बधानाँ अरम्णाः ।
महान्त मिन्द्र पर्वतं वि यद् वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥"

--इत्यस्य तन्निरुक्तानुसारतो (१०. १. ९.) व्याख्यान मेवं मन्तव्यम्— हे 'इन्द्र' 'त्वम्' 'महान्तम्' अतिमहान्तम्, 'उत्सम्' उत्स्यन्दनम्, 'पर्वतम्' पर्वविशिष्ट मत एव पर्वताकारम्, मेघम्, प्रथमं 'विवः' व्यवृणोः, विवृणोऽसि, विवृतं करोषि; ततः 'अदर्दः' अदृणाः, दारयसि। अस्य मेघस्य 'खानि' रन्ध्राणि 'व्यसृजः' विसृष्टानि करोषि। 'बद्बधानान्' पुनःपुनरतिशयेन वा बध्यमानान्, 'अर्णवान्' अर्णस्वतः, माध्यमिकान् सलिलाशयान् स्ववशगान् कृत्वा 'अरम्णाः' 'विसृजसि'। 'यत्' यतः, एवम्प्रकारेण 'दानवं' दातार मुदकानाम् मेघम् 'अवाहन्' अवहंसि, तत एव 'धाराः' वृष्ट्यात्मिकाः 'व्यसृजः' विसृजसि, पृथिव्यां पातयसीति। एवञ्च वृष्टिहेतुर्मेघदारको वायुविशेष एष इन्द्रो देवः प्रत्यक्षः सर्वेषाम्; फलावाप्तिस्तु कर्माधीना, न देवताधीनेति याज्ञिकराद्धान्तोऽपि सदैव सर्वत्र जागर्त्येवेत्यलमैरावतस्कन्धसमारूढस्य वज्रहस्तपुरन्दरस्य कस्यचिच्चेतनावतोऽप्रत्यक्षस्य कल्पनयेति। अत एव ऐरावतस्कन्धसमारूढेन्द्रसमागमाद् यज्ञकुण्डभङ्गापत्तिरिति मीमांसकानां प्रहासप्रवादोऽपि सङ्गच्छते।

एवं प्रतिदिन मुदीयमानो व्युष्टः सूर्योऽप्यचेतनो ज्योतिःपुञ्जरूप एव। तथाहि— "आदित्यः कस्मात्? आदत्ते रसान्, आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासेति वा"–इत्यादित्यनामनिर्वचनम्। सूर्यादित्यौ पर्यायशब्दौ। "सूर्यो भानुः"–इति

तत्स्थाननिरूपणम् (निरु० ७. २. १.) । "अथास्य (आदित्यस्य) कर्म, - रसादानम् , रश्मिभिश्च रसधारणम् , यच्च किञ्चित् प्रवह्लित मादित्यकर्मैव तत्"–इति तत्कर्मनिर्णयः (निरु० ७. ३. ४.) ।

"उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम्"–इति (ऋ० सं० १. ५०. १.) ।
एष निगमस्तत्रोदाहृतोऽमुष्य सूर्यस्य (निरु० १२. २. ४.) ।

अस्यार्थस्त्वेवं यास्कसम्मतः— 'केतवः' रश्मयः 'विश्वाय' विश्वस्य 'दृशे' दृक्शक्तिप्रसरणाय 'जातवेदसं' जातवेदःप्रधानं भूलोक मिमम् , 'त्यं सूर्यं देवं' प्रति 'उत्' 'वहन्ति' ऊर्द्ध्वं प्रापयन्तीति । "रश्मयः= केतवः"–इति निरु० १२. २. ४ । विश्वायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १वा०) । "जातवेदाः कस्मात्"–इत्यादि–(निरु० ७. ५. १—३.)–दर्शनात् अग्नेरेव नामान्तरं जातवेदा इति स्पष्टम् । अग्नेरधीनत्वन्त्वस्य भूलोकस्य "अग्निः पृथिवीस्थान."–इत्यादिना (७. २. १.) विहित मेव । प्रापणार्थस्य वहधातोर्द्विकर्मकत्वन्तु लोकप्रसिद्धम् । अन्ते चैतद् व्याख्यान मुपसंहर्त्तु मुक्तं निरुक्ते— "क मन्य मादित्या-देव मवक्ष्यत्"–इति (१२. २. ४.) । तदेव मादित्यं प्रति वहनं निर्ज्ञातं भवति । तत्र वहनं कस्येत्याकाङ्क्षाया मिह मन्त्रे श्रुतस्य जातवेदस इत्येव सुवचम् ; जातवेदःशब्देन चेह जातवेदःप्रधानो भूलोकः ; तथैव मन्त्रतात्पर्योपपत्तेः । एव मन्यत्रापि श्रुतं प्रहुत । तद्यथा— "आदित्यं प्राञ्चं यन्त मुन्नयामि"–इति सामान्यक्रम् । सर्वे ग्रहाः पूर्वाभिमुखगामिनस्तत एव सूर्यः पश्चिमाभिमुखगो लक्ष्यते इति हि सर्वसम्मतं विज्ञानम् । तथाच 'प्राञ्चं यन्तम्' एतं भूलोकम् , तत्स्थं स्वात्मान मिति यावत् 'आदित्यम्'

'उत्' अहं 'नयामि' प्रापयामीति तदर्थः। तथाच लोकस्य सूर्य मभि रश्म्याकर्षणेन अर्हतो भ्रामणमित्यपि ब्राह्मणे प्रदर्शितम् (१०७ पृ०)। "दाधर्थ पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ७, ९९, ३.)"-इत्यादिश्रुतयोऽप्यत्रालोच्याः। एवञ्च यथा पृथिव्यां प्रधानदेवता अग्निः प्रत्यक्षः, यथा चान्तरिक्षे वायुरिन्द्रो वा, तथैव द्युस्थोऽसौ सूर्योऽपीति ध्रुवम्।

एव मपि पुराणादावग्न्यादीनां सर्वेषा मेव देवानां स्वर्गस्थत्वम्, तत्रापि पृथक्-पृथक् लोकसंस्थत्वं यद् वर्णितम्, तदवास्तविकम्; अपि तेषां चतुर्वदनविग्रहादिमत्त्वम्, पुत्रकलत्रगोत्रादिमत्त्वम्, यानाशनरागद्वेषमन्योषादिमत्त्ववर्णनम् सर्वं रूपकादिजं कल्पनाप्रसूतं कविकर्मैव। एवं हि यथा विष्णुमित्रकृतमित्रलाभसुहृद्भेदादिकथासु काककपोतोलूककेसर्यादीनां मानुषभाषाश्रितवार्त्तादिवर्णनं बालानां नीतिधर्मादिचरित्रगठनार्थमेव, तथा पौराणिकदैवताकारादिकल्पनापि नूनं वेदविज्ञानग्रहणासमर्थमतीनां स्त्रीशूद्रद्विजबन्धुरूपाणां बालाना मेव धर्मोपदेशादिसाहाय्यायैव। किञ्च यथा बालाः ताः काकोलूकादिकथाः पठन्तस्तदानी मज्ञानतस्तत्सर्व मेव वास्तविकं मन्यन्ते, ततो वयोवृद्धिप्रभावादाप्तज्ञानाः सन्तः सदैव शिशून् पाठयन्तोऽपि तदतात्त्विकं स्वय मेव विदन्ति, न हि वाग्मिशतैरपि तत्र तेषां विश्वास मानयितुं शक्यन्ते, तथैव विद्यापरपर्यायवेदाध्ययनहीना बालाः कल्पितदेवस्वरूपादौ विश्वसन्त्येव, न परं देवस्वरूपप्रत्यक्षदर्शिनो विद्वांसो वैदिकाः। तदाम्नातम्— "एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुस्तस्मादाचक्षाण माहुरद्राक्षमिति, स यद्यदर्श मित्याचक्षाणायास्य श्रद्दधति; यद्यु वै स्वयं पश्यति न बहूनाञ्च नान्येषां श्रद्दधाति"-इति (८२ पृ०)।

तदत्र तत्कल्पनाप्रकार मपि किञ्चिन्निदर्शयामः— उपरिष्टा-द्याख्यास्यमानेषु स्वर्लोकेषु अन्तरिक्षलोकोऽप्येकतमः। तत्र स्वर्गं वायुपरपर्यायस्य वर्णितपूर्वस्य इन्द्रस्य प्राधान्यात् स एव स्वाराडिति व्यपदिष्टः। मेघो वृत्रः, अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्तीत्युक्तम् (निरु० २.५.२.)। वर्षकालेऽशनिपतनं यत् तदेवेन्द्रस्य वज्रपातः। इरेत्युदकनामेत्य-प्युक्तम् (१६५ पृ०), तद्विशिष्टत्वान्मेघस्यैवैरावत इति नाम, तच्छब्द-स्योच्चैः श्रूयमाणत्वाच्चोच्चैःश्रवा इति च। स एक एव मेघो नामभेदाद् द्वित्वेन इन्द्रवाहाविति वर्णितः। तत्सभायां गन्धर्वः (गायकः) ऐडः (इडाभवः), पुरूरवाः (बहुरावः) नाम सदैव विद्यते। सोऽपि पृथिव्याः धारकः, इडापरपर्यायान्नसम्भवः, स्फुर्जथुनामबहुगर्जन-कारी, मेघ एव। "पुरूरवा बहुधा रोरूयते"-इति हि निरु० १०. ४. ८। 'रोरूयति= स्तनयति'-इति तद्वृत्तौ दुर्गाचार्यः। इडा= अन्नम् (निघ० २. ७. १३.)। गां पृथिवीं धारयतीति गन्धर्वः; अत एव श्रूयते—

"अभि गन्धर्वं मतृणद् अबुध्नेषु रजस्स्वा।

इन्द्रो ब्रह्मभ्य इद् वृधे"-इति ऋ० सं० ८. ६६. ५.।

'इन्द्रः' मेघचालको वायुः 'ब्रह्मभ्यः' ब्रह्मणा मन्त्राणां 'वृधे' वर्धनाय, 'अबुध्नेषु रजस्सु' 'गन्धर्वं' मेघम् 'अभ्यतृणत्' छिनत्तीति तदर्थः। उर्वशीनामाप्सरास्तत्सभायां नृत्यतीत्यादिश्च पौराणिकी-कथा। तत्राख्यातं निरुक्ते— "उर्वश्यप्सराः"-इत्यादि (५. ३. २.)। 'अप्सराः= अप्सारिणी'-इत्यादि च तत्रैव। तथा चोदकजाता विद्युदेवोर्वश्यप्सराः। तस्या विद्युतः सञ्चितजलजत्वं च वैदिक-विज्ञानसम्मत मिति पूर्वं प्रतिपादितम् "आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः

पश्यन्ति वासरम्। परो यदिध्यते दिवि"-इति (११३ पृ०)। अपां वृष्टिजलानां सारयित्रीति च भवत्यप्सारिणी। 'अप्स इति रूपनाम० —० रूपवती'-इति च तत्रैव। तस्या अप्सरसः जायते आयुर्नामा तनयः। स हि विद्युन्मेघसंयोगज आयुर्वृत्तवृष्ट्युदकरूपः प्रसिद्धः, श्रुतश्च — "विद्युत्०—० उर्वशी तिरते दीर्घमायुः"-इति ऋ० मं० १०. ८५. १०। तनयोत्पत्त्यनन्तर मेव तयोरुर्वशीपुरूरवसोर्दम्पत्योर्मिथो विच्छेदश्च सर्वैर्दृश्यत एव। तदेतत् सर्व मेतस्मादेकस्मादेव श्रुतिवचनात् सुव्यक्तम्— "पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसः"-इति (तै० सं० ३. ७. ८.)। शतपथब्राह्मणे तु अधरारण्युत्तरारण्योरुर्वशीपुरूरवस्त्वं परिकल्प्य चाख्यान मिदं कल्पितम्। "अथाधरारणिं निदधाति" -इत्यादि (३. ४. १. २२), "उर्वशी हाप्सराः पुरूरवस मैडं चकमे"-इति च (११. ५. १. १.)। एवञ्चैवंविधं कविकल्पन मेव पौराणिकाना मुपन्यासश्रवणप्रियेषु स्त्रीशूद्रद्विजबन्धुषु धर्मनीत्यादिप्रचारायाभवदवलम्बन मिति स्पष्टम्। तत एव महाभारतेतिहासस्य च काव्यत्व मुररीकृतं स्वयं तत्कर्त्रा तत्रैव तदुपक्रमे (१अ० ७१श्लो०)— "त्वया च काव्य मित्युक्तं तस्मात् काव्यं भविष्यति'-इति। 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' -इति (२६७ श्लो०) चोक्तं तत्रैव। तदित्थ मेव ज्ञातं वेदोपबृंहण मिति॥

सूर्यस्याप्यन्यतमं नाम इन्द्र इति। तत एतन्निरुक्तम् "इन्दवे द्रवतीति वा, इन्दौ रमते इति वा, इन्धे भूतानीति वा"-इति (१. १. ८.)। 'इन्दवे' इन्दुं सोमं पातुं द्रवति, 'इन्दौ' सोमे रमते इति, 'भूतानि' स्थावरजङ्गमानि 'इन्धे' दीपयति चेति 'इन्द्रः' सूर्य

इति तदर्थः। अधियज्ञपक्षे इन्दुशब्दस्य सोमवल्लीरसोऽर्थो गृह्यते। अधिदैवतपक्षे तु इन्दुश्चन्द्रमा ग्राह्यः। अत एव श्रुतम्— "इन्दुः सोमस्य काणुका"–इति (११० पृ०), "अत्रा ह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम्। इत्था चन्द्रमसो गृहे"–इति च (ऋ० सं० १. ८४. १५.), "सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः"–इति च वा० सं० १८. ४०। निरुक्तकारेण चैतत् स्पष्टीकृतम्— "अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति"–इति (२. २. २.)। असावेवेन्द्रः सहस्ररश्मिरिति सहस्राक्षोऽप्युच्यते। स चायं द्युस्थ इन्द्र उत्तमः कथ्यते, अन्तरिक्षस्थ इन्द्रस्तु मध्यमः। तदेतयोरुत्तममध्यमयोरिन्द्रयोरेकनामानुरोधादभेद उपचरितोऽपि दृश्यतेऽनेकत्र। तत एवामरसिंहेनाप्युभयेन्द्रनामान्येकपर्यायत्वेनोपबद्धानि— "इन्द्रो मरुत्वान् मघवा बिडौजाः पाकशासनः। ०—०। आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः"–इति (१. १. ४४—४७.)। एषु श्लोकेषु पञ्चत्रिंशदिन्द्रनामानि ज्ञापितानि। तत्र दिवस्पतिः, वास्तोष्पतिः, सुरपतिः, हरिहयः, स्वराट्, आखण्डलः, सहस्राक्षः, इत्यादीन्युत्तमेन्द्रनामानि, मरुत्वदादीन्यपराणि तु मध्यमेन्द्रस्येति बोध्यम्।

यत्र प्रसिद्धमिन्द्रपत्न्या नाम शचीति (अम० को० १. १. ४८.), यतश्चेन्द्र उच्यते शचीपतिरिति; तदपि कल्पितम्। अस्ति निघण्टौ वाङ्नामसु पठितं शचीति (१. ११. ४९.); "आकाशस्यान्तरः (शब्दः)–इत्यादि (गौ० सू० ३. १. ६४.) वाचोऽन्तरिक्षस्थत्वं तथा चेन्द्रसहधर्मित्वं भवत्येव स्वीकार्यम्; यदा चेन्द्रकृतात् मेघपाषाणाश्मविदारणाच्च वृष्टिर्जायते, तदा तच्छब्दोऽपि तत्रैव श्रूयत इति सा माध्यमिकी वाक् मध्यमस्येन्द्रस्य सहधर्मिणीत्युपचर्यते।

तथाच ऋ० सं०— "न किरस्य शचीनां नियन्ता सूनृतानाम्"—इति ८.३२.१५। 'अस्य' वागधिपतेर्मध्यमेन्द्रस्य 'सूनृतानां' प्रियसत्यात्मिकानां 'शचीनां' वाचां नियन्ता नियोगकारी 'न किः' न कोऽप्यन्यः, अपि ता इन्द्रवाचः स्वत एव प्रवृत्ता आधिपत्यं कारोतीति तदर्थः। एवञ्च वायोर्घातप्रतिघातेनैवाकाशाच्छब्दोत्पत्तिस्वीकारात्, वायोरन्तरिक्षस्थत्वेन मेघदारकत्वेन च माध्यमिकेन्द्रत्वमिति स्वीकाराच्च स वायुरूप इन्द्रः शचीपतिरुच्यते।

अपरमप्यस्ति तत्र निघण्टौ कर्मनामसु पठितं शचीति पदम् (२.१.२२.)। सर्वेषां च कर्मणामधिपतिः सूर्य एव; "सविता वै प्रसवानामीशे"—इति (तै० १.३.५.) श्रुतेः। तत्तापाभावादेव जीवशरीरं मृतं भवतीति च दृष्टं लोकवेदयोः (१०८ पृ०)। अतः सोऽप्यादित्यः शचीपतिरिति। तथा च तन्निगमः—"द्युमाँ असि क्रतुमाँ इन्द्र धीरः शिक्षा शचीवस्तव नः शचीभिः" इति ऋ० सं० १.६२.१२।

अन्यञ्चास्ति निघण्टौ प्रज्ञानामस्वपि पठितं शचीति पदम् (३.९.८.)। ततः प्रज्ञावन्तो यजमानादयोऽपि शचीपतय एव। अत एवाभवनामकं मानुषरूपदेवस्तावके नाराशंसे सूक्ते द्वितीयस्या ऋचि श्रुतमेवम्—

"याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिंशत"—इति ऋ० सं० ३.६०.२।

अथाप्येवं शचीपतिबहुत्वेऽपीन्द्राण्या अबहुत्वं मेने। तद्यथा—

"इहेन्द्राणीमुपह्वये वरुणानीं स्वस्तये।

अग्नायीं सोमपीतये"—इति ऋ० सं० १.२२.१२।

अत्रेन्द्राणीत्युत्तमायाः, वरुणानीति मध्यमायाः, अग्नायीति प्रथमाया एव देवशक्तेर्ग्रहणमिष्टम्।

अत एवान्यत्रैव माम्नातम् ऋ० सं० १०. ८६. ११—

"इन्द्राणी मासु नारिषु सुभगा मह मश्रवम्।
न ह्यस्या अपरञ्चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः"—इति।

तदत्र सूर्यस्य चिर मेकरूपत्वेन विद्यमानत्वात् तच्छक्तेरिन्द्राण्याश्चिर मेव सुभगात्वम्। इद मेवेन्द्राण्या अवैधव्यप्रवादमूलम्। माध्यमिकेन्द्रस्य मेघचालकवायोर्हि वर्षं वर्षं प्रति रूपभेदात् तच्छक्तेः सुभगात्वायोगान्नास्तीन्द्राणीति समाख्या ; विश्वस्मादिन्द्र उत्तरश्च सूर्य एव, न माध्यमिक इति च ध्येयम्।

एव मपि यदमरसिंहेन शचीपर्यायत्वेन श्लोकित मिन्द्राणीति, तदिन्द्रशब्दार्थैक्यभ्रमादेव। एवं "विष्णुर्नारायणः कृष्णः"—इत्यादिषु (१. १. १८—२३.) विष्णुपर्यायेष्वपि विष्णुरिति सूर्यनाम, नारायण इति वायुनाम, कृष्ण इति मनुष्यनामेत्येवमादयः पौराणिककालजभ्रमा बोध्या इति दिक्॥

नन्वेव मिन्द्रादिदैवतमन्त्रेषु बहुत्रैव यत् तेषां पुरुषाकारविग्रहवत्त्वम्, हिताहितविवेकलक्षणचेतनावत्त्वम्, चेतनावत्पुरुषव्यवहार्यद्रव्यान्वितत्वम्, तादृशकर्मकर्तृत्वञ्च गम्यते ; तत् कथ मुपपद्यते? इति चेदत्र निरुक्तकारो यास्क एवात्र दत्तोत्तरः (७. २. ३.)। तथाहि — "अपुरुषविधाः स्युरित्यपर मपि तु यद् दृश्यते ऽपुरुषविधम्। तद्यथा— अग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति"—इति। तथा चैषा मग्न्यादीनां पुरुषाकारविग्रहवत्त्वं प्रत्यक्षविरोधान्नैत्येव सिद्धान्तितम्। तदेवं मन्त्रेषु यदेषां पुरुषविधत्व मुपलभ्यते, तत् काल्पनिक मेवेति। अथ चेतनावत्त्ववर्णनं च तेषां तथैवेत्याह— "अचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि"—इति। अथायुधादिद्रव्यान्वितत्वश्रवण मपि तेषां तथैवेत्याह— "एतदपि

तादृश मेव ; 'सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्'-इति नदीस्तुतिः (यथा)"-इति । तथा कर्मकर्त्तृत्व मपि तेषां तथैवेत्याह— "एत-दपि तादृश मेव ; 'होतुश्चित् पूर्वे हविरद्य माशत' इति ग्रावस्तुतिः (यथा)"--इति ।

वेदार्थमीमांसकनिमित्ते मीमांसादर्शनेऽप्येव मेव तद्यथा— "अग्निस्तु ०—० द्रव्यं वा स्यात् चोदनायास्तदर्थत्वात्"-इति (जै० २. ३. २१, २२सू०) । 'द्रव्यं वा अग्निशब्देनोच्यते । कस्माद् द्रव्यम् ? यदेतत् ज्वलनः ; अत्र ह्येषः प्रसिद्धः'-इत्यादि तद्भा-ष्यम् । ततस्तत्रैव देवताधिकरणे त्रिभिः सूत्रैर्देवानां पौरुष-विग्रहवत्त्वं क्रियाफलदातृत्वञ्चास्वीकृत्य कर्मजन्यसंस्काररूपस्यापूर्व-स्यैवैकस्य सर्वत्र फलदातृत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि— "देवता वा प्रयोजयेद् , अतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्"- इति पूर्वपक्षसूत्रम् । "आर्थपत्याच्च"- इति तद्युक्तिसूत्रम् । "अपि वा शब्दपूर्वत्वात् यज्ञकर्म प्रधानं स्याद् , गुणत्वेन देवताश्रुतिः"- इति तत्र सिद्धान्त-सूत्रम् (९. १. ७, ८, ९.) । पुनस्तत्रैव तत उत्तरम् , इन्द्रस्य हरिनामकाश्ववत्त्वादिश्रवणस्यौपचारिकत्वं त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्ति-तम्— "असंयोगात् तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत, कर्माभावादेव मिति चेत् , न ; परार्थत्वात्"--इति (९. १. ४२, ४३, ४४.) । यच्च श्रुतावग्न्यादीनां ब्राह्मणत्वादिजातिविभागः , स एषा मेव प्रत्यक्षाणां ज्वलनादिकर्मणा मङ्गारादिरूपाणां भौतिकाना मेवेति च स्वीक्रियते मीमांसकैः । "जातिः (१. ४. २४.)"-इत्यादिसूत्रेषु तत् स्पष्टम् । अतएव तैर्देवाना मेषा मसम्भवादेव यज्ञादिकर्मान-धिकारित्वं वर्णित मिति दिक् ॥

अथ येऽग्न्यादय इमे प्रत्यक्षाः, न त एते देवाः ; अपि त्वेषां

मभिमानिनः सन्ति तत्तद्द्रव्यादिनामतः स्वर्गस्थाः केचन ; अत एवैव मसूत्रयद् व्यासः स्वदर्शनशास्त्रे— "अभिमानिव्यपदेशस्तु"-इत्यादि। तदेतद् व्यासवचन मार्ष मपि कथं न स्यान्मन्तव्य मित्यत्र ब्रूमः। अस्त्येतद् व्यासवचनं सत्यम् , पर मेतस्य यद्विधोऽर्थः ख्यातः स्वस्वसम्प्रदायमतपुष्ट्यर्थं पौराणिककालजैः शङ्करादिभिः , स स्वसत्य एवेत्यस्माकम्। न हि कस्याप्यद्यतनस्य स्वमतस्थापन-व्याकुलीभूतचित्तस्य लेखनीसम्भूतं सर्व माख्यातं सत्यं भवितु मर्हति, नापि हि तादृशानां तेषां सर्वेषा मेव प्रकृतवादित्वे मिथो मतपार्थक्य मुपपद्येतेति विज्ञात मेवैतद्। वस्तुतस्त्वत्र यदुक्तं व्यासेन 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्'-इति (२. १. ५.), तदर्थ-स्त्वेवम्— श्रूयन्ते हि 'मृदब्रवीत्', 'आपोऽब्रुवन्', 'फेनोऽब्रुवत्'-इत्येवमादयः (श० ६. १. ३.)। आसु श्रुतिषु श्रुतानां मृदादीनां कथं चेतनाविशिष्टत्व मुररीकार्य मित्याह— 'अभिमानीत्यादि। यद्यपि विशिष्टचेतनावत्स्वेव 'अहं' ब्रवीमीत्येवङ्कारो ऽभिमानः सम्भवति, नान्यत्र मृदादौ ; तथाप्येवमादौ तस्याभिमानिनः 'व्यपदेशः'। व्यपदेशो व्यवहारः , व्यवहारमात्र मौपचारिक मिति यावत्। कुतः ? 'विशेषानुगतिभ्याम्'। चेतनाचेतनयोर्विशेषस्तु सर्वैर्ज्ञा-यते लौकिकशब्दार्थशक्तिग्रहादिभ्यश्चादितः ; तस्मात् मृदादिषु यदभिमानित्वं तद्व्यावहारिक मौपचारिक मिति सम्पद्यत एव। अनुगतिश्च "अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः (ऐ० ४. २. ४.)", "असौ वा आदित्यो देवः सविता (श० ६. ३. १. १९.)", "एष एवेन्द्रो य एष तपति: (श० १. ६. ४.१८.)", "अयं वै वायुर्योऽयं पवते (श० १. ५. ४. २,)"-इत्येवमादिश्रुतिभ्यश्चैव मेवेति। इतो-ऽप्यर्थविशेषोऽत्रावगन्तव्यश्चैतद्बौधायनीयभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

ननेवं "देवा ह वै सर्वचरो सत्रं निषेदुस्ते ह पाप्मानं नाप-जघ्निरे"-इत्येवमाद्याख्यायिकानां का गतिरिति चेत्, "सुतयो होताः सवश्च"-इत्यादि (जै० सू० १. १. ३२.) द्रष्टव्यम्। अथवा "विद्वांसो वै देवाः"-इति (श० ३. ७. ३. १०.) श्रुतेः, "अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः"-इति (श० २. ३प्र. ६. १४.) श्रुतेश्च वेदविदुषां गौणदेवत्वेऽभ्युपगते सुसङ्गच्छत एवैवमादिकमाख्यानम्। अतएव देवत्व मापन्नस्य यज्ञ-दीक्षितस्य यजमानस्य मनुष्यैर्वाक्यालापनिषेधेऽपि (८१ पृ०) विद्वद्भिर्वाक्यालापस्य कथा दूरे आस्ता मेकत्र वासश्च विहितः। तथाहि— "तदस्य विश्वेश्च देवैर्जुष्टं भवति,— ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः"-इत्यादि श० ब्रा० ३. १. १. ११, १२। तदे-तत् समाम्नानम् "एद मगन्म देवयजनम्"-इतिमन्त्रव्याख्यानपर मिति वेदविदुषां देवत्वे मन्त्रलिङ्ग मप्यस्तीति च सूचितम्। स चैष मन्त्रो यजुर्वेदीयस्तस्य पाठश्चैवम् (४. १. १.)—

"एद मगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवा सो अजुषन्त विश्वे। ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम"-इति।

श्रुतावैतरेये चत्वारो देवगुणाः। तथाहि—

(१) "सत्यसंहिता वै देवाः (१. १. ६.)" इत्युक्तः प्रथमः, "परोक्षप्रिया इव हि देवाः (३. ३. ८.)" इत्युक्तो द्वितीयः, "न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति (५. २. ४.)" इत्युक्तस्तृतीयः, "मर्त्यान् सतोऽमर्त्यान् कृत्वा"-इति श्रुतौ (६. ३. ४.) देवाना ममरभावश्च ध्वनितः, स एवचतुर्थः।

तत्र देवानां सत्यसंहितात्वमित्यम्;— सूर्यः प्रतिदिन मुदे-त्यस्तं याति च यथाकालम्, वर्षति च रसानयुक्तश्च मित्यादि।

मनुः सदैवान्तरिक्षे स्थितो भाति, मेघान् सञ्चालयन् दारयति च यथाकाल मित्यादि। अग्निरप्यसति प्रतिबन्धके न कदापि पचन-दहनादिकं स्वकार्यजात मुज्झति। तदेवं सर्व एव देवाः सदैव स्वस्वकर्मसु व्याप्रियमाणा उपलभ्यन्त इति तेषां सत्यसंहितात्वम्। मनुष्यास्तु स्वभावत एव अनृतचिन्तका अनृतवादिनो ऽनृतकारिणश्चेत्यनृतसंहिताः। तदिदमाम्नातम्— "अनृतसंहिता मनुष्याः"-इति (१.१.६.)। शिक्षादिभिरनृतभावं विहाय सत्यभाव मुपगम्य च भवितु मर्हन्ति तेऽप्यनृतसंहिता इत्याम्नाताः— "विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्"-इत्येवमादय (५.२.८.) उपदेशाः। तदत्र विदुषां देवत्वस्वीकारेऽय मेव प्रधानो हेतुर्यत्तेषा मुपजायत एव सत्यस्वभाव इति।

(२) एवं परोक्षप्रियत्व मप्यस्ति देवानाम्। तद्यथा— अनलानिलादिप्रभवाः सर्व एवैते जन्ममृत्युसुखदुःखादयो भावाः, सदैव सर्वत्रानुपलभ्यमानहेतुव्यापारका भवन्ति, कुर्वन्ति च सूर्यचन्द्रादयो रसहरण-मेघसञ्चालनादीनि कर्माणि सदैव सर्वत्र, परं न किमपि कार्यं कथं केन कदा कृत मिति कस्यापि प्रत्यक्षत उपलभ्य मस्तीति परोक्षप्रियत्व मेवावगम्यते तेषाम्। विदुषा मपि देवत्वलाभात् भवति परोक्षप्रियत्व मित्याह— "ते देवा अब्रुवन् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति, तन्मादुष मभवत्। तन्मादुषस्य मादुषत्वम्। मादुषं ह वै नामैतद् यन्मानुषम्। तन्मादुषं सन्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण। परोक्षप्रिया इव हि देवाः"-इति (३,३.८.)। मादुष इति प्रत्यक्षवचनेऽभिहितेऽश्लील मपि किञ्चित् स्मृतं स्यात्, तद्वर्जनायैवेह विद्वांसो पारोक्ष्येण नाम चक्रुर्मानुष मिति। एवमादिकं परोक्षप्रियत्वञ्च तेषां देवत्वे बीजम्।

(३) तथाप्येऽन्यगृहवासाभावोऽप्यस्य मप्यत्र श्रुत मेवम्—"मर्तुं ऋतोर्म्हि वसतीत्याहुः"-इति (५. २. ३.)। न चैवं ऋतुरपरस्य ऋतोः काले उपलभ्यत इति तदाशयः। एवम-परम्। अस्ति सूर्यस्य वासो द्युलोके, चन्द्रस्य वासोऽन्तरिक्षे, एत-दन्यथाभावः कदाचित् केनचित् कथञ्चिदपि सम्भाव्यतेऽपि किन्तु ?, प्रत्युत सर्वं एव ग्रहोपग्रहपृथिवीनक्षत्रादयो देवा स्वस्वकक्षायां चिरं भ्रमन्तीत्येव ध्रुवम्। तदन्तर्गतानामग्निवाय्वादीनामप्येव-मेषामन्यगृहवासत्वं सूक्ष्मविज्ञानदृष्ट्योपलभ्यत एव। ये चैवम् विद्वांसो मनुष्या देवत्व मिच्छेयुः, तेषा मप्येतदनुकारिणामन्य-गृहवासित्वं स्यादभ्यसनीयम्, यथा च स्वकीयजनस्यान्यारोपि-त्वेन परपिण्डादत्वं दुःखायेत्युपलभ्येतेति।

(४) अप्यमरणधर्मत्वञ्च तेषा मग्न्यादीनां प्रत्यक्ष मेव; न हि कदापि क्वचिदपि केनाप्यग्न्यादेरभावो विज्ञायत इति। विद्वां-सोऽपि विद्यादिप्रभावेणामरत्व मभ्युपगच्छन्त्येव; तद्यथा—वसिष्ठ-विश्वामित्रमान्धातृवेनकृष्णार्जुनव्यासवाल्मीकादयः। इत्य ममरण-धर्मसाम्याच्च तेषां देवत्व मव्याहत मिति।

ऋत्विजा मपि विद्वत्तयैव सत्यभाषित्वादिना सिद्धं देवत्वम्। न ह्यवेदविदुषा मृत्विक्त्वं विहित मस्तीति। तथाम्नातम्—"ऋत्विजो हैव देवयजनं ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना विद्वांसो याजयन्ति"-इति शत० ३. १. १. ५। अनुपद मिदं प्रदर्शितञ्च "एद मगन्म (१७७ पृ०)"-इत्यादि मन्त्रलिङ्ग मृत्विजां देवत्वख्यापनार्थैवाम्नातं व्याख्यातञ्च तथोपपाद मध्वर्युणाम्नाते "एतद्ध वस्त्राह"-इत्यादिना (३. १. १, ११, १२.)। दीक्षि-तानां मपि यजमानानां यज्ञदीक्षा मारभ्य यज्ञसमाप्तिं यावद् मन-

मेव दैवतम् । तत्राम्नातं बहुत्र । यथा— "यो दीक्षते स देवतानां मेको भवति"–इति श० ब्रा० ३. १. १. ८, १० । तत्राप्यनृतपरिहारादिक मेव बीजम् । अत एव दीक्षितस्य सत्यवदनं सर्वेष्वेव ब्राह्मणेषूपदिष्टम् । तद्यथा— "दीक्षितेन सत्य मेव वदितव्यम्"–इति (ऐ० ब्रा० १. १. ६.) ।

एवं हि वेदेषु चतुर्विधा देवा श्रूयन्त इत्येव फलितम् । तत्र, अग्निवायुसूर्या अग्नीन्द्रसूर्या वेति त्रयो मुख्या देवाः, पृथ्वीजलचन्द्रमःप्रभृतयो बहव एव तन्मुख्यदेवसहचरादय इत्यमुख्या देवाः, इध्माज्यप्रावादयः पारिभाषिका देवाः, ऋत्विग्यजमानविद्वांसस्तु गौणा देवा इति सिद्धान्तः ॥

अथापीश्वरस्य "सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म"–इत्यादिश्रुतिसिद्धं सत्यसंहितात्वं प्रबल मेवास्ति, "एक मेवाद्वितीयम्"–इत्येवमादिश्रुतिभ्योऽपीश्वरस्याभावात् अन्यद्रष्टवासित्वं त्वस्यासम्भव मेव, परोक्षप्रियत्व मपि तत्सृष्टाना मेषां जीवाना मतीतानागतज्ञानशून्यत्वेन स्पष्टम्, अमरत्वस्य तु का कथा ? सर्वश्रुतिसिद्धो हि तस्यामरभावः सर्वधीमत्प्रतीतश्चेति । सत्यप्येवं मन्त्राणा मधियज्ञव्याख्याने प्रत्यक्षदृष्टप्रज्वलिताङ्गारादिरूपाग्न्यादीना मेव ग्रहणात दृष्टसिद्धेरपराभिधेयस्यानाकाङ्क्षितत्वात् दर्शितविनियोगश्रुत्युपलब्धक्रियासाधनोपयोगित्वाच्च देवशब्देन देवताभिधानाग्न्यादिशब्दैश्च न तत्र देवदेवस्य ग्रहणं याज्ञिकसम्मतम् । अधिदैवतव्याख्याने चाग्न्यादिद्रव्यादिविज्ञान मेवाभीष्ट मित्यग्न्यादिपदाना मीश्वरवाचित्वस्वीकारो व्यर्थ एव । अध्यात्मव्याख्यानन्तु त्रिविधं भवति ; आत्मशब्देन परापरात्मनोः शरीरस्य च बोधात् । तत्र शरीरपरव्याख्याने जीवपरव्याख्याने चेन्द्रियार्थस्य मेव प्रयोजनीयता ;

परमात्मपरव्याख्यानमस्तु येषां मन्त्राणा मुपयुज्यते, तेष्वेव स्वारस्या-दरणीय मिति सर्वैरभ्युपेय मेवेति ॥

अथ यद्यपि परमात्मपरं जीवपरं शरीरपरं चेति त्रिविध मपि व्याख्यानं स्यादधिदैवतव्याख्यानान्तर्गतम्, तथापि ब्राह्मणवशिष्ठ-न्यायेनैवेह प्राधान्याभ्युपगमात् निरुक्तादौ पार्थक्येनोक्तंव्याख्यान मिति। तद्यथा ऋ० सं० १, १६४, १५—

"साकञ्जानां सप्तथ माहुरेकजं षडिद्यमा ऋषयो देवजा इति।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः"।

"सहजातानां षण्णा मृषीणा मादित्यः सप्तमः ०--० इत्यधि-दैवतम्; अथाध्यात्मम्— सहजातानां षण्णा मिन्द्रियाणा मात्मा सप्तमः"–इत्यादि तत्रैतद्व्याख्यानम् (१२, २, १८.)। अतात्मपदेन जीवस्य ग्रहणम्।

अथात्मपदेन परमात्मनो यथा ऋ० सं० ९, ९६, ५ --

"सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः" इति।

"सोमः सूर्यः०--० इत्यधिदैवतम्; अथाध्यात्मम्-- सोम आत्मा"–इत्यादि चात्र निरुक्तम् (१३, २, १२.)॥

यथापि तान्यध्यात्मादीनि नामतस्त्रिविधानि वस्तुतः पञ्च-विधानि व्याख्यानानि न हि सर्वेषा मेव मन्त्राणा मुपपद्यन्ते; प्रत्युत केषाञ्चिदेकविधम्, केषाञ्चिद् द्विविधम्, केषाञ्चिद्बहुविध मपि। तत्राधिदैवतमन्त्रा एवात्र प्रायश्चिभागाधिकाः सन्ति; केवलाधियज्ञार्थाः केवलाध्यात्मार्थाश्च सन्ति केचन स्वल्पाः। एव मपि यदधिदैवतमन्त्राणां बहूना मेवाधियज्ञं व्याख्यानं कृतं ब्राह्मण-कारैर्यज्ञसिद्ध्यर्थम्, अध्यात्मव्याख्यान मप्यादृतं मात्मवादिभि-

उपनिषदादिषु ; तस्मात् सर्ववेदेष्वधिदैवतमन्त्राणां प्राचुर्य्येऽपि साम्प्रत मन्वेषणीयत्वं गतम्। तद्विशेषोदाहरणम्:—

यज्ञं ज्योतिष्टोमादिक मधिकृत्य यद् व्याख्यानम्, तदधियज्ञम्। तादृश केवलाधियज्ञव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा—
"उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्"—इति वा० सं० १.२२.६।

कपालेषु पुरोडाशप्रथने विहितः। तद्विधानं मन्त्रव्याख्यानसहितं श्रुतं शतपथे। तथाहि— "तं प्रथयति, उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति प्रथयत्येवैन मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति ; यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवैतदाशिष माशास्ते"—इति।(१.१.६.८.)। अपरो दाशतय्या मपि यथा १०.७१ ११—

"ऋचां त्वः पोष मास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः"
—इति। "इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोग माचष्टे"—इत्याद्यत्र नैरुक्तं द्रष्टव्यम् (१.२.३)।

केवलाध्यात्मव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा १.१६४.२०—
"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति"—इति। "द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ"—इत्यादि, "इत्यात्मगति माचष्टे"—इत्यन्तमेतन्नैरुक्तं (१४.४.२.) व्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

देवतां देवते देवताः वा अधिकृत्य दृष्टो मन्त्रोऽधिदैवतः। देवतासु पूर्वोक्तलक्षणाः सर्वविधा एवेह विज्ञायन्ते ; परापरशरीरात्मकाना मात्मनाञ्च दैवत्वस्वीकारेण तत्तद्विज्ञानमन्त्राणा मध्यात्मेतिप्रसिद्धानां मप्येतदन्तर्गतत्वम्। एवञ्चाधिदैवतमन्त्रेभ्यस्तत्तत्स्वरूपाणां पार्थिवाना मपार्थिवानाञ्च गुणस्वरूपोप-

शोणितादीनां विज्ञानं भवतीत्यधिदैवत मेव व्याख्यानं सर्वपदार्थ-विज्ञानमूलं प्रधानम्। अतो निरुक्तकृद्भिः प्रायः सर्वेषा मेव मन्त्र-णामा मधिदैवतव्याख्यान मेवाश्रितम्। तद्यथा— "स न मन्ये-ताय मेवाग्निरिति, अप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते, ततो नु मध्यमः— 'अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम्। घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जात-वेदाः'। ('अभिप्रवन्त') अभिनमन्त ('समनेव') समनस इव 'योषाः' 'कल्याण्यः' 'स्मयमानासः' 'अग्निम्' इति औपमिकम्। 'घृतस्य धाराः' उदकस्य धाराः 'समिधः' 'नसन्त'। नसतिराप्नोति-कर्मा वा, नमतिकर्मा वा। 'ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः' हर्यतिः प्रेप्साकर्मा"-इति निरु० ७. ४. ४। अत्र माध्यमिकस्य विद्यु-दग्नेः सूर्यरश्म्याहृतोदकान्येव समिन्धनानीत्युक्तं विज्ञानम्। अत एवाम्नातोऽस्ति मेतयोरग्न्योः पार्थक्यम्— "यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्म्मैव तावद् भवति— उदकेन्धनः शरीरोपशमनः; उपा-दीयमान एवायं (पार्थिवाग्निः) सम्पद्यते - उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः"-इति (निरु० ७. ६. ६.)। वैद्युदग्नेरुदकजातत्व मन्यत्रापि मन्त्रे श्रूयतेऽम्। तद्यथा - "आदित् प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम्। परो यदिध्यते दिवि"-इति ८. ६. ३०।

अनेकत्र तु निरुक्तकारोयज्ञानुरोधादैकस्य मन्त्रस्याधियज्ञ-व्याख्यान मुक्तापि पुनः स्वचित्ततोषायाधिदैवतव्याख्या। तद्यथा—

"सोमं मन्यते पपिवान् यत् सम्पिंषन्त्योषधिम्।
सोमं यं ब्राह्मणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन"-इति।

अस्य मन्त्रस्य (ऋ० सं० १०. ८५. ३.) एवमेतं व्याख्यानम्--"वृथा सुतमसोम माह०—० 'कश्चन' अयज्वा; इत्यधियज्ञम्।

अथाधिदैवतम्०---० यत्सुन्वत मसोम माह, सोमं यं ब्राह्मणो विदुश्चन्द्रमसम् न तस्याश्नाति 'कश्चन' अदेव इति"-इति ११. १. ४ ।

एवम् "इषे त्वोर्जे त्वा"-इत्यस्याधिदैवतमन्त्रस्यैव यज्ञानुरोधाद् छिनद्मीत्यादिपदाध्याहारेणाधियज्ञं व्याख्यानं कुर्वन्नपि शतपथप्रवक्ता वायुविज्ञानं न जहाविति पूर्वमेवोदाहृतम् (६पृ०)।

एव मेकस्यैव मन्त्रस्य पूर्व मधिदेवतव्याख्यानं प्रदर्श्य ततोऽध्यात्म मपि व्याख्यानं प्रदर्शितम्। तद्यथा ऋ० सं० ९. ९६. ५---

"सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः"-इति।

अस्य "सोमः सूर्यः प्रसवनात्०---० इत्यधिदैवतम्; अथाध्यात्मम्--- सोम आत्माप्येतस्मादेव"-इत्यादि द्विविधं नैरुक्तं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (१३. २. १२.)।

एकस्य मन्त्रस्य त्रिविधं चतुर्विधं वा व्याख्यान मप्युपपद्यते। तद्यथा. ऋक्संहिताप्रथममन्त्रस्य "अग्नि मीडे पुरोहितम्"-इत्यस्य। अधियज्ञपक्षे 'पुरः' सम्मुखे वेद्यां 'हितं' निहित मिम मेव 'अग्निम्' पार्थिवं प्रज्वलन्त मङ्गारम्, अधिदैवतपक्षे 'अग्निम्' 'पुरः' पूर्वस्यां दिशि 'हितम्' उदितं सूर्यम्, अध्यात्मपक्षे 'पुरोहितम् अग्निम्' सर्वेषा मेव पुरः स्थितं परमात्मानं जीवं वेत्यादि बोध्यम्॥

अथाधिदैवतार्थतो बहव उपदेशा अपि लक्षिता भवन्ति। तद्यथा ऋ० सं० १. १५५. ६---

"ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः।
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पद मवभाति भूरि"-इति।

"सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते"-इति ब्रुवता यास्कमुनिना

तन्निगमरूपव्याख्यावसरेऽप्यस्त्येव यथापि— "('ता') तानि 'वास्तूनि' ('उश्मसि') कामयामहे 'वां' (वयम्), ('गमध्यै') गमनाय ; 'यत्र' (येषु वास्तुषु) 'गावः' (रश्मयः) ('भूरिशृङ्गाः') बहुशृङ्गाः०—० 'अयासः' अयनाः ; ('अत्र') तत्र (तेषु वास्तुषु) 'उरुगायस्य' महागतेः ('वृष्णः') विष्णोः 'तत्' [illegible] 'परमं पदम्' (आकाशं) 'अवभाति' 'भूरि' बहु"-इति निरु० २. २. ३। इत्यत्र वास्तुविज्ञानमुपलभ्यते। तद्यथा— येषु वास्तुषु मध्ये बहु आकाशं स्यात्, यस्मिंश्चाकाशे सूर्यरश्मीनां वायुप्रेरितं गमनागमनञ्च प्रचुरं भवेत्, तादृशानि बहुवाय्वाकाशातपालोकसमन्वितान्येव वास्तूनि विद्वद्भिर्वासायाश्रयणीयानी-त्युपदेशः फलितः।

एवं गृहद्वारनिर्माणस्य कीदृक् कर्त्तव्य मित्युपदेशश्चाधिदैवि-कार्थत एव लभ्यते यथा ऋ० मं० १०. ११०. ५—

"व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः।
देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः"-इति।

अस्मिन् मन्त्रे गृहाणां द्वारः कीदृश्यो निर्मातव्या इत्येवोप-दिष्टम्। 'द्वारः' यज्ञगृहाणां विद्वद्गृहाणां वा 'देवीः' देव्यः, दीप्ति-मत्यः ['द्वाराभिमानिन्यो हि देव्यः'-इति सा० भा०] 'व्यच-स्वत्यः' व्यञ्जनवत्यः, बहुवायुप्रवेशयोग्याः, 'उर्विया' उरुत्वेन, प्रश-स्तत्वेन 'विश्रयन्ताम्' सुशोभाधिकप्रशस्तकपाटयुक्ता भवन्त्वित्यर्थः। 'पतिभ्यो जनयः न शुम्भमानाः' कुलवध्वो यथा स्वं स्वं पतिं तोष-यितुं सुन्दरवसनभूषणैः शोभन्ते, तथैव शोभिताश्च भवन्त्वित्यर्थः। अतएवोक्तं मैत्रेयके "विश्व मिव हि रूपं द्वाराः शुक्ल मिव च कृष्ण मिव च"-इति (१. ५. ३.)। 'विश्व मिन्वाः' "विश्व

माभिरेति"-इति निरुक्तम् (८. २. ७.), ["सर्वस्य प्रीणयितार:" -इति सा० भा०] एवं 'बृहती:' बृहत्यो दैर्घ्येण 'देवेभ्य:' ऋत्विग्यजमानेभ्योऽन्येभ्यश्च विद्वार: 'सुप्रायणा:' सुखप्रवेशा: 'भवत' इति तदर्थ: । तदेतेन विद्वद्भि: सुदैर्घ्यप्रस्थयुक्ता: प्रवहनयोग्यवायुप्रवेशा: सुचिक्किता दीप्तिमत्यो द्वार: कर्त्तव्या इति द्वारविज्ञान मुपदिष्टम् ।

अन्याप्येषा द्रष्टव्या ऋ० सं० ३. १८. २—

"तपो ष्वग्ने अन्तरा॑ अमित्रा॑ तपा शंस मररुष: परस्य । तपो वसो चिकितानो अचित्तान् वि ते तिष्ठन्ता मजरा अयास:" -इत्यस्या ऋच इदं सायणीयं भाष्यम्— "हे 'अग्ने' 'अन्तरान्' अभिभावकान् 'अमित्रान्' शत्रून् 'सु' सुष्ठु यथा भवति तथा 'तपो' तपैव बाधस्व । किञ्च 'अररुष:' तुभ्यं हविरप्रयच्छत: अत एव 'परस्य' शत्रुभूतस्य त्वं 'शंसम्' अभिलाषं 'तपा' क्षपय । 'वसो' सर्वस्य वासयित: हे अग्ने ! 'चिकितान:' कर्माभिज्ञस्त्वम् 'अचित्तान्' स्वकर्मस्वनासक्तमनस्कान् पुरुषान् 'तपो' सन्तप । यस्मादेवं तस्मात् 'ते' तव रश्मय: 'अजरा:' जरारहिता: अतएव 'अयास:' सर्वत्र गमनस्वभावा: सन्तो 'वि तिष्ठन्ताम्' विशेषेण तिष्ठन्तु"-इति । तदेतेन मन्त्रेणाग्निपूजाहीनाना मग्निशत्रूणां मनुष्याणां विनाश: प्रार्थित इत्येव फलितम् ।

अस्मन्मते त्वेतन्मन्त्रस्यैवं व्याख्यानं कार्यम्— प्रथमपादस्य, हे 'अग्ने !' 'अन्तरान् अमित्रान्' गृहमध्यस्थान् शत्रुभूतान् आर्द्रभावान् 'तप उ' शोषयैवेति । द्वितीयपादस्य, 'अररुष: परस्य' 'अरुषीरारोचनात्'-इति हि निरुक्तम् (१२. १. ७.), अररुष:— अनरुष:, तथाच शत्रुभूतस्याप्रकाशस्य 'शंसम्' नाम अस्तित्व मिति यावत्, 'तपा' दह, नाशयेति । तृतीयपादस्य,

हे 'वसो' 'चिकितानः' प्रज्वलन् त्वं 'अचित्तान्' चित्तशून्यान् दंशमशकादीन् 'तप उ' तपैवेति। चतुर्थपादस्य, 'ते' तव अर्चि-भूताः 'अजराः' 'अयासः' पवमानाः 'वितिष्ठन्ताम्' अत्र गृहे इति शेषः। अग्नौ ज्वलिते वायोरागमनं प्रत्यक्षम्, अत एवाग्नेर्वायु-सखेति च नाम प्रसिद्ध मिति। तदेव मार्द्रे गृहेऽग्निप्रज्वालनेन तदार्द्रीभावो नश्यति, तत्र प्रकाशोऽपि भवति, तदार्द्रान्धकाराश्रिता दंशमशकादिजीवा अपि विदूरिता भवन्ति, तत्र सदागतेर्गमनञ्च सिध्यतीति फलितार्थः सम्पन्नः। तदेतेन मन्त्रेण गृहस्य प्रकाश-शून्यत्वम्, तन्निबन्धन मार्द्रत्वम्, तत एव वायुप्रवाहहीनत्वम्, तदाश्रितं दंशमशकादिजीवाश्रयत्वञ्चेति चत्वारि दूषणानि विज्ञा-पितानि; तेषां चतुर्णा मेव दूषणानां निवारणाय तादृशे गृहे अग्नेः प्रज्वालनञ्चोपदिष्टम्।

इत्थमेवं पदार्थविज्ञानशिक्षोपयोगीनि बहूपदेशपूर्णानि चैता-दृशान्युत्कृष्टतमान्यधिदैवतव्याख्यानान्यपहाय, परमात्मज्ञानपिपा-सूनां तर्पणानि अध्यात्मव्याख्यानानि च विलोप्य, अधियज्ञव्याख्या-नान्येवाभाषत सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यस्तथान्योऽन्योऽपि। उक्तञ्च तेन सायणेन ऋक्संहिताभाष्ये अस्यवामीयसूक्तव्याख्याना-रम्भे— 'एव मुत्तरत्राप्यधिदैवतपरतयाध्यात्मपरतया च योजयितुं शक्यम्, तथापि स्वरसत्वाभावात् ग्रन्थविस्तरभयाच्च न लिख्यते; यत्र द्वा सुपर्णेत्यादौ स्फुट माध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते, तत्र त मेव प्रतिपादयामः'-इति (१. १६४. १.)।

वस्तुतो ध्वान्ताच्छन्नविज्ञानकालिकानां मग्रोपग्रेसुधीमता मपि तेषां सायणमहीधरादीना मधिदैवतार्थतोऽपि मन्त्राभिप्रेतं प्रकृत-विज्ञानं नैव स्फुरितं सम्यगिति तच्छोच्य मेवाभवत्। तथा—

सन्ति यजुस्संहितायां कतिचिद् ब्रह्मोद्यसञ्ज्ञका ऋङ्मन्त्राः, ते सर्वे नूनं विविधविज्ञानपूर्णा अपि सायणादिभिर्न तथा व्याख्याताः। तद्यथा तत्रत्यैकस्या ऋचोऽर्द्धर्च एषः—

"पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः,

पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः"—इति (वा० सं० २३. ६१.)।

एतत्पृच्छयोरुत्तरे अपि तद्द्वितीयस्यामेवर्चि श्रुते—

"इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः,

"अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः"—इति (वा० सं० २३. ६२.)।

तावेतौ द्वावेवार्द्धर्चौ ऋक्संहितायामप्याम्नातौ (१. १६४. ३४, ३५.)। तैत्तिरीयसंहितायाञ्चेमावाम्नातौ (७. ४. १८. ५, ६.), तद्ब्राह्मणे चोपन्यस्तौ (३. ९. ५.)। तदेतयोर्व्याख्यानानि—

'हे यजमान! ०—० यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते, तत् पृच्छामि। तथा त्वा मन्यत् पृच्छामि। किं तदिति, उच्यते— यत्र भुवनस्य नाभिः सन्नाहो बन्धनम्, यत्र सर्वं सन्नद्धं भवति त मित्यर्थः'—इति। ततः 'पृथिव्याः प्रथनवत्याः भूम्याः परो अन्तः परमन्तं पर्यवसानमियं वेदिः। न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति; "एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः"—इति (ब्रा० २. ९. १२. ३.) श्रुतेः। तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः सन्नहनम्; वृष्ट्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बन्धकत्वात्'—इति च। एते तयोरर्द्धर्चयोः सायणकृते ऋग्भाष्यीयव्याख्याने।

'हे ब्रह्मन्! त्वां पृथिव्याः परमन्तं पृच्छामि। यतः पर मुत्कृष्टप्रदेशो नास्ति, सोऽयं परोऽन्तः। तथा 'चक्रस्य नाभिरिव सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि'—इति। ततः 'येयं यागवेदिः, तामेव पृथिव्याः परमन्तं याज्ञिका आहुः न हि वेद्या

अधिकः कश्चिद् भूप्रदेशोऽस्ति'-इत्यादि च। एते तयोरर्द्धर्चयोः सायणकृते तैत्तिरीयभाष्यीयव्याख्याने।

'यागसम्बन्धिनी या वेदिः, सा पृथिव्या मुत्कृष्टप्रदेशः; न हि ततोऽन्य उत्कृष्टदेशः कश्चिद् विद्यते'-इति, 'यथा शरीरस्य नाभिः मध्यप्रदेशः, तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य मध्यस्थानीयः; कर्म्माधीनत्वात् सर्वजगद्‌व्यवहारस्य'-इति चैते तयोरर्द्धर्चयोः सायणकृते तैत्तिरीयब्राह्मणीयव्याख्याने।

'हे अध्वर्यो! पृथिव्याः पर मन्त मवधिभूतं पर्य्यन्तं त्वा अहं पृच्छामि। यस्मिन् स्थाने भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि'-इति, 'इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तः अवधिः वेदेः सर्व्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः। भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम्; "यज्ञाद् वै प्रजाः प्रजायन्ते"-इति श्रुतेः'-इति चैते तयोरर्द्धर्चयोर्महीधरकृते यजुर्भाष्यीयव्याख्याने।

तत्तत्स्विह प्रथम-पृच्छामित्येतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या वर्त्तुलाकारत्वं प्रतिपादितम्; वर्त्तुलस्यैव हि पदार्थस्यान्तसीमोरैक्य-दर्शनाद् यतः कुतश्च चालिता रज्जुस्तत्रैवावसीयते इति सर्व मेव स्थान मादिशब्दभागन्तशब्दभाक् च भवेदित्यभिप्रेत्यैवोत्तरित मियं वेदिः परो अन्त इति। एतेन पृथिव्याकृतिविज्ञान मुपदिष्टम्।

एव मपर-पृच्छामित्येतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या माध्याकर्षणशक्तिमत्त्वं प्रतिपादितम्; नाभिपदार्थस्य हि मध्यस्थत्वेन बन्धनरूपत्वेन चान्यत्रान्यत्र सिद्धान्तितत्वात्। तथा श्रौतेयकम्—"अयं वै वेनोऽस्माद्वा ऊर्द्ध्वा अन्ये प्राणा वेनन्त्यवाञ्चोऽन्ये तस्माद् वेनः प्राणो वा अयं सन् नाभिरिति तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम् प्राणं

मेवास्मिंस्तद्दधाति"–इति (१. ४. ३.)। "नाभिः सन्नहनात्। नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः"–इति च नैरुक्तम् (४. ३. ५.)। 'णह बन्धने'–इति दिवादिधातोः 'नहो भश्च'–इतीञ्प्रत्यये भान्तादेशे चाद्युदात्तो नाभिशब्दोऽयं निष्पद्यते। तदेवं मध्यस्थत्वे सति अभितः स्थितानां सन्निहितानां बन्धनरूपत्वं नाभित्व मिति सम्पद्यते नाभिलक्षणम्। अत एव शारीराणां स्नायूनां वायूनाञ्च मध्यस्थस्य बन्धनरूपस्याङ्गस्य नाभिरिति समाख्या, रथचक्रवलयगताना मराणां मध्यस्थो बन्धकोऽपि नाभिरुच्यते, सौरजगन्मण्डलस्य मध्यस्थः स्वरश्मिभिराकृष्य सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां बन्धकश्चासौ सूर्योऽप्याख्यायते नाभिरिति। तद्यथा ऋ० सं० १०. १. ५. ३— "विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेश्चित् तन्तुं मनसा वियन्तः"–इति, "वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनाम्"–इति च १०. ११. २. १। एवञ्च मध्यस्थ आकर्षणहेतुर्नाभिरित्येवाभिप्रेत्येह प्रश्नोत्तरे दृष्टान्तविधया अतिसन्निहितस्य स्वाधारभूमेर्यज्ञस्य नाभित्व मुपन्यस्तम्। एतेन पृथिव्या माध्याकर्षणविज्ञान मुपदिष्ट मिति।

श्रूयते चेवं मन्त्रोऽप्य ऋक्संहितायां (७. ९९. ३.), यजुःसंहितायाञ्च (५. १६.)—

"दाधर्थ पृथिवी मभितो मयूखैः"-इति।

तस्याश्चेदं सायणीयं भाष्यम्— "हे 'विष्णो !'०—० 'पृथिवीं' प्रथिता मिमां भूमिम् 'अभितः' सर्वत्र स्थितैः 'मयूखैः' पर्वतैः 'दाधर्थ' धारितवानसि, यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थ इति। तदत्र मयूखशब्दस्य अश्रुतपूर्वः पर्वतार्थः प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थतयैव तेनाश्रित इति प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थता च तस्याविदुषो ऽभवन्नूनं तत्कालमाहात्म्यत एवेति च स्फुटम्।

अथास्येदं महीधरकृतं भाष्यम्— "हे 'विष्णो !'०—० 'पृथिवीं' 'मयूखैः' स्वतेजोरूपैः नानाजीवैः वराहाद्यनेकावतारैर्वा 'अभितः' 'दाधर्थ' दधर्थ, सर्वतो धारितवानसि"–इति। अत्र नानाजीवानां वराहाद्यनेकावताराणां वा तेजोरूपत्वकथनं तथा-विधसाधनैः पृथिव्या विष्णुकर्तृकं धारणञ्चेति सर्व मेवैतद् गाढ-तमसाच्छन्नविज्ञानधिया मेवोपपद्यते।

तत्त्वतस्त्विह रश्मिभिः साधनैः विष्णुनामसूर्यकर्तृकं पृथिव्याः सर्वतो धारण मिति विज्ञान मेवोपदिष्टम्। एतेनाकर्षणशक्ति-विज्ञानं पुरा नासीदित्यद्यतनविज्ञानविदा मास्फालितसिद्धान्तो ऽपि नून मभ्युत्खातप्रध्वस्तः।

एव मन्यत्रापि यथा— "सलिलं वा इद मन्तरासीत्, यद-तरन् तत् तारकाणां तारकत्वम्"–इति तै० ब्रा० १. ५. २. ५। 'द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्थावरजङ्गमात्मकं जगद् दृश्यते, तत् सर्वं पुरा प्रलयकाले सलिल मेवासीत्, तदानीं कृत्तिकाद्याः सलिलं तीर्त्वा लोकान्तरेषु गताः; तस्मात् तरन्तीति व्युत्पत्त्या तारकत्वं सम्पन्नम्"–इति सा० भा०। तदिदं व्याख्यानं नोप-पद्यते कथ मपि; स्थावरजङ्गमात्मकजगत्त्वन्तु पार्थिवाना मेव, पौराणिकमते प्रलयकाले सलिलाप्लुतत्वञ्च तेषा मेव विवक्षितम्, अत्र पृथिव्यां कदाप्येकदा कृत्तिकादितारकाणां संस्थितिवर्णन मपि गन्धिकागुञ्जनम्, तदितस्तीर्त्वा तासा मूर्ध्वपलायनन्तु दूरपराहत मिति सुधीभिरेवाकलय्यम्।

तत्त्वतो ऽस्ति हि सलिल मित्यन्तरिक्षवचनम्; 'आपः'–इत्यस्य 'समुद्रः'–इत्यस्य चान्तरिक्षनामसु पाठात् (निघ० १. ३. ८, १५.), निरुक्ते माध्यमिकत्वेन व्याख्यानात् (११,

४. ६.), अत्रैव इदं मन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्च। तरणं च प्लवन मेवेहेष्टम्; तारकासु तस्यैव सम्भवात्। अथवा अस्तु सलिल मित्युदकनाम, परं तदिह माध्यमिक मेवेष्टम्; अत्रैव इदमन्तरासीदितिश्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्चेति। 'आसीत्' -इत्यस्य अस्तीत्यर्थः, 'अतरन्'-इत्यस्य तरन्तीत्येवार्थश्च पाणिनिसम्मतः (पा सू० ३. ४. ६.)। तथा च 'अन्तः' द्यावापृथिव्योर्मध्ये 'यत्' 'इदं' 'सलिलम्' अन्तरिक्षम्, द्यावापृथिव्योः 'अन्तः' अन्तरिक्षे 'यत् इदं' 'सलिलम्' उदकं वा 'आसीत्' सदैवास्ति, एतदेव अन्तरिक्षं सलिलं वा तारकाः 'अतरन्' सदैव तरन्ति; 'तत् तारकाणां तारकत्वम्' इत्येवार्थः सम्पद्यते सङ्गच्छते चेति।

अपि तत्रैव किञ्चिदुत्तरं श्रुत मिदम्— "यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि, तानि नक्षत्राणि; तस्मादश्लीलनामनि चित्रे नावस्येन्न यजेत"-इति तै० ब्रा० १. ५. २. ६। अत्रेदं सायणीयं भाष्यम्— 'पृथिव्याः सम्बन्धीनि चित्राणि विविधानि ग्रामनगरादीनि स्थानानि सन्ति, तानि नक्षत्रसदृशानि, यथा द्युलोके नक्षत्राणि विविधानि उपकारकाणि च दृश्यन्ते तद्वद् ग्रामादीन्यपि। तस्मात् कुत्सितचित्ररूपनिमित्तं तत् स्थान मश्लीलनाम प्रतिकूलनक्षत्रसदृशं निन्दितं स्थानं म्लेच्छजनभूयिष्ठम्, तस्मिन्नश्लीलनाम्नि ग्रामे निवासं यागाद्यनुष्ठानञ्च न कुर्यात्'-इति।

अत्र सुधीभिर्विचार्य मिदम्,— प्रदर्शितं सायणीयं भाष्य मेव मन्तव्यं चेत्, तर्हि किं ग्रामनगरादिभिन्ने इरिणे, समुद्रगर्भे, अन्तरिक्षे वा निवसेद् यजेत चेति, अपीह नक्षत्रप्रकरणे किमश्लीलग्रामस्य प्रसङ्गोऽपि सिद्ध्यतीति चेति। तत्त्वतस्त्विहैव विज्ञान मुपदिष्टम्, यत्खलु पाश्चात्यविज्ञानविद्भिरपि नाधिगतम्; किञ्च

यत्रोपदेशाद् विज्ञायते— तदानीमपि नक्षत्रादीनां ज्ञानाय प्रत्यक्षज्ञानायासीत् किंचिद मपि महद् यन्त्र मितीति ।

एव मश्विगुर्वेषमन्त्रो यच्चैत्तिरीयब्राह्मणे (१. ६. ६.) आम्नातः, तत्संहितायाम् (२. ६. ६.), इह चैतरेयके विशिष्टो व्याख्यातश्च "दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्या इत्यादि"—इत्याद्युक्त्या (२. १. ६.)। स हि यद्यपि यज्ञानुकूलतो व्याख्यातः, परं चिकित्साविज्ञानानुगतशारीरपदार्थज्ञानार्थं एवेत्यवधेयम्; न हि जीवत्पश्वाघाताद्यन्तरा शारीरसूक्ष्मातिसूक्ष्मस्नाय्वादिभागानां ज्ञानं सम्भवेत्तराम्, नापि तदन्तरेण चिकित्साविज्ञानं पूर्णता मेतीति सर्वविद्यानिधानस्य वेदस्य तत्राप्युपदेशो विधेय इति ।

तथा यजुर्वेदीयाः "ब्रह्मणे ब्राह्मणम्, क्षत्राय राजन्यम्, मरुद्भ्यो वैश्यम्, तपसे शूद्रम्, तमसे तस्करम्, नारकाय वीरहणम्"—इत्येवमादिका मन्त्राश्च (वा० सं० ३०. ५–२२.) यद्यपि नूनं तेषां ब्राह्मणादीनां कर्म-कर्मफलादिविधानपराः; तथापि यज्ञानुरोधतः यज्ञीयपशुविधानपरत्वेन व्याख्याताः ।

एवं सर्वाङ्गविज्ञानोपदेशकाः "अम्बे अम्बालिके अम्बिके"—इत्यु-पक्रम्य, "गणानां त्वा गणपतिं हवामहे"—इत्यादयो मन्त्राः (वा० सं० २३. १८—२१.) तैत्तिरीयब्राह्मणे (३. ८. ६, ७.) अन्यथा व्याख्याता अपीह अश्वोपचारीयत्वेन यज्ञपराः कृता अधियज्ञशीलाद्याख्याख्यातृभिरिति दिक् ॥

अथाप्येवं बहूनां मन्त्राणा मधिदैवत मर्थं त्यक्त्वा, याज्ञिका-धिदैवतार्थं मुद्धृत्य च 'यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्'—इत्युदाहरणभूतेनैव तेन सायणाचार्येणाकृतेतिहासविषयपरतया व्याख्यान ममापि च यथा—

"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूढ मस्य पांसुरे"—इति ऋ० सं० १. २२. १७ ।

(एषाष्टाक्षरपादा त्रिपदा इति गायत्री । यद्यप्यस्या द्वितीयः पादः सप्ताक्षरः, तथापि गायत्रीत्व मव्याहतम् । तथा ह्यैतरेयकम्— "न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति, न द्वाभ्याम्"—इति (१. १. ६.) । पिङ्गलाचार्येण तु एकाक्षरहीनाया 'निचृत्'—इति, द्व्यक्षरहीनायास्तु 'विराट्'—इति विशेषनामोक्तम् । तथाचेयं निचृद्गायत्रीति सम्पन्नम् । अनयर्चा विष्णुर्देवो वर्णित इत्येषा 'वैष्णवी' ।

विष्णुशब्दो द्युस्थानदेवतासु पठितः (निघ० ५. ६. ११.) इति विष्णुः द्युविभागीयो देवः । गस्यते चात्र मन्त्रे प्रवह्लन मिति स एष विष्णुरादित्यः; "यत्र किञ्चित् प्रवह्लिन मादित्यकर्मैव तत्" —इत्युक्तेः (निरु० ७. ३. ४.) । सवित्रादिद्वादशसूर्यनामव्याख्यान-प्रकरणे पूषनामव्याख्यानानन्तरं व्याख्यातं विष्णुनामेति सोऽसौ पञ्चमः सूर्य एव । तत्रैकत्तसूर्यद्वादशनामप्रकरणं समासतः प्रदर्शितं पुरस्ताद् (१५४ पृ०) । "अथ यद् विषितो भवति, तद् विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा"—इति तन्निर्वचनम् (निरु० १२. २. ७.) । "अथ 'यद्' यदा (मध्याह्ने) 'विषितः' व्याप्तोऽय मेव सूर्यो रश्मिभिः 'भवति', 'तद्' तदा 'विष्णुर्भवति' । 'विशतेर्वा' यदा (मध्याह्ने) आविष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिभिर्भवति, 'व्यश्नोतेर्वा' विपूर्वस्याश्नोतेः; यदा (मध्याह्ने) रश्मिभिरति-शयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वम्, तदा विष्णुरादित्यो भवति"—इति तद्दौर्गी वृत्तिः । शिपिविष्ट इति चास्यैव विष्णोर्नामान्तरम् । तदाह "किमित्ते"—इत्यस्य (ऋ० सं० ७,

१००. ६.) मन्त्रस्य व्याख्यानाय यास्कः—"शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः" इति निरु० ५. २. २। "शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते, तैराविष्टो भवति"—इति तन्निर्वचनञ्च तत्र तदुत्तरम् (३.)। तस्मात् विष्णुरिति सूर्यस्यैव नामान्तरं ध्रुवम्।

अत एवायं मन्त्रो महामुनियास्केनैवं व्याख्यातः—"यत् 'इदं' किञ्च, तत् ('विचक्रमे') विक्रमते 'विष्णुः'। ('त्रेधा') त्रिधा ('निदधे') निधत्ते 'पदम्'। पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः, समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः। ('समूढम्') समूढम् 'अस्य' (विष्णोः), ('पांसुरे') प्यायने, अन्तरिक्षे पदं न दृश्यते"—इति (निरु० १२. २. ८.)। सोऽयमेक एव विष्णुः, पृथिव्यां पाचक-दाहक-विद्रावक-जाठर-दाव-वाडव-गार्हपत्याहवनीयदक्षिणेत्यादिबहुविधाग्निरूपेणावतिष्ठते, अन्तरिक्षे विद्युद्रूपेण वाय्वाकारवायुरूपेण वा, दिवि सूर्यरूपेणेति। तत्राग्न्यपार्थिवरूपं सर्वाक्षिगोचरम्, द्युस्थं सौरमपि रूपं सर्वविदितम्, माध्यमिकं विद्युद्रूपं न हि विलग्नं दृश्यमस्ति। अत एतत् "माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनात्" इति निरु० ५. १. १.। अत्र च यास्कोक्तौ "स मातुः प्रतरं गुह्यम्" इति (ऋ० मं० १०. ७९. ३.) विद्युद्विज्ञानमन्त्रः प्रमाणम्। वायुरूपस्याद्दृश्यम्। तथाह "त्रयः केशिनः" इति (ऋ० मं० १. १६४. ४४.) ज्योतिर्विज्ञानमन्त्रव्याख्यायां यास्कः—"अग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेकः, अभिविपश्यति कर्मभिरादित्यः, गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य"—इति (निरु० १२. ३. ८.)। वैश्वानरव्याख्यायाञ्चैव अग्निविद्युदादित्यानां क्रमात् पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थत्वं सम्यगाकलय्य सुप्रपादितं द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ६. ७.)।

तदित्थ मसावेव प्रत्यक्षः सूर्यः, त्रिलोकव्यापी ज्योतिःस्वरूपो विष्णुः; न चास्य माध्यमिकस्य रूपस्य दर्शन मस्तीति शाकपूणि-मते सम्भवं विष्णुविज्ञानम्।

और्णवाभमते शब्दभेदेऽप्यर्थाभेद एव। तद्यथा यदुक्तं शाक-पूणिना दिवीति, तदेवोक्तं और्णवाभेन समारोहण इति। तदत्र "एषांल्लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातो रोहात् प्रत्य-वरोहश्चिकीर्षितः"—इति (७. ६. ४.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम्। एवं विष्णुपदशब्दो "वियद् विष्णुपद मित्यमरकोषादितोऽन्तरिक्षवाची प्रसिद्ध एवेति किं तत्र प्रमाणान्वेषणप्रयासेनेति! अवशिष्टं गयशिरसीति पदम्। तत्राद्ययोः पदार्थयोरुभयोराचार्ययोरैक-मत्ये सम्पन्ने अन्तिमपदार्थे कथं स्यान्मतद्वैध मित्यविचारित मपि स्वीकार्यम्— पृथिव्यामिति गयशिरसीति चाभिन्नार्थ मिति। पठ्यत एव निघण्टौ गृहनामसु 'गयः'—इति पदम् (३. ४. १.)। एवञ्च समारोहणं सोपानम्, तच्चात्र सूर्यस्योदयस्थान मस्तमय-स्थानञ्चेत्येतद्भूगोलपार्श्वद्वयम्; विष्णुपद मन्तरिक्षम्, तच्चेहाधःस्थं ग्राह्यम्; गयशिरसि गृहाणां मूर्द्धप्रदेशे। तथा च सूर्यो मध्याह्ने गयशिरस मागच्छन्, क्रमात् सायं समारोहण मधिरोहन्, रात्रौ विष्णुपदे तिष्ठन्, पुनरुदयात् प्राक् समारोहण मारोहतीति प्रतीयते स्फुट मौर्णवाभाशयः। तदत्र मन्त्रे सूर्यस्यैव गुणा वर्णिता इतीदं विष्णुविज्ञानं नाम सूर्यविज्ञान मेव।

तैत्तिरीयसंहितायां मप्येष मन्त्र एव मेव सूर्यवाचिविष्णु-विज्ञानपरत्वेन व्याख्यातः। तद्यथा— "स विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं विन्य-धत्त,— पृथिव्यां तृतीयम्, अन्तरिक्षे तृतीयम्, दिवि तृतीयम्" —इत्यादि (२. ४. १२. ६.)। वा०-रामायणेऽपि १. ११. १८—

"एकेन हि पदा क्रान्तां पृथिवीं सो (विष्णुः) ऽध्यतिष्ठत।
द्वितीयेनाव्ययं व्योम, द्यां तृतीयेन, राघव!"—इति।

अहो पौराणिककालमाहात्म्यम्! अहो यज्ञपरव्याख्यामात्राध्ययनाध्यापनमाहात्म्यम्! अहो बालानां कल्पिताख्यानप्रियतानुगत्यम्! यदत्र सर्वब्राह्मण-निरुक्तादिक मालोचयतापि सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण व्याख्यातोऽयं मन्त्रः — "विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी"-इत्यादिनेति; अथवा श्रुतत एवैतत्—"ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः। यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासते"—इति ऋ० मं० १. १६४. ३९। एवं सर्वशक्तिमतोऽपीश्वरस्य "परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे"—इति (भ० गी० ४. ८.) युगे-युगेऽवतरणं भवतीत्यवतारकथायां विश्वसन्ति, ते विश्वसेयुश्च बाइबेल्कथितातिश्रान्तेश्वरविश्रामसारकथाया अपीत्यलं प्रासङ्गिकानल्पभाषणेनेति॥

तदेवंविधानां साधिदैवतार्थयुक्तानां मन्त्राणां साध्यात्मिकार्थानाञ्च बहूनां प्रायशो याज्यानुवाक्याशस्त्रस्तोत्रादौ व्यवहारो भवति, केवलाधियज्ञार्थयुक्तानान्तु प्रायशः प्रयाजादिकर्मव्यापारेष्विति विशेषः। येषान्तु मन्त्राणां ज्योतिष्टोमाद्यामुष्मिकादृष्टफलेषु न क्वाप्युपयोगः, तादृशानां केषाञ्चित् ऐहिकदृष्टफलकारीर्यादियागादौ विनियोगा भवन्ति। इतोऽन्येऽपि सन्ति ये मन्त्राः, ते ब्रह्मयज्ञपाठादौ विनियुज्यन्ते; एवं अत्र केचिन्मन्त्रा औपनिषदा अपि भवन्ति। कतिचिन्मन्त्रा बहुत्र विनियुज्यन्ते चेति विवेकः॥

अप्येषां मन्त्राणां यथा गद्यपद्यगीतिरचनाप्रकारभेदादपि

ऋग्यजुःसामेति त्रिधात्वम्, तथैवास्ति च मन्त्राधिगतक्रियापद-निबन्धनापि त्रिधात्वम्। तदाह यास्कः— "तास्त्रिविधा ऋचः,— परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिकाश्च"—इत्यादि (निरु० ७. १. १.)। तथाच यासु प्रथमपुरुषक्रियाः श्रूयन्ते, ताः परोक्षकृताः; यासु मध्यमपुरुषक्रियाः, ताः प्रत्यक्षकृताः; यासूत्तमपुरुषक्रियाः, ता आध्यात्मिक्यः। इह पुन ऋक्पदं मन्त्र-परम्; यजुरादिष्वपि तथा दर्शनात्। तदेषां त्रिविधाना मेव मन्त्राणां पूर्वप्रदर्शितात्रिधाद्यर्थत्रैविध्यं सम्भवत्येवेति मन्त्राणां नवविधत्वम्। ते पुनर्नवविधा मन्त्राः ऋग्यजुःसामनाम-रचनात्रैविध्यभेदात् विभिन्ना इति मन्त्राणां सप्तविंशतिभेदाः सम्प-द्येयुः। यद्यप्येवं तथापि न सर्वेषा मेव मन्त्राणां सर्वविधत्व सम्भवः;— न हि परोक्षकृताः कदापि प्रत्यक्षकृता भवितु मर्हन्ति, नापि सर्वेषा मर्थत्रैविध्य मस्ति, न च सर्वासा मेवर्चां यजुषां साम्नां वा परोक्षकृतत्वादि त्रैविध्य मुपपद्यत इति।

ऋग्यजुःसामलक्षणैस्त्रिविधैरेव मन्त्रैर्यज्ञः सम्पाद्यो भवति। तदुक्तं मापस्तम्बेन— "स (यज्ञः) त्रिभिर्वेदैर्विधीयते, ऋग्वेद-यजुर्वेदसामवेदैः"—इति (प० ३, ४सू०)। तत्र "ऋग्वेदयजुर्वे-दाभ्यां दर्शपूर्णमासौ, यजुर्वेदेनाग्निहोत्रम्, सर्वैरग्निष्टोमः"—इति च (प० ५, ६, ७.) तत्सिद्धान्तः। अप्यग्निष्टोमादौ "ऋग्-वेदेन होता करोति, सामवेदेनोद्गाता, यजुर्वेदेनाध्वर्युः, सर्वैः ब्रह्मा"—इति चोक्तं तत्र तेनैव (१८, २०, २१, २२.)। तदेवात्रा-प्यक्तदाम्नातम्— "ऋचैव होत्र मकुर्वन्, यजुषाध्वर्यवम्, साम्नो-द्गीथम् (औद्गात्रम्), यदेवैतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्व मकु-र्वन्"—इति (५,५,७,८.)। होतादयश्चैते चत्वारश्चत्वारो त्रियन्ते।

तदाहाश्वलायनः—"तस्यर्त्विजः, चत्वारस्त्रिपुरुषाः, तस्य तस्योत्तरे त्रयः। होता मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुद्, अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता, ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता, उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इति"–इति (आ० सू० ४. १. ४–६.)।

ततोऽत्र ऋग्वेदीयब्राह्मणे प्रधानतो होत्राच्छावाकमैत्रावरुणग्रावस्तुदित्येषां चतुर्णां होतॄणां कर्माणि शंसनादीन्यभिहितानि, प्रसङ्गाद् ब्रह्मत्वादीन्यपि। इतोऽवशिष्टान्येतदारण्यकतोऽवगम्यानि। ततोऽप्यवशिष्टानि त्वाश्वलायनसूत्रादितोऽवगन्तव्यानि भवन्ति। नापि सर्वेषा मेवेष्टिहौत्रसोमाना मैकाहिकाहीनसत्राणां विधय इहैवैकत्र ब्राह्मणे समाम्नाताः; अपि केषाञ्चिदेवेति॥

एतर्हि ऋग्वेदस्य द्वे एव ब्राह्मणे लभ्येते,— इद मैतरेयक मेक मपरन्तु कौषीतकं नामेति। तत्र कौषीतके प्रथम मेव दर्शपूर्णमासेष्टिरारब्धा; ततोऽग्निहोत्रादिकं प्रकीर्णमन्त्र किञ्चिद् विधायैव क्रमेण वैमृधीष्टिः, स्वस्त्ययनेष्टिः, पथिकृदिष्टिः, दाक्षायणेष्टिः, इडादधेष्टिः, सार्वसेनीष्टिः, शौनकेष्टिः, वसिष्ठेष्टिः, आक्रेष्टिः, मुन्ययनेष्टिः, तुरायणेष्टिः, आग्रयणेष्टिः, वसन्तेष्टिः, ब्रीहियवेष्टिः, चातुर्मास्यस्यजनन्त्रः, पितृयज्ञश्चेति दर्शपूर्णमासाभ्यां सङ्कलनया पञ्चविंशतिर्यागा आम्नाताः। ततः पुनरपि किञ्चिदानुपङ्गिकं प्रोच्य दीक्षणीयेष्टिं विधायाग्निष्टोमकाण्डस्य प्रवचनारम्भः कृतः। ततः "सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत"-इत्यादि विधाय षोडश्यादिज्योतिष्टोमसंस्थादीना मपि विधान माम्नातम्। तदस्मिन् ब्राह्मणे पैतरेयाम्नातानां मप्यनेकयागानां शस्त्रयाज्याविध्यादिकं दृश्यते, दृश्यते चैतरेयोक्तानां मप्यनेकप्रयोगाणां समासत उल्लेखः। तदेतयोरङ्गाङ्गिभाव मेवोपगन्तुं युक्तम्॥

यथा चैतरेयके प्राचीनब्राह्मणकारमीमांसायाम्, क्वचित्-क्वचिन्नामो-द्धृतिः, क्वचित्-क्वचिद्वचनोद्धृतिः, क्वचित्-क्वचित् सनामवचनोद्धृतिश्च दृश्यते। तद्यथा— "पूर्वां पौर्णमासी मुपवसेदिति पैङ्ग्यम्, उत्तरा मिति कौषीतकम्"-इति ७.२.१०। श्रूयते चैतत् कौषीतकब्राह्मणस्य तृतीयेऽध्याये। तत्र हि स्वपूर्वतनस्य पैङ्ग्यस्य मत-विमर्द्दनाय तथा स्वनामान्वितं कृतं तद्विधानं कुषीतकेन, तदेव मत-द्वयं यथायथ मिहोद्धृत मित्येव प्रतिभात्यस्माकम्। एवञ्च प्रथमन्तावत् पैङ्ग्यादिब्राह्मणग्रन्थेष्वेव ज्योतिष्टोमसंस्थाग्निष्टोमादयोऽन्येऽन्ये च यागा विहिताः, तद्विधिविशेषास्ततः कुषीतकादिभिः प्रोक्ताः, तच्छेष-विधय एवैतस्यैतरेयस्य विषया इति च वक्तुं युज्यते। तस्मात् कौषी-तकीब्राह्मणेऽग्निष्टोमादियागानां येऽङ्गप्रत्यङ्गविधयः समासतोऽभि-हिताः, तेषा मेवात्र विशेषतो विधान मिति त एव यागा अस्यैतरेयस्य विषय इति सिद्धम्॥

---

(८)

अथ क्रमप्राप्त मिदानी मिद मपि विचार्य मस्ति, किमु प्रयोजन मेतस्येति। सम्प्रति लोके मोक्षस्यैकस्य परमपुरुषार्थत्वेन स्वीकारात्, तदवाप्तिरेवास्य फलं मन्येत, यदि नाम वेदे तस्य स्वीकृतिः श्रूयेत? न हि संहितासु क्वापि तादृशशब्दोऽपि श्रूयते; अपुनरावृत्तिमतन्तु ब्राह्मणेषु गम्यते सत्यम्, परं न तत् पौराणिक-मोक्षपर मिति च नासत्यम्। अस्ति पुराणेषु क्वचित् चतुर्विधस्य क्वचित् पञ्चविधस्य च मोक्षस्योक्तिः। तद्यथा भागवते—

"सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्यैकत्वमप्युत।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः"-इति।

अस्मिन् श्लोके सार्ष्टीति यौदयाख्यप्रसिद्धं निर्वाणम्। तच्च नित्यस्यात्मनो नैव सम्भाव्य मस्ति, न च सुखाभिलाषिणा मनसा प्रार्थनायोग्यम्, नापि वेदबोधित मित्यश्रद्धेयम्। एकत्व मपि तथैव। सर्वव्यापिनोऽस्य परमेश्वरस्य सर्वलोके सर्वसमीपे च सर्वदा विद्यमानत्वात् सालोक्य-सामीप्ये त्वप्रार्थिते अपि स्त एव सर्वत्र सर्वेषा मस्माक मिति किं तयोः प्रार्थनया। सारूप्यवादस्तूक्तसम्प्रलापः; ब्रह्मणो रूपाभावात्, असङ्गेयत्वप्रसङ्गाच्चेति दिक्। तदेतस्य ब्राह्मणस्य स्वर्गसाधनयागविध्युपदेशा एवाभिधेया इत्यतः स्वर्ग एव प्रयोजन मिति ब्रूमः; अस्माकं स्वर्गफलसाधनायैवैतद् ब्राह्मणं प्रवृत्त मिति यावत्। अत एव प्रधानत उक्त मनेकत्र "स्वर्गकामो यजेत"-इति।

सोऽसौ स्वर्गः खलु लोकान्तरः। तथाहि— "परो वा अस्माल्लोकात् स्वर्गो लोकः"-इति (६. ४. ३.), "आदित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च तेऽग्नेऽग्निमाग्नि मयजन्त, ते स्वर्गं लोक मायन्"-इति (१. ३. ५.), "स स्वर्गलोऽभवन् एतत् ते ब्राह्मण! सहस्र मिति"-इति (५. २. ८.) च। स हि लोकान्तरोऽस्माल्लोकादूर्ध्वतनः। तथाचाम्नातम्— "अस्मिन्देवयोन्या आहुतिभ्यः सम्भूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गलोक मेष्यति"-इति (२. १. ६, पुनः २. २. ४.)। तत्र पापी गन्तुं न शक्यते। तथाच— "सोऽपहतपाप्मोर्ध्वः स्वर्गं लोक मेति"-इति (७. २. ११.)। अत एवेद मप्याम्नातम्— "स्वर्गो वै लोको दूरोहणम्"-इति (४. ३. ६.)। नित्याग्निहोत्रयाज्यादीनां तत्र गमनं भवतीत्यपोच

श्रूयते—"यत्र वा अस्य क्वच गच्छति, यत्र म्रियते, यदप्राश्नाति, सर्वं हैवैनं तदमुष्मिं लोके यथा बर्हिषि दत्त मागच्छेदेव मागच्छति, य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति"—इति (५. ५. २.)।

परलोकस्यैवाभावे निन्दाश्रवणाच्च गम्यते। तद्यथा—"किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः"—इति (ऋ० सं० ३. ५३. १४.) एतस्य व्याख्याने 'प्रमगन्द'-पदस्य "प्रमदको वा योऽय मेवास्ति न पर इति प्रेप्सुः"—इत्याह यास्कः (६. ६. ४.)।

अथात्र विशेषतो विवेच्य मिदम्—भूर्भुवस्स्वरिति य इमे त्रयो लोकाः सर्ववेदप्रसिद्धाः, तेभ्यः सर्वेभ्य एवैभ्यः परोऽतिरिक्तः कश्चिदस्ति स्वर्गो लोकः, आहोस्वित् एषा मन्यतम एकः, उत सर्वे एवेमे स्वर्गा इति।

तत्रादौ भूरादय एवैते यथाबोधं निरूप्यन्ते। श्रूयते हि शतपथे—"भूरिति वै प्रजापति रिमा मजनयत, भुवरित्यन्तरिक्षम्, स्वरिति दिवम्; एतावद्वा इदं सर्वं यावदिमे लोकाः सर्वेणैवाधीयते"—इति (२. १. ४. ११.)। एवमादिश्रुतिभ्यो ऽवगम्यते इयं पृथिव्येव भूर्लोकः, असौ द्युलोक एव स्वर्लोकः, एतयोर्लोकयोरन्तरा आन्तं यदाकाशम्, तदन्तरिक्ष मिति। तत्रास्मिन् पृथिवीलोके पार्थिवस्याग्नेः प्राधान्यम्, अमुष्मिन् द्युलोके सूर्यस्य; अन्तर्लोके खस्य वायोरिति। अत एव प्रदर्शितं पुरस्तात् "तिस्र एव देवताः"—इत्यादि (१४८पृ०)। द्यावापृथिवीत्युक्ते द्युलोक मारभ्यैतल्लोकान्तं सर्व मेवेदं सौरं जगत् गृह्यते। अत एवाम्नात मैतरेये—"अग्निर्वै देवाना मवमो विष्णुः (सूर्यः) परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः"—इत्यादि (१. १. १.)। आभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां बहिरपि अनन्ताकाश मस्ति, तदेतत्सौरजगन्नागच्छन्-

मण्डलरूपाण्यपि सौरजगदन्तरगामी प्रवहो नामैव वायुः [illegible] इति। एव माभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां बहिरन्ति च [illegible] विद्यमानता; तत्रैतत्सौरजगन्मण्डलमण्डलस्यास्य सूर्यस्या[illegible] [illegible]व विद्यते; प्रवहवायुहीनाकाशं तीर्त्वा सौररश्मिजाल[illegible] तत्र गमनानुपपत्तेः। सन्ति हि तत्रैवं बहूनि सौरजगन्मण्डलानि, स्युर्वान्यविधान्यपि बहूनि। तान्येव ध्रुवागस्त्यसप्तर्षिमण्डला-दीनि ज्योतींषि नक्षत्राण्युच्यन्ते। ज्योतीरूपाणां मध्ये[illegible] माह्नि सतोऽप्यतिदूरस्थत्वेनैवाह्नि सूर्यरश्म्याभिभूतत्वात् न दर्शन मस्ति। तदुक्तं निरुक्ते—"आदत्ते भासं ज्योतिषाम्"-इति (२. ४. १.)। एवमन्तरिक्षशब्दस्याकाशपर्यायत्वेऽपि "भुव-रित्यन्तरिक्षम् (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)"-इत्येवमादौ, "वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः (निरु० ७. २. १.)"-इत्यादौ च एतज्जगत्सम्बन्ध्येवाकाशविशेषो बोध्यम्। "स्वरिति दिवः (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)"-इत्येवमादौ, "सूर्यो द्युस्थानः (निरु० [illegible] २. १.)"-इत्यादौ च एतज्जगत्सम्बन्ध्येव द्यौर्बोध्येति। तदेतेन लोकत्रयस्वरूपनिर्णयेनैव निर्णीतं स्वरिति।

स्वरिति पदं स्वर्गाभिधानं प्रसिद्धम्; सूर्यपर्यायश्च स [illegible] स्वःशब्दः। अत एव निघण्टौ स्वरिति पदं सूर्यद्युलोकयोः साधारणनामसु पठितम् (निघ० १. ४. १.), निरुक्तावपि तथैव व्याख्यातम्—"स्वरादित्यो भवति; सु अरणः, सु ईरणः, स्वृतो भासं ज्योतिषां, स्वृतो भासेति वा"-इति (२. ४. २.)। अत्रापरञ्च श्रूयते—"स्वर्गो वै लोको ब्रध्नस्य विष्टपं, स्वर्गमेव तल्लोकं यजमानं गमयति"-इति (४. १. ४.)। तत्र [illegible] विष्टप मपि सूर्यलोक एव। तथा ब्रृहदारण्यक उप: [illegible]

"उद्यन् ब्रध्नस्य विष्टपं गृह मिन्द्रश्च गन्वहि ।
मध्व: पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे"-इति ।

द्युलोक एव देवलोकः; देवानां रश्मीनां प्रधानतस्तत्र निकेतनात् । अत एव निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु 'देवाः'-इति पदं पठितम्—(५. ६. २१.), व्याख्यात मपि तथा तन्निगमप्रदर्शनादिभिर्यास्केन। तदेवं द्युलोको देवलोको स्वर्लोक इमान्यभिन्नार्थानि पदानि । तदिद मप्याम्नात मुभयविधेऽपि यजुःसमाम्नाये—

"पृथिव्या अह मुदन्तरिक्ष मारुह मन्तरिक्षाद् दिव मारुहम् ।
दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ज्योतिरगा मरुम् ॥
स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतो धारं सुविद्वांसो वितेनिरे"-इति
वा० सं० १७, ६७, ६८; तै० सं० ४. ६. ५. ३, ४ ।

विनियुक्तावेतौ मन्त्रौ शतपथब्राह्मणेन (९. २, ३. २६, २७.), व्याख्यातौ च तैत्तिरीयसांहितिकब्राह्मणेऽपि (५. ४, ७.) ।

सोऽसौ द्युलोक एव प्रकृतः परलोकः। अतएवैव माम्नातं शतपथे—"तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोकस्थानञ्च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् , तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च"-इति १४. ७. १, ९ ।

परमलोकोऽप्यसावेव । तथाहि—"स परमं लोक मजयदुपाश्विनोः प्रियं धाम गच्छति"-इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ४.) । अश्विनोः प्रियं धाम नूनं द्युलोक एव ; तयोर्द्युस्थेषु परिगणनात् (निघ० ५, ६. १.), "अथातो द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः"-इत्यादिनैरुक्ताच्च (१२, १, १.) ।

अमृतलोकोऽप्यसावेव । तथा ह्याथर्वणिकाः समामनन्ति—

"सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके"—इति ८. १. १।

ब्रह्मलोकोऽप्यसावेव। अत एवोक्तं निरुक्तपरिशिष्टे जीवात्मा मूर्ध्वगतिव्याख्याने— "देवलोकात् आदित्यम्, आदित्याद् वैद्युतम्, वैद्युतान्मानसम्, मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोक मभिसम्भवति"—इति (निरु० १४. ६.)। शतपथेऽपि श्रूयत एतत् प्राय एव मेव (१४. ६. १. १८.)। अत्र वैद्युतशब्दो ज्योतिःपरः। तथा च देवलोकं द्युस्थानं सूर्यमण्डलं वा अभिगम्य आदित्यम् आप्नुवन्ति, त मभिगम्य च तदीयज्योतिरुपलभ्य मनोमात्रसहायाः पुरुषास्त मेव ब्रह्मलोक मनुभवन्तीति तदर्थः। अत एव श्रूयत मान्नात मिहापि— "ओ मिति स्वर्गो लोक ओ मित्यसौ योऽसौ तपति (५. ५. ७.)"—इति।

तदित्थ मिदं निष्पन्नम्— स्वर्गो लोकः खलु मेभ्यो लोकत्रयेभ्योऽतिरिक्तः, अपि त्वस्माद् भूर्लोकात् पर इत्येव। अत एव श्रूयते— "त्रयो वाव लोकाः,— मनुष्यलोकः, पितृलोको देवलोक इति"—इत्यादि शत० ब्रा० १४, ४, ३, ११। अत्र त्रयो वाव लोका इति श्रूयते ह्यवावधारणम्। एव मन्यत्रापि— "पृथिवीलोक मेव पुरोऽनुवाक्यया जयति, अन्तरिक्षलोकं याज्यया, द्यौर्लोकं शस्यया" इति श० ब्रा० ६. १. ६। अन्यत्र च— "दक्षिणत उपमृजति, पितृलोक मेव तेन जयति; प्राची मावर्त्तयति, देवलोक मेव तेन जयति; उदीची माहृत्य दोग्धि, मनुष्यलोक मेव तेन जयति"—इति तै० ब्रा० २. १. ८. १।

यथासु श्रुतिषू पास्तः श्रूयते पितृलोकः, स त्वन्तरिक्षलोकस्योपलक्षकः; अन्तरिक्षस्य एव हि पितृलोकः; पितृलोकमात्रव्याख्यानं न सर्व मेवान्तरिक्ष मिति। तदप्याम्नातम्—

"अभिप्रेहि मध्यतो माप हास्थाः पितॄणां लोकं प्रथमो यो अत्र"

–इत्याथर्ववेणिके मन्त्रे (१८. ४. ७३.)। अपरञ्चाम्नातम्—"अध इव हि पितृलोकः"–इति (श० ब्रा० १४. ६. १. १०)। द्युलोकस्याधस्तात् पितृलोक इत्येव तद्भावः। पुण्यलोकशब्देनाप्यन्तरिक्षस्थस्य पितृलोकस्य ग्रहणं गम्यते। तद्यथा—"तस्मादाहुः पुण्यलोक ईयान इति"–इति श० ब्रा० ३. ६. २. १५। ताण्ड्यमहाब्राह्मणेऽपि (१२. ११, १२.) द्रष्टव्य मिदम्। "कर्मणा पितृलोकः" –इति (श० ब्रा० १४. ४. ३. २४.) श्रुतेस्तत्रैव हि पुण्यात्मनां गमनं भवतीति पितृलोक एव स्यात् पुण्यलोकः। श्रूयते हि छान्दोग्यब्राह्मणे—"त्रयो धर्मस्कन्धाः,—यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः। ०—०। सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति; ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्व मेति" –इति (४. २३. १.)। तदेतत्त्रिविधपुण्यानुष्ठातॄणां पुण्यलोकापरपर्याये पितृलोके स्थानं भवति, ये तु ब्रह्मस्थास्ते त्वमृतत्वलाभाय पूर्वनिर्दिष्ट ममृतलोकं यान्तीति तदभिप्रायः।

सोऽन्तरिक्षस्थः पितृलोको नूनं सोमलोकः, स एव चन्द्रलोकः। तथाहि—"स सोमलोकं, सोमलोके विभूति मनुभूय पुनरावर्त्तते"–इति प्र० उ० ५. ४। यः सोमः, स एव चन्द्रमाः। तथाहि अथ० सं० ११. ६. ७—

"सोमो मा देवो मुञ्चतु य माहुश्चन्द्रमा इति" इति।

अपि शतपथे—"पितृलोकाज्जीवलोक मभ्यायन्ति; अथोऽग्निः प्रथोऽतिवोढा, स एतानतिवहति"–इति (१३. ८. ४. ६.) तदेवं पितृलोकात्सोमलोकाच्चोभयतः पुनरावर्त्तनश्रुतिसाम्यादुभयोरभिन्नत्वम्। अथवा चन्द्रलोकात् किञ्चिदुच्चैः स्थितः

पितृलोकः ; तत एव "अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वा-च्योपासीदंस्तानब्रवीत् ,— मासि मासि वोऽशनं स्वधा वो मनो-जवो वश्चन्द्रमा वो ज्योतिरिति"–इति (२. ४. २. २.) शत-पथश्रुतिः। अत एव चन्द्रमसः कृष्णशुक्लपक्षावेव पितॄणां अहो-रात्राविति सिद्धान्तितम्। तथाह्याम्नातं शतपथे — "यदैवैषः (चन्द्रः) न पुरस्तान्न पश्चाद् ददृशेऽथैभ्यो (पितृभ्यः) ददाति ; स वा अपराह्णे ददाति। पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनु-ष्याणा मपराह्णः पितॄणाम् , तस्मादपराह्णे ददाति"–इत्यादि श० ब्रा० २. ४. २. ७.)। मनुसंहितायाञ्च (१. ६. २.)—

"पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः।
कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी"–इति।

"मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः।
पितॄणां तदहोरात्र मिति कालविदो विदुः॥
कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी।
कृष्णपक्षे त्वहःप्राप्तं पितॄणां वर्त्तते नृप !"–इति (ब्र० वं० ८.)।

ज्योतिःशास्त्रेऽप्युक्त मेव मेव। तथा च सि० शि०—

"विधूर्द्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधानिधि मामनन्ति।
पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्द्ध्वे दर्शे यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषाम्।
भार्द्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम्।
कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्त मेत्यर्थत एव सिद्धम्"–इति॥

चन्द्रलोक एव पितृलोक इति पक्षे त्वत्र विधूर्द्ध्वभागे इति विधु-पृष्ठे बोध्यम् ; यथा वयं भूर्द्ध्वभागे = भूपृष्ठे वसामः , न तु स्वनिजहिरण्यादिवद् भूगर्भे इत्यभिप्रायः।

नन्वेव मनतिप्राचीनपुराणेतिहासज्योतिषादीन्यमार्षशास्त्राण्यपि

णिप्रमाणानि ? वेदाविरुद्धानि तान्यपि स्वतोऽवकराणि चेत् स्युः प्रमाणानीत्येवात्र ब्रूमः। अत एवोक्तं मनुना (२.१२.)— "स्वस्य च प्रिय मात्मनः"-इति, मीमांसाधिकरणमालायाञ्च "तेन द्वारन्तरेण तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्टतः"-इत्येवोक्तम्। एव मपि यत् श्रूयते ऽन्यत्र "पितृलोकाच्चन्द्रम्"-इति (श० ब्रा० १४. ८. १. १०.), पितृलोकचन्द्रलोकयोरेकत्वपक्षे तदेतत् कथं सङ्गच्छते ? इति, अत्र ब्रूमः— 'पितृलोकात्' पितृलोक मन्तरिक्षं चन्द्रमण्डलं वा अभिगम्य 'चन्द्रम्' आप्नुवन्तीति तदर्थः; अन्यथा २०६पृ०-प्रदर्शिताथर्वणिकप्रश्नश्रुतिविरोधः स्यादनिवार्य एवेति। तस्मादेतस्माद्वोपपद्यतेऽस्य चन्द्रलोकोर्ध्वस्थस्य पितृलोकस्यान्तरिक्षस्थत्वेनान्तरिक्षवाचितापीति।

अस्ति चास्यान्तरिक्षवाचित्वेऽपरोऽपि हेतुः। स एषः— "पिता दुहितुर्गर्भ माधात् (ऋ० सं० १. १६४. ३३.)"-इतिमन्त्रांशव्याख्यानकाले यास्काचार्य आह— "पिता दुहितुर्गर्भं दधाति, पर्जन्यः पृथिव्याः"-इति (निरु० ४. ३. ५.)। पर्जन्यशब्दनिरुक्तिश्चैवं कृता— "पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य, तर्पयिता जन्यः; परो जेता वा; जनयिता वा, प्रार्जयिता वा रसाना मिति" -इति (१०. १. १०.), तृष्णा इति तच्छेषः। तद्रसार्जनन्तु भवति रश्मिभिरेव। तथाचाम्नातं वृष्टिविज्ञानसूक्ते ऋ० सं० १. १६४. ४७—

"कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिव मुत्पतन्ति।
त आ ववृत्रन्त्सदनादृतस्य आदिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते"-इति।

"कृष्णं' ('नियानं') निरयणं, रात्रिः। आदित्यस्य 'हरयः सुपर्णाः' आदित्यरश्मयः। 'ते' यदा ('आ ववृत्रन्') अमुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्त्तन्ते ('सदनात्') सहस्थानात् ('ऋतस्य')

ऋतस्य 'आदित्' अनन्तर मेव 'घृतेन' उदकेन 'पृथिवी व्युद्यते' । "घृत मित्युदकनाम ; जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः"–इति (७. ७. १.) चास्य यास्ककृतं व्याख्यानम् । ब्राह्मणेऽप्येव मेव । तद्यथा— "अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छद् दिवि भूत्वा वर्षति, मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति"–इति (निरु० ७. ७. १.) । मन्त्रे 'दिवम्' द्युलोकं प्रति 'उत्पतन्ति' उड्डीना भवन्ति, तावद्दूरगमनात् पूर्व मेव 'ऋतस्य सदनात्' मेघनिर्माणार्थाग्रजलसञ्चयप्रदेशात् अन्तरिक्षात्, तं लोकं प्राप्यैवेति यावत् । ब्राह्मणे त्विह द्युशब्द ऊर्ध्वोपलक्षकः । तथाच 'दिवि भूत्वा वर्षति' अग्निः आकाशो भूत्वा वर्षतीति तदर्थः ; अथवा इहापि पूर्ववद्व्याख्येयम् 'दिवि भूत्वा' द्युलोकमप्याकृष्टः सन्निति यावत् । तदेवं पितृवाचकपर्जन्यस्यान्तरिक्षस्थत्वात् सर्वस्यैतान्तरिक्षस्य पितृलोकत्वम् ।

सोऽयं अन्तरिक्षलोको द्युलोकादधस्तोऽप्येतस्मादमुष्यलोकादूर्ध्वस्थस्ततो मध्यलोक एव । एतदाम्नायते— "अन्तरिक्षलोक उ अस्माल्लोकादनन्तर्हितः"-इति (श० ब्रा० ७. १. २. २३.) । यस्मिंश्च लोके प्रतिष्ठितोऽयं पितृलोकः, सोऽन्तरिक्षलोक एवेन्द्रलोकः ; तत्रैव मेघदारकयाग्रेरिन्द्रस्य संस्थितेः । तदुक्तम्— "इन्द्रलोको ह्येषः"-इति (श० ब्रा० ८. ५. ३. ८.) । वायुलोकोऽपि स एव ; वायोरन्तरिक्षचारित्वं तु लोकेषु प्रसिद्धम्, "वायुरन्तरिक्षस्थः"-इत्यादिभिर्वाक्यादिभ्यश्चावगम्यते, तथा श्रूयते च साङ्ख्यायनब्राह्मणे (२०. १.) । एतदेवान्तरिक्षं सन्ध्य मिति स्वप्नस्थान मिति च श्रुतम्— "तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्, तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने

तिष्ठन्ति स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च"–इति श० ब्रा० १४. ७. १. ९। एवञ्च जीवलोकादस्मात् प्रेतानां परलोकजिगमिषूणा मिहान्तरिक्षलोके किञ्चित्कालं स्वप्नावस्थानं सूचितम्; येतु पितृलोकं प्राप्नुयुः, तेषा मिह स्वप्नावस्थानं न भवतीति च।

भूलोकस्यास्य तु मन्त्रवर्णात् त्रित्व मप्यवगम्यते। तद्यथा ऋ०सं ७.१०४. ११—

"परः सो अस्तु तन्वा३तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः।
प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम्"
–इति। 'यः' 'नः' अस्मभ्यं 'दिवा' दिनं 'दिप्सति' करोति, 'यः' 'नक्तं च' दिप्सति; 'सः' सूर्यो देवः, 'तन्वा' स्वशरीरेण, 'परः' उच्चः 'अस्तु' अस्ति, 'च' अपि 'तना' स्वप्रभाविस्तृत्या 'अधः' स्थिताः 'तिस्रः पृथिवीः', ता एव 'विश्वाः' सर्वा भूलोकाः व्याप्य 'अस्तु' अस्ति। 'अस्य' देवस्य 'यशः' कीर्तिं 'देवाः' तद्रश्मय एव 'प्रति शुष्यतु' प्रतिक्षणं शोषयन्ति, तद्रश्मिभिरेवेदं भुवं सम्यक्‌तत इति तद्यशस्त एव हरन्तीति भावः।

सूर्याधःस्थितास्तास्तिस्रा पृथिव्यो नूनं क्रमादधोऽधःस्थिताः चन्द्राद्याः। इयं पृथिव्येव राहुरुच्यते। तथाम्नात ऋक्संहितायाम् ५. ४०. ८—

"यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः।
अत्रय स्त मन्वविन्दन् न ह्य१न्ये अशक्नुवन्"–इति।

तैत्तिरीया अपि समामनन्ति— "सुवर्भानुरासुरस्तमसाविध्यत्"–इति (२. १. २. ४.)। "सुवर्भानुरिति आसुरस्य कस्य चित्नामधेयम् [अथाप्या मिदम्]। स्वर्गलोकगतां प्रभां नुदतीति स्वर्भानुः। स च पृथिव्या रूपं धृत्वा [भूत्वे येन प्राग-

मूलम्] कृष्णवर्णः। पृथिव्याश्च कृष्णरूपत्वं लोके प्रसिद्धं दृश्यते; छन्दोगाश्च "यत् कृष्णं तदन्नस्य"-इत्यन्नकारणभूतायाः पृथिव्याः कृष्णरूपत्व मामनन्ति (६. ४. २.)। अतस्तमःपुञ्जरूपः स आसुरः [असुः प्राणः; स विद्यतेऽस्येति असुरः प्राणी; असुरस्याय मिति आसुरः, प्राण्याश्रयो भूलोकः] स्वकीयेन तमसा [तमोरूप-च्छायया] सूर्य माच्छाद्य जगदान्ध्यं कृतवान्"-इति तत्र सायणीयं भाष्यम्। अतएवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते (२अ० ६श्लो०)—

"दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा।
विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीना मपक्रमात्"-इति।

"पातस्थानाधिष्ठात्री देवता राहुर्जीवविशेषः"-इत्यादि यद्व्याख्यात मिह रङ्गनाथेन, तत्तु नूनं वेदविदुषां हास्यकर मेव। दृश्यतेऽपि मनुष्यमुण्डसदृश्येव राहुप्रतिमा निर्मीयते पौराणिकै-राधुनिकज्यौतिषिकैश्च। तदित्थं सूर्यस्याधस्थो बुध एव प्रथमो भूलोकः, तदधस्थः शुक्रः खलु द्वितीयो भूलोकः, तदधस्थिता इयं पृथिव्येव तृतीया भूस्वरूपा; इमा एव तिस्रः पृथिव्य स्त्रयो भूलोकाः। अतएव यूरोपीयज्यौतिषिकैरपीमे (Terrestrial planets) पार्थिवग्रहा उच्यन्ते।

एतेषां लोकानां येऽन्तरालप्रदेशास्तेषां समुदितानामेकरूपाणा मेकं नामान्तरिक्ष मिति। तदस्यान्तरिक्षस्याप्यस्ति त्रित्वश्रवणम्, अस्ति ह्यत एव दिवस्त्रित्वश्रुतिश्च। तथाहि लोकत्रित्वेव मन्त्रे लोक-त्रयाणां प्रत्येकस्य त्रित्व माम्नायते (ऋ० मं० ४. ५३. ५.)—
"त्रिरन्तरिक्षं सविता महित्वना त्री रजांसि परिभूस्त्रीणि रोचना।
तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिस्र इन्वति त्रिभिर्व्रतैरभि नो रक्षति त्मना"
-इति। तदत्र श्रुतं सर्वत्रित्वं पृथिवीत्रित्वनिबन्धन मेवेति प्रतीयते

स्फुटम्; अर्थोऽप्यस्य मन्त्रस्य निगदसिद्ध एवेति। षट्त्व मपि श्रूयतेऽस्याः पृथिव्याः। तद्यथा अ० सं० १०. ७ ३५—

"स्कम्भो दाधार द्यावापृथिवी उभे
इमे स्कम्भो दाधारोर्वन्तरिक्षम्।
स्कम्भो दाधार प्रदिशः षडुर्वीः
स्कम्भ इदं विश्वं भुवन माविवेश"—इति।

आसु षट्सूर्वीषु सूर्यस्याधःस्थितास्तिस्रस्तिस्रस्तूपरिस्थाः। अत एव पूर्वप्रदर्शितमन्त्रे श्रुतम् "तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः" —इति (२१०पृ० ७पं०)। श्रूयते चान्यत्र (१०. १४. १६.)—

"त्रिकद्रुकेभिः पतति षडुर्वीरेक मिद् बृहत्।
त्रिष्टुब् गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिताः"—इति।

त्रिष्टुबिति गायत्रीति चेह लुप्तोपमानं पदद्वयम्। 'त्रिष्टुप्' यथा त्रिभिस्त्रिष्टुब्लक्षणैः पदैर्युक्तेति व्यपदिष्टापि वस्तुतस्तिस्रः, यथा च त्रिपदा 'गायत्री', उभे च मिलितास्ततः षट् 'छन्दांसि' ता इव इमा अपि 'षट्' 'उर्व्यः' पृथिव्यः 'त्रिकद्रुकेभिः' त्रिभ इति यावत् (सूर्यस्योपर्यधश्च) 'पतति' विभिन्ना, स्वस्वकक्षासु भ्रमति। किम्भ्रमतीत्याह— 'बृहत्' महाकारम् 'इदं' षडुर्वीस्थैः समानं दृश्यमानम् 'एकम्' एव सूर्यम्। अत आह मन्त्रदृक् 'सर्वाः ताः' षडुर्व्यः 'यमे' सर्वनियमनकर्त्तरि अतएव यमनामकेऽस्मिन् वायौ तदुपलक्षितेऽन्तरिक्षे 'आहिताः' स्थापिताः, सन्तीति शेषः। अतएवैव मिहैतरेये वर्णितम्— "तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गाल्लोकादवपातादबिभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैरवस्तात् प्रत्युत्तभ्नुवन्। ०—०। तस्य पराचोऽतिपातादबिभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः परस्तात् प्रत्यस्तभ्नुवन्। ०—०। तेषु वा एष एतदध्या-

ष्टित स्तपति । स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्वस्मात् भूताद् भवि-ष्यत: । सर्व मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च"-इति (४. ३. ४.) ।
"उत्तर: = उद्गततरो भवति"-इति च नैरुक्तम् (२. १. २.) ।
"विश्वस्मादिन्द्र उत्तर:"-इति त्वेकस्मिन्नेव सूक्ते त्रयोविंशतिवारं श्रुतम् (ऋ० सं० १०. ८६. १--२३.) । इन्द्रशब्द: सूर्यपरोऽप्यस्तीति पूर्व मुपपादित मपि दार्ढ्याय पुनरुच्यते— "एष वा इन्द्रो य एष तपति"-इति श० ब्रा० २. ३. १५ । "विश्वस्मादिन्द्र उत्तर:"-इत्येतस्मन्त्रभागव्याख्यानावेव यास्कोऽप्याह— "सर्वस्माद् य इन्द्र उत्तरस्त मेतद् ब्रूम आदित्यम्"-इति (१२. ३. ८.) । एवञ्च यथा सूर्यस्याधोऽध: क्रमात् बुध-शुक्र-राहुनक्षत्राणां स्थिति: प्रतिपादिता, तथैव तस्योपर्युपरि च क्रमादस्मि मङ्गल-बृहस्पति-शनैश्चरनक्षत्राणां अस्थिति: । षड् एवैते भूलोका:, ततोऽत्र षट्स्वेव प्राणिन: सन्तीति च गम्यते । एभ्य: षड्भ्य एव भूलोकेभ्य: अर्ध्व मादित्यस्तपति । एकस्यास्यैव सूर्यस्य रश्मिभि: षडेवेमे आबद्धा:, भ्रमणशीला:, प्रकाशमाना:, सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुवायुविद्युदृष्ट्यादिग्रस्यत्यपि । चन्द्र: पृथिव्या उपग्रह इति पृथिवीग्रहणेनैव तद्-ग्रहणं सिद्धम्; स्वस्वोपग्रहसहितानामेव शनैश्चरादिराहुनक्षत्राणां षण्णामिह पृथिवीत्वेन परिगणन सिद्ध मित्येतस्मात् पृथिव्या उपग्रहस्यैतस्य चन्द्रमसो न कृतं पृथग् ग्रहण मिति सुप्रत्येतव्य मेव ।

एषां नु सर्वेषां शनिगुरुकुजसूर्यबुधशुक्रराहूणां सप्तानां स्वर्गत्वेन स्तुतिरपि श्रूयते ब्राह्मणेषु । तद्यथा— "रोहति सप्त स्वर्गाल्लोकान् य एवं वेद"-इति (ऐ० ब्रा० ५. २. ५.), "सप्त वै देवलोका:"-इति च (तै० ब्रा० ४. २. ३.) । सर्व मेतदेवोपपद्यते 'देवानां' रश्मिनां मध्येव विद्यमानत्वादिति ।

अथान्येषु सप्तसु सूर्यस्त्वेकः स्थिर इति श्रुतित एव प्रतिपादितं पुरस्तात् (१०८पृ०), तथाप्यस्य भवग्रहोपग्रहसमन्वितस्य सौरजगन्मण्डलाधिपस्यापि ध्रुवाद्याकर्षणबलेन भ्रमणं सम्भाव्यते ; साम-वेदे "द्यौर्नौस्तस्या मसावादित्य ईयते"–इत्यादिश्रवणात् (आर० गा० ६. २. २१.)। वस्तुतः सौरजगन्मण्डलस्थितानां मस्मदादीनां दृष्ट्या सूर्यस्य गतिराहित्येऽपि सौरजगन्मण्डलस्य न तथात्व मिति सिद्धान्तः। अतः सर्वतोऽधिकविस्तृता भवत्यस्य कक्षा (ब्रह्मणमार्गः), ततो न्यूना शनैश्चरस्य , ततो न्यूना जीवस्य, ततो न्यूना मङ्गलस्य, ततो न्यूना राहोः (पृथिव्याः), ततो न्यूना शुक्रस्य , बुधस्य तु ततोऽपि न्यूनेति । अत इदं श्रूयते— "परो वरीयांसो वा इमे लोका अर्वाग्गंहीयांसः"–इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ८.) ॥

चन्द्रकक्षा तु न सूर्यप्रक्रमणपरा, अपि त्वेतत्पृथिवीप्रक्रमणपरेति नात्र तस्याः ग्रहण मिष्टम् । किन्तु चन्द्रपृष्ठस्य पितृलोकत्वेन स्वीकारात् , पितृणाञ्च स्वभोगाय तत्र गमनश्रवणाच्च तस्यापि स्वर्गत्वं मन्यते ब्राह्मणकारैः । तथाहि "तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृत मित्युपासते । ते चान्द्रमस मेव लोक मभि जयन्ते"–इति प्र० उ० १. ९ । शतपथेऽप्येवम् (१४. ९. १. १८.), छान्दोग्यब्राह्मणेऽप्येव मेव (५. १०.) । वेदान्तसूत्रेष्वपीदं बहु विचारितम् (३. १. २२—२७.) । तदीयन्यायमालाया मपीह कतिचिदधिकरणान्यारचितानि (३अ० १पा०) । तत्रैक मिदम्—

"चन्द्रं याति न वा पापी ? 'ते सर्वे'-इतिवाक्यतः ।
पञ्चमाहुतिलाभार्थं भोगाभावेऽपि यात्यसौ ॥
भोगार्थ मेव गमन माहुतिर्व्यभिचारिणी ।
सर्वश्रुतिः सुकृतिनां ; याम्ये पापिगतिः श्रुता ॥"

-इति वे० म्यां० ३. १. ९ अधि०। अपि चन्द्रगतानां सुकृतिनां सुखभोगपरिसमाप्तिर्यावत्सम्पातमवस्थितत्वाच्चन्द्रलोके विद्युद्वृष्टिजलादीनामपि तरुलतागुल्मादीनां नास्त्येव किञ्चित् प्रयोजन मिति तेषा मभाव एव। तस्माच्छ्रूयत एतत् (ऋ० सं० १. १६४. ५१)—

"भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः"-इति। तथाच यथाऽस्मच्छरीररक्षणाय अन्नपानीयाद्युत्पत्त्यर्थं वृष्ट्यादीनां प्रयोजन मस्ति, न तथा तत्रत्यानाम्; किन्तु तत्राप्यस्ति रश्मिरूपाग्नीनां प्रयोजन मिति, तेषां प्रभावः खलु तत्रापि विद्यत एव। "अत्राह गोरमन्वत"-इति (ऋ० सं० १. ८४. १५) श्रुतौ अन्यत्राप्यत्र चामिकच तत् स्पष्टम्।

ननु तत्र 'दिवं जिन्वन्त्यग्नयः'-इत्युक्तम्, न हि चन्द्रमा द्यौर्द्युस्थो वेति तत् कथ मिव सा श्रुतिरुपपद्येत नामेति। अत्र ब्रूमः— एतादृगश्रुतिषु श्रुतो द्युशब्दो नून मन्तरिक्षलोकस्योपलक्षकः; अत एवाग्निधूमस्यापि द्युलोकाश्रयणं श्रुतम्— "घृतेन त्वावर्धयन्न आहुत धूमस्ते केतुरभवत् दिवि श्रितः"-इति (ऋ० सं० ५. ११. ३.)। न ह्यग्निधूमो दिवं यातीति। "दिवि सोमो अधिश्रितः"-इत्यत्राप्येव मेवावगन्तव्य मस्ति (ऋ० मं० १०. ८५. १.)। तत्त्वतः "चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि (ऋ० सं० ३१. ६०.)"-इत्येवमादिश्रुतिभ्यः 'सुपर्णस्य' सूर्यस्य द्युस्थत्वम्, तदधः 'अप्सु' अन्तरिक्षे चन्द्रमसः स्थान मित्येव ध्रुवम्।

अथाप्यस्य चन्द्रमसोऽपि स्वर्गत्व मुररीकार्य मेव। अत एव "सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः"-इति (२. २. ७.) ऐतरेयश्रुतं सङ्गच्छते। आश्वीनं नामेह मार्गस्य परिमाणम्; एकस्मिन्नहनि यावन्त मध्वान मतिक्रामत्यश्वः, तावानेवाश्वा

पार्थीव इत्युच्यते। तथा च कूटवयदाचार्यः पाणिनिः— "अन्न-लोकाच्छमः"-इति (५. १. १८.)। यथा च मार्गिकं सार्द्धयोजनगमनं सुकरं मनुष्याणाम्, तथैव षड्योजनगमनं मश्वानामिति लोकप्रसिद्धमेव ; एवञ्चैतो भूलोकात् षट्सहस्रयोजनदूरे स्वर्गस्थितिरभिप्रेतास्य श्रुतिमत इति स्पष्टम्। स्वीकुर्वन्ति चास्मन्नीतिपिका चाप्येवमितो दूरत्वं चन्द्रमःकक्षाया इति सर्वमवदातम् ॥

अथेहैव यच्छ्रूयते— "नव स्वर्गा लोकाः"-इति (४. ३. २.), तदेतत् शारीरनवप्राणाभिप्रायेणैव। एवं यदपि श्रुतम् "त्रय इम उर्वा एकविंशा लोकाः, एकविंशत्यैवेमांल्लोकान् रोहति, स्वर्ग एव लोके चतुर्व्यष्टितमेन प्रतितिष्ठति"-इति (ऐ० ब्रा० १. १. ५.), तदेतच्च स्यात् विभिन्नाभिप्रायमूलकम्। एवमादिश्रुतिवचनानां तात्पर्यादिकं वेदार्थचिन्तनपरैर्विद्वद्भिः स्वविज्ञानसाहाय्यादिभिः स्वयमेवोहनीयम्। "बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति"-इति (७. ७. २.) नैरुक्तं वा स्यात् तेषां गुरुपम् ॥

वस्तुतः सूर्यलोक एवैको मुख्यः स्वर्गो लोकः सर्वमन्त्रसंहितासम्मतः। तस्मादाम्नात एव मन्त्रः सर्वशाखासु—

"उद् वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम्।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम्"-इति वा० शा० १. ५०. १०।

"उद् वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम्"-इत्यादि वा० शा० २०. २१; २७. १०; ३५. १४; ३८. २४।

"उद् वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम्।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम्"-इति तै०शा०५. १. ७. १०।

"उद्दयाम्। तमसस्परी२। ज्योतिःपश्यन्तउत्तरा२म्।
स्वः पश्यन्तउत्तरा२म्। देवन्देवत्रा२ सू२३४रीम्।

मगन्म ज्योतिरुत्तमा२म्"-इति, सा० सं० भारण्डसाम ।

"उद्‌ वयं तमसस्परि रोहन्तो नाक मुत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्य मगन्म ज्योतिरुत्तमम्"-इति अथ०'सं० ७.५३.७।

एवमादिश्रुतिषु उत्तरशब्दस्य स्वर्गवाचकस्वरादिशब्दविशेषणत्वेन श्रुतत्वात् अस्याः पृथिव्या अप्युत्तरो भागः स्वर्ग इति व्यपदिष्टः । तत्र श्रूयते "उत्तरो वा असावस्यै"-इति श० ब्रा० ८. ६. ३. १४. । 'असौ' स्वर्गः, 'अस्यै' अस्याः पृथिव्याः 'उत्तरो वै' इति तदर्थः । अस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १ वा०) । आह च "स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् (ऋ० सं० १०. ९८. ५.)" -इति-मन्त्रभागस्य व्याख्यायां यास्कः— "उत्तरः = उद्धततरो भवति , अधरः = अधो रः , अधः = न धावतीति , ऊर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा"-इति (२. ३. १.) । तस्मात् पृथिव्याश्च ऊर्ध्वांऽशः स्वर्गः , तद्विपरीतोऽधःप्रदेशो नरक इति चाभवत् सिद्धान्तः । पृथिव्याः सर्वोर्ध्वप्रदेशः सुमेरुः , सर्वाधःप्रदेशः कुमेरु रिति च सर्वज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धः । तत एव सुमेरोः पुण्यात्मनिलयत्वम् , तथा कुमेरोः पापात्मालयत्वं च वर्णित मनेकत्र ।

उत्तरदिङ्नामबीज मपीद मेव । पृथिव्येषा सदैव सूर्याभिमुखीत्यस्याः पुरतः सूर्यः सदैव राजते, तत एवैषा दिक् पुर इत्युच्यते, प्राचीति च । सतत सूर्याभिमुखं बभ्रमन्त्या अस्याः पश्चाद्भाग एव पश्चिमा, प्रतीचीति च। अस्याः खलु यस्यां दिशि शिरोव्यपदेशभाक् सुमेरुप्रदेशो विद्यते, सा ऊर्ध्वतमेति उत्तरा, उदीचीति च । यस्यान्तु पादतलभूत इति पातालव्यपदेशभाक् कुमेरुप्रदेशः, सैवाधोऽधरा, अवाची, दक्षिणेति च । तत्राधोभुवनरूपे कुमेरुप्रदेशे समुद्रोदकप्राचुर्यादीश्वराधीनप्रकृतिनियमाद्बहुतैव बाडवा-

मता: प्रज्वलन्तीति तद्वान्तरा दिक् आग्नेयीत्युच्यते। त एव वाङ्-वाङ्मय: पापिनां दमनाय दहनगुणाभ्यामाख्यायन्ते ; अत: स एवान्तय: पापलोक: । तत्र चाग्ने: प्राधान्य मिति स एव प्रदेशो यमलोक: ॥

सोऽयं लोक एव प्रथमो यमलोक: , एष पृथिवी-देवो ऽग्नि-रेवात्र यमो नाम। तदिदं श्रूयते— "अग्निर्वाव यम:, इय यमी"–इति तै० सं० २. २. ८. २ ; श० ब्रा० ७. २. १. १० । इय मिह पृथिवी ।

एतावेव यमीयमाववलम्ब्य यमयमीसंवादरूपं यत् सूक्त माम्नात मार्चाभ्याम्नाये (१०. १०.) , तस्य सा ऽस्येषा --

"यमस्य मा यम्य' १ काम आग-
न्त्समाने योनौ सह शेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां
वि चिद्‌ वृहेव रथ्येव चक्रा"–इति ।

अन्तरिक्षलोकस्तु द्वितीयो यमलोक: , अन्तरिक्षदेवो वाय रेवात्र यमो नाम। तथा ह्येव आम्नातो यमशब्दो निघण्टौ मध्यस्थानदेवतासु (५. ४. १२) । व्याख्यातञ्चैतद् यमपदम् "यमो यच्छतीति सत:"–इति यास्केन (१०. २. ७.) । उदी-रता मिति पितृसूक्तगतमन्त्रस्य व्याख्यानकाले व्यक्त मुक्तञ्चैतेन— "माध्यमिको यम इत्याहु:"–इति (११. २. ३.) । स एष यमो जनानां सङ्गमनो वायुरेव। तथाहि ऋ० सं० १० १४. १—

"परेयिवांसं प्रवतो महीरनु
बहुभ्य: पन्था मनुपस्पशानम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां
यमं राजानं हविषा दुवस्य"–इति ।

"यो ममार प्रथमो मर्त्यानां
यः प्रेयाय प्रथमो लोक मेतम्।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां
यमं राजानं हविषा सपर्यत"
–इति च अथ० सं० १८. ३. १३।

विवस्वान् सविता आदित्यः ; तत्सुत एव वायुर्भवतीति वायो-र्वैवस्वतत्वम्। तत्राहैव—"सवितृप्रसूता ह्येष एतत् पवते" –इति (१. २. १.)। यथैहत्याना मस्माकं राजा अग्निर्नाम यमः, तथैवान्तरिक्ष्याणा मिति माध्यमिक एव यमो पितृराडित्युच्यते।

अथैतत्सूक्तादनन्तरं पितृसूक्त माम्नातम्, तत्रैतादिमिदम्—
"उदीरता मवर उत्परासः
उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञा-
स्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु"-इति।

सूर्योऽपि यम उच्यते। अत एव द्युस्थानदेवतास्वपि पठितं यम इति पदम् (५. ६. १७.)। सूर्यपक्षे निगमश्च यमशब्दस्य प्रदर्शितोऽयं यास्केन ऋ० सं० १०. १३५. १—
"यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः।
अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति"-इति।
"सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यः" -इति च निरु० १२. ३. १०।
अत एवाथर्वसंहितायां आदायिना यमराज्यं यत् सर्वकामावाप्ति-फल माम्नातम्, न तत् सूर्यलोकरूपप्रधानस्वर्गादन्यतमं स्वर्गं समाख्यायते। तथा ह्यथर्व: ११. ४. ३५—
"सर्वान् कामान् यमराज्ये वशा प्रददुषे दुहे" इति॥

अथ तदपरार्द्धे यथाप्रार्थमारोधकारिणां नरकगमनमाम्नातम्—

"अथाऽऽर्नारकं लोकं निरुन्धानस्य याचिताम्"--इति ।

यमलोकात् पापलोकेषु पतनश्च श्रुतम् अथ० सं० १२. ५. ६४—

"यथायाद् यमसादनात् पापलोकान् परावतः"--इति ।

तत्रशाखीयमन्त्रश्चैकः प्रदर्शितोऽत्र यास्केन (१. ३. ६.)—

"हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते
सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।
शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभि-
र्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम"--इति ।

'एके' ज्ञानिनः 'हविर्भिः' अग्नौ हविःप्रक्षेपादिभिर्नित्य-कर्मानुष्ठानमात्रैः 'इतः' अस्माल्लोकात् 'स्वः' स्वर्गं सूर्यलोकं (ब्रह्मलोकं) 'सचन्ते' गच्छन्ति ; 'एके' यज्वानः ज्योतिष्टोमादौ 'सवनेषु' प्रातर्माध्यन्दिनतृतीयनामकेषु 'सोमान् सुन्वन्तः', 'इतः स्वः (चन्द्रलोकं) सचन्ते' इत्येव ; 'उत' अपि 'दक्षिणाभिः' दाक्षिण्यैः 'शचीः' कर्माणि 'मदन्तः' कुर्वन्तः, 'इतः' 'स्वः' इम मेव भूर्लोकं 'सचन्ते' पुनरावर्त्तन्ते । 'नेत्' नैवं चेत्, 'जिह्मायन्त्यः' जिह्मायन्तः, पापानुष्ठानं कुर्वन्तो 'नरकम् पताम' इति जानीयुरिति । तदेव मन्त्राकं चतुर्थी गतिरत्र निरूपितेति सुव्यक्तम् ।

"नरकं न्यरकं नीचैर्गमनम्, नास्मिन् रमणं स्थान मल्प मप्यस्तीति वा"--इति "पापः पाता पेयानाम्, पापत्यमानो वा, अवाङेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात्"--इति च नि० १. ३. ६५, १. २. । "नाक आदित्यो भवति ; नेता भासां ज्योतिषांप्रणयः ०—० क मिति सुखनाम, तत्प्रतिषिद्धम्, प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत । "न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम् (ता० ब्रा० १०. १. १८.) न

वा ऽमुं गतवते ('किञ्चन अकम्') किञ्चनासुखम् ; पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति"-इति (२. ४. ७.)। "न हि तत्र गताय कस्मैचनाकं भवति" इति च शत० ब्रा० ८. ४. १. २४। तदेवं यथा सुकृतिनां पुण्यफलपुरस्कारभोगाय भवति स्वर्गगमनम्, तथैव पापिनां पापफलोपभोगाय भवत्येव नरकगमनम्॥

अथ यथा पूर्वं (६७ पृ०) सुमेरोः स्वर्गत्वं वर्णितम्, एवं च कुमेरोर्निरयत्वम् (२१७पृ०), तथैवाद्यतनार्यावर्तस्यास्य पश्चिमोत्तरभूभागस्य काश्मीरादेः रमणत्वं, ततोऽप्युत्तरस्य हिमवत्पृष्ठस्य मानससरोवरप्रदेशादेरजिरत्वादिकं ततोऽप्युत्तरस्योत्तरकुरुप्रदेशस्य च स्वर्गत्वमाहुः पौराणिकाः; अथ्यार्यावर्तपादतलरूपप्राच्यां दिशि स्थितत्वादेव पातालस्य प्राग्ज्योतिषाधःप्रदेशस्य नरकत्वम्, तत्प्रदेशाधिपतेर्नरकराजत्वेनेति।

तदत्र मानससरोवरादिप्रशंसाकथा त्विह पूर्वमेव वर्णिता (४१, ६७—६८पृ०)। उत्तरकुरूणामपि च तत्प्रदेशस्य रमणीयत्वेन स्वर्गतुल्यत्वं ख्यापितं भवति (महा० भी० प० १०[illegible]. ९९. [illegible]. सुमेरुसन्निहितस्य उत्तरकुरुनामकस्य भूभागस्य [illegible] प्रभृति सुवीर्यान्वितस्य) च [illegible] प्रशंसा कृता यथा—

"अहो मह [illegible] परमा गतिम्।
उत्तरान् वा कुरून् पुण्यान् [illegible] अमरावतीम्" इति,
"त्रैविशिकं कर्म गुणोपपन्नं [illegible] नरो द्विजाय।
स्वाध्यायचारित्रगुणान्विताय [illegible] लोकाः कुरुपुङ्गवेषु"
—इति च महा० अनु० ५७. ५७, १६, ५७. ३३। एवम्—
"मुरश्च नरकश्चैव शास्ति यो यवनाधिपः भगदत्तो नरकराट्"—
इति (महा० स० प० १४. १४), प्राग्ज्योतिषप्रदेशस्य नरकत्वञ्च।

अत्र चार्यावर्ते गङ्गादिनिम्नगाप्रवाहदर्शनाच्चावगम्यते यदत्र-त्योत्तरदेशाना मुच्चैस्त्वम्, ब्रह्मपुत्रसङ्गमादिस्थानाना मति-नीचैस्त्वञ्च; आयुराकृतिप्रकृतिबलव्यवहारादिदर्शनतोऽपि प्रतीयते कुरुपाञ्चालादीनां देवत्वं वाङ्गोत्तरवाङ्गादीना मतथात्व मिति ।

तत्वतस्तु यथास्यां पृथिव्या मेवान्तरिक्षस्थितिर्द्युस्थितिश्चो-लभ्यते, यथा चास्मच्छरीरेष्वपि त्रिलोकाधिपतिदेवाना मग्नि-दित्याना मस्ति विद्यमानतेति त्रिलोकीत्व मप्येषां यद्युक्त एव मेव भूर्भुवःस्वरिति त्रयाणा मेव लोकानां प्रीतिहेतुत्वात् स्वर्गत्व मपि, परं तत्राधममध्यमोत्तमभेदो मन्तव्यः; तत्र च सूर्यलोकान्तर्ब्रह्मलोक एवोत्तमः स्वर्गः । तदेतदप्याम्नातम्—

"अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।
तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः ॥
तस्मिन् हिरण्यये कोशे त्र्यरे त्रिप्रतिष्ठिते ।
तस्मिन् यद् यक्ष मात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः"
—इति अथ० सं० १०. २. ३१, ३२. ।

स एषः स्वर्गो दुरारोहः । तथाम्नात मिहैव— "स्वर्गो वै लोको दूरोहणम्"—इति (४. १. ६.) । यागादिसाधन मन्तरा न कोऽपि तत्र गन्तुं शक्नोतीति भावः । आम्नायते चैतत्— "स्वर्ग एव तल्लोकं यजमानं गमयति"—इति (४. १. ४.) । एवञ्च स्वर्जि-गमिषूणां सौरलोकाद्यन्यतमे स्वर्गे प्रवेशसामर्थ्योपपादन मेवाग्नि-ष्टोमादिफलम्, तदुपदेश एवैतस्य प्रयोजनं सिद्ध मिति शम् ॥

अथेद मैतरेयालोचन मुपसंहरन्तः किञ्चिद्वदामः । ऐतरेय मालोचयितुं प्रवृत्तैरस्माभिः प्रसङ्गतो बहव एव वैदिकविषयाः समालोचिताः । तदत्रायतनसमाजविषया अपि लिखिताः

स्युः केचन, मानुषप्रकृतिभ्रमविजृम्भिता अप्यवश्यम्भाविनः सम्पन्नाः स्युः केचन ; एवमादिषु 'विद्वांसो वै देवाः'-'सत्यसंहिता वै देवाः' इत्यादिश्रुत्यर्थानुगता देवा एव भवन्तु नः शरणम्। इहोक्तेभ्योऽन्येऽपि सन्ति बहवः सत्यसिद्धान्ताः, तच्चैते विशेषतोऽधिगन्तव्या वेदसत्यार्थजिज्ञासुभिर्यथा—

(१) यथा वेदे लेट्लकारस्य प्रयोगो न तु व्यत्ययविशेषः, तथैव अतीतानागतवर्त्तमानकालबोधका लङ्लुङ्लिटः प्रत्यया भवन्ति छान्दसाः, न च ते व्यत्ययत्वेन स्वीकार्य्याः। तथा च यत्र यत्र लङ्-लुङ्-लिटा मन्यतमस्य प्रयोगः श्रुतः, तत्र सर्वत्रैव सार्वकालिकोऽर्थो बोध्यो भवति प्रायः। अत एव "व्यत्ययो बहुलम्" इत्यादि (३. १. ८५) सूत्रजातं विदधतापि भगवता पाणिनिना सूत्रितम् - "छन्दसि लङ्लुङ्लिटः"-इति (३. ४. ६.)। एवञ्च "यथापूर्वमकल्पयत् (१० १९०. १—३.)"-इत्येतस्य 'यथापूर्वम्' पूर्ववदेव 'अकल्पयत्' सदैव कल्पयतीत्येवार्थो मन्तव्यः। अतं हि यथा श्वः सूर्य उदेत्, यथा चाद्य उदेति, तथैव श्वश्च उदेष्यतीतिवत् सदैकरूपया सृष्टिक्रियया भवितव्य मिति तत्त्वार्थ्याशयः। एवमेवैवमादिषु सर्वत्रैव लङ्लुङ्लिटां सार्वकालिकोऽर्थो वेदितव्यः॥

(२) सृष्टिकथा तु ब्राह्मणग्रन्थेष्वेव बहुधा श्रुता। तत्सर्व मेव कल्पनामूलकं किञ्चिद्विज्ञानज्ञापकं तत्तत्प्रकरणगतोपदेशसाधकञ्च ; यथा पातञ्जले महाभाष्ये सन्ति बहव एव एकदेशकल्पाः। अत एवोक्तं निरुक्तकारैः "बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति"-इति (७. ७. २.)। तदिदं माध्यान्नाये विस्पष्ट माम्नातम् (१. १६७. ५)—

"...दग्रे प्रथमं जायमान मश्मन्वन्तं यदनस्था विभर्त्ति ।
...असुरत्वंगात्मा क्वस्वित् को विद्वांस मुपगात् प्रष्टु मेतत्"–इति ॥

(२) कलिरेवाद्यं युगं, द्वापरं द्वितीयं, त्रेता तृतीयं, कृतं ...चतुर्थम् । क्रमोन्नतितः सम्पद्यन्ते इमानि चत्वारि युगानि । तदत्र द्वापरत्रेतयोः द्वित्रिपदयोः क्रमश्रुतिरपि मानम् । श्रुतश्चेद... ऐतरेयके "कलिः शयानो भवति"–इत्यादि (१०२पृ०) । ...गतिश्चापि एव मेव भवितव्या ; चक्रनेमिभ्रमणन्यायात् । तथा ...कृतादेकपादावनतः काल उच्यते त्रेतेति, ततो द्विपादावनतो द्वापरम्, ततस्त्रिपादावनत एव कलियुग मिति । पुनरेकपादा... ...त्वा द्वापरादीनि युगानि भवन्तीत्येव मेव सर्वेवावर्त्तन्ते युगानि । एवं चतुर्णा मेव युगानां समुदयकालपरिमाणं दशसहस्र मित्येव । तत्र सहस्राब्दमितं कलियुगम्, द्विसहस्राब्दपरिमितं द्वापरम्, त्रिसहस्राब्दमितं त्रेतानाम, चतुःसहस्राब्दमितं कृतयुग मिति । तदेतदाथर्वणिकाः समामनन्ति (८. १. २१.)—

"शतं तेऽयुतं हायनान् द्वे युगे त्रीणि चत्वारि कृण्मः ।
इन्द्राग्नी विश्वे देवास्तेऽनुमन्यन्तां अहृणीयमानाः"–इति ।

मनूक्तौ सन्ध्यासन्ध्यांशावपि सहस्राद्यब्दान्तर्गतावेव । न हि षष्टि... एकस्याहोरात्रस्य सन्ध्याकालः सन्ध्यांशकालो वा ततोऽति-रिक्तः परिगण्यते । एवं मनुव्याख्याने कुल्लूकभट्टाद्युक्त-दैविकाब्द-स्वीकारोऽपि न विचारसहः ; तत्र सर्वत्रैव मानुषाब्द मनुसृत्यैव विधिविधानप्रतीतेः, इह हि तथैव व्यवहारोपपत्तेश्चेति शम् ॥

कालीकोठा ।
सं० १९६२ ।
ई० १९०५ ।

आवसथः श्रीसत्यव्रतशर्म्मा ।
('सामश्रमी', सामगाचार्यश्च)